

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

LØJT SOGNS HISTORIE

LØJT SOGNS
HISTORIE

*Forsidebillede: Løjt Kirkeby set fra Ildenbjerg, fot. Bent Thomsen.
Bagsidebillede: Jørgen Bruhns skib Caravane, fot. Aabenraa Museum.*

LØJT SOGNS HISTORIE

af

Steen Wulff Andersen
H. V. Gregersen
Carsten P. Rasmussen
og Hans Schultz Hansen

under redaktion af
Hans H. Worsøe

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

Nr. 66

AABENRAA 1988

*Udgivet med støtte af
Aabenraa kommune*

ISBN 87-7406-0295

ISSN 0109-9264

Winds Bogtrykkeri ApS, Haderslev
J. P. Møller Bogbinderi, Haderslev

*Udsnit af kort, hvortil Geodætisk Institut har ophavsret,
er gengivet med instituttets tilladelse (A 404/85).*

Indhold

Indledning	7
----------------------	---

Oldtiden

af Steen Wulff Andersen	9
-----------------------------------	---

Jægerstenalderen s. 9.
Bondestenalderen s. 12.
Bronzealderen s. 16.
Jernalderen s. 18.

Middelalderen

af H. V. Gregersen	23
------------------------------	----

Løjtlands »adelby« og »thorper« s. 23.
Løjttingerne og deres lokale navnestof s. 25.
Løjtland i Sønderjyllands historie s. 27.
Adelsgods og stiftsgods: adelsgods s. 29, stiftsgods s. 31.
Løjt kirke: Kirkens bygningshistorie s. 34. Sognevidnet om præstens jord s. 36. Løjt kirkes altertavle s. 37. Kirkens værnhelgen? s. 40. Plattysk i Løjt kirke s. 40.

1500/1600 årene

af H. V. Gregersen	41
------------------------------	----

Den kirkelige udvikling: Reformationen og den sprogligt-kulturelle situation s. 41. De evangelisk-lutherske præster s. 43.
Landsby og bonde: Det gamle bondesamfund s. 47. Høgebjerg s. 48. Udskiftning og overgang til pengeøkonomi s. 49. Bondetoget til Gottorp i 1603 s. 51. Bondetogets følger for embedsstanden s. 52. Aabenraa amts jordebog 1609 s. 53. Forgæves forsøg på at bremse udskiftningen s. 57.
Johannes Mejers kortværk fra 1641 s. 58. Løjt Kirkeby s. 59. Barsø s. 64. Barsmark s. 66. Løjt Skovby s. 68. Stollig s. 69. Bodum s. 74. Kancelligodset Høgebjerg s. 75.

Jordejendom udenfor »ottingjorden« s. 79. Kirkestuf s. 79.
Enemærker s. 81. Toftebol s. 81. Kådnere og inderster s. 82.
Kroer s. 83. Møller s. 84.
I krigens vold s. 85.
Løjtninger i lyst og nød s. 88.

Løjts storhedstid 1660-1864

af Carsten P. Rasmussen 93

Befolkningen s. 94. Folketallet s. 95. Livsgrundlaget s. 98.
Indkomst- og formuefordelingen s. 103. Overklasse og under-
klasse s. 108.
Landbruget: Jordfordelingen s. 112. Opløsningen af kancelli-
godset Høgebjerg s. 116. Fra fæste til selveje s. 117. Ager-
bruget s. 120. Korndyrkningen s. 122. Høstudbyttet s. 126.
Misvækst s. 127. Andre afgrøder s. 128. Husdyrbruget
s. 130. Husdyrbrugets omfang s. 131. Kvægavl s. 135.
Kvægpest s. 138. Andre husdyr s. 138. Bondeøkonomi s.
139. Krisen i 1820'erne s. 143. Landbrugets dagligdag s. 144.
Tyende og daglejere s. 147. Husmændenes landbrug s. 150.
Løjts landbrug 1660-1864: velstand og stilstand s. 152.
Landhåndværket s. 154. De enkelte håndværksfag s. 157.
Håndværket som Løjt-landbrugets tilbehør s. 165.
Søfarten s. 166. På langfart s. 173. Søfartens betydning for
Løjt sogns udvikling s. 175.
Aftægt og fattighjælp s. 176.
Bygning og bohave s. 185.
Bondeembedsmænd s. 189.
Kirke og tro s. 195.
Skole og uddannelse s. 201. Skole, lærere og elever 1814-64
s. 206. Undervisningen 1814-64 s. 209. Privatundervisning
s. 211. Skolen i samfundet s. 212.
Den nationale udvikling og de slesvigske krige s. 212.
Sammenfatning s. 219.

Tidsrummet 1864-1970

af Hans Schultz Hansen 223

Befolkning, erhverv og klasser: Plads til alle s. 226. Livs-
grundlaget s. 230. Jordens ejere s. 232. Sociale grupper og
klasser s. 236.

Økonomisk udvikling: Landbruget omkring 1870 s. 239. Landbrugskrise ca. 1880-95 s. 242. Fra stampekarne til centrifuge s. 244. Landbrugets intensivering indtil 1. verdenskrig s. 247. Verdenskrig og omstilling s. 250. Genopbygning trods kronekrise s. 253. 1930'erne: tvangsauktioner og akkorder s. 255. Udstykning og husmænd s. 257. Mekanisering og koncentration efter 1945 s. 258. Håndværk og småindustri s. 262. Serviceerhverv s. 265. Samfærdsel og kommunikation s. 266.

Sociale forhold: Stor velstand og bitter armod s. 270. På fattigdomsgrænsen s. 272. At falde sognet til last s. 274. Velfærdssamfundet på vej s. 278.

Sognestyret: 1867-1921 s. 281. 1921-1970 s. 283. Offentlig vækst s. 285. Større administrative enheder s. 287.

National og politisk udvikling: Dansk håb og skuffelse s. 289. Jordbesiddelse og nationalitetskamp s. 292. Sprog og afstamning s. 293. Dansk foreningsliv i 1890'erne s. 294. Sogneværn s. 297. Troskaben overfor kejser og rige s. 298. National og social solidaritet s. 229. Den første verdenskrig s. 301. »I sluttet trop går vi mod Nord« s. 305. Det tyske mindretal 1920-33 s. 308. Gymnastik og forsamlingshus s. 311. Kamp mod »systemet« s. 313. Det tyske mindretal og nazismen 1933-39 s. 315. »Jeg vil værge mit land« s. 316. Stolligaffæren s. 318. »Heim ins Reich?« s. 319. Krig og besættelse 1940-45 s. 321. Politisk udvikling 1945-70 s. 325.

Kirken og det åndelige liv: Præsterne s. 328. Kirken og befolkningen s. 329. Sekter og kirkelige retninger s. 331.

Skolevæsenet: Skoler i Løjt 1864-1970 s. 335. Folkeskolens fortyskning s. 339. Skolens hverdag s. 343. Fra national indoktrinering til international forståelse s. 344.

Tilbageblik 1864-1970 s. 346.

Summarisk litteraturfortegnelse . . .	352
Noter	353
Personregister	373

Indledning

Med udsendelsen af Løjt sogns historie afsluttes et projekt, som blev påbegyndt for over 30 år siden. På grund af den stedfundne udvikling, her tænkes især på kommunalreformen 1970, er projektet, hvis oprindelige titel var »Aabenraa bys historie« undervejs blevet udvidet til også at omfatte de tidligere selvstændige sognekommuner Løjt og Ensted, som nu er sammenlagt med Aabenraa købstadskommune til den nye Aabenraa kommune. Takket være stor forståelse fra borgmester og byråd har Historisk Samfund for Sønderjylland modtaget omfattende støtte til udarbejdelse og udsendelse af disse bøger, således at vi også udstyrmæssigt har kunnet følge med tiden. Man vil derfor se, at de tre første bind, Aabenraa bys historie fra de ældste tider til 1945, og de tre sidste bind: Aabenraa by 1945-70 samt Løjt og Ensted sogne fra de ældste tider til 1970, udstyrmæssigt adskiller sig fra hinanden. Indholdsmæssigt vil man også kunne konstatere en vis forskel, idet lokalhistorie er et område, hvor der til stadighed sker væsentlige nybrud.

Medens Aabenraa bys historie 1945-70 er uafhængigt tilrettelagt, er Ensted og Løjt sognes historie bygget op over en fælles grundplan, og de ældste perioder behandlet af samme forfattere. Ikke desto mindre har de to sognes forskellighed bevirket, at der er kommet to helt forskellige bøger ud af det. Blandt de ting, der har spillet ind, er, at der foreligger en forholdsvis righoldig litteratur om Løjt sogn, bl.a. Jes M. Holdts publikationer og årbøgerne »Fra det gamle Løjt«, hvorved især en række skildringer fra dagliglivet er gjort tilgængelige.

I den oprindelige plan for Løjt sogns historie indgik et afsnit til slut med beskrivelse af livsformer og dagligdag i Løjt. Planen om dette afsluttende kapitel har imidlertid måttet opgives, desværre på så sent et tidspunkt, at bogens øvrige afsnit var færdigskrevne. Der er ved billedredaktionen og udformningen af billedteksterne i videst muligt omfang søgt rådet bod på dette forhold.

Løjt sogns historie er forsynet med et personregister, men antallet af navne i teksten er ret begrænset p.g.a. den valgte fremstillingsform. Oplysninger om de enkelte gårde og slægter vil derfor bedst kunne findes i Jes M. Holdt: Gårde og slægter i Løjt sogn, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 1982.

For udlån af billeder takkes Løjt sogns lokalhistoriske forening.

Aabenraa febr. 1988

Hans H. Worsøe

Oldtiden

For den travle rejsende, der passerer Løjt sogn ad hovedvejen enten på vej til Aabenraa eller til Haderslev, vil egnen tage sig ud som så mange andre steder i Danmark.

Et kirketårn i det fjerne og lidt spredt bebyggelse, men ellers er turen jævnt kedelig. Den næsten lige vej og det ret flade landskab opfordrer ikke til de store armbevægelser. Begiver man sig ud på bivejene, vil man dog hurtigt opdage, at skinnet bedrager. Landskabet bliver snart afvekslende med bakker, dale, skove og velplejede marker omgivet af levende hegn. Egnetlig bør man lade bilen stå, for først på cykel eller endnu bedre til fods opdager man, hvor spændende og usædvanlig Løjtland i virkeligheden er.

Løjt sogn består af to vidt forskellige dele. Mod vest, hvor hovedvejen skærer igennem ligger et jævnt plateau opfyldt af store mosestrækninger, som dog i dag for størstedelen er opdyrkede. Endnu vidner den ret sparsomme bebyggelse om, hvor øde og utilnærmeligt området her må have været i ældre tid.

Den østlige – og langt den største del af sognet – er helt anderledes. Landskabet er her først og fremmest præget af en mængde småbakker, der uden større regelmæssighed breder sig ud over halvøen. Lavningerne mellem toppene er ofte opfyldt af eng- og mosepartier og ud mod kysten af små vandløb, der malerisk skærer sig ind i landskabet.

Begge landskabstyper er blevet til i den urolige afslutningsfase af den sidste istid. Østdelen stærkt præget af de såkaldte dødisdannelser, hvor store løsrevne isklumper har ligget tilbage længe efter, den egentlige bræ var smeltet bort. Det har her givet en meget frugtbar jordbund domineret af stenfattig moræneler. Vestplateauets dannelsesforhold er betydelig mere indviklet både præget af isen og de store smeltevandsmasser. Det giver sig udslag i en betydelig mere sandet og gruset jordbund end mod øst.

Jægerstenalderen (-ca. 4.200 f.Kr.)

Vor viden om Løjtland og dets beboere i de allerældste tider er yderst begrænset. Især langs kysten er der ellers efterhånden gjort en del fund, der vidner om stenalderjægerens færden – først og fremmest flintredska-

Den intensive opdyrkning og landsenkningen gør det vanskeligt at forestille sig, hvordan Løjtland så ud i stenalderen, men endnu kan man som her ved Knudshoved få et indtryk af det landskab, stenalderjægeren færdes i.

ber – men der er aldrig foretaget egentlige udgravninger. Tilsyneladende er alle jægerstenalderens hovedfaser repræsenteret i materialet, men det er først og fremmest slutningsafsnittet med »Ertebøllekulturen«, der markerer sig tydeligt.

I denne periode (ca. 5200-ca. 4200 f.Kr.) var landet dækket af en tæt, ret vildtfattig urskov. Jægerne holdt derfor gerne til i nærheden af større søområder eller ved kysterne, hvor jagten på skovens dyr kunne suppleres med fiskeri, havjagt og indsamling af skaldyr. Helt nye undersøgelser af skeletter fra Ertebølle-tiden tyder endog på, at man har hentet hovedparten af føden i havet.¹

Ertebøllepladserne på Løjtland har ligget tæt ved kysten. Men siden afslutningen af jægerstenalderen er denne del af landet sunket 2-3 m., og mange af disse bopladser findes derfor i dag under vandet.

Tilsyneladende har især området ved *Knudshoved* været eftertragtet for stenalderjægeren. Den nuværende Knuds Grund har dengang været en lavtliggende strandeng, og mellem grunden og fastlandet var der en lille

Fund og fortidsminder fra jægerstenalderen (åben cirkel) og bondestenalderen (udfyldt cirkel) dvs. frem til ca. 1800 f.Kr. (19).

De fleste af fundene fra bondestenalderen stammer fra dysse- og jættestuetiden (ca. 4200 - ca. 2800 f.Kr.).

Løjtland har i denne periode været tæt bebygget og ligger heri helt på linie med det øvrige Østsjælland. Det skovklædte morenelandskab har ikke været en hindring for de første generationer af bønder, snarere tværtimod.

Det tidligste agerbrug synes at have hvilet på »svedjebrug«, hvor små skovstykker successivt brændes af for at give plads til korn dyrkning i den askegødede jord. Men det er karakteristisk, at man fortrinsvis har holdt til i nærheden af vand (20). Der var stadig brug for havets og de ferske vandes ressourcer. Tegn.: S. Grøning.

Der har givet ideelle fangstmuligheder for de omkringliggende bopladser. De fundne efterladenskaber fra bopladserne består mest af flintredskaber, men der er også fundet en del dyrekogler og bunden af et af ertebøllefolkets karakteristiske spidsbundede lerkar. Måske er vi endog stødt på én af indbyggerne. I hvert fald fandtes der i området for et par år siden et menneskekranium, som især efter den måde, tænderne er slidt på, meget vel kan høre hjemme i ertebøllealderen.²

Også ved Barsø og ud for Skarrev er der fundet spor efter ertebølleboplads. Sidstnævnte sted er der foruden flintredskaber fundet hjortetakøksler og uroksekogler.

Bondestenalderen

(ca. 4200 f.Kr.-ca. 1800 f.Kr.)

Bondestenalderen er det oldtidsafsnit, der træder tydeligst frem på Løjtland. Ikke alene tegner perioden sig for hovedparten af fundene i sognet, men også synsmæssigt er den dominerende. I en bræmme langs kysten fra Dybvighoved i nord til Dyrhave i syd kendes der omkring 40 af periodens karakteristiske storstensgrave: dyssen, jættestuen og stenkisten. Kun få andre steder i Nordslesvig ligger mindesmærkerne så tæt. De bedste af dem ligger maleriske og velbeskyttede med fredningspapirerne i orden, mens andre fører en kummerlig tilværelse som overpløjet gravhøj med alt hvad det indebærer af langsom tilintetgørelse. Hertil kommer en del bopladsfund, som vi dog ikke ved ret meget om, da der i ingen tilfælde er foretaget udgravninger. Også meget få af stengravene er egentligt undersøgt. Det drejer sig om i alt 5 anlæg: 3 langdysser og 2 stenkister.

»Agerstenhøj« er det meget betegnende navn for en 24 m lang langdysse vest for Barsmark.³ Den er ret medtaget med mange udskredne randsten, og af selve gravkammeret rager kun det øverste af bærestenene op. Kammeret blev undersøgt i 1883 af gdr. Jep Riis, Barsmark. Bunden, der lå ca. 1,3 m under toppen af bærestenene, bestod af ler, som var brændt rødt og dækket med små stykker trækul og en mængde ildskørnet flint. Det er et træk, der genfindes ved talrige andre dysser og jættestuer, og som muligvis kan have haft én eller anden religiøs betydning. Af den døde var der kun bevaret stærkt opløste knoglerester, men tilsyneladende var skelettet anbragt i siddende stilling i kammerets NV-hjørne. Gravgaverne bestod af 5 flintøkser, 2 lerkar, 2 flintmejsler, flækker, 2 små ravperler m.v.

Tæt ved kysten mellem Spramshuse og Skarrev ligger den anseelige langdysse »Tvekløft«.⁴ Som ved »Agerstenhøj« er kun et fåtal af randstenene bevarede, og også de tre gravkamre er noget medtagne. I forbindelse med en restaurering af dyssen i 1923 blev kamrene udgravet, men tilsyneladende var det meste af fylden omrodet, og det kan derfor ikke undre, at resultatet blev ret magert. I det østlige dyssekammer fandtes 2 flintpilespidser, en flis af en økse og et lille skår af et lerkar. Fundet af bladet af en fint tilhugget flintdolk viser, at kammeret o. 1000 år efter dets opførelse har været genanvendt som begravningsplads. I de to andre kamre var der kun en lille flintstump og nogle få skår.

Den sidste af de undersøgte langdysser ligger lidt nord for sommerhusbebyggelsen ved Skarrev grundigt skjult i haven til en gård.⁵ I dag er der stort set kun resterne af et dyssekammer tilbage, men det vides fra tidligere beskrivelser, at den omgivende jordhøj har været omkr. 28 m lang. Udgravningen fandt sted i 1935, og anledningen var ejerens fund af

Langdyssen »Tvekløft« hører sammen med »Myrpold« til de smukkeste fortidsminder på Løjtland. Selv om både højen og de tre kamre er ret medtaget, giver beliggenheden på en skråning ned mod Lillebælt dog stadig monumentet karakter.

en lille lerflaske, men som det så ofte går, forblev den det eneste fund. Retfærdigvis må det dog siges, at undersøgelsen gav stødet til, at kammeret blev fredet.

Ved siden af de tre her nævnte dysser er der på Løjtland i dag bevaret 8 andre dysser; langdysser og runddysser mellem hinanden. Heroverfor er der kun én jættestue eller rettere en jættestuetomt, der fuldstændig er indesluttet i en kratbevoksning vest for Agerstenhøj.⁶

Fra den yngre del af bondestenalderen – den såkaldte stridsøksekultur (ca. 2800-ca. 2400 f.Kr.) – kendes der på Løjtland 2 stengrave. Stridsøksekulturen kendes bedst fra de talrige småhøje, der findes spredt ud over Jylland, specielt i Midt- og Vestjylland, men i den senere del af perioden har man dog også i Nordjylland, i det østligste Jylland og på øerne anvendt stengrave. Man ved endnu ikke ret meget om, hvordan disse stridsøksefolk levede, men antagelig har man lagt mere vægt på husdyrholdet end i de foregående perioder. Måske er det forklaringen på, at kulturen kun findes meget sparsomt på de tunge østjyske morænejorde, hvor skoven har stået tæt og utilnærmelig.

Den ene af de nævnte stengrave lå ved *Åbæk* i den sydlige del af sognet.⁷ Det drejer sig om en lille trapezformet kiste, bygget af 4 flade stenliser og dækket af en enkelt stor, flad sten. Gravkammeret blev udgravet i 1870 af cand.phil. Vilhelm Boye og dyrlæge I.P. Schmidt fra Haderslev. Boye

arbejdede i disse år i Sønderjylland for Nationalmuseet, til trods for, at museet i hvert fald ikke formelt havde noget at gøre syd for Kongeåen.⁸ De noget usædvanlige udgravningsbetingelser afspejler sig da også tydeligt i Boyes udgravningsberetning, som afsluttes: »Af flere Grunde er det mig magtpaaliggende, at der i de første Aar ikke offentliggøres nogen Beskrivelse af Fundet«.

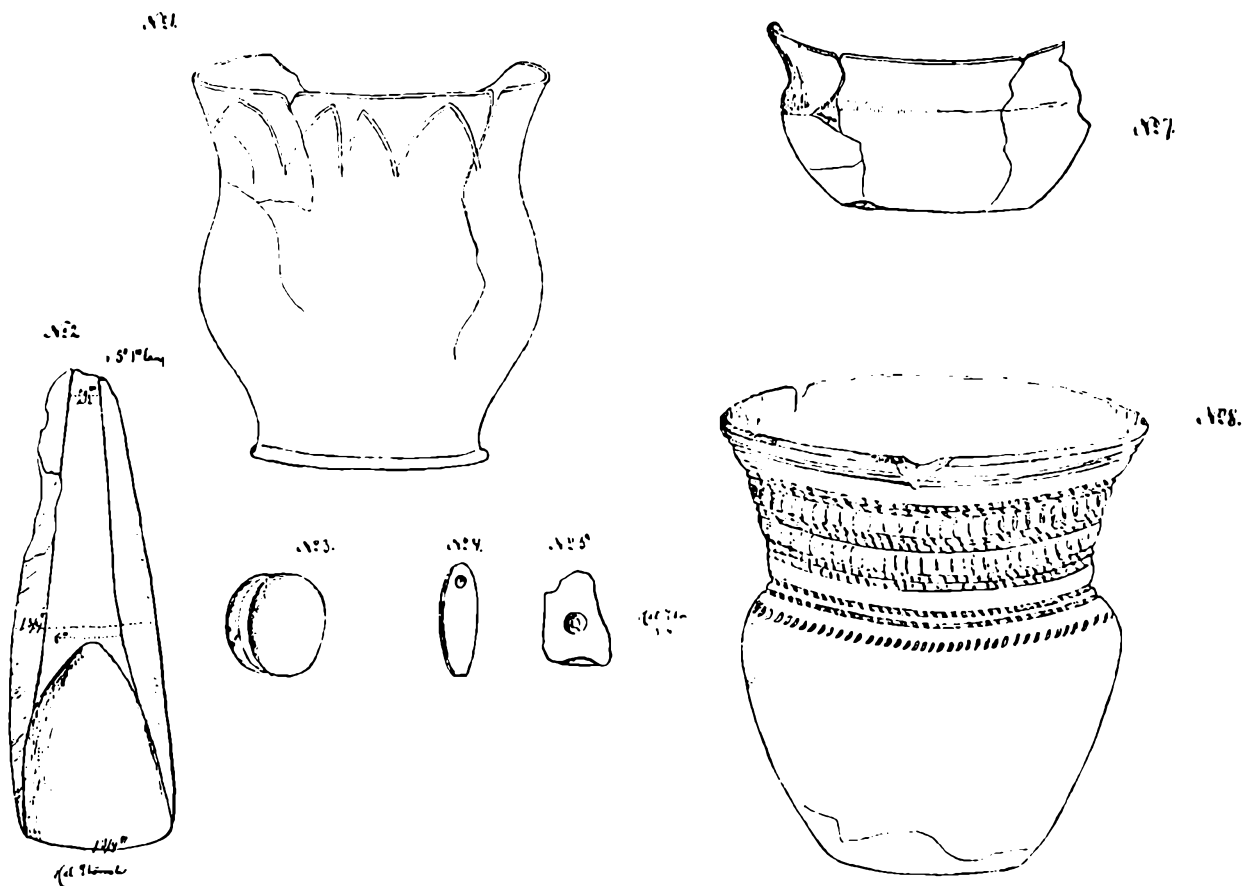
Kammeret var bygget på den naturlige jordoverflade, og dets bund var dækket af flade fliser. I den nordlige del af kammeret fandtes stærkt opløste knoglerester af et ubrændt skelet. Så vidt det kunne bedømmes var der kun tale om ét lig. Tæt op ad den østlige sidesten lå en stridsøkse af sandsten, og desuden fandtes der nogle ganske små brudstykker af et lerkar.

Den anden grav fra stridsøksekulturen er den kendte stenkiste »Myrpold« ved Skarrev – vel Løjtlands mest imponerende fortidsminde.⁹ Alene beliggenheden med en storslået udsigt over Aabenraa Fjord får det til at gibbe i den besøgende.

Det over 3 m lange gravkammer er sat af 4 sten i hver side og 2 for enden, og over det hele ligger 2 dæksten. Mod SØ er kammeret forsynet

Som et nedlagt stykke storvildt ses her »Myrpold« foreviget af en tilkaldt Flensborg-fotograf kort tid efter udgravningen i 1888. Personerne på billedet er formodentlig udgravningsholdet. I hvert fald er det apoteker Reimers og Frue, der troner på fløjen. Fot.: Wilh. Dreesen.

Oldsager fra Myrpold-udgravningen tegnet til udgravningsrapporten 1889. Genstandene findes i dag på Forhistorisk Museum i Århus.

med en kort gang. I dag ligger kammeret majestætisk alene, men oprindeligt har det været omgivet af en oval høj med en fin randstenskrans.

»Myrpold« blev udgravet i 1888 af apoteker Reimers fra Aabenraa. I dag ville undersøgelsen af en sådan gravhøj tage uger, men dengang gik man anderledes rask til værks. Det hele blev overstået på én dag – fredag den 15. juni, og det var ellers ikke fordi, der manglede fund. I alt fandtes der 10 menneskeskeletter lagt i 5 lag oven på hinanden. Alle 10 var anbragt i liggende stilling i kammerets længderetning. Af oldsager fandtes 3 hele lerkar, 3 flintøkser, 3 flintdolke, 3 ravperler og et par flintflækker. Hertil skal så føjes endnu en flintøkse, en flintmejsel og en ravperle, som fremkom ved Nationalmuseets restaurering af gravkammeret i 1937. – Det er klart, at udgravningen i 1888 – set med moderne øjne – lader meget tilbage at ønske, men det er alligevel forbavsende, hvor mange oplysninger og oldsager, Reimers fik med.

Fra stenalderens slutfase – dolktiden – (ca. 2400-ca. 1800 f.Kr.) har vi kun få oplysninger om Løjtland. At halvøen har været beboet i denne

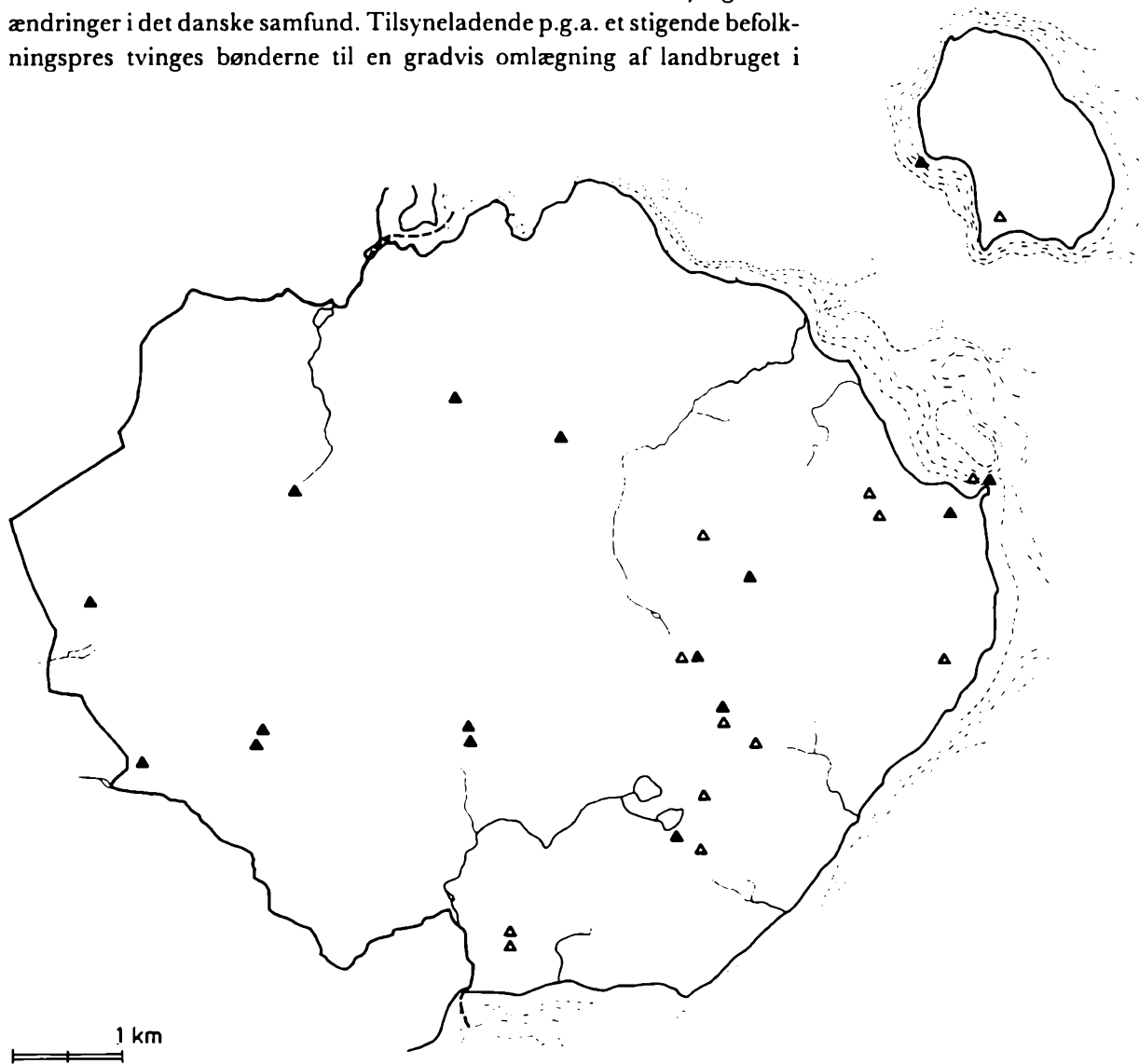
periode, er der ingen tvivl om. Herom vidner en del mere eller mindre tilfældige fund af de karakteristiske fladehuggede flintredskaber, bl.a. nogle stykker af de smukt forarbejdede dolke. Men igen hæmmes overblikket af manglen på arkæologiske udgravninger.

Bronzealderen (ca. 1800-ca. 500 f.Kr.)

I løbet af 3. årtusinde f.Kr. sker der som nævnt ovenfor dybtgående ændringer i det danske samfund. Tilsyneladende p.g.a. et stigende befolkningspres tvinges bønderne til en gradvis omlægning af landbruget i

Fundene fra bronzealderen (åbne trekanter) stammer næsten udelukkende fra den ældre del af perioden (ca. 1800 - ca. 1000 f.Kr. (19)). I forhold til stenalderen er man tilsyneladende trukket lidt tilbage fra kysten.
Fundene fra jernalderen (udfyldte trekanter) er for få og spredte til, at der kan siges noget om bebyggelsesmønstret.

Tegn.: S. Grøning.

retning af mere givtige driftsformer. Og i en tid, hvor agerbruget endnu kun var svagt udviklet, lod dette sig nemmest gøre ved i højere grad end tidligere at satse på husdyrholdet. For Jyllands vedkommende fik dette til følge, at man for en stor del opgav de tunge morænejorde med den tætte skov mod øst og rykkede ud i midtlandet og på bakkeøerne, hvor jordene var lettere at bearbejde, og hvor der ikke mindst var langt bedre græsningsmuligheder.

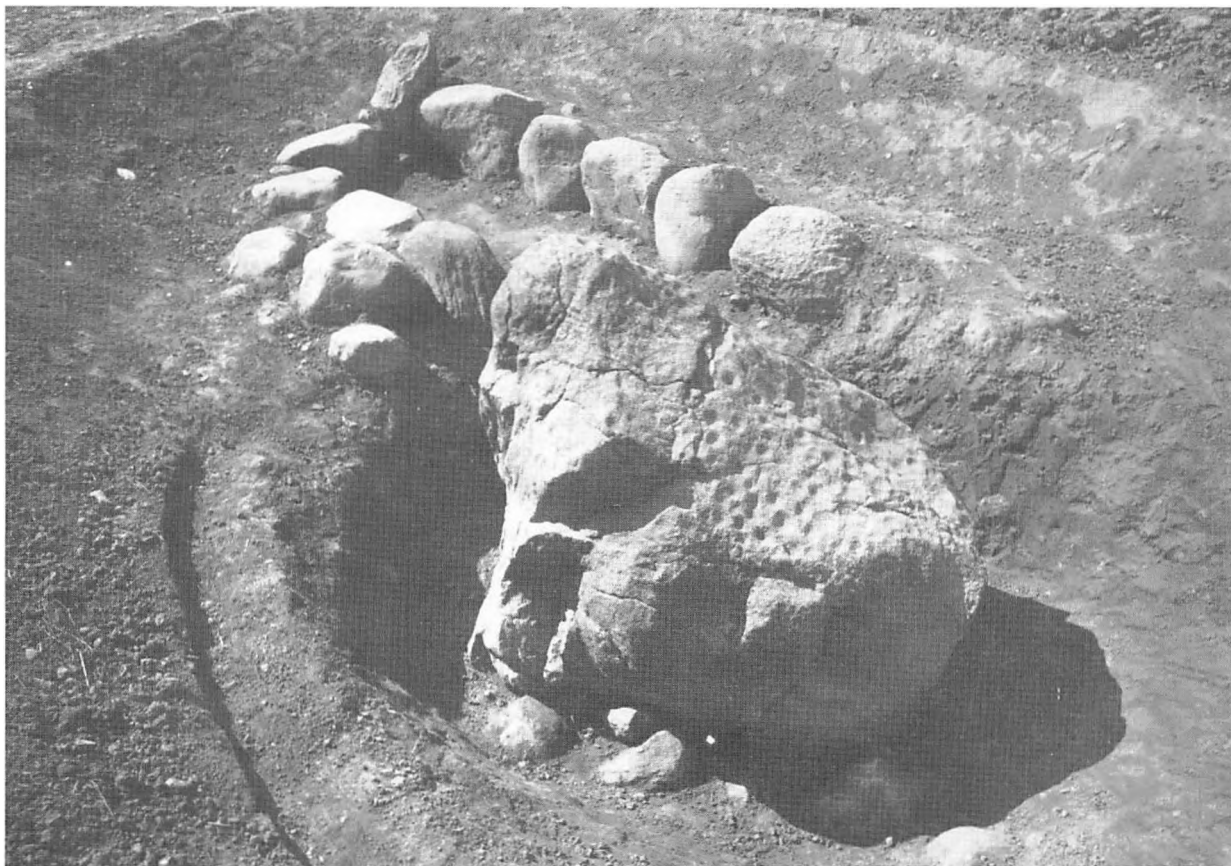
Ved overgangen til bronzealderen er denne udvikling tydeligt slået igennem. For Løjt sogns vedkommende kan man også se en tilbagegang af antallet af fund i forhold til bondestenalderen, men der har dog antagelig stadig i den ældre bronzealder (ca. 1800-ca. 1000 f.Kr.) været en ret tæt bebyggelse på halvøen. Derimod er der en påfaldende mangel på fund fra yngre bronzealder.

Fra ældre bronzealder kendes på Løjtland omkring 15 sikre fund, men sandsynligvis er en stor del af de høje og højtomter, der ikke har været undersøgt, også fra denne periode. Desuden findes der i privatsamlinger fra området en del flintredskaber fra bronzealderen, der viser, at der også må gemme sig nogle bopladser. De fleste af de 15 nævnte bronzealderlokaliteter er dog mere eller mindre tilfældigt fremkomne fund af sværd, dolke, økser m.v. Kun i 3 tilfælde er der tale om egentlige udgravninger.

Én af disse er »*Egemosehøj*« syd for Barsmark.¹⁰ I dag afslører den sig kun som en ganske lav højning i den dyrkede mark, men da den blev udgravet i slutningen af 30'erne målte den ca. 30 × 20 m og var 1½ m i højden. Højen indeholdt ikke mindre end 5 grave: 2 skeletgrave fra midten af ældre bronzealder i hver sin ende af den aflange høj og herimellem 2 lidt yngre brandgrave. Desuden fandtes der i toppen af højen resterne af en urnegrav formentlig fra jernalderen.

Muligvis drejer det sig oprindelig om to små gravhøje med hver sin begravelse, der så i forbindelse med anlæggelsen af de to yngste grave er smeltet sammen til én. Som i så mange andre grave fra ældre bronzealder var gravudstyret ret spartansk. Den ene var helt uden oldsager, mens der i de andre 3 fandtes rester af dragtnåle, en kniv og en dolk.

En anden spændende bronzealdergrav blev i 1921 undersøgt umiddelbart øst for *Åbæk*.¹¹ Det var en lille overpløjet høj, som dækkede over en stensat grav med rester af en stammekiste og et ubrændt lig. Som gravgods var medgivet et næsten ½ m langt bronzesværd. Ved gravens ene ende fandtes endvidere en stor sten fyldt med indhuggede gruber, de såkaldte skåltegn. Sten med skåltegn er ret almindelige, men som regel findes de uden sammenhæng med andre fund og er derfor vanskelige at datere. Der er ingen tvivl om, at tegnene har haft en eller anden kultisk betydning, men der er stor usikkerhed om, hvordan de nærmere skal tolkes. Alminde-

ligvis opfattes de som frugtbarhedssymboler, men bl.a. Ålbæk-graven viser, at de også kan have haft en forbindelse med dødekulen. Efter undersøgelsen blev hele gravanlægget fredet.

Den sidste af de undersøgte bronzealdergrave findes i *Milkær Skov*, hvor der ligger en lille samling gravhøje. En udgravning i 1904 af én af disse høje afslørede foruden et dyssekammer og 3 urner, en grav fra ældre bronzealder.¹² Graven lå i en oval stenvæg, og der må efter al sandsynlighed være tale om en skeletgrav. Eneste gravgods var en dolkklinge af bronze.

Bronzealdergraven ved Åbæk under udgravning i 1921. På den store stenblok i forgrunden ses tydeligt de mange skålgruber.

Jernalderen (500 f.Kr.-1050 e.Kr.)

Også fra jernalderen er der kun ret få fund fra Løjtland, men til gengæld er der mange spændende imellem. – Fra den første fase – førromersk jernal-

Med en styrke, der kan minde om den moderne Vesteuropæiske kulturs overrumpling af den 3. verden, udøvede romerriget i de første århundreder af vor tidsregning et kolossalt pres på sine omgivelser: Militært, økonomisk og kulturelt. Selv i yderkanterne af den da kendte verden kan man spore den romerske indflydelse.

Bronzesien fra gravfundet på Bodum Mark er fremstillet i 2. årh. e.Kr. antagelig af romerske kunsthåndværkere i Rhin-området.

Fot.: Nationalmuseet.

der (ca. 500 f.Kr.-Kr.f.) – fandtes der i *Skovby* ved anlæggelsen af amtsjernbanen en stor urnegravplads.¹³ Desværre blev fundet ikke fulgt op af en arkæologisk undersøgelse, og vi har derfor i dag kun få oplysninger om pladsen, og også fundene blev spredt for alle vinde. Hvor mange urner, der kom frem, vides ikke, men det står klart, at der er gjort fund på næsten hele banestrækningen gennem *Skovby*. Karrene synes dog at have stået meget spredt, og der kan derfor godt være tale om flere mindre gravpladser. Urnerne stod indtil 1½ m dybt, og nogle har været omgivet af en stenpakning. Af gravgaver omtales fund af øskenringe, en bronzenål og et brudstykke af et bronzespænde.

Af fundene fra den følgende periode – romersk jernalder (Kr.f.-ca. 400 e.Kr.) – skal først og fremmest nævnes en grav fra *Bodum Mark*, som indkom til Nationalmuseet i midten af forrige årh.¹⁴ Iflg. oplysningerne i museets protokol står der ganske vist, at fundet stammer fra »Skjællet mellem *Riismark* og *Bodummark*, en *Miilsvej* nord eller nordvest for *Aabenraa*«, men vi tillader her helt og holdent at tage det til indtægt for *Løjt sogn*.

Der vides ikke meget om fundforholdene, men en bemærkning om, at fundet dukkede op »i en stensætning over *Jorden*«, kunne tyde på, det drejer sig om en splittet gravhøj. Ved fjernelsen af stendyngen fandtes en romersk bronzøse med en bronzesi indeni. I sien lå der rester af et ligeledes romersk glasnæg, og endv. fandtes 4 bronzesporer, en økse af jern, en remendedup af bronze samt en bronzefingerring, der var belagt med en tynd forgyldt sølvplade.

At der har været tale om en fornem grav, siger sig selv. Alene de romerske importvarer viser det, men også sporerne vidner om den dodes høje anseelse. Eller måske skulle man snarere sige de døde, da der blev fundet to par sporer. Ud fra oldsagerne kan graven dateres til slutningen af 2. årh. e.Kr., overgangen mellem den ældre og yngre fase af romersk jernalder.

Det mest spændende ved fundet er ubetinget de romerske varer. Øse, si og glas¹⁵ var faste bestanddele i romernes bordservice. Vinen var dengang ikke så klar som i dag, og man måtte derfor filtrere det værste grums fra, inden den kunne drikkes. Nu skal man dog ikke forestille sig, at storbonden i *Bodum* har drukket vin til maden. Den romerske historieskriver *Tacitus* (58-120 e.Kr.) skriver om de germanske stammers drikkevaner, at man anvendte »en væske lavet af korn eller hvede, som ved gæring får en slags lighed med vin«. Muligvis kan øse/si sættet have været brugt i forbindelse med en sådan øllignende drik, men først og fremmest har de kostbare og fremmedartede bronzer og glas vel været statussymboler, der har skullet hævde bondens placering blandt sine egne.

Mens Bodum-fundet giver et pust af storhed og forbindelser til det fremmede, er vi med en lidt ældre urnegravplads vest for *Stolling* igen i de mere vante omgivelser.¹⁶ På en lille bakketop blev der her i 1979 undersøgt 25 urner fra tiden omkr. 100 e.Kr. De var for det meste stærkt medtagne – således var 4 urner pløjet helt i stykker – men trods den ilde medfart kom der mange fine fund for dagen. Fire af gravene indeholdt våben, men ellers var det mest personligt udstyr, der prægede gravgaverne: spænder, knive og en enkelt saks. Nogle få hundrede meter nord for gravpladsen er der opsamlet nogle lerkarskår fra ældre romersk jernalder, og der er næppe tvivl om, at det er her, vi skal søge den tilhørende boplads.

Gravpladsen ved *Stolling* er foreløbig den eneste af sin art, der er undersøgt på *Løjtland*, men vi ved fra gdr. Jep Riis's optegnelser, at der især i *Barsmark* området i tidens løb er fundet en række urner, hvoraf hovedparten sikkert hører hjemme i ældre jernalder. Fra samme område er der også efterretninger om en del markfund af lerkarskår, ildsteder og andet, der tyder på tilstedeværelsen af boplads, men igen giver de spredte og upræcise oplysninger kun ringe mulighed for en sammenfatning.

Bortset fra et par kværnsten kendes der ingen fund på *Løjtland* i perioden fra ca. 200 e.Kr. og frem til vikingetiden. Det ville dog være urimeligt at tænke sig, at denne frugtbare halvø i ca. 600 år ikke skulle være bebygget, og vi må gå ud fra, at en intensiv undersøgelsesvirksomhed i området, vil kunne fylde i hvert fald en del af tomrummet ud.

Vikingetiden er på *Løjtland* repræsenteret af 4 fund. Først skal nævnes 2 skår affedtstenskar. Det ene fundet inde i landet øst for *Løjt Kirkeby*, det andet er samlet op i vandet tæt ved *Knudshoved*. Fedtstengryderne, som blev brugt som kogekar, stammer sandsynligvis fra området ved *Oslo fjorden*, hvor der er fundet rester af stenbrud fra vikingetiden. Et tydeligt eksempel på den udstrakte handel, der prægede perioden.

Ligeledes fra vikingetiden er en vægtig sølvarmring, som omkring 1887 blev fundet på en mark tæt ved *Knudshoved*.

Et bemærkelsesværdigt fund er en 4 m lang båd, lavet af en udhulet bøgestamme, der i 1982 blev bjærget på 6½ m vand ikke langt fra landingsstedet på *Barsø*.¹⁷ En kulstof-14 analyse af fartøjet daterer båden til 1040 e.kr. ± 65 år, altså slutningen af vikingetiden eller tidligt i middelalderen. I selskab med de elegante klinkbyggede vikingeskibe virker *Barsø*-båden plump og fremmed. Men det kan ikke overraske at træffe stammebåde i denne periode, for typen har eksisteret til snart sagt alle tider; fra jægerstenalderen til forrige århundrede. Det kan måske forekomme mærkeligt, at bådtypen ikke blev opgivet i takt med udviklingen inden for skibsbygningsteknikken, men den enkle konstruktion har

*Sølvarmeringen fra Knudshoved er dannet af 6 sølvstænger, der er snoet sammen i flere omgange.
Fot.: Nationalmuseet.*

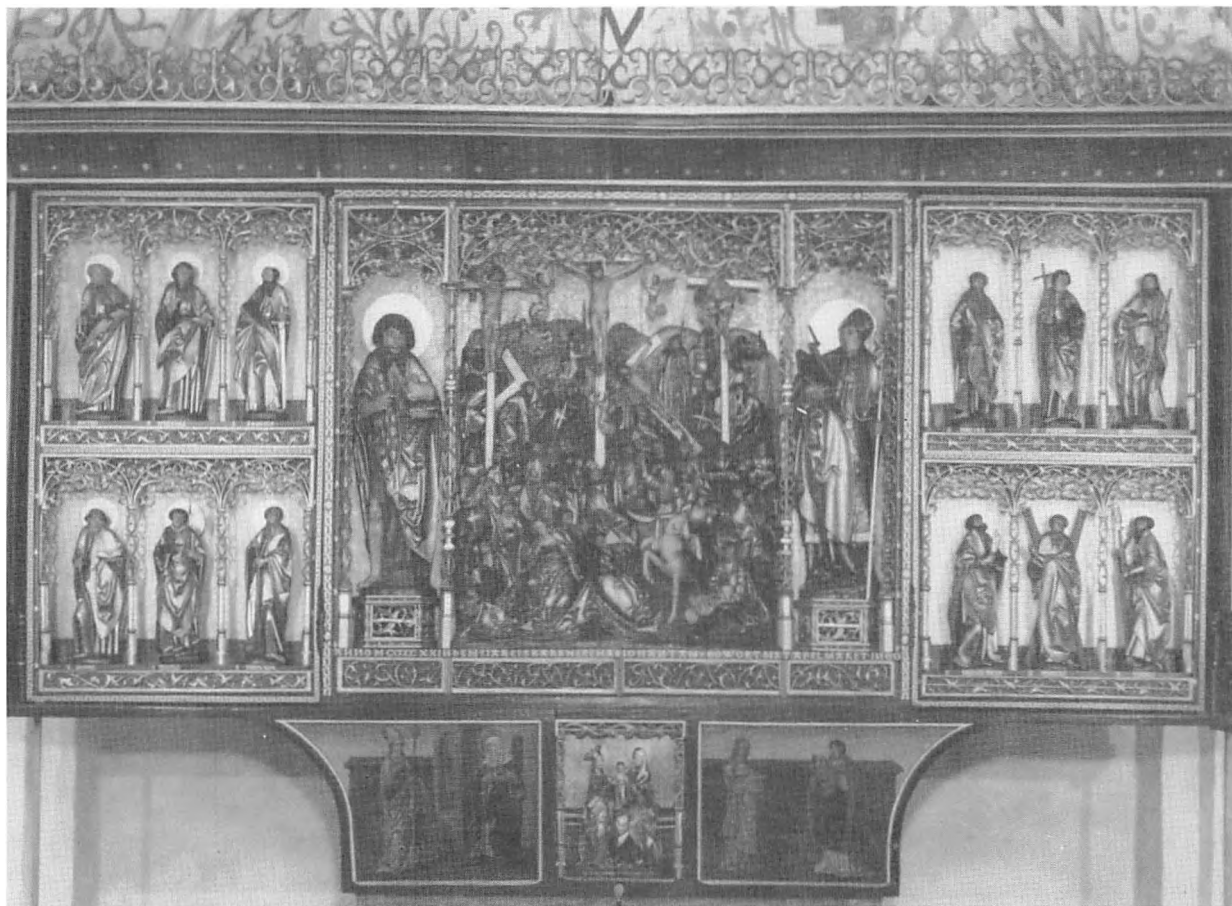
Dykkere og arkæologer i færd med at bjerge Barsøbåden gennem en kraftig brænding.

Fot.: Jørgen Holm.

øjensynligt kunnet overleve i de indre farvande side om side med langt mere avancerede småbåde.

Endnu kendes der fra Løjtland hverken bopladser eller grave¹⁸ fra vikingetiden, og der er derfor, som i mange af de foregående oldtidsperioder ikke muligt at sige noget om bebyggelsens omfang og karakter. Først med de begyndende skriftlige kilder i middelalderen klares billedet.

Løjt kirkes sengotiske fløj-allertavle fra 1520.

Hovedskabets midtparti viser korsfæstelsen med Kristi kors i midten, flankeret af de to røvere.

Ved siden af Golgata-scenen og, i stor størrelse, Erasmus (til højre) og Johannes Døber (til venstre).

I de to fløje på siden af midtskabet vises de tolv apostle (seks til hver side).

Alterskabets predella (fodstykke) har i midten Skt. Anna Selvtredie, der også

er skåret i relief, mens siderne har malerier af to biskopper og to helgeninder.

På bagsiden af de inderste, bevægelige fløje ses otte passionsmalerier. Lukkes det næste sæt fløje, fremkommer otte andre malerier med scener fra Johannes Døbers og Erasmus' martyrium og seks + seks helgenbilleder.

Fot.: Allan Carlsen. Altertavlens vidunderlige farveprægt er gengivet i billedværket Løjttavlen, red. Poul Svensson, 1983.

Middelalderen

Løjtlands »adelby« og »thorper«

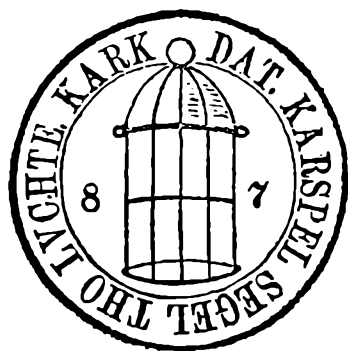
Løjtland er i vor tid det almindelige navn for halvøen mellem Genner bugt og Aabenraa fjord. Et andet navn, der kendes fra middelalderen, er Løjtnæs. Men også ordet Løjt er dækkende for hele halvøen, ligesom dens beboere kaldes løjtinger.

At Løjt er et fællesnavn for hele halvøen, ses f.eks. af anvendelsen af dette ord i Aabenraa bys skrå fra 1335.¹ Heri findes optalt byens græsningsrettigheder i de omkringliggende landsbyers overdrev, bl.a. nævnes Løjt- og Brundemark, men da det er landsbyerne Bodum og Stollig og ikke Løjt Kirkebys jorder, der støder op til Aabenraa byskel, er ordet Løjt her anvendt som fællesnavn for halvøen, ligesom Løjt også er kirkesognets navn. Halvøens hovedby med kirken hed derfor allerede i middelalderen Løjt Kirkeby, ligesom Løjt også almindeligvis anvendes som forled i andet navnestof: Løjt Kloster, Løjt Skovby, Løjt Sønderkov etc.

Betydningen af ordet Løjt er usikker, idet man ikke ved, om endelsen -t – således som den f.eks. kendes i Bjert, Flovt, Lert(e) etc. – skyldes en sammentrækning af en tilføjelse (eventuelt -tved), eller om der er tale om et gammelt substantiv, »lykt«, med betydningen »indelukke«. I den folkelige tolkning er Løjt tidligt blevet afledt af ordet »lygte«, på sønderjysk »løjt(e)«. En lygte indgår derfor som det symbol, man fra gammel tid har anvendt på Løjt.

Løjt hørte sammen med det øvrige Aabenraa amt siden 1435 til det fra Gottorp styrede hertugdømme Slesvig, som havde plattysk øvrigheds- og administrationssprog. Den tids skrivere førte derfor det plattyske sprog til papiret, og da adskillige af disse har haft den dansk-sønderjyske dialekt som deres modersmål, har de ment også at skulle oversætte stednavnet Løjt, og det er så blevet til »Lucht(e)«, det plattyske ord for en lygte!² Med andre ord et eksempel på, at et stednavn også kan fortælle noget om tidligere tiders administrationshistorie.

En lignende fejloversættelse er også sket i en langt senere tid, nemlig da man efter genforeningen mente at skulle »fordanske« det stednavn, der i tysk klædedragt blev skrevet Aubek, Aubeck.³ Man fandt da på skriftformen »Aabæk«, altså en art dobbeltbetegnelse for et vandløb, men det rette

Løjt sogns gamle segl, med lygten som symbol for Løjt. Teksten lyder:

DAT KARSPEL SEGEL THO
LUCHTE KARK.

Jep H. Riis' samlinger,

Historiske Samlinger for Sønderjylland.

navn er Avbæk, afledt af en gammeldansk forstavelse agh-, der indgår i adskillige nordiske vandløbsnavne med betydningen »et besværligt vandløb«. En anden mulighed er et plantenavn, ag, for en halvgræsart. Begge udlægninger passer godt sammen med, at den ældste gengivelse af navnet (i Slesvig-bispens jordebog) er Agbek.

Løjtlands hovedby, Løjt Kirkeby eller ofte slet og ret kaldt Løjt, har antagelig eksisteret længe før, den som halvøens naturlige centrum blev det sted, hvor kirken blev bygget. Det tidligere ret betydelige ubebyggede areal omkring kirken (og tidligere tiders kro) kunne tyde på, at Løjt her har haft sit religiøse og retslige samlingssted allerede helt tilbage i hedenold. Løjt Kirkeby må anses for at være halvøens »adelby«, ud fra hvilken den øvrige bebyggelse har fundet sted. Det passer meget godt sammen med, at hovedbyen er omgivet af fem landsbyer, der som udflytterbyer, »thorper«, er anlagt uden om Løjtlands gamle centrum, nemlig: Barsmark, Skovby, Stollig, Bodum og Nørby.

Barsmark er en ejendommelig langstrakt landsby, der tvunget af terrænmæssige forhold følger vejen østpå ud af Løjt Kirkeby. Næsten en halv mil lang er den, og man har derfor undertiden i spøg kaldt Barsmark »verdens længste landsby«. Barsmarks jord ligger omklamret af Løjt Kirkebys jorder. Barsmark må derfor være et landsbysamfund, der er opstået ved udflytning fra Løjts gamle hovedby.

I forbindelse med en tolkning af forleddet i Barsmark er det naturligt at foretage en sammenligning med Barsø, da begge navne indeholder samme forled. Bars kaldes øen allerede i 1231, og det er derfor det oprindelige ønavn i lighed med navnene på andre øer såsom Als og Sams (for Samsø). Et andet forsøg på en tolkning af forleddet er personnavnet Barn, og en sådan udlægning ville svare til, at de fleste navne på »-thorp« (-rup, -drup, -trup, -strup etc.) har et gammelt personnavn som forled. Der er dog intet i vejen for, at ønavnet Bars kan indgå som forled i Barsmark på linje med, at det er skoven, der har givet Skovby navnet og verdensretningen, der har lagt navn til Nørby. Barsmark betyder da »marken ud for Bars(ø)«.

Modsat Barsmark kan hverken Skovby eller Nørby give anledning til problemer med hensyn til tolkningen, og det er i grunden bemærkelsesværdigt, eftersom begge disse navne findes overleveret helt tilbage fra middelalderen, nemlig i Slesvig-bispens jordebøger som hhv. Skuby, Skugby og Norby, Norbu. Halvøen var i ældre tid langt rigere på skov end i vor tid, og derfor bærer Skovby med rette sit navn. I J.P. Traps »Hertugdømmet Slesvig« fra 1864 tales om en forsvunden bebyggelse »Sønderby«, men en sådan kendes ikke, heller ikke arkæologisk, og hvis der i et ældre, nu forsvundet aktstykke har været belæg for dette navn, må det utvivlsomt være tænkt på Skovby syd for Løjt Kirkeby. Det ville være i

god overensstemmelse med navnet på det lille udflyttersamfund Nørby nordvest for Løjtlands gamle hovedby.

Landsbyen Bodum ligger vest for Løjt Kirkeby i randen af halvøens gamle bebyggelsesområde. Vest og nord for Bodum findes store mosestrækninger, og de har fra gammel tid udgjort halvøens naturlige afgrænsning ind mod land. Bodums jordtilliggende er derfor både mindre bakket og mindre leret end de øvrige landsbyers jorder. Bodum er også et navn, der hidrører fra tidlig middelalder. De fleste navne på -um rummer ellers det fællesgermanske ord -heim og stammer antagelig fra Kristi fødsels tid, men -um i landsbynavne som Bjerrum, Bodum, Husum, Hygum, Toftum er på middelalderdansk dativ-flertals-former og betegner beboelser »ved bjergene, i boderne, i husene, på højene, på tofterne«.

Meget gammelt er derimod navnet Stollig, det eneste navn, der ligesom ordet Løjt tør formodes at gå tilbage til begyndelsen af vor tidsregning. Den ældste form, som navnet er optaget i, er Stoleegy fra 1361. Forstavelsen er antagelig ordet »stald«, på sønderjysk »stold«, og Stollig skulle således betyde »Stald-ege«, en egebevoksning, hvori der fandtes en stald, et ord, der måske peger hen på, at ofring af heste forekom i hedenskabets tid. Der kan også være tale om et oldnordisk ord, »stallr«, som betegnelse for en forhøjning med et gudebillede. I begge tilfælde er det således muligt at regne navnet Stollig med blandt de »sakrale« stednavne, d.v.s. navnestof, der indeholder minder om ældre tiders religiøse forhold.

Løjtingerne og deres lokale navnestof

Takket være de store mosestrækninger vest for Bodum var Løjtland i ældre tid en lille verden for sig. Det har bl.a. haft til følge, at løjtingerne i modsætning til deres naboer inde i landet mod vest har en særlig »musikalsk accent« i deres hjemlige dialekt. Sprogligt er de derfor nærmere knyttet til beboerne syd for Aabenraa Fjord, i Sundeved og på Als.

Den lilleverden, som Løjtland udgjorde, synes tidligt at have haft et lokalt forsvar. Navnet Årtoft, der kendes fra Klipleve sogn, hvor Årtoft i senmiddelalderen sammen med Søgård udgjorde et stort gods, findes også knyttet til jord umiddelbart vest for Løjt Kirkeby.¹ Forleddet i dette navn kan være et vidnesbyrd om en »år(mand)« som navn på en kongelig embedsmand. Knudshoved, navnet på halvøens østligste punkt, kendes også fra andre egne af landet, f.eks. ved Nyborg og ved Vordingborg. Forleddet kan være ordet »knude«, men det kan også afledes af personnavnet Knud. Man har i den forbindelse tænkt på Knud Lavard som leder af et system med udkigsposter for at afværge venderfaren. Det svarer på Løjt godt sammen med, at Vorbjerg lige overfor på Barsø indeholder

ordet »warth« med betydningen »vagt«. Den slags kan naturligvis kun blive til løse formodninger; hverken arkæologisk eller historisk har vi belæg for antagelser af den art.

Det samme gælder forsøg på at finde frem til gammelt stednavnestof, der lader sig tolke »sakralt«. Her frembyder et afsides område som Barsø sig som et sted, hvor længst forsvundne forhold har kunnet bevares i det overleverede marknavnestof. På øens sydøstlige del findes i nærheden af hinanden bevaret marknavnene Hartenholt og Nortensløkke. Midterledet -ten i de to navne kommer af »tun«, et gammelt ord for indhegning, beslægtet med det tyske ord »Zaun«. Forleddene i de to marknavne kan komme af hhv. »hare« og »nor«, men der er sprogligt intet i vejen for, at de to forled i stedet er dels »hargh«, et gammelt navn for en helligdom, og dels »Niorthar-«, guden »Njords tun«. Hvis denne vovede tolkning er rigtig, leder den uvilkårligt tanken hen på den romerske forfatter Tacitus' oplysning om, at anglerfolket dyrkede »Nerthus«, Njord. Der kan tilføjes, at »Sønderjyske Stednavne« nævner ordet »hargh« som en mulighed for forståelsen af Harmose på begge sider af skellet mellem Løjt Kirkeby og Løjt Skovby og umiddelbart øst for Kongevejen.

Lignende eksempler kunne der fortsættes med. Et navn som Solhøj ved Barsmark leder som regel tanken hen på det »sakrale«, selv om det er ganske usikkert. Med hensyn til Blåhøj er der derimod kun at sige, at ingen af de overleverede navneformer berettiger til tolkningen »Blothøj«.

Langt de fleste af Løjtlands marknavne er almindeligt forekommende også i andre egne af landet. Det gælder navnestof endende på -bjerg, -dal, -høj, -kær, -mark, -sig og lignende. Mere karakteristisk for halvøen er de navne, der minder om rydning af tidligere tiders skovdække som f.eks. dem, der ender på -holt og på -roj og -ryde. Ved Brøde har det været muligt at »bryde« jorden op til agerland, men kun alt for ofte er terræforholdene så vanskelige, at ploven ikke kunne anvendes, og mange af de ryddede områder har derfor altid ligget hen til græsning for kvæget. Sådanne indhegnede områder har ofte endelser på -have, -løkke og -toft, idet ordet »toft« i østsønderjyske egne ikke nær altid betegner jord omkring en ejendom. Et par marknavne fortæller, at ilden har været taget i brug, da det gjaldt om at fjerne skoven. Det gælder Brændhoved på Barsø og Svedenholt i Barsmark. Brandstoft i Skovby minder derimod i sit forled om en person.

Selvstændige naturnavne forekommer der enkelte af. Det gælder Knap, i 1641 kaldt Steinbergs Knap efter det nærliggende Stenbjerg, og det var egentlig bakketoppen ved denne lokalitet, der hed Knap. Pebbel forekommer hele tre steder som marknavn og betegner antagelig et sted, hvor det »pibler« op af jorden. Vejnævnet Dimen er noget helt for sig, idet man

formoder, at det stammer fra plattysktalende vejfarende, der under deres vandring ad det stejle vejstykke har bidt mærke i mange høstakke, og sådanne kaldes på ældre plattysk »Diemen«.

Som noget helt naturligt forekommer dyre- og plantenaavne som forled i mange naturnavne. Blandt dyrene har vi skarven i Skarrev, ørnen i Arnbjerg og Arnholm, ilderne i Ildenbjerg. Trænavne forekommer i Ærholm på Barsø, Lønholt ved Brøde og Lindholm ved Dybvighoved, og to pilearter kendes også: seljen i Sillehole og vidjen eller vien i Viemose.

Som et udtryk for, at løjttingerne også i ældre tid har hørt til lunets lyse sønner, kan nævnes det navnestof, der skal opfattes humoristisk. Det er navne som Høneborg (nævnt 1609), Styrtom, e Hundklemm eller Kanaans Land (om et ufrugtbart jordstykke). Poesien er ligeledes tidligt kommet til sin ret. En mark oven for Dimen hed allerede i 1641 Paradis, og en senere tids navne, Frydendal, Vennersminde, Vennelyst, Walhalla, Fuglelund, taler samme sprog.

Et navn, der ofte har sat fantasien i sving, ja som ligefrem har nedfældet sig i et sagn, er Løjt Kloster. Et kloster har imidlertid aldrig eksisteret i Løjt, og endelsen, der allerede kendes i 1633, har intet som helst med et munkesamfund at gøre, men skyldes en fordrejning af et gammelt ord, »kluster«, »klyster«, med betydningen en »klynge« om en samling ejendomme. Denne betydning af endelsen -kloster kendes for øvrigt også andre steder i Sønderjylland, men kun løjttingerne har formået at skabe et sagn med både abbed og munke. Og sagnet finder trofaste tilhængere, fordi marknavnet Munkdal kendes på Barsø, oven i købet fra 1641.

Løjtland i Sønderjyllands historie

Hvad der i det foregående er meddelt om stednavne, lader ingen tvivl om, at Løjtland med hensyn til oprindelse i bund og grund er dansk. Men som grænseland kom Sønderjylland til at gå sine egne veje, og siden 1241, da Valdemar Sejrs søn Abel blev hertug, har dette land været et eget hertugdømme. Tidligt blev udviklingen påvirket sydfra, idet Abels efterslægt ved giftermål var nært knyttet til den schauenburgske greveslægt fra Holsten.

Set fra et dansk synspunkt fik dette alvorlige følger, ikke mindst fordi den danske kongemagt under Erik Menved (død 1319) spillede fallit. Altimens havde schauenburgerne i Gerhard III (grev Gert, »den kullede greve«) en betydelig statsmand, og ham lykkedes det i 1325 som formynders for den mindreårige hertug Valdemar V at blive rigsforstander over det danske rige og at inddrage Slesvig (som det efter tysk skik blev almindeligt at kalde Sønderjylland) under sit herredømme. Efter den

kullede greves voldsomme død i 1340 måtte hertug Valdemar og hans søn Henrik nøjes med herredømmet over Nordslesvig med Sønderborg som residensslot.

Som dansk konge søgte Valdemar Atterdag at genskabe kongemagtens herredømme, men han døde i 1375, netop som hertug Henrik Valdemarsøn som den sidste af Abels slægt var afgået ved døden. Det betød, at schauenburgerne nu igen kunne skaffe sig magten over Nordslesvig, støttet af fremtrædende medlemmer af Holstens adel (Lembek, Ahlefeldt etc.), der sad som borgherrer bl.a. på Søgård og Tørning. Dronning Margrethe måtte i 1386 anerkende Gerhard VI's herredømme over hele Slesvig, men efter hans død i 1404 søgte den dansk-nordiske dronning at genskabe kongemagtens herredømme over grænselandet. Således erhvervede hun i 1411 Aabenraa amt, hvortil Løjtland hørte.

Men udviklingen førte til en lang krig mellem det dansk-nordiske kongehus, og den schauenburgske greveslægt. Under denne kamp var det slesvigske domkapitel på schauenburgernes side, og kongens mænd, som havde herredømmet over Nordslesvig, inddrog derfor det slesvigske domkapitelsgods på Løjtland. Krigens afgørende begivenhed blev Flensborgs fald i 1431, og det blev herefter Adolf VIII og hans mænd, der fik herredømmet over hele Sønderjylland. Dermed var der rent faktisk blevet skabt et Slesvig-Holsten, og denne statsretlige situation overtog Danmarks konge Christian I i 1460.

Løjttingerne delte naturligvis skæbne med grænselandets øvrige befolkning. Langt de fleste af dem hørte under amtmanden i Aabenraa, nogle enkelte under amtmanden i Haderslev (indtil 1850), andre (hvis herre i middelalderen havde været Slesvigs biskop) hørte efter reformationen under Svabsted ved Trene (indtil 1702) og endelig var der Dalholt, der hørte til Søgård godsdistrikt. Men hovedparten af løjttingerne var som nævnt amtsundersåtter under Aabenraa.

Almindeligvis mærkede den jævne mand vel ikke så meget til øvrigheden, men når det var tilfældet, foregik forhandlingerne på tysk, indtil ca. 1600 på plattysk, derefter på højtysk, det sprog, hvori Martin Luthers Bibel var affattet. Kirkeligt hørte Løjt sogn under Aabenraa provsti, og sognepræstens øvrighedssprog var tysk (evt. latin), selv om hans embedssprog som sognepræst var dansk. Skolen fulgte den kirkelige deling af Sønderjylland, og det var denne deling, der i hovedsagen blev bestemmende for grænsedragningen efter folkeafstemningen i 1920.

Men længe inden den tid oplevede Sønderjylland flere delinger mellem kongehuset og dets sidelinjer. Ved delingen i 1490 kom Aabenraa amt (og dermed hovedparten af Løjtland) til den kongelige del, men i 1544 fik Christian III's yngre broder Adolf residensslottet Gottorp, til hvilket

Hertug Adolf af Gottorp.

Aabenraa amt blev lagt. Det betød, at hovedparten af løjtingerne indtil inkorporationen i 1720 hørte under den gottorpske hertug, hørte til Slesvig-Holsten-Gottorp.

Haderslev amt gik i 1544 til en anden kongebrøder, nemlig til Hans den Ældre, men efter hans død i 1580 kom de haderslevske ejendomme på Løjtland sammen med Haderslev amt som helhed til den kongelige andel af Slesvig. De svabstedske ejendomme hørte først en tid under en af kongehusets prinser, derefter under den gottorpske hertug, men i 1702 inddrog Frederik IV Svabsted amt under kronen. Ved inkorporationen i 1720 blev det fordelt blandt de amter, hvori de svabstedske ejendomme fandtes, d.v.s. at de på Løjtland kom under Aabenraa amt.

Adelsgods og stiftsgods

Løjtland synes i ældre tid at have været et randområde med et forholdsvis beskedent indbyggerantal. Det stærkt bakkede og lerede skovklædte land indbød ikke til større foretagsomhed. Dertil var datidens redskaber for dårlige. Løjtingerne synes derfor stort set at have fået lov til at passe sig selv. I hvert fald er det meget lidt, man hører om Løjt i middelalderen.

I »Kong Valdemars Jordebog«, der er en registratur over alle den danske konges ejendomme og indtægter, udarbejdet i 1231, nævnes blandt en række øer også Barsø som kongens ejendom. En ubeboet ø regnedes for herreløst land og tilhørte derfor kongen. Her kunne der jages hjorte og dådyr, hedder det. Alt det sønderjyske krongods tilfaldt i 1313 hertugen, og da Aabenraa amt i 1411 blev pantsat til dronning Margrethe, lå det halvø Barsø hertil. Resten har muligvis hørt under kirken i Slesvig, for i 1462 nævnes, at biskoppen årligt havde 7 eller flere ørtug korn. Endnu i 1622 blev der fra Barsø givet 3 tdr. smør til Svabsted amt.

På Løjt havde kongen i 1231 ellers kun ejendom i Barsmark, i alt 1 mark guld, men det har sandsynligvis kun været den meget lille besiddelse, som nævnes i 1351 i forbindelse med Elsholm.

Adelsgods

Alt tyder således på, at Løjtland endnu på Valdemarernes tid har været et uinteressant område for kongemagten, og det samme kan siges for adelens vedkommende. Af gammelt adelsgods kendes i virkeligheden kun Elsholm og Stolliggård.¹

Elsholm, den store ejendom med nærliggende voldsted allersydøstligst i Barsmark, nævnes under navnet Yggylsyøholm første gang i 1351. Den 8. december i dette år tildømte hertug Valdemar på Sønderborg slot Marquard Rütze denne ejendom sammen med 1 otting jord i Barsmark og

dertil huse og bygninger i Bolderslev. Kongemagten havde i 1313 givet afkald på alt sit krongods i Sønderjylland, og den ene otting jord i Barsmark tør derfor antages at svare til det jordegods på 1 mark guld, der nævnes i »Kong Valdemars jordebog«.

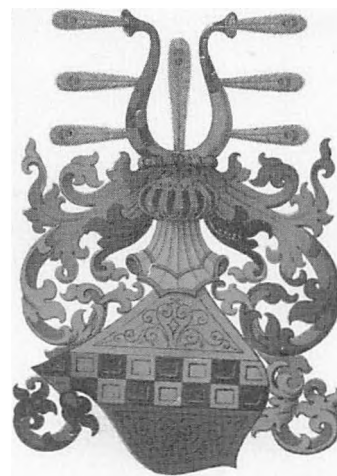
Marquard Rütze var efter navnet at dømme en af de mange holstenske stormænd, der i løbet af 1300-årene skaffede sig jordegods i Sønderjylland. Man taler ligefrem om den holstenske adels indvandring, og i det her nævnte tilfælde er erhvervelsen ikke sket ved overgreb af nogen art, men på fuldt lovlig vis, ved at hertugen tildømte ham de nævnte besiddelser, Elsholm samt jorden i Barsmark og husene i Bolderslev. Overdragelsessagen var blevet rejst på foranledning af en borger i Tønder, Boy Lütke, og godset blev først tilvurderet Marquard Rütze, efter at det hele tre gange var blevet tilbudt de nærmeste slægtninge og frænder. 1351 er midt i den »sorte døds« tid, og enten havde pesten bortryddet, hvad der måtte have været af arveberettigede, eller også var jordegods på Løjt i disse år så lidet attraktivt, at ingen har ønsket at rejse krav på det.

Marquard Rütze findes kun nævnt denne ene gang, men alt tyder på, at det er hans efterkommere, der i 1500-årene bærer familienavnet Marquardsen. En af dem, Hans Marquardsen, nævnes i 1535 som ejer af Elsholm, men den kendteste blev Peter Marquardsen, omkring 1550 ejer af den 5 otting store Fogedgård, et navn, der skyldtes, at ejeren var herredsfoged over Rise herred.

Adelsgården Stolliggård nævnes første gang den 27. september 1361 i forbindelse med et mageskifte, som Niels Friis til Stollig foretog med Løgum kloster af jordegods i Genner mod afståelse af gods i Borg i Brede sogn. Niels Friis var af hjemlig herkomst og tilhørte den adelslægt, der efter våbenskjoldet med en skaktavl skråbjælke kaldes »Skaktavl«-Friiserne. Stolliggård forblev i flere led i denne slægts besiddelse. I 1434 nævnes sønnesønnen Niels Friis til Stollig, derefter dennes brodersøn, Henrik Friis (1474-83), hvis datter Anna ved sit ægteskab bragte gården til Ove Lunge af nørrejysk adel.

Anders Friis, en fætter til den tidligere nævnte Henrik Friis, var den sidste af slægten, der ejede Stolliggård, idet godset ved hans datters ægteskab i 1516 tilfaldt Aabenraas amtmand, Wolf Pogwisch, Benedikts søn. Denne var en af Christian II's sidste trofaste adelsmænd, og han solgte i 1519 Stolliggård sammen med gods i Nørby og Løjt Kirkeby, samt de to Rundemøller, til kongen. Godset hørte derefter under Aabenraa amt og bestyredes af en vis Morten Gaas.

I 1522 overlod Christian II Stolliggård »på Lychteness« til Ove Vincentsen af slægten Juel, men herimod protesterede Jørgen Friis (ca. 1493-ca. 1547).

Skaktavl-Friis'ernes våbenskjold.

Ligesom Jørgen Friis rejste også Wolf Pogwisch, der efter begivenhederne i 1523 var blevet Frederik Is mand, krav på at få Stolliggård tilbage. Han gjorde gældende, at Christian II trods løfte herom, ikke havde givet ham Segeberg amt. Wolf Pogwisch's ønske blev dog ikke imødekommet, for da vi igen hører til Stolliggård, ejedes godset af Ove Juel til Keldgård (død 1599) og Herman Juel til Åbjerg (død 1607).

Disse adelsmænd må have solgt Stolliggård til hertug Hans den Ældre af Haderslev, for efter hans død i 1580 gik gården sammen med andet arvegods til hertug Hans den Yngre af Sønderborg, men allerede året efter mageskiftede den nye ejer sine ejendomme på Løjt med kong Frederik II. Det samlede gods blev ved den lejlighed opgjort til 7 gårde i Stollig, dertil gården Fladsten, 2 gårde i Nørby, 3 i Løjt Kloster, samt Lille Rundemølle og endnu 4 kåd (husmandssteder). Af disse ejendomme blev det oprindelige adelsgods lagt ind under Haderslev amt som en del af Genner distrikt under Bolderslev fogedi, og hertil hørte det indtil 1850. I 1609 hørte følgende ejendomme på Løjtland under Haderslev: Stolliggård, nu delt i to gårde, dertil Fladsten og hele Nørby.

I ældre tid fandtes der endnu et godsområde på Løjt, nemlig gården Dalholt i Barsmark.² Den hørte under Årtoft-Søgård gods i Klipleve sogn. I 1725 gik godsets herskab, slægten Ahlefeldt, fallit, og Dalholt kom da til at høre under Gråsten. Dalholt var i 1641 en ejendom på 1 $\frac{1}{2}$ otting og havde egen vandmølle.

Stiftsgods

Større udbredelse end adelsgodset havde i middelalderen de besiddelser, der ejedes af Slesvigs biskop og af det slesvigske domkapitel.

I en jordebog fra 1352³ optælles Slesvig domkapitels samlede godsmasse på Løjt under betegnelsen »Præbendet Avbæk«.⁴ Denne betegnelse hænger muligvis sammen med, at forbindelsen fra Slesvig til ejendommene på Løjt oprindelig foregik ad søvejen til Avbæk ved Aabenraa fjord. Præbendet omfattede følgende gods, spredt ud over Løjtland:

1. Gården Avbæk med sit enemærke, kaldt »Særmark«, desuden 2 $\frac{1}{2}$ otting i Svend Asgitsens bol. Fæsteren her gav 10 øre korn (d.v.s. 30 ørtug = 45 td. hartkorn).
2. En mølle, der ydede 1 mark korn svarende til 24 ørtug (= 36 td. hartkorn). I håndskriftet 1435/39 kaldes møllen »Avbæk«, men i et af håndskrifterne er den uden navn. Der kan være tale om Stenbjerg mølle ved Knap oven for Avbæk.
3. 2 otting jord i Præstebol, hvoraf der ydedes $\frac{1}{2}$ mark korn (12 ørtug korn = 18 td. hartkorn). Præstebol kendes ikke mere, men 1435/39

oplyses, at Thomas Kraack havde fæstet dette bol. Familienavnet Krag kendes siden 1539 fra Løjt Skovby, hvor en af gårdene hedder Kragsgård.

4. Fæsteren Niels Estesen havde i 1352 2 otting jord i Holdensvensbol, hvoraf han ydede 5 ørtug korn (= 7½ td. hartkorn) foruden en afgift, »communitas«. Navnene på fæsteren og på bolet gentages i de senere håndskrifter. Holdensvensbol er i dag en ukendt lokalitet. Efter »communitas« er i 1407 tilføjet: »men som nu har 2 otting«.
5. Tolv landboere (coloni), der hver ydede 6 sterlinger og 2 høns, d.v.s. sammenlagt en tiendedel af, hvad gården afkastede (= 4½ td. hartkorn), og 24 høns.
6. Kirken på Løjtnæs (Loytenes) gav 3 mark lübsk og 6 øre korn (18 ørtug = 27 td. hartkorn).
7. I Opnør skov, den nuværende Jørgensgård skov, ½ otting, »som Bo Stake købte af magister Martins del«, tilføjes der 1435/39. Der opføres ingen afgift. (Der er her muligvis tale om den jord, der blev til Strågård, som kirkeligt hørte til Aabenraa).
8. Præstekaldet i Løjt havde 2 otting i Præstebol, tiende af landsbyen Skovby, der udgjorde 1 mark korn (d.v.s. 24 ørtug korn = 36 td. hartkorn), samt en toft, hvori der kunne sås 5 ørtug korn (= 7½ td. hartkorn).

Slesvig-bispens jordebog fra 1352 er en opgørelse over kirkens gods, foretaget efter at Niels Brun i 1351 var tiltrådt som biskop.³ I sine velmagtsdage (1326-40) havde grev Gerhard III været kirken en alt andet end god mand, og en rekonstruktion af kirkegodsets oprindelige omfang kunne derfor nok være tiltrængt.⁵ En lignende situation oplevede den slesvigske gejstlighed under den lange krig (1409/10-1435) mellem den danske kongemagt og den holstenske greveslægt. I disse år havde Slesvig stift været sprængt som følge af de politiske tilstande, og det var derfor kun naturligt, at biskop Claus Wulf engang i tidsrummet 1435/39 lod en ny opgørelse over det gejstlige gods udarbejde. De voldsomme omvæltninger, der havde fundet sted mellem de to jordebogsarbejder – den sorte død, stormfloderne, den senmiddelalderlige landbrugskrise, den lange krig – har selvsagt ikke kunnet undgå at sætte sig varige spor, også for gejstligheden i Slesvig, der har måttet notere en væsentlig indtægtsnedgang.

Hvad der er blevet af det forsvundne slesvigske bispe- og domkapitels-gods, kan det være vanskeligt at udtale sig om, men ét står i hvert fald fast: der er intet, der tyder på, at indtægtsnedgangen skulle skyldes senmiddelalderens store ødelægning, der i mange århundreder har sat sit stempel på

udviklingen i de sandede egne i det sønderjyske midterland. Tværtimod tyder alt på, at Løjtland i løbet af 1400-årene var inde i en økonomisk opgangsperiode med en øget bebyggelse.

Det er mest sandsynligt, at det er det politiske opgør mellem kongemagten og den holstenske greveslægt, der har ført til, at kongemagten i årene, mens forbindelsen til Slesvig var afbrudt, har inddraget væsentlige dele af Præbendet Avbæk. Efter Adolf VIIIs sejr (1431, 1435, 1440) er dette gods åbenbart ikke blevet givet tilbage til de retmæssige ejere, skønt Slesvigs biskop og domkapitel i stridens år havde stået last og brast med ham og hans mænd.⁶

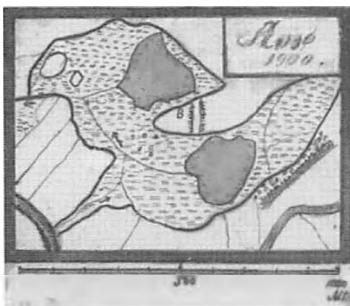
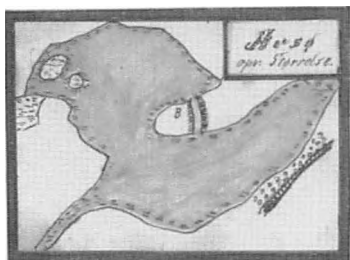
I opgørelsen over bispegodset fra årene efter krigens afslutning nævnes Avbækskov ved Aabenraa med en ydelse på 2 skilling korn, og der tilføjes: »som siges at være en lille »Særmark««. Endvidere nævnes, at biskoppen foruden en gård i Bodum med 2 otting jord fordelt over hele marken (det var jo i fællesskabets tid!) også har Sillehole ved Nørby. »Engang havde hr. biskoppen her tre gårde med en mølle i sin særmark«, siges der.

Hvad der er sket, forklares antagelig under omtalen af en anden besiddelse, som biskoppen havde mistet, nemlig Hessel ved Aabenraa. Her siges, at tabet skyldtes »dem fra borgen«, altså den kongelige amtmand på Brundlund og hans mænd.

Noget tilsvarende tør antages at være sket med en del af det gejstlige gods, som havde udgjort Præbendet Avbæk. Stednavnet »Duborg«, der betegner en stor enemark mellem Dyrhave og Avbæk tyder på, at man har ønsket at mindes slottet i Flensborg, der i årene efter 1410 stod som en kongelig forpost mod de holstenske grever og deres tilhængere i det slesvigske domkapitel. Dette og andet gods kom til at udgøre grundstammen i den jord, der samledes under avlsgården Høgebjerg, idet voldstedet Avsøholm, der ligger på Høgebjergs jord, formentlig er den i 1352 omtalte gård Avbæk.

Det er antagelig først og fremmest det slesvigske domkapitels gods, der har måttet stå for skud. Bispegodset synes alt i alt at være forblevet intakt. I 1509 findes bispegodset opgjort med følgende afgifter:

Sillehole, der ydede 1 mark lübsk;
 en gård i Bodum, ligeledes 1 mark lübsk;
 en gård i Avbæk, der gav 1 ørtug byg og 1 ørtug havre;
 en gård i Løjt Skovby (Scoubuluchte), af hvilken den ene gav 1½ ørtug byg og 2 ørtug havre, den anden 1 ørtug byg og 1 ørtug havre;
 en gård i Løjt Kirkeby (Karkebu), der ydede 1 ørtug byg og 1 ørtug havre;
 to gårde i Barsmark, der hver ydede 2 ørtug byg og 2 ørtug havre.

Rekonstruktion af Avsø's oprindelige udstrækning og tegning af forholdene omkring år 1900 af Jep H. Riis med borgens placering.

Historiske Samlinger for Sønderjylland.

I forbindelse med lutherdommens fremrykning vejrede Slesvigs daværende biskop, Gottschalk Ahlefeldt, en ny fare for kirkens gods, og der blev derfor i 1523 lavet en fortegnelse over stiftets samlede kirkegods, og heri nævnes for Løjts vedkommende samme ejendomme som i 1509.⁷

Efter reformationen blev det gejstlige gods sækulariseret og omdannet til Svabsted amt. Det betød, at også det tidligere kirkegods på Løjtland, nu under betegnelsen Svabsted-gårde, hørte ind under den tidligere bispegård Svabsted i nærheden af Trenes udløb i Ejderen. Det var naturligvis ikke særligt praktisk, at nogle gårde på Løjt havde deres amtmand så langt borte, men først i 1702 nåede man frem til at få Svabsted amt opløst.

Løjt kirke

Kirkens bygningshistorie

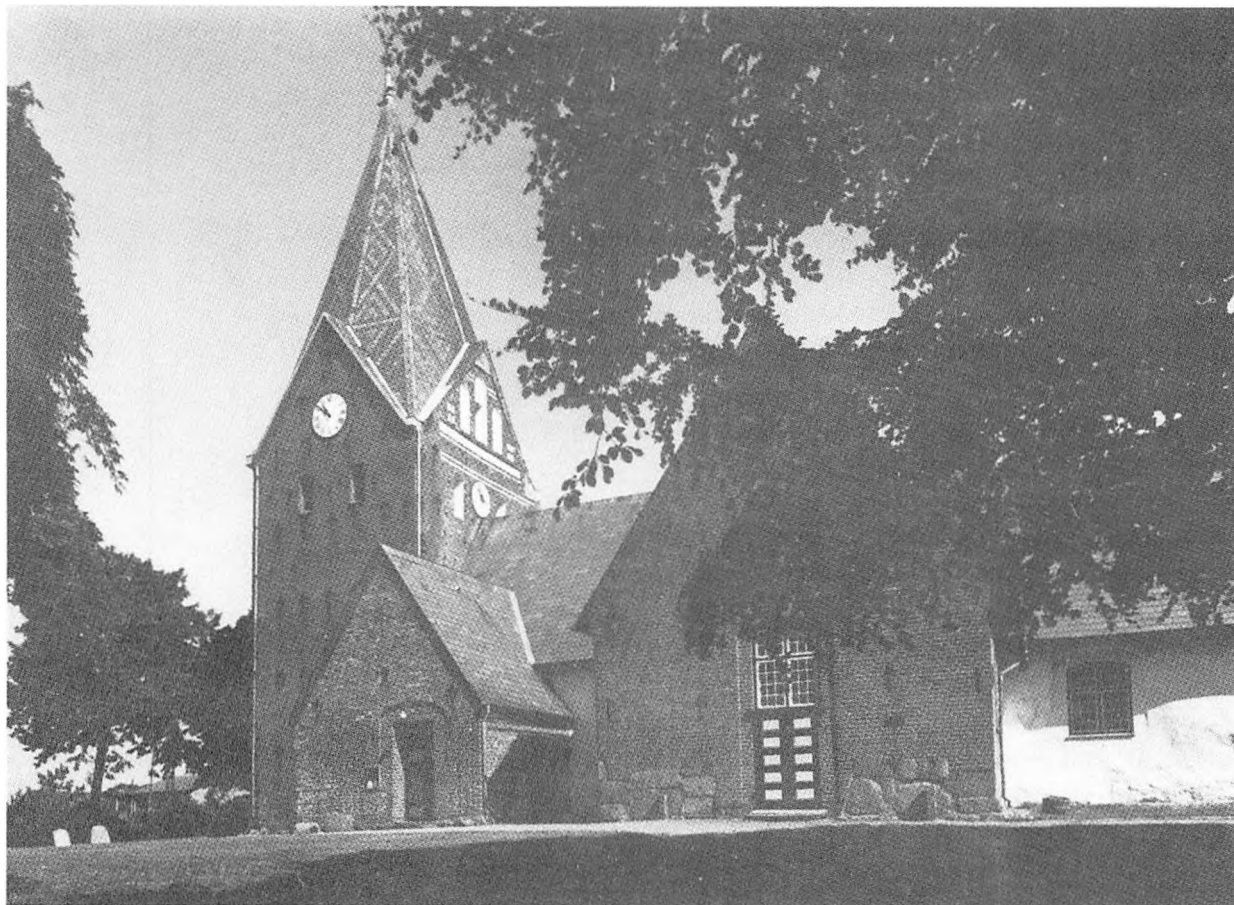
Løjtland har altid udgjort en enhed. I gejstlig henseende var hele halvøen et kirkesogn med en kirke, der fra 1100-årene og op til vor egen tid har været Løjt sogns ubestridte midtpunkt.

Nok fortæller et af de i øvrigt udbredte kirkeflytningssagn, at der også havde været tænkt på en anden plads til kirken, nemlig et sted, som endnu i 1641 kaldtes Kirkebjerg (Kirchberg) i nærheden af Hellet, der kan betyde den »hellige skov« eller »helvede«, men selv om navnestoffet således synes at bekræfte sagnets udsagn, har kirkens plads alligevel altid været i den »adelby«, som efter sin kirke fik navnet Løjt Kirkeby.¹

Som kirken står i dag, er den et godt udtryk for gamle dages velstand. Bygningernes omfang og tilstand vidner om flere århundreders omsorg for dette sted, og kirkens kraftige tårn, der ses viden om og er bemærkelsesværdigt ved sin hældning, gør sit til, at kirken i sin helhed fremtræder med vægt og værdighed. I sandhed et gudshus, som løjtingerne nok kan være stolte af!

Kirkens ældste bygningsafsnit er i lighed med en række kirker fra Løjt til Hellevad og Bedsted og syd og øst derfor over Sundeved og Angel til Svansen opført af rått tilkløvet kamp. Bygningernes hjørner er dog let banede eller i rå kampesten, omhyggeligt udsøgt til formålet, og til korbuen og skibets (nu tilmurede) norddør er der benyttet granitkvadre. Syddøren, mændenes indgang, har formentlig ved siderne haft et par søjler hvilende på søjlebaser. Minder herom findes nu i en have i Løjt Kloster.

Den oprindelige kampestensbygning var ikke synderlig stor, og det

*Løjt kirke set fra syd.
Foto: Allan Carlsen.*

svarer godt til, at Løjtland i tidlig middelalder må antages at have haft en ret fåtallig befolkning. Kort efter 1250 blev kirkens kor imidlertid udvidet til dobbelt længde. Bygningsmaterialet var rå og kløvet kamp samt munkesten, sidstnævnte anvendt til vinduer og taggavl. Korudvidelsen skyldes dog næppe et øget folketal, men skal snarere ses som et tegn på, at præsteskrabet er blevet udvidet. I Slesvig-bispens jordebog fra 1352 er der – som tidligere nævnt – opført en særlig indtægt af præstekaldet. Denne post tør antages at have været brugt til underhold af »Præbendet Avbæks« egen præst (»vicarius«), og til en sådan gejstlig måtte der være et eget alter.

Hen i 1400-årene finder der meget betydelige byggearbejder sted, og om deres indbyrdes aldersfølge kan kun siges, at skibets hvælv, der afløste det tidligere bjælkeloft, er yngre end nordkapellet og tårnet. Byggematerialet er overalt munkesten i munkeskifte. Røde sten er anvendt til tårnet med de fire gavle, hvorfra taget er formet som en ottekantet pyramide, der

rager op over landskabet, og også til våbenhuset («e karnhus») er der brugt røde sten.² De øvrige byggeafsnit, hvortil foruden nordkapellet også sakristiet og sydkapellet hører, har både røde og gule munkesten. Hensigten med de to kapeller, der er anlagt således, at der dannes en korsarm, har helt tydeligt været den, at der skulle være mere plads til kirkens menighed. Nørre og søndre »stuge« blev løjtingernes navn på de to korsarme, der sammen med skibet udgjorde kirkerummet til menighedens brug.

Kirkeudvidelser, foretaget i 1400-årene, kendes fra adskillige østeregnsogne, og det har været nærliggende at formode, at sådanne udvidelser skyldes en forøgelse af den hjemmehørende befolkning. Årsagen hertil søges i vor tid i den udbredte krise, som store dele af Europa oplevede i hundredåret på begge sider af 1350.

I dette tidsrum foregik der en ændring af de klimatiske forhold henimod et køligere og mere fugtigt vejr, og det betød for Sønderjyllands vedkommende, at midtlandets magre og sandede jord blev udvasket for naturlige næringsstoffer som følge af denne jordbunds meget store vandføringsevne. Under disse forhold bredte lyngheden sig i det midterste Sønderjylland, agerbrugets muligheder forringedes, og snart havde bønderne her valget mellem at dø af sult eller at flytte østpå til skovegnene.

Det tør antages, at også Løjt sogn har modtaget en betydelig tilvanding i løbet af 1400-årene. Her som andetsteds i østeregnene var der nemlig gode muligheder for opdræt af kvæg på græsjorderne i den ryddede skov, og det blev af stor vigtighed, eftersom kvæghold og studehandel efter år 1400 blev en mere og mere betydningsfuld indtægtskilde.

Sognevidnet om præstens jord

Løjtingerne havde derfor råd til den vældige kirkeudvidelse, der fandt sted i løbet af 1400-årene, ligesom de også havde råd til at give deres sognepræst gode ydre forhold at leve under. Det ved vi, fordi der efter gudstjenesten den 1. søndag efter påske i det Herrens år 1456 blev udfærdiget et sognevidne, der oplyser om det jordegods, som sognepræsten disponerede over.

Da Løjt sogn hørte under Slesvig domkapitel, var det her, at deres præst havde fået sin uddannelse, og det faldt derfor helt naturligt, at den på sønderjysk drøftede sag blev nedfældet på hans plattyske sprog.³

Det var sognepræst Jens Hansens jordegods, sagen drejede sig om i 1456. Efter sædvanlig praksis afhørtes de »ældste og viseste« sognebørn om, hvad de vidste, og de vidnede samstemmende, at også de tidligere Løjt-præster, hr. Johann Ponach og hr. Niels Reff (Ræv), samt deres

forgængere havde haft det nuværende jordegods, hvorefter det blev nærmere specificeret.

I Løjt Kirkeby (»in deme kerckdorpe tho Luchte«):

1 gård (»gud«) Kolmhole, 1 toft Høroj (»Hogherod«), 1 øre (= 3 ørtug) land.

I Bodum:

2 tofter, 2 ørtug land og græsjord nord derfor og syd derfor henimod midten af strømmen (vandløbet, der bliver til Hjarup å); endvidere øst derfor, hvor der ind imellem ligger en toft, som ikke tilhører præsten; dernæst 1 toft, 1/2 ørtug land og græsgang sønden for; desuden alle de ottinger og tofter, som hr. Jens har i sin værge, som skrevet står i kirkens regnskabsbog. (En sådan havde man altså i 1456!).

I Skovby:

2 agre på Bitterholt, 2 på Langholt, 2 agre på Ærbjerg, 2 agre på Svensbjerg, 1 ager nord for Syttensbjerg (»Suttensberch«), 1 ager mod syd på samme bjerg, 1 ved Sturshøj, 5 på Bastkærholt, 1 på Birkmosebjerg, 2 på Vester Birkmosebjerg, 2 syd for Trendbjerg, 2 agre ved Nørreryge.

I Stollig:

2 (agre) ved Smørdal, »og græsgange og hvad mere der«.

Skt. Erasmus, der led martyrdøden ved, at tarmene blev revet ud af livet på ham. En vinde med hans optrukne tarme er derfor hans attributter. Han vises til højre i midtskabet i sit bispe-skrud med vindene og »bogen«, d.v.s. den kristne forkyndelse.

Hans pendant til venstre i midtskabet er Johannes Døber, pegende på Lammet, der hviler på »bogen«, jvf.: »Se det Guds Lam!«.

Fot.: Allan Carlsen.

Fortegnelsen lader ikke tvivl tilbage om, at sognepræsteembedet i Løjt har været særdeles godt aflagt, og da den tidsmæssigt falder sammen med de omfattende udvidelser af kirkebygningen, må disse år have været en økonomisk god tid for løjttingerne. Og fremgangen fortsatte ind i 1500-årene. Herom vidner ikke mindst den kostbare indre udsmykning af Løjt kirke.

Den iøjnefaldende forskel, der er mellem den tidlig-middelalderlige døbefont uden udsmykning af nogen art og det pragtfulde alter fra 1520, er et klart og tydeligt udtryk for den befolkningsmæssige og økonomiske udvikling, der havde fundet sted på Løjtland i løbet af middelalderen.

Løjt kirkes altertavle

Den sengotiske fløj-altertavle med malet årstal 1520 er Sønderjyllands Amtskommunes største og rigeste.¹ Den anses for at være importeret fra Lübeck eller Westfalen i færdig stand.

Tavlens hovedfelt er viet lidelseshistorien og udgør en hel billedserie: Jesus slæbende korset på vej mod Golgata, korsets oprejsning under

bivåelse af en stor menneskemængde i livlig bevægelse, blandt disse Jesus nærmeste, samt krigsknægtene, der kives om Kristi kjortel, og øverst den Korsfæstede mellem de to røvere; bagved en gravlæggelse scene.

Ved siderne af hovedfeltet står til venstre Johannes Døber, pegende på Lammet, der hviler på en bog, symboliserende evangeliernes udsagn om Jesus som Kristus. Skikkelsen til højre er derimod alt andet end evangelisk. Den forestiller Skt. Erasmus med en vinde, fordi denne mand led martyrdøden ved, at tarmene blev trukket ud af livet på ham ved hjælp af et sådant drejeinstrument.

Altertavlsens sidefløje rummer apostlene, begyndende med Skt. Peter, Johannes og Paulus øverst til venstre. Heldigvis er der sat navn ved hver apostel, så den besøgende kommer ikke i klemme, dersom han ikke skulle være fortrolig med de pågældendes attributer. Predellaen, d.v.s. det fodstykke, hvorpå tavlen hviler på alterbordet, har i midten en fremstilling af Skt. Anna Selvtredje, d.v.s. Jomfru Marias moder, hende selv og Jesusbarnet. Ved siderne er der malet to biskopper og to helgeninder; en af disse er antagelig den hellige Birgitta af Vadstena.

Når de inderste af de bevægelige fløje lukkes for altertavlsens reliefskæringer, ses otte billeder fra lidelsehistorien: nadveren, bønnen i Gethsemane, tilfangetagelsen, hudstrygningen, samt tornekrøningen, Jesus for

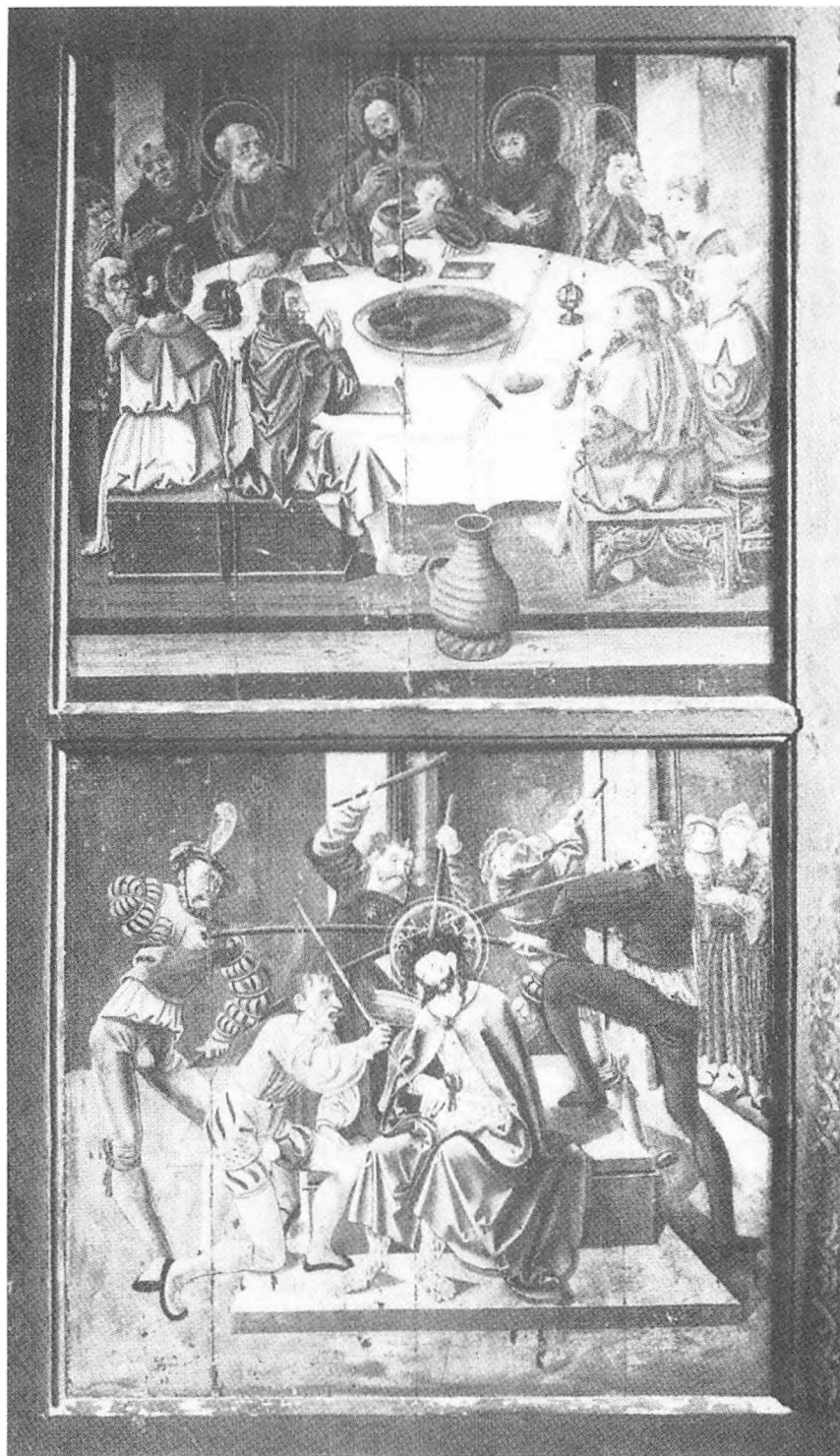
Menneskeskaren ved foden af Kristi kors. Detalje fra midtskabets Golgata-fremstilling.

Til venstre den gode side med kvinderne på Golgata, blandt dem Gudsmoderen Maria, der er faldet i svime og støttes af den unge Johannes, og ved korsets fod Maria Magdalene.

Til højre den slemme side med ophavsmandene til korsfæstelsen: Pontius Pilatus til hest, der giver ordren om at skrive INRI, mens den skæggede person til hest er en jøde, der protesterer mod, at Jesus fra Nazareth bliver kaldt »jødernes konge«. Den brynjaklædte person til hest, der peger mod korset, er den officer, der siger: »Sandelig, denne er Guds søn«.

Fot.: Allan Carlsen.

*Nadveren og tornekroningen. To af
malerierne på altertavlens inderside
af Kristi lidelsehistorie.
Fot.: Allan Carlsen.*

Pilatus, Ecce Homo (Se, hvilket menneske!) og som fuldendelsen af Kristi gerning Hans opstandelse.

Når det næste sæt fløje lukkes i, ses otte andre malerier, nemlig to scener af Johannes Døbers martyrium (hans halshugning og hans hoved på et fad), endvidere to scener af Erasmus' martyrium, samt en række helgenfremstillinger, af hvilke Barbara med tårnet, Magdalena med salvekrucken, Hieronymus med løven, Laurentius med risten og Katharina med hjulstumpen er let genkendelige. Desuden forekommer pave Gregor, Skt. Antonius, Ursula, Benedictus, Margaretha og Skt. Augustin, alle sammen middelalderkirkens frembringelser. For altertavlens bevarelse har det nok været godt, at disse billeder var gemt på bagsiden! Reformationens mænd yndede jo ikke helgener.

Kirkens værnehelgen?

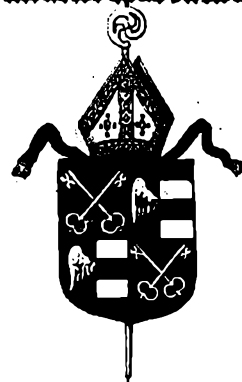
De to fremstillinger af Erasmus har givet anledning til, at man har opfattet denne som kirkens værnehelgen, men da der er tale om en altertavle, der er anskaffet som færdigt arbejde, er der ingen grund til denne opfattelse. Det samme gælder det billede af en nu forsvunden Skt. Jørgen til hest, der nævnes i Pontoppidans Danske Atlas. Heller ikke dette har noget at gøre med kirkens værnehelgen, og vi vil næppe nogen sinde få at vide, hvem kirken har været indviet til. Derimod kan der være al grund til at tilslutte sig, hvad der i Pontoppidan siges om alteret: »Der findes neppe Lige til det i nogen Landsbye Kirke«!

Plattysk i Løjt kirke

Altertavlen skriver sig fra 1520. Det oplyser en plattysk indskrift forneden i midtskabet: »Anno M CCCC XX. in deme iare is karkhere, her Iohan Tam ... do wort dis tafel maket in Go ...« Løjt sogn var i middelalderen det nordligste sogn, der hørte under domkapitlet i Slesvig, og det er årsagen til, at inskriptionen er affattet på plattysk, et vidnesbyrd om en kulturpåvirkning sydfra, som først blev bremset (ikke standset) af reformationens mænd.

Et andet vidnesbyrd om sognepræsten Johan Tamsens (eller Thomsens) nære forbindelse til Slesvig, er den samtidige kalkmaleriudsmykning, der viser den sidste slesvigske biskop Gottschalk Ahlefeldts våbenskjold. Et nu næsten udvisket skriftbånd havde indskriften: »D(omi)n(u)s gotsckalk van aleuelde, Ep(iscop)us Sleswar(u)m«.

**Dñs gotschalk van
aleuelde Ep̄us Sleswar̄m.**

Dette våben tillige med ovenstående inskription står afmalet på muren under hvælvingen bag alteret i Løjt kirke. Søren Abildgaards ikke ganske nøjagtige tegning fra 1776. (Nationalmuseet).

1500/1600-årene

Den kirkelige udvikling

Reformationstiden og den sprogligt-kulturelle situation

Reformationen tog på vore breddegrader sin begyndelse, da den unge hertug Christian, den senere Christian III, i 1525 blev bosat i Haderslev. Den unge hertug og hans kirkelige medarbejdere var ivrige for, at alt, hvad de efter Martin Luthers anvisning opfattede som værende i strid med Bibelens ord, skulle fjernes. Præsterne måtte ikke mere prædike »fabler« (helgenlegender), og de skulle helst gifte sig for ikke at give anledning til forargelse, men noget større brud, endsige en kirkelig revolution, blev der ikke tale om. I langt de fleste tilfælde fortsatte præsterne derfor under de nye forhold.

Den sprogligt-kulturelle situation, som det plattyskskrevne sognevidne fra 1456 sammen med alle andre skriftstykker bærer vidnesbyrd om, ændredes dog for så vidt, som det efter reformationen lå fast, at kirkens gudstjenestesprog var dansk i alle landsogne nord for en linje, der gik fra syd om Højer til nord om Bov. Latinen var alt imens blevet afskaffet ved messe og sang. Men selv om præstens gudstjenestesprog var dansk, var hans embedssprog dog fortsat tysk.

Det var nærmest en selvfølge, at alle, der gik studievejen, altså også alle vordende præster, fik deres uddannelse ved tyske universiteter, blandt hvilke Rostock og Wittenberg efter reformationen var de mest søgte. Det betød, at de færdigtuddannede kandidater beherskede tysk til fuldkommenhed og dertil de gamle lærdomssprog, latin og græsk. Dansk kunne de hjemmefra, og efterhånden som danske bøger fik større udbredelse, øgedes også kendskabet til det danske bogsprog.

Løjt sogn har utvivlsomt helt siden middelalderen haft to præster, sognepræsten (»Hauptpastor«), hvis præstegård lå i Løjt Kloster, og andenpræsten (»Diaconus«), der boede lige øst for kirken. Systemet med to præster ved samme kirke har måske noget at gøre med landsdelens særlige sprogligt-kulturelle situation. Andenpræsten skulle nemlig ikke alene bistå sognepræsten ved de almindelige kirkelige handlinger, men ifølge en forordning, som reformationens mænd udstedte i 1544, skulle han også sammen med degnen forestå børnenes oplæring.¹ Selv om de

smukke tanker måske ikke altid er blevet gennemført, var undervisningsvæsenet i Sønderjylland alligevel bedre udviklet her end i det øvrige land.

Hovedsigtet med oplæringen var, at børnene skulle kunne følge kirkens gudstjenestesprog og læse den danske Bibel, men de bedre begavede børn fik dertil også en indførelse i fremmedsprog. Det drejede sig først og fremmest om det tyske øvrighedssprog. Her kunne undervisningen for de mere velstillede børn fortsætte i en af købstædernes »tyske skrive- og regneskoler«.

Sognepræsten påtog sig ofte indførelsen i de klassiske sprog. Det synes at have været tilfældet i Løjt, hvor der fandtes et 3-fags skolehus i tilknytning til præstegården, mens den almindelige sogneskole fandtes i en særlig ejendom. For en lærd præst har det vel været en kærkommen gerning at forberede velbegavede drenge til optagelse på latinskolen, af hvilke de nærmeste lå i Haderslev og Flensborg. Allerede i den gamle kirkes tid var det muligt for bønderbørn at gå lærdomsvejen. Et eksempel herpå fra Løjt sogn er Peter Brun, født 1495 på Brunsgård i Løjt Skovby, der i 1522 blev sognepræst i Vester Sottrup i Sundeved.²

»Skt. Anna Selvtredje«.

Mormor Anna sidder på en bæk med Jesusbarnet stående på sit ene knæ.

Ved hendes side Himmeldronningen, den unge Jomfru Maria, der rækker et æble til barnet. Maria er »den nye Eva« og louprises derfor med et »Ave« (det omvendte af Eva). Mens Evas æble er billedet på arvesynden, er Marias æble tegnet på forsoningen med Gud ved Jesus.

Fot.: Allan Carlsen.

Det tyske sprog var vigtigt for alle, der søgte en stilling inden for administrationen eller gik militærvejen eller stod til søs. Hans Iversen Loyt, der i Flensborg blev storkøbmand og borgmester, er et eksempel på en sådan løbebane.³ Han var søn af andenpræsten Iver Hansen (1674-1707); også andre af disse diakon-sønner lykkedes det at komme ind på lærdomsvejen, selv om deres fædre stod i skyggen af sognepræsten.

At kendskabet til plattysk endnu var ret udbredt omkring år 1700, ved vi fra en lille tildragelse i forbindelse med valget af Knud Hübschmann til diakon i 1707. Efter provstens anbefaling af den unge mand forholdt tilhørerne sig tavse, utvivlsomt fordi provsten havde benyttet sit højtyske embedssprog. Amtsforvalter Caspar von Saldern, der repræsenterede den verdslige øvrighed, fik dog munden på gлед, da han tiltalte menigheden på plattysk: »Kinder, verstah Ji nicht, Ji möten entweder Ja oder Nee spreken«, hvorefter menigheden omgående bekræftede valget med et »Ja«.

De evangelisk-lutherske præster

Johan Tamsen, hvis navn er bevaret på altertavlen fra 1520, var Løjts sidste romersk-katolske præst. Han nævnes allerede i 1499 og 1505 og må derfor have været en ældre mand, da reformationen også bankede på på hans kirkedør. Om han har oplevet begivenhederne fra midten af 1520'erne, og om han i så fald som så mange af sine embedskolleger er fortsat under de nye forhold, ved vi ikke, men at altertavlen fra 1520 er blevet bevaret, vidner om, at det er gået roligt til i Løjt.

Den første præst, vi kender efter Johan Tamsen, er *Benedikt Hugo*.⁴ Hans navn fandtes tidligere på den prædikestol, der opstilledes i Løjt kirke i 1557. At de to mænd har deres navn på hver sit inventarstykke, er karakteristisk for den tids kirkelige situation. Som romerkirkens mand havde Johan Tamsen ladet altertavlens mange billeder tale til menigheden. Det var ad øjets vej, at kristendommens evige sandheder skulle åbenbares for den enkelte, men efter reformationen rejstes prædikestolen, og nu var det ved hjælp af ordet, at de samme sandheder skulle forkyndes og helst således, at det rungede i ørerne længe efter.

I de følgende år er præsterækken fortsat ret usikker.⁵ I 1573 nævnes *Daniel Gerkens* som sognepræst i Løjt, og han er muligvis identisk med en hamburger af samme navn, der studerede i Wittenberg i 1554 og derefter i Rostock, hvorfra han blev magister i 1562.

Efter ham fulgte *Engel Haink* (Engelbert Havingk eller Hanvich), efter navnet at dømme også en sydfra kommende.⁶ Han måtte forlade Løjt, fordi han havde forøvet et drab. Hr. Engel synes dog at have handlet i nødværge, idet han nok måtte bøde med embedet for sin ugerning, men

Altertavlens *Skt. Peter*. Ved en undersøgelse af figurerne i 1983 blev det opdaget, at to af apostelfigurerne havde rigtige bogsider påklebet. Pastor Jens Bruun undersøgte sagen og identificerede bladene i *Skt. Peters* bog til at være kalenderblade fra 1509 eller 1515. Fot.: Allan Carlsen.

ikke med hovedet. Han fik lov til at virke som præst i Flensborg efter at have modtaget absolution på 1. Trinitatis søndag 1588, årsdagen efter ugeringen. Han døde den 29. maj 1589, og mærkeligt nok – siger provsten i Aabenraa, Johannes Generanus, der skrev herom – blev hans lig på samme 1. Trinitatis søndag under sang og klokkeklang ført gennem Aabenraa på vej mod Løjt, hvor han i kirken fandt sit sidste hvilested.

Løjts nye sognepræst, *Laurentius (Laurs, Lorenz) Dithmer*, havde efter latinskoleophold i Flensborg fået sin teologiske uddannelse ved universitetet i Wittenberg.⁷ I 1583 var han blevet diakon i Tetenbüll i Eidersted hos Johannes Pistorius (eller Becker). Slesvigs generalsuperintendent (som en biskop nu hed), Paul von Eitzen, havde varmt anbefalet den unge Dithmer som en rettroende præst, og det var ligeledes ved »superintendental« velvilje, at han fik det pludseligt ledige præstekald i Løjt, idet hans »befordrer« da var magister Jacob Fabricius, med hvem han var i slægt. Vel ankommet hertil takkede Laurs Dithmer Pistorius for alt godt i de henvendte år, han havde været hans kapellan i Tetenbüll.

I andre breve til Johannes Pistorius har han meddelt et par glimt af livet i Løjt. I 1593 oplyser han således, at der i to år havde været misvækst i hans sogn, så mange var kommet i den yderste fattigdom. I Løjt havde hr. Laurs i 1594 haft visitats af sine foresatte, Jacob Fabricius fra Slesvig og provst Johannes Generanus. I 1601 omtaler han den over hele landet udbredte misvækst. De havde derfor i tre år haft en dårlig høst i Løjt.⁸ Ham selv, hans hustru og de tre sønner og døtre, var det dog gået nogenlunde. I sit sidste brev fra samme år fortæller han om den nød, misvæksten havde forårsaget. Den havde medført stor fattigdom og megen elendighed, og dertil kom »nye og umådelige skatter«. »De store har det godt, men hører ikke på folks klager og jamren«, tilføjer han i sine glimt af et samfund, der levede på eksistensminimum og var prisgivet, dersom det slog ind med misvækst og dårlig høst.

Kort efter sin ankomst til Løjt klagede Laurs Dithmer over, at han havde været alvorligt syg af »Sprinkler«, en art pest. Også den slags var en bestandig trussel for hine tiders mennesker, og det var kun de allerfærreste, der nåede støvets år. Selv døde Laurs Dithmer i 1611, da han antagelig kun var et halvt hundrede år gammel. »1611, 15. July fik min kjære Sogneherre, Her Lauertz Dittmer, en Mandag om Middag sin Sygdom. Døde den 16. July mod Aften om Tirsdagen, hvis Sjæl Gud have. Blev begravet om Fredagen den 19. July. Gud give hannem og alle tro Christne en glædelig Opstandelse for Christi Skyld. Amen«, har bonden på Fladsten noteret i sin dagbog.⁹

Ingen af Laurs Dithmers nærmeste forblev i Løjt præstegård som præst eller præstekone. I stedet kom hertil en mand, hjemmehørende i Haders-

Løjt sogns præsterække til 1753.

Johan Tamsen katolsk præst

Benedikt Hugo -1557-

Daniel Gerkens -1573-

Engel Haink † 1589

Laurentius Dithmer 1589-1611

Villads Knudsen 1611-36

Caspar Villadsen 1639-49

Johann Chr. Fabricius 1649-86

Wilhad Fabricius 1686-1725

Lorenz Fabricius 1725-53

levs bedre borgerskab, nemlig *Villads Knudsen* (eller Wilhadus Canuti), en søn af rådmand Knud Villadsen (eller Willatzen).

Den nye præst i Løjt havde efter latinskoleophold i sin hjemby studeret ved universitetet i Rostock siden 1605 og derefter siden 1609 i Wittenberg, så han var en veluddannet mand. Han var samtidig også en velstående mand, der var i stand til at udløse sin forgængers familie af embedet. Noget sådant var dengang noget meget væsentligt for en menighed. Det var normalt således, at en ny præst var nødsaget til at overtage enten præstens enke eller en af de efterlevende døtre. Men Villads Knudsen var ved sin ankomst til Løjt ungkarl, og først i 1614 tog han sig en hustru. Hun var datter af sognepræsten i Skærbæk, Andreas Jacobsen.

Den første halve snes år af Villads Knudsens præstetid var økonomisk set en opgangstid med gode priser for landbrugets vigtigste eksportartikel, studene, men så kom Tredivårskrigen (1618-48), og allerværst blev det, da den kejserlige feltherre Albrecht Wallensteins tropper i 1627 trængte op igennem Sønderjylland.¹⁰ Da slap heller ikke Løjt for krigens genvordigheder. Christian IVs soldater søgte under deres flugt nordpå at praktisere den brændte jords taktik, og de ødelagde derfor Løjt præstegård med tilhørende ladebygninger, en skade, der senere blev takseret til 800 mark. Lige i hælene på dem fulgte de kejserlige tropper, og de tab, som de forvoldte, beløb sig til 300 mark. Tabstallene oplyser noget om den meget store velstand, der havde været samlet i Villads Knudsens præstegård.

På trods af tabene var sognepræsten dog også efter krigen i stand til at udlåne penge til sine sognebørn, jvf. Fladsten-dagbogen: »Anno 1633, den 9. July, laante jeg af min kjære Sogneherre, Her Willandtz, Redepenning 30 M. lübsk, udi Rigskroner af danske 5 M. Stykker. Anno 1636 Hovedstol og Rente betalt den 22. Martz«.

De sidste år har nok været alt andet end lykkelige for Villads Knudsen. Ved sin død i 1636 slap han dog for at se enden på krigens gru. Ligesom sin forgænger døde han i halvtredsårsalderen, så tidligt, at han ikke kunne vide, at han skulle blive stamfader til alle Løjt-præster frem til 1753.

Efter hans død stod embedet ledigt i halvtredje år. Menigheden foretrak nemlig at løse problemet med en efterfølger ved at opnå tilladelse til, at embedet forblev vakant, indtil den afdødes ældste søn kunne overtage det. Han hed *Caspar Villadsen*, var født 1617 og blev i 1637 indskrevet på universitetet i Rostock. Allerede 1639 var han så vidt, at han kunne overtage det fædrende embede i Løjt. »Anno 1639 prædike Her Jesper Willandtzen først i Loyt Kirke den 4. Søndag efter Hellig tre Kongers Dag. Om Christi Søvn i Skibet. Matth.8.«, skriver Fladsten-bonden i sin dagbog.

En kort studietid var ikke noget usædvanligt, når et præstekald ventede. For en menighed var det af økonomiske grunde langt at foretrække, at embedet forblev i samme familie, og derfor kender man fra mange sogne de såkaldte »præstedynastier«. Også den særlige sproglige situation i Sønderjylland kan have påvirket ønsket om en arvegang inden for samme familie, dersom det lod sig gøre.

Caspar Villadsen havde overtaget sit embede som 23-årig, og han døde kun 32 år gammel. Hans præstetid blev således kort, og fredelig havde den ikke været, da også hans sogn er blevet føleligt ramt under den svenske general Lennart Torstenssons invasion i årene 1643 til 45.

Hans efterfølger var *Johann Christian Fabricius*, en købmandssøn fra Tønder.¹¹ Moderen var født Schmidt, og derfor tog sønnen efter tidens akademikerskik den latinske navneform Fabricius (efter »faber«, smed). Han var født i 1624 og havde besøgt gymnasiet i Bordesholm i Holsten, hvorfra han i 1642 kom til Rostock, hvor han i 1649 tog magistergraden. Han var derfor fagligt velkvalificeret, og da han også var parat til at indgå ægteskab med sin afdøde forgængers søster, var hele pensionsspørgsmålet løst på en for alle tilfredsstillende måde. Ægteskabet med den to år yngre Anna blev livslangt; hun døde 1685, han i det følgende år.

Det var en lærd præst, løjtingerne havde fået i Johann Christian Fabricius. Hans teologiske syssel førte til udarbejdelsen af fem bind sproglige iagttagelser over den Hellige Skrift, der dog forblev utrykte og derfor nu kun kendes af omtale.

Hans søn, Wilhad Fabricius, der havde Løjt præstekald 1686-1725, var også en lærdommens mand. Hans brevveksling med mange af samtidens fremtrædende mænd ville utvivlsomt have været af meget stor interesse, dersom den havde været bevaret helt op til vor tid. Som skik og brug var, hjalp også han sine sognebørn, når noget skriftligt skulle udfærdiges, men hans hjælp er åbenbart gået noget videre, idet han også påtog sig at skrive kontrakter og andre embedspapirer for folk, hvilket efter amtmand Friedrich von Günderoths mening »sømmede sig ilde for en gejstlig«.

Af hans børn med præstedatteren Catharina Friis fra Brede blev Lorenz Fabricius den sidste af præstedynastiet, medens den yngste søn, Erich Fabricius, blev diakon i Aabenraa fra 1729 til sin død i 1782, 82 år gammel!

Lorenz (Laurentius, Laue) Fabricius var af Løjts præster den første, der fik uddannelse ved det i 1665 oprettede universitet i Kiel. Her var han fra 1710, men i 1713 drog han til Königsberg. I 1722 kom han til Løjt, først som »adjunkt« (medhjælper) hos faderen, derefter efter dennes død som sognepræst. I sine tre ægteskaber, havde han kun én søn. Han var født i 2. ægteskab, et par dage inden moderen døde i barselssengen. Ved Lorenz

Fabricius' død i 1753 var denne søn, Christian Fabricius, endnu studerende, og præsteembedet gled derfor ud af slægten.

Landsby og bonde

Det gamle bondesamfund

Løjtland var som alle andre landdistrikter i ældre tid et udpræget bondesamfund. Befolkningen var bønder og husmænd, eller også arbejdede de som daglejere og tyende hos disse. Gamle, syge og værkbrudne var henvist til at leve af, hvad dette samfund kunne afse til dem, og det kunne vel ofte være bitterligt lidt.

Alt i alt var det gamle samfund selvforsynende. Det måtte klare sig med, hvad det selv kunne fremstille til føde og klæder. Derfor spillede handel oprindeligt kun en underordnet rolle. Kun salt og jern var der behov for at skaffe sig udefra. Jernet forstod smeden at behandle, og smedehåndværket kom derfor tidligt til at indtage en særstilling. De øvrige håndværksarbejder klarede hver familie for sig sammen med deres medhjælpere, så godt, som det nu lod sig gøre. Det gjaldt byggeri, tækning, smørkærning, ølbrygning, vævning og spinding af uld og hør, rebslagning af hamp, og hvad der ellers faldt for af gøremål.

Det var de jordejende bønder, der dominerede det gamle landsbysamfund, og oprindeligt forstod man med »bol« den gård, som en bondefamilie havde til sit underhold. Hver landsby bestod derfor af et antal bol, større eller mindre, afhængigt af landsbymarkens størrelse. Selve gården lå på sin »toft«, et stykke indhegnet jord, beregnet til bygningerne, til køkkenhaven, der jo endnu på sønderjysk hedder »kålgård« (»e kallgår'«), og til indhegninger til ungvæget. Toften var bondens særeje, men uden om landsbyen med dens bøndergårde og huse til småkårsfolk lå »landsbymarken«, der dyrkedes i fællesskab. Jorden var opdelt i forskellige »vange« eller »kobler« eller »skifter« eller »indtægter«, og disse igen i »agre«, hvis størrelse og afgrænsning rettede sig efter de foreliggende landskabelige forhold; på Løjtland udgjorde bakker og dale ofte de naturgivne skel.

Jorden dyrkedes som nævnt i fællesskab, men gårdens indbyrdes størrelsesforhold afhang af det ottingstal, som den pågældende gård havde. »Ottingen«, der muligvis engang har været en ottendedel af et bol, var nemlig fra middelalderen af den kvota, hvoraf gårdens størrelse afhang. Ud fra ottingstallet bestemtes, hvor stor en andel af landsbymarken hver gård havde, og hvor mange husdyr hver gård havde ret til at holde af landsbyens samlede husdyrhold. Ottingen var altså et fordelingstal, og

Bomærker fra Barsmark. Gengivet efter Jes M. Holdt: Gårde og Slægter i Løjt Sogn.

det siger derfor ikke noget om gårdens areal, idet ottingen varierede alt efter, hvor stor landsbyens samlede jordtilliggende var.

Det vil af det anførte fremgå, at fællesskabet *ikke* betød fællesejendom. Hver gård havde på den dyrkede ager sine agerstrimler, og bredden af disse var afhængig af gårdens størrelse, mens længden bestemtes af agerens naturgivne størrelse. En gård på 2 ottinge havde en dobbelt så bred agerstrimmel som en gård på 1 otting, og ligeledes havde 2-ottingsgården ret til at lade det dobbelte antal husdyr græse i forhold til 1-ottingsgården.

Uden for den i fællesskab dyrkede jord var der forskellige jordstykker, der ligesom gårdenes tofter var i enkeltmands eje. Sådanne jordstykker kaldtes »stuf« (og var der tale om kirkejord endog »kirkestuf«). Andre umiddelbart mere forståelige betegnelser, der gjaldt større arealer, var »enemark« eller »enemærke«, »særmark« og »toft«, samt »løkke« (på sønderjysk: »lykk'«, af indelukke) eller »kobbek«.

Høgebjerg

På Løjtland var der siden 1500-tallet ét område, der var unddraget fællesskabet, en slags stor enemark, der havde sin særlige udvikling, nemlig kancelligodset Høgebjerg med tilhørende Dyrhave.¹

Et »kancelligods« blev i 1600-tallet betegnelsen for en avlsgård (»Meierhof«) i offentlig eje, og som sådan kendes Høgebjerg fra ca. 1560, idet Aabenraas daværende amtmand, Bertram Sehested (1553-1562), på den gottorpske hertugs vegne ved den tid inddrog noget jordegods, der havde tilhørt en bonde, som havde forøvet et drab.

Ugerningen er antagelig den, der fandt sted ved nytårstide 1552 under en bryllupsfest på Høgebjerg. Hans Trommeslager fra Haderslev havde spillet for bruden, men åbenbart virket irriterende, og brudens mor havde da sagt til en af gæsterne, Peter Truelsen: »Giv denne bengel én på hovedet; han har længe nok »tribuleret« mig« (på sønderjysk: »triffelée me«), hvorefter den tiltalte smed ham en kande i hovedet, så han faldt om. Straks derpå sprang Peter Niensens søn Jørgen Petersen over den arme musikanter og gav ham et ulivssår med sin dolk. På sin søns vegne lovede Peter Nielsen bod og bedring. Sognepræsten i Aabenraa, hr. Laurentius, støttede bønnen, og sagen gik derefter til amtmanden, der nu fik lejlighed til at øge det jordtilliggende, der hørte til Høgebjerg.

Allerede i 1523 nævnes blandt bønderne i Løjt Skovby en Hans Høgebjerg, og kancelligodset var siden kendt for at være betydeligt større end de øvrige bondegårde. Ret beset var Høgebjerg en lille herregård. Den tanke er derfor nærliggende, at den hertugelige avlsgård, der blev til kancelligodset Høgebjerg, er blevet oprettet af den jord, der i middelalder-

ren har tilhørt »Præbendet Avbæk«, samt af øvrigt gejstligt gods, der er blevet sækulariseret efter reformationen, d.v.s. overtaget af statsmagten.

Til dette jordegods er der blevet lagt forskellige ejendomme fra det tilstødende Skovby og Stollig, dels drabsmandens 4-ottings gård, dertil hovedparten af en gård på 3 ottinge, samt ydermere 2 ottinge. Andet jordtilliggende er taget fra gården Blåsholm og fra bønderne i Avbæk, altså antagelig det tidligere slesvigske kirkegods, der havde været samlet under betegnelsen »Præbendet Avbæk«.

I slutningen af 1500-årene var der bestræbelser i gang for at inddrage endnu mere bondegods under Høgebjerg. I 1593 hedder det om en bonde fra Skovby, at han ved ildebrand havde mistet alt, hvad han ejede. Kun en mindre del af hans jord blev overladt ham til livets ophold, men resten lagt til Høgebjerg, »som derved er blevet forbedret«. I 1597 havde samme bonde dog atter fæstet sit bol, »som amtmand Kay Rantzau havde frataget ham«. Det er åbenbart amtmand Friedrich Ahlefeldt, der har indledt den nye kurs over for bønderne. Fremtiden lå i fæsteafgifter og hoverialløsning, og endnu i 1624 gjorde bønder i Avbæk krav på at få deres tabte jord tilbageleveret.

Udskiftning og overgang til pengeøkonomi

Alt tyder på, at Løjtland i 1400-årene var et samfund i udvikling, og årsagen hertil skal uden tvivl søges i overgangen til kreaturholdsdrift. Østeregneses ryddede skovjord var som skabt til græsning af kvæg, og i studene fik bondesamfundet en handelsvare, som fra begyndelsen af 1400-årene blev mere og mere efterspurgt. Disse gode afsætningsmuligheder varede ved århundred efter århundred.

Allerede i vor ældste kilde til egnens landboforhold, Aabenraa amts jordebog fra 1535, er der klare vidnesbyrd om, at der foregik udvidelser af landbrugsarealet. Bonden Hans Marquardsen i Barsmark betalte således ifølge denne kilde foruden sine sædvanlige afgifter særskilt for en »enemark« ved sit hus; ligeledes betalte to bønder i Stollig en ekstra afgift for en »enemark« ved deres hus. Også i Bodum og Løjt Kirkeby tales der om »særjord« og »tofter«, som der skal svares afgift af. I et par tilfælde, i Stollig og Barsmark, nævnes desuden ejendomme med to ejere, hvilket kunne tyde på, at den deling af store gårde, der blev så udbredt på Løjtland, allerede så småt var i gang. I 1563 var også det ene af Bodums oprindelige fire »bol« delt mellem to ejere, antagelig søskende efter navnene at dømme.

Som noget helt karakteristisk for Løjtland kommer i løbet af 1500-årene jordstykker uden for fællesskabet til at spille en stadig større rolle, og oven i købet medregnes sådanne arealer ved skatteansættelsen. Også de fore-

tagne gårddelinger peger hen på, at der på Løjtland var tale om et nybrud inden for landbruget. Den udvikling, der allerede anes i 1400-årene, er tydeligvis sat yderligere i skub i løbet af 1500-årene, og der er ikke tvivl om, at det er konjunkturerne ude i Europa, der her for første gang er med til at sætte sit præg på en udvikling i det hjemlige, idet man i udlandet var villig til at betale gode priser for vore eksportstude. Da landsdelen desuden stort set slap for krigshandlinger helt fra den danske kongemagts nederlag i Flensborg i 1431 og frem til indrykningen af Wallensteins tropper i 1627, betød dette, at fremgangen ikke blev standset undtagen af spredt forekommende tilfælde af misvækst og pest.

Det gamle samfund havde været underlagt naturalieøkonomien, og afgifterne til øvrigheden var derfor blevet betalt af produktionen. Som følge af de stigende priser, som inflationen medførte, blev det imidlertid en fordel af afregne i penge frem for varer, idet f.eks. et svin, der hidtil havde været vurderet til 1 rigsdaler, var blevet 2 rigsdaler værd ved udgangen af århundredet.

Men overgangen til pengeøkonomi kom ikke til at foregå problemfrit, idet myndighederne naturligvis var klar over den prisudvikling, der havde fundet sted. Ved at fordre skat i naturalier som hidtil, f.eks. et svin lig en rigsdaler, betød det, at svinet nu var alt for lavt vurderet. En overgang forsøgte bønderne at råde bod herpå ved at aflevere de magreste og dårligste svin, de havde, men den fremgangsmåde lod myndighederne sig ikke byde i det lange løb. Øvrighedspersoner blev derfor sendt ud på gårdene for at udsøge passende svin.

En, der i den anledning følte sig særligt ramt, var Jep Paulsen på Elbjerg i Løjt Kirkeby. Han havde i anledning af en datters forestående bryllup ladet to svin opfede, men da hertugen på Gottorp havde udstedt et forbud mod overdreven luksus – nødvendigt på grund af de gyldne tider! –, havde han som lydig undersåt sparet det ene. Alligevel havde han måttet betale 2 rigsdaler i bøde foruden det årlige svin, der i skatteregistret stod opført til en værdi af 1 rigsdaler, skønt dets værdi var blevet det dobbelte.

Begivenheden fandt sted, efter at Friedrich Ahlefeldt til Årtoft og Søgård i 1597 var blevet hertugelig amtmand på Brundlund slot i Aabenraa, og hans eksekutorer var amtsskriver Wolf Kalundt og dennes sekretær Claus Esmarch. Friedrich Ahlefeldt var utvivlsomt en dygtig administrator, men for bønderne var han en hård herre. Han var nemlig hurtigt blevet klar over, at fremtidens skatteopkrævning måtte baseres på klingende mønt, så at øvrigheden kunne få sin andel af de gevinster, som bønderne hjemtog som følge af de stigende priser.

Allerede hans forgængere havde fået blikket rettet mod den udvikling,

Rise herreds segl 1632. Gengivet efter Slesvigske Købstæder og herreders segl. 1953.

der var i gang på Løjtland. Hvornår den var begyndt, ved vi ikke, men fra 1499 kendes et tingsvidne,² et retsdokument fra Rise herredsting, der oplyser, at sognepræsten Johan Tamsen havde ladet indgærde jordarealet Præstelund, et stykke kirkestuf umiddelbart syd for bebyggelsen i Løjt Kirkeby.

Udviklingen med en fast afgrænsning af forskellige marker fortsatte i de følgende årtier, og en del tyder på, at oprettelsen i 1560'erne af hertugens ladegård Høgebjerg på de arealer, som oprindeligt havde udgjort middelalderens bispe- og domkapitelgods ved Avbæk, havde vist Løjt-bønderne, hvor fordelagtig en udvidelse af særdriften var.

I hvert fald indhegnes, indstones og indgærdes i årtierne forud for århundredskiftet ved år 1600 det ene jordstykke efter det andet. Utvivlsomt er der forud for denne proces foretaget en række mageskifter mellem bønderne, men herom tier kilderne. De ældste vidnesbyrd om den igangværende udvikling er nogle bødeposter. I 1589 måtte et par bønder i Løjt Skovby betale 12 daler, fordi de havde indgrøftet deres tilmålte »hustoft«, og i 1591 overtrådte en hel række bønder fra Løjt Kirkeby, Barsmark og Skovby indhegningsforbudet. I bøderegisteret er de noteret på følgende måde: »Efterskrevne folk har på deres landsbymark indtaget og indgravet mere og uden forlov til deres tofter, end de har fået tilmålt af de »tolv mænd« (der forestod udmålingen af landsbymarkerne). Derfor idømtes de bøder af »sandemændene« (otte mænd, der inden for et herred forestod bilæggelsen af lokale stridigheder). Det ses her tydeligt, at ordet »toft« ikke betegner jorden omkring selve gården, men et stykke indhegnet jord.

Det var denne udvikling, som amtmand Friedrich Ahlefeldt arvede efter sine forgængere, og som han lod omsætte i en fast skat i stedet for bøder. Skatten kaldes »toftrodepenge« og opråvedes siden 1597 med 1 rigsdaler pr. toftrode nyindgærdet jord.

Bondetoget til Gottorp i 1603

Nu har skatter aldrig været populære, og nye skatter da slet ikke, og det er derfor ikke underligt, at »toftrodepengene« og en anden ny skat, »tjenestepenge« eller »ottingspenge«, spillede en fremtrædende rolle i den klage over amtmand Friedrich Ahlefeldts embedsførelse, som blev forelagt hertugen på Gottorp af Aabenraa amts bønder i 1603. Ikke færre end 125 bønder, altså et helt bondetog, var mødt frem med deres klage. Det var selvbevidste bønder. En af dem, Andreas Marquardsen, nævnte med stolthed, at hans bedstefar – afslægten fra Elsholm – havde været herredsfoged i over 40 år.

Løjtingerne var blandt dem, der førte an i klagemålet over amtmanden og hans håndlangere. Hvad de havde måttet betale for at »indgrave lykker

og kobler af fællesmarken« var ikke så lidt. Adskillige af dem havde på et enkelt år måttet udrede helt op til 10 rigsdaler, en oplysning, der samtidig fortæller, hvor fordelagtigt det har været at slippe ud af fællesdriften. Til gærder og hegn skulle der bruges gærdsel, og amtmanden havde forbudt dem at hugge »Struck und Dorn«, endog på deres egen arvejord. »Vindfaldne« træer havde bønderne hidtil haft ret til selv at anvende, men nu havde amtmanden ladet dem sælge som grovtømmer.

Heller ikke amtmandens gennemførelse af hoveriafløsningen var de tilfredse med. I stedet for den hidtidige »tjenestepligt« (hoveri) fik de pålagt en ny skat, »tjenestepenge« eller »ottingspenge«, og den blev en højere afgift i amtets bedste egne end i landsbyerne i de magre egne. Det fandt løjtingerne var uretfærdigt, fordi det arbejde, der skulle afløses, jo dog måtte være det samme, hvad enten den hoveripligtige kom fra en rig eller fra en fattig egn. Dertil kom, at mindste sats skulle være 1 rigsdaler pr. otting, men en otting varierede jo fra landsby til landsby, så den nye skatteansættelse opfattedes som åbenlyst uretfærdig. Seks bønder havde søgt at forelægge amtmanden deres klager, men som en Ahlefeldt fra Årtoft-Søgård var han vant til at have med livegne bønder at gøre, så han lod uden videre de seks kaste i hundehullet under Brundlund slot. Alligevel kom der så meget ud af det, at øen Barsø i 1599 fik sit ottingstal nedsat fra 23 til 20 otting.

Ottingspengene betød som nævnt for bønderne en afløsning af hoveriet, og det var noget, der i det lange løb blev af uvurderlig betydning for løjtingerne og de øvrige undersåtter under Aabenraa amt, men foreløbigt følte de ændrede vilkår ikke som den helt store fordel. Afløsningen gjaldt nemlig kun arbejdspligten til ladegården Høgebjerg, men derimod ikke til Brundlund slot, hvor den initiativrige amtmand netop havde sat en større ombygning i gang.

Efter afslutningen af dette arbejde var tjenesteydelserne til Brundlund naturligvis mere overkommelige. Alligevel foretrak bønderne at skulke fra arbejdet. Bøden for at udeblive fra hoveriet var nemlig så overkommelig, at den var at foretrække frem for tvangsarbejdet. Bødelisterne i Aabenraas amtsregnskaber fra disse år har lange rækker med navnene på dem, der ikke var mødt til arbejdet.³ Amtmanden havde derfor en forhøjelse af bødesatsen i tankerne, men det synes, som om myndighederne på Gottorp ikke har ønsket at følge denne sag op. Dette var forsåvidt et resultat af bondetoget til Gottorp.

Bondetogets følger for embedsstanden

Et helt klart og utvetydigt resultat af bøndernes protest blev de afgørende omvæltninger, der fandt sted inden for den lokale embedsstand. Amtsskri-

ver Wolf Kalundt blev straks i 1603 forflyttet til Løgumkloster, Claus Esmarch blev hans efterfølger, og i 1605 modtog amtmand Friedrich Ahlefeldt sin afsked og døde et par år senere. Claus Esmarch blev i 1605 rådmand i Aabenraa og derefter i 1608 borgmester, men en aprilsøndag i 1610 blev han dræbt af et skud, netop som han var undervejs mod Løjt. Fladsten-dagbogens forfatter, Matz Paulsen, er et af hovedvidnerne om denne begivenhed. Han kendte Claus Esmarch særdeles godt, fordi denne flere gange havde stået fadder ved hans børns dåb. Ugeringen gav anledning til mange formodninger. Men snakken tog til, da der en månedstid senere udbrød brand i Aabenraa, en katastrofe, som Matz Paulsen var vidne til oppe fra sin gård oven over Aabenraa. »Havde ikke Løjt Sogns Karle kommen dennem til Hjelp, da havde ganske Aabenraa afganget og mestendeels Kolstrup med«, oplyser han i sin stolthed over sine sognefæller.

Endnu en lille månedstid senere blev Wolf Kalundt henrettet på Aabenraa Galgebakke på Arnbjerg og lagt på hjul og stejle, altimens hans hustru blev halshugget ved kirken. Under tortur var de blevet tvunget til at bekende, men mange vil nok i dag anse domfældelsen for et justitsmord.¹

»Gud forbarme Dig over os allesammen for Christi Skyld. Amen«, slutter Matz Paulsen sit dagbogsnotat, og der har nok været mange andre, der har anstillet betragtninger over livets forfængelighed og forgængelighed.

Aabenraa amts jordebog 1609

Bondetoget i 1603 havde vist øvrigheden på Gottorp, at der forekom en række alvorlige brist inden for Aabenraa amts lokalforvaltning. Det blev derfor nødvendigt at foretage en omhyggelig opgørelse over amtets status, og den forelå i 1609 i form af en ny jordebog, som var intet mindre end et første forsøg på at give en grundig gennemgang af de enkelte ejendommers størrelse og deres skattemæssige forpligtelser. Fra landsby til landsby inden for Aabenraa amts forskellige sogne nævnes gårdene med ejermanens navn, dens størrelse inden for landsbyen, opgjort efter ottingstal, omfanget af udsæd og høbjergning, samt sidst, ikke mindst, de afgifter, der hvilede på den.

Blandt afgifterne er det interessant at konstatere, at et svin i pengebeløb findes omregnet til én rigsdaler, og det var i klar modstrid med den praksis, som amtmand Friedrich Ahlefeldt havde forsøgt sig med. Bondetoget havde således båret frugt, og der er næppe tvivl om, at bønderne har foretrukket at betale i penge frem for i naturalier. Derved fik de selv fordel af inflationen.

Barßmarck

Andres Marquartzens, vnnd Christen Nißens,
 zu Elsholmb wohnen beide Vff einem Veste
 Gutts habenn 2½ Ottinghs erde,
 Gudten G[e]lde 3 thaler 4ß 1½ Pfennighs
 Geben Zwo Herrn schwein oder 2 thaler
 Föde gelt 12ß.
 Noch haben sie ein Enmarck: Dauon gebenn
 sie zur schuldt - 32ß.
 Item einem Acker Vff Kirchebiu Velde.

Barßmarck.

Andres Marquartzens, vnnd
 Christen Nißen,
 zu Elsholmb wohnen beide
 Vff einem Veste
 Gudt habenn 2½ Ottingh
 erde,
 Schulden F[ürstl]: G[naden]
 Jahrliches 2 thaler 30ß
 Ottings gelt 3 thaler 4ß 1½
 Pfennigh
 Geben Zwo Herrn schwein
 oder 2 thaler
 Föde gelt 12ß.
 Noch haben sie ein Enmarck:
 Dauon gebenn
 sie zur schuldt - 32ß.
 Item einem Acker Vff Kir-
 chebiu Velde

Udsnit af Aabenraa amts jordebog
1609

med oplysningerne om Elsholm, den
 første gård i Barsmark, regnet fra øst.
 De to ejere har hver 1¼ otting jord og
 deler derfor de nævnte afgifter (ordet
 »skyld« betyder skat). Høstudbyttet er
 de også sælles om. Sønderjyske Fyrste-
 arkiver, Rigsarkivet.

Barsmark.

Andreas Marquartzens og
 Christian Nissen
 til Elsholm, bor begge på et
 fæstegods, har 2½ otting
 jord, skylder Fyrstelig Nåde
 årligt 2 daler 30 skilling, ot-
 tingspenge 3 daler 4 skilling
 1½ penning, giver 2 herresvin
 eller 2 daler, foderpenge 12
 skilling. Endvidere har de en
 enemark, deraf giver de i
 skyld - 32 skilling. Endvidere
 en ager på Kirkeby mark,
 deraf skylder de 4 skilling.
 Kan så 3½ ørtug rug, 3½ ør-
 tug byg, 5 ørtug havre, om-
 trent 5 skæp boghvede, får
 omtrent 50 læs hø.

Ansættelsen af skattesvin varierer fra landsby til landsby. Barsmark var således sat til at levere 28 svin, og der oplyses, at der i skoven kun var olden til $49\frac{1}{2}$ svin. Barsø måtte levere 11 svin, og her omtales oldensvin slet ikke. Løjt Kirkeby og Skovby synes at have haft lettere ved at skaffe svin. I Kirkeby skulle gårdene til sammen levere 29 svin (idet sognefogeden slap for denne afgift), og her var der olden til $189\frac{1}{2}$ svin, og i Skovby, hvor bønderne i 1606 havde holdt 174 svin, slap de med at levere 13 af disse dyr. Stollig stod til en leverance af sammenlagt 15 svin, og bønderne her havde i 1604 haft 83 svin på olden i skoven. Langt hårdere beskattet synes Bodum at have været. Herfra skulle der leveres 6 svin, skønt det kun var muligt at lade 10 svin opfede i skoven eller på overdrevet. Nørby nævnes ikke, da denne landsby hørte under Haderslev amt, og ved at sammenholde tallene for de øvrige landsbyer skal man have i tankerne, at der i Barsmark og Stollig boede bønder, der ikke hørte under Aabenraa amt.

Foruden svin nævnes også andre naturalieafgifter. Det drejer sig først og fremmest om gæs, høns og æg, som hver eneste ejendom har haft mulighed for at levere. Der nævnes også skat af træhugst og udnyttelse af skovens tømmer. Bodum har en afgift af hedejord, idet tørveskæring her har været af betydning. Hver af gårdene i Bodum skulle levere 12 læs »hov-tørv«, altså et minde om hoveriet. En del ejendomme i Barsmark, Løjt Kirkeby og Stollig betalte »hedepenge«, vel også en betaling for tilladelse til tørveskæring. I Skovby var kun tre gårde pålagt denne afgift. Bønderne i Barsmark skaffede sig bl.a. tørv ved at hente dem i Anholm ved Hærvejen nord for Rødekro, og meget betegnende for det studeopdræt, der fandt sted, betalte et par gårde i Barsmark, Løjt Kirkeby og Skovby en afgift for at hente hø i Tovdige, et stort græsareal øst for Toldsted ved Hærvejen.

Øl var en daglig fornødenhed, og hovedparten af forbruget klarede ved hjemmebrygning. Hertil behøvedes humle, og i et østkyst-sogn som Løjt havde denne plante ingen vanskelighed ved at gro. Derfor findes en afgift af 50 humlestager opført ved hver eneste gård. Kun fra Barsø savnes en sådan afgift, og i Barsmark var der kun otte af gårdene, der betalte humleskat.

Trods det omhyggelige jordebogsarbejde er der ingen tvivl om, at der fra landsby til landsby var forskel på tyngden af det, der skulle svares øvrigheden, men selv inden for den enkelte landsby var der ofte forskelle fra gård til gård. I Barsmark ydedes der f.eks. 2 svin af så godt som hver eneste gård, uanset om den var på 6, 5, $4\frac{1}{2}$, 4, 3, eller $2\frac{1}{2}$ ottinge. 2-ottings-gårdene slap dog med ét svin, og det samme var tilfældet med en af gårdene på $2\frac{1}{2}$ ottinge. En af gårdene på 5 ottinge betalte derimod 3 svin, uden at det er muligt at finde forklaringen på dette forhold. På Barsø

betalte alle gårdene på 1½ og 2½ ottinge hver et svin, mens gården på 4½ ottinge stod optegnet med 2 svin. Samme uligheder gjaldt også skatteansættelsen i Løjt sogns øvrige landsbyer.

1609-jordebogens oplysninger om udsæd og høbjergning giver for første gang mulighed for at få et begreb om de forskellige landsbyers betydning inden for sognefællesskabet (idet der selvsagt fortsat skal ses bort fra ejendomme, der ikke hørte med til Aabenraa amt).

Udsæden oplyses i ørtug (oprindeligt et værdimål, afledet af latin »argentum pondus«, d.v.s. vægt i sølv). Ørtugen af de tre gamle kornarter, rug, byg og havre, det såkaldte »hartkorn« (det hårde korn), var sat til samme værdi, men med hensyn til antal skæpper var der stor forskel, idet værdien af rug var større end byggen og det dobbelte af havrens. 1 ørtug rug, byg og havre svarede derfor til hhv. 10, 12 og 20 skæpper. Boghvede fulgte havren, altså 20 skæpper på 1 ørtug. Som rummål havde skæppen forskellig størrelse fra sted til sted, men i reglen gik der 12 skæpper på en tønde, og en ørtug svarede således stort set til en tønde.

Siden middelalderens slutning havde boghveden holdt sit indtog på vore breddegrader, og denne plante, der på folkemålet kaldes »tadder«, blev hurtigt meget populær i den daglige kost. Den talte derfor i 1609 med i opgørelserne over udsædens størrelse.

I de landsbyer, hvor udskiftningen allerede var så godt som gennemført i 1609, var udsædens størrelse naturligvis forskellig fra gård til gård, alt efter jordens bonitet. Kun på Barsø og i Bodum følger udsædens størrelse de enkelte gårdes ottingstal. I disse bondesamfund medførte fællesskabet, at hver ejendom havde lige meget af den gode og mindre gode jord.

Sammentalt landsby for landsby er størrelsen af udsæd og høbjergning for gårdenes (»ottingsjordens«) vedkommende følgende:

	rug	byg	havre	boghvede	hø
Barsmark	53-3	53-8	99-10	8-7	828
Barsø	17-5	17-6	30-	2-	146
Løjt Kirkeby	78-	40-3	83-	19-5	823
Løjt Skovby	27-	27-	45-10	6-6	352
Stollig:	19-5	19-6	27-	7-	321
Bodum	25-	7-6	10-	7-10	200

Det første tal for udsædens vedkommende er ørtug, det andet skæppe, mens høbjergningen er opgjort i antal læs.

Forgæves forsøg på at bremse udskiftningen

I årene efter udarbejdelsen af jordebogen 1609 var der fortsat gang i indhegningsbevægelsen. Det var studehandelens gyldne tid, og det gjaldt derfor om at udnytte de gunstige konjunkturer.

Men øvrighedens stilling til bøndernes bestræbelser var svingende. Husfoged Jørgen Lassen i Aabenraa søgte at bremse indhegningerne, bl.a. fordi de ville ødelægge underskoven og dermed genere øvrighedens jagttrettigheder, hvorimod amtsskriver Peter Moritzen stillede sig mere positivt til de påbegyndte initiativer, fordi de ville øge undersåtternes skatteevne. Indtil videre fik bønderne tilladelse til at borthugge krat og underskov inden for deres egne indhegninger. I årene før de naturgroede hegn voksede op, var der nemlig stor brug for gærdsel til afgrænsningen af tofter og kålgårde.

Men bønderne har åbenbart ikke nøjedes med denne tilladelse, for i 1622 kom der et forbud mod at foretage yderligere indhegninger og hugge gærdsel. En bonde i Løjt Kirkeby måtte derfor året efter vedtage en bøde på 3 rigsdaler for at have trodset forbudet ved at indhegne 3 toftroder til eget brug.

Mest fremskreden var udskiftningen i Barsmark. Det fremgår af en udtalelse af amtsskriveren i forbindelse med overtagelsen af en fæstegård. Denne gård, skriver Peter Moritzen, er »beliggende på det bedste sted i amtet i Barsmark i Løjt sogn ikke langt fra det salte vand, men skoven, der

At hegne med levende hegn var en teknisk forbedring, der fulgte med udskiftningen af de gode jorder. På Løjt kan man stadig se spor af en særlig metode til at vedligeholde hegnene, der antageligt går helt tilbage til den tidlige udskiftning. Traditionen med at knække ask, eller eventuelt hassel, ved den hårde beskæring, der blev foretaget ca. hvert 3-6. år, kendes fra bl.a. vest-europæiske kystegne og fra England. Også her er den knyttet til en tidlig udskiftning.

Ved knækningen bruges særlige redskaber, og det afhugne udnyttes til brændsel eller udfyldning af huller i hegnene. På det ene billede ses, hvordan den knækkede askegren har sat nye stammer, og på det andet nyknækkede og beskårne ask.

(Kai Uldall fot. 1950, og oplysninger fra Ole Højrup, begge Nationalmuseets 3. afd.).

hører dertil, er næsten ødelagt, da barsmarkerne har indgravet det meste af deres land i kobler«.

Det var den kraftige skovhugst, der havde fået myndighederne til at forbyde fortsatte indhegninger, men for bønderne betød dette en urimelig hindring for deres arbejde med at forøge udbyttet af deres jord. I 1632 kom der derfor en klage til Gottorp fra bønderne i Løjt Skovby over det nu ti år gamle forbud. De fremhævede, at landsbyernes ikke-gottorpske undersåtter frit kunne foretage indhegninger, alt imens de samtidig havde deres andel af fællesgræsningen, og de fik derved en urimelig fordel på bekostning af hertugens egne undersåtter. Skovbyerne anmodede derfor om tilladelse til at indhegne deres »toftland« mod den sædvanlige afgift på 1 rdl. pr. toftrode, og de gav samtidig tilsagn om at ville hegne med levende hegn.

Henvendelsen førte til det ønskede resultat. Den 5. januar 1633 fik bønderne på ny tilladelse til at foretage indhegninger. Af hensyn til det nærliggende Høgebjerg med Dyrhave skulle Skovby-bønderne dog i jagttiden holde leddene åbne til deres løkker. Tilladelsen betød, at der fra nu af var givet grønt lys for det allerede før århundredskiftet påbegyndte udskiftningsarbejde.

For årene efter 1633 indeholder Aabenraa amts regnskaber atter opgørelser over indgåede toftrodepenge. Alene i det første år blev der givet ikke færre end 52 indhegningstilladelser. Under de store krige kom der en standsning i den igangværende udvikling. I amtsregnskabet for 1644 står der således: »I dette år er der på grund af krigsurelighederne ikke indgravet jord, og derfor er der ikke oppebåret nogen toftrodeafgift«.

Men efter krigen fortsatte indhegningerne atter, og da den almindelige udskiftningsbevægelse i 1770'erne var i gang overalt i Sønderjylland, var dette arbejde forlængst afsluttet på Løjtland.

Johannes Mejers kortværk fra 1641

Peter Moritzens efterfølger blev i 1636 Joachim Danckwerth fra Husum. Hans lidt finere titel var amtsforvalter, og han blev i Aabenraa til 1641. I sin korte embedstid har han sat sig et varigt minde ved at lade sit bysbarn, kartografen Johannes Mejer, udarbejde en række kort med tilhørende jordebogsmateriale over det daværende Aabenraa amt.⁵

Johannes Mejers atlas over Aabenraa amt omfatter et amtskort over hele amtet, to herredskort, samt otte kort over de enkelte sogne og dertil ét over Varnæs birk. Men hvad der må synes endnu vigtigere er, at han desuden har tegnet kort over byen Aabenraa og over de enkelte landsbyer inden for sognene, for så vidt som de hørte under den gottorpske hertug.

Hans kortværk omfatter i alt 51 sådanne by- og landsbykort, og de er som følge af den omhu, hvormed de er udarbejdet, og de tilføjede oplysninger en kilde af enestående art til vor viden om lokale forhold inden for Aabenraa amt i årene omkring 1640.

For Løjt sogns vedkommende er der foruden et sognekort specielle kort over Løjt Kirkeby, Barsø, Barsmark, Skovby, Høgebjerg (med Dyrhave, enemarken Duborg, Sillehole etc.), Stollig og Bodum. Kun Nørby savnes, da denne landsby hørte under det kongelige Haderslev amt. Landsbykortene er alle fremstillet i 1:12.500.

Sognekortet, der er udført i målestoksforholdet 1:25.000, har en tabel over landsbyernes størrelse, og arealerne er målt i toftroder og kvadratoder, der er beregnet til at svare til hhv. 0,38 ha og 31,5 m². Denne tabel meddeler følgende størrelsesforhold:

Løjt Kirkeby	5786½ tftrod. 40 rd.
Barsø	716½ tftrod. 15 rd.
Barsmark	3037½ tftrod. 68 rd.
Løjt Skovby	1577½ tftrod. 16 rd.
Høgebjerg	820 tftrod. 30 rd.
Stollig	2479½ tftrod. 50 rd.
Bodum	1178½ tftrod. 90 rd.

Løjt sogn (÷ Nørby) 15581½ tftrod. 39 rd. Omregnet efter ovenstående moderne arealsangivelse bliver dette et noget større tal end de 5571 ha, som Løjt sogn udgør.

Løjt Kirkeby 1641

Kortet over Løjt Kirkebys jorder giver et tydeligt indtryk af, at denne »adelby« (hovedby) oprindeligt har haft hovedparten af Løjtland. Kun afgrænsningen i sydvest og vest ud mod Stollig, Bodum og Nørby med Sillehole forekommer naturlig. Mod øst derimod er Barsmarks jordtilliggender ligesom skåret ud af den jord, der må have tilhørt Kirkeby, og mod syd viser Kirkebys jordstrimmel ned til Løjt Sønderskov, at her må Skovby (med en næsten snorlige afgrænsning) og de arealer, der på Johannes Mejers tid udgjorde Høgebjerg, opfattes som udflyttersamfund fra halvøens gamle hovedby. Kortet indbyder derfor til bebyggelseshistoriske overvejelser, og når man bemærker, at Stollig som tidligere nævnt, utvivlsomt er det eneste stednavn, der med hensyn til alder tør måle sig med navnet Løjt, synes opfattelsen af, at afgrænsningerne af Løjt Kirkebys jorder mod øst og syd hænger sammen med en bebyggelsesudvidelse i middelalderen, ikke at være urimelig.

Løjt sogn, gengivet efter Johannes Mejers kort over Røse herred med de forskellige byer og deres tilliggende markeret. Løjt Kirkebys afgrænsning er interessant, fordi det tydeligt ses, at Borsmark er »skåret ud« af bymarkens oprindelige tilliggende, ligesom også Skovbys snorlige grænse tyder på at denne by er udflyttet fra Løjt Kirkeby. Nørby, der hørte under Haderslev, har Johannes Mejer ikke tegnet kort over.

Landsbybebyggelsen i Løjt Kirkeby er samlet omkring Gaden fra kirken og sydpå, samt i Løjt Kloster, der danner sin egen gårdklynge, i Tofterne og i Nørregade øst-nordøst for kirken. Men desuden ses det, at bebyggelsen også er vandret mod øst i retning af Barsmark, bl.a. repræsenteret af gårdsnavnene Kallestoft («e Moos», nu fejlagtigt Kjeldstoft), Boesgårde, På Bjerget («Aven Berg»), Elbjerg, Hellet, Fasbro.

Kortet viser, hvorledes tofterne omkring gårdene er afmærket, og de enkelte gårdes andele inden for det oprindelige fællesskab findes opgjort i ottinge for de enkelte bebyggelsesområder.

I areal opgøres bøndernes ottinge på følgende måde:

1. sæd- og engjord i tofterne (altså udskiftet):	2541 tfr. 19 rd.
2. agerland i seks »indtægter« (altså endnu fællesskabsjord)	1224 tfr. 37 rd.
3. engjord hist og her i skoven (antagelig i særdrift):	780 tfr. 96 rd.
4. skoven i Nørre- og Sønderskov:	536½ tfr. 28 rd.
5. moser og heder:	384 tfr. –

Det ovennævnte var, hvad der ejedes af bønderne, den egentlige »ottingsjord«, og Johannes Mejer meddeler efterstående arealstørrelser pr. otting for de fem grupper, nemlig

1:	35	tfrd.	64	³¹ / ₁₄₃	rd.
2:	12	tfrd.	14	¹¹² / ₁₄₃	rd.
3:	10½	tfrd.	50	⁶⁴ / ₁₄₃	rd.
4:	7½	tfrd.		⁷⁶ / ₁₄₃	rd.
5:	5	tfrd.	45	⁴⁰ / ₁₄₃	rd.

Sammenlagt bliver dette pr. otting ifølge Mejer:

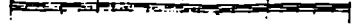
76 tfrd. 55 ⁵⁷/₁₄₃ rd., og det vil sige, at 1 otting i Løjt Kirkeby har haft et jordtilliggende på ca. 30 ha.

Den egentlige bondegårdsjord, »ottingsjorden«, udgjorde sammenlagt 5467 tfrd. 1 rd., men Løjt Kirkebys areal udgjorde – som ovenfor anført – 5786½ tfrd. 40 rd., og differencen skyldes, at der fandtes jord under dyrkning, som ikke var medregnet i ottingstallene.

Denne jord vil blive omtalt senere under Løjt sogn som helhed. Indtil da vil vi følge Johannes Mejers oplysninger om de øvrige landsbysamfunds bondejord og dens opdyrkning.

Die j. SpecialTabel der Kirchhöf
 KIRCHHOEF. grenzt zur Nocht
 an Genser Flecken, zur Ocht
 an die Biber, zur West
 an die Biber und Stübly
 mit wahren an Boden, vnd
 vnter die, wie auß dieser
 Tabelle geometrica zu
 ersihen. Anno 1691.

Die Maße der Luten jede zu 100.

Genser Flecken
 vnd
 Stübly.

GENNER SCHIFFHAFEN

Naht büy.
 Fleck.

Ban
 Cam
 Meer
 Fleck.

Schönbly Acker vndt
 Fleck.

Griepkier.
 Wiesing Acker.

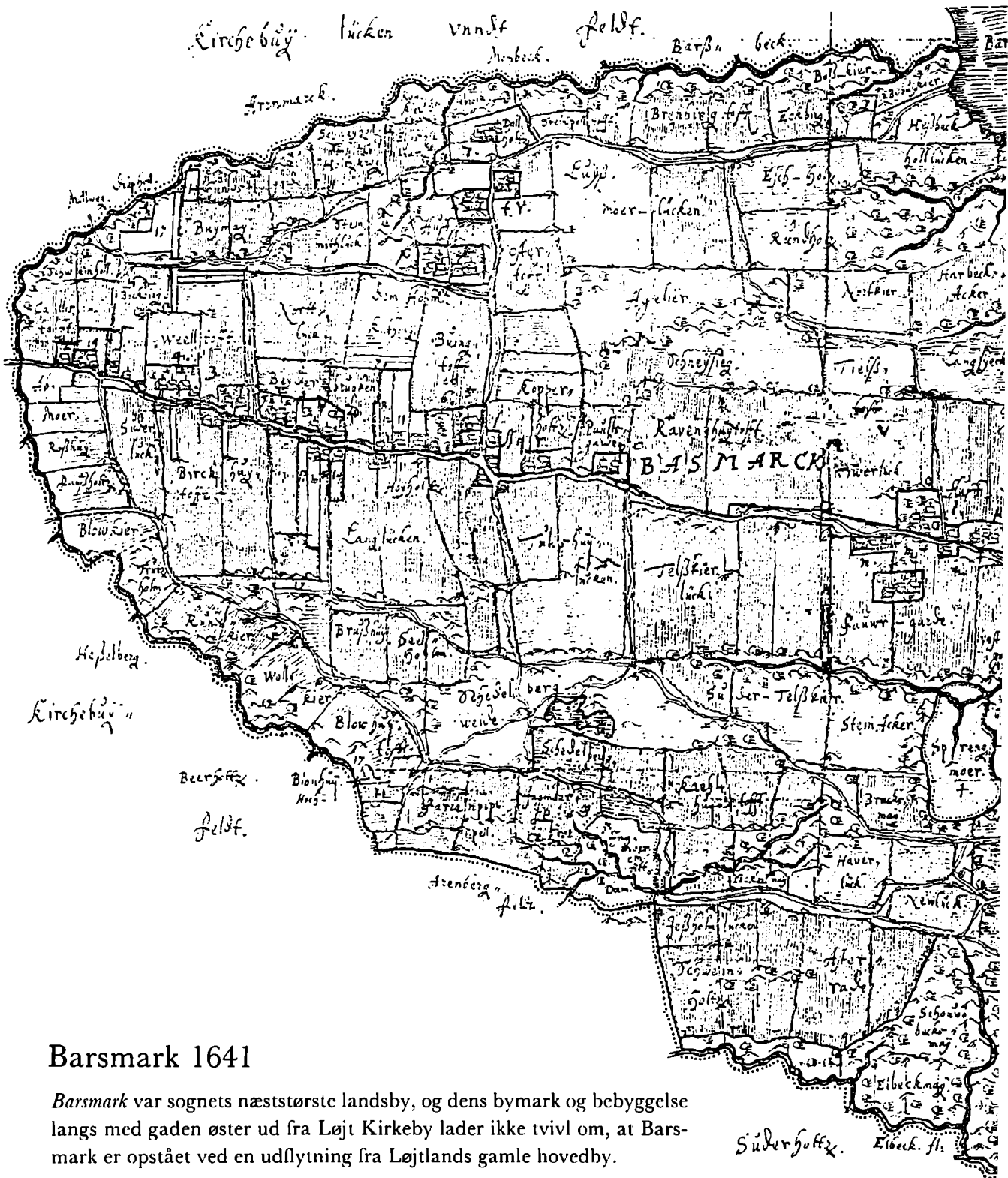
- N^o.
 Pastorn: Vnd kirchenlandz .
 1. Dreschinde *Thyff* Land — 20 7/8 r.
 2. Hörby ga — — — — 27 = 12 r.
 3. Hof og Løjt 2 an Løjt *Thyff* — 4 1/2 r. 58.
 4. Hof i *Thyff* Land — — — — 27 = 12 r.
 5. In *Thyff* Land ved *Thyff* — 3 7/8 r. 52.
 6. Hof og *Thyff* Land — — — — 15 7/8 r. 52.
 7. Hof *Thyff* Land — — — — 27 r.
 Kunne — — — — 57 1/2 r. 14 1/2 r.

Løjt Kirkeby (udsnit af Mejers landsbykort).
 Løjt Kloster: 4 ottinge (præstegården), 2 1/2 (sognesfogedgården), 2, 2, 1 1/2, 1 1/2, 1 1/2, 1 1/2.
 På Bjerget: 2 og 2 ottinge
 Elbjerg: 1 1/4, 3/4.
 Fasbro (og Skadesgård): 1 1/2, 1 1/2, 1 1/4 og 1 1/4.
 Hellet: 2 og 2 ottinge.
 Nørregade («Nordballig»): 3, 2 1/2, 2 1/2.
 I Tofterne: 2 1/2 og 2 1/2.
 Vesterballe («Westertofft»): 2, 2 og 2 1/2.
 Boesgårde: 1 1/2, 1 1/2, 1 1/2 og 1 1/2.
 Uden gårdnavn: 1 og 1 otting.
 En ejendom under Svabsted (Kallestoft): 2 otting.
 Desuden havde bønder i Barsmark (utvivlsomt et minde om Sjerne tidens samhörighedsforhold) følgende andele: 1/2, 2, 2 og 1 1/2 otting.
 I alt bliver det for Løjt Kirkeby: 71 1/2 ottinge.

Den sydlige «snip» af Løjt Kirkebys mark ned til Aabenraa fjord.

Barsmark 1641

Barsmark var sognets næststørste landsby, og dens bymark og bebyggelse langs med gaden øster ud fra Løjt Kirkeby lader ikke tvivl om, at Barsmark er opstået ved en udflytning fra Løjtlands gamle hovedby.

Kirche büy Holtz vandf
 0 10. 13. fangs kra

Die 3. special Charte von BARS MARK.
 grenzet sich nach Norden, westen und Süden an
 Kriegering. nach Osten nach Norden und Westen
 an Mars Bultichem. 3 wie auch dieser
 Tabula Geometrica zu verstehen. am 1641
 Ruten: 100. 200

Fra øst mod vest meddeler Johannes Mejer følgende ottingstal for gårdene i Barsmark:
 Elsholm: 1 1/4 og 1 1/4.
 Ottesgårde: 1 1/4 og 1 1/4.
 Lontoft: 1 1/4 og 1 1/4.
 Uden gårdnavn (Møllergård og Thielsens gård): 2 1/2 og 2 1/2.
 På Højen: 1 1/2 og 1 1/2.
 Uden gårdnavn: 2 1/2.
 Fogedgård: 2 1/4 og 2 1/4 (skal være: 2 1/2 og 2 1/2).
 Paulsgård: 3 og 3.
 Kopperholt: 2 1/2 og 2 1/2.
 Uden gårdnavn (Bossensgård og Tosthøj): 2 og 2.
 Jacobsgård (svabstedsk): 2 og 2.
 Ved sidevejen mod nord:
 Holme: 1, 1 og 3.
 Holme (fejl for Elsestræer): 1 1/4 og 1 1/4.
 Dalholt (under Søgård): 2 1/2 otting.
 Derefter igen ved hovedgaden mod Løjt Kirkeby:
 »Bei d. brügken« (Drengsgård): 2, 2 og 2.
 Knudsgård (svabstedsk): 2 og 2.
 Veeloft (Overgård): 2, 2 og 1/2.
 De forskellige gårdstørrelser viser, at landsbyens oprindelige bol har været på 5 ottinge og i enkelte tilfælde på 4 ottinge, men i 1641 var alle de oprindelige bol forlængst blevet delt. Når ottingstallet for den store gård Elsholm forekommer så lavt, skyldes det, at der til denne ejendom hørte en stor enemark.

De quantitative Camporum.
 1. Akkerland vind tagli. — 1050 1/2 7. 50
 2. Væfjelandt — 921 7. 78
 3. Boges val dindg. — 564 1/2 7. 58
 3037 1/2 7. 68

Det samlede ottingstal for hertugens undersåtter i Barsmark bliver ifølge Johannes Mejer 55½, men af dem lå 6 ottinge på Løjt Kirkebys mark. Tilbage var med andre ord 49½ ottinge, men til dem skal regnes de svabstedske dobbeltgårde, Jacobsgård og Knudsgård, samt det søgårdske (senere gråstenske) Dalholt, i alt 10½ ottinge. Mejers samlede resultat bliver et ottingstal på 59½, men en sammentælling giver 60 ottinge (og da han har sat Fogedgårds ottingstal for lavt, skal der nok tilføjes endnu ½ otting).⁶

Fra landsbymarkens 3037 tfrd. 68 rd. skal der fradrages forskellige særarealer (som vi senere vil vende tilbage til), og den egentlige bondegårdsjord, »ottingsjorden«, bliver på 2766½ tfrd. 20 rd. Det giver pr. otting 46 tfrd. 59⁹⁹/₁₁₉ rd., hvilket omregnet svarer til godt 17 ha. En otting i Barsmark har således kun udgjort knap 2/3 af, hvad en otting i Løjt Kirkeby var.

Med hensyn til »ottingsjorden« skelnede Johannes Mejer mellem følgende kategorier:

1. ager og sædland, som også kan bruges til græsning:
1350½ tfrd. 52 rd. (pr. otting: 22½ tfrd. 23⁶⁹/₁₁₉ rd.)
2. eng og græsningsjord, som ikke kan besås:
910½ tfrd. 30 rd. (pr. otting: 15 tfrd. 36⁹⁶/₁₁₉ rd.)
3. krat, kær, fællesgræsning, bakker og dale, hvoraf der kun kan drages ringe nytte:
504½ tfrd. 58 rd. (pr. otting: 8 tfrd. 59⁵⁴/₁₁₉ rd.)

Oplysningerne lader ikke tvivl om, at der i 1641 i Barsmark endnu kun fandtes fællesjord inden for kategori 3, og det var efter de givne oplysninger den ringeste jord. At ager og sædland også kunne bruges til græsning, fortæller noget om det udbredte studeopdræt.

Løjt Skovby 1641

Kortet over Løjt Skovby med bymarkens afgrænsninger ind mod Løjt Kirkeby vidner som nævnt om, at også denne landsby er et udflyttersamfund fra halvøens gamle hovedby. Selve bebyggelsen er i 1641 samlet omkring landsbygaden, der fra nord tager et sving mod øst i retning af Høgebjerg, som tydeligt har ædt sig ind i Skovby. Dette svarer jo også til, hvad vi ved om Skovby-ejendomme, der er blevet lagt ind under kancelligodset. På kortet er to af disse afmærket umiddelbart op til de øvrige gårde i Skovby.

Ligesom i Barsmark er det også i Løjt Skovby karakteristisk, at gårdene er blevet delt, og det vises ved, at der er aftegnet to huse på de fleste af tofterne.

De svabstedske ejendomme var først ved et mageskifte i 1621 blevet overflyttet til denne jurisdiktion, idet andre 5 ottinge oprindelig Svabstedjord da var kommet til Høgebjerg. Allerede i 1352 fandtes der som tidligere nævnt gejstligt gods i Løjt Skovby. Mageskiftet er for øvrigt et af de ganske få eksempler, der kendes, på en ny jordfordeling, skønt sådanne skifter må have fundet sted i hobetal, men aftaler bønder imellem, måske truffet på bystævnet, er sandsynligvis aldrig blevet nedskrevet. Kun når øvrigheden var indblandet, skulle der en skriftlig udfærdigelse til.

For bondegårdsjorden («ottingsjorden») har Johannes Mejer givet følgende opstilling (idet tallene i parentes oplyser, hvor meget der falder på den enkelte otting):

1. sæd- og agerjord:	808 tft. 23 rd. (27½ tft. 44 ⅔ rd.),
2. agerjord:	215 tft. 70 rd. (7 tft. 52 ⅔ rd.),
3. eng- og græs jord:	380 tft. 50 rd. (13 tft. 14 ⅔ rd.),
4. skov, krat og kær:	119 tft. 15 rd. (4 tft. 13 ⅔ rd.).

Af Løjt Skovbys samlede areal på 1577½ tft. 16 rd. udgjorde «ottingsjorden» således 1523 tft. 38 rd. (Mejer har til sidst 48 rd.). Det giver fordelt efter ottinge 52½ tft. 3 ⅔ rd., hvilket omregnet til et moderne mål giver godt 20 ha pr. otting. Løjt Skovbys otting er således lidt større end Barsmarks.

Stollig 1641

Stolligs landsbymark synes i hovedtrækkene at være naturligt afgrænset imod syd og sydvest langs med Bukkelundsbækken (som Bøgelundsbækken retteligt bør hedde) ind mod Kolstrup og med Opnør skov, nu Jørgensgård skov, ind mod Opnør, den forlængst forsvundne adelby – antagelig beliggende omkring Vægterpladsen, – af hvilken købstaden Aabenraa og udflytterlandsbyen Kolstrup er opstået. Også afgrænsningen til den anden side ind mod Løjt Kirkeby og Skovby følger i hovedsagen naturgivne skel. Alt dette synes at tyde på, at Stollig er en bebyggelse af høj alder.

I bebyggelsesmæssig henseende adskiller Stollig sig ligeledes afgørende fra de øvrige landsbysamfund på Løjtland. Selve landsbyen med dens gårde ligger tæt samlet i gadekrydset mellem vejene fra Løjt Kirkeby og fra Kongevejen til Aabenraa og til fjorden ved Avbæk.

Desuden fandtes her ejendomme af særlig observans, først og fremmest, hvad der var tilbage af middelalderens adelsgoods, nemlig Stolliggård øst

Johannes Mejer har opført gårdene i Skovby med ejernavne og ottingstal, men uden at nævne gårdsnavne. Hvor sådanne kendes, meddeles de derfor i parentes, idet Mejers rækkefølge bibeholdes:
 (Tielsgård): 2 og 2.
 (Bruhnsgård): 2 og 2.
 (Kjersgård, egtl. «i e Kjer»): 2½ og 2½.
 (uden gårdsnavn): 3.
 (den senere Skippergård): 3.
 To svabstedske ejendomme: 1½ og 1½.
 (Kragsgård): 2½ og 2½.
 Endnu en svabstedske ejendom: 2.
 Tilsammen giver dette 29 ottinge.

Abkaltions Rækkere	de quantitative Camper
a. Christen Hansen - 2.	1. Tjener: & Skied: - 86 1/2
b. Jørgen Hansen - 2.	2. Kochskæd: - 2 1/2
c. Jep Bruhn - 2.	3. Udslands - 380 1/2
d. Mathiasen - 2.	4. Høtning - 119 1/2
e. Thomas Jepsen - 2 1/2	1577 1/2
f. Peter Hansen - 2 1/2	1577 1/2
g. Mads Jepsen - 3.	fra huseholdet
h. Adam Mathen - 3.	grunde, som er
i. Jørgen Hansen - 1 1/2	med tillæg af
k. Niels Mathen - 1 1/2	bygninger.
l. Jørgen Kragh - 2 1/2	Tjener.
m. Mads Kragh - 2 1/2	v. Andreß Jørgen - 7 1/2
n. Jørgen Mathen - 2.	p. Niels Mathen - 11 1/2
o. Jørgen Mathen - 2.	Nota.
Sum 29 ottinge.	1. Jørgen Hansen afsmalt:
Jep huseholdet	sum. gæltet s. Peter.
Udelt var af det nye	med mindre løst ge.
Jørgen Mathen	26 1/2
Sum 38 ottinge.	

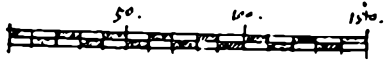
2 Mads Kragh m. f. f.	8. Mads J. bei T. m.
land ge 2 1/2	by ge 1 1/2
3 Jørgen Kragh	Summar
Duvsby - 31 1/2	9 1/2
4. Thomas Jepsen d. n.	Summar ge
land. 1 1/2	alt 35 1/2
5. Mads m. oblige	
1 1/2	
6. Mads Jepsen	
J. f. Mathen	
7. J. Peter Mathen	
1 1/2	

feldt.

ckier.

Eckier.

Die 4. special Charte der Swizze
 DEHOMBVI. grenzet zur Norden
 und Osten an Kircheburg. Vns Süden
 und westen an Apenrades Schiffen
 haben vnd Holsch. Noie auß
 dieser Charten zuersehen.
 Ruten.

Kirchenburg

feldt.

Dulder.

Holtz.

Bloxfolm.

Inmarch.
Dunborg.

Ejendommen i Blåsholm, Aurbæk, Strå-
gård og På Bjerget er på forklaringen til
kortet opført øverst til venstre. Stollig-
gård, delt i to, og Fladsten øverst til
højre.

Boa Via regni. Sunnfeldt. Kirchbaggfeldt.

Jordkortet

Bodum
flak.

Jardrup Holtz
Vand feldt.

Ejendommene i Stollig nævnes uden
gårdnavn, men med ejernavn og ot-
tingstal og er følgende (idet gårdenes
nummer i Jes Holdt: Gårde og Slæg-
ter i Lajt sogn tilføjes i parentes):
2½ (nr. 8), 1¼ (nr. 11), 1¼ (nr.
12), 1 (nr. 9, Moosgård), 1 (nr.
10), 1 (nr. 13) og 1 (nr. 14).

Colstrup
feldt.

Via regni

Habitaciones Rusticorum.

- Bloxholm. Sa. p. 1/4 Mørkveden - 1 1/4.
- Bloxholm. B. Mørkveden - 1 1/4.
- Årbæk. Se. Jürgens Mørkveden - 1 1/4.
- Årbæk. Peter Nielsen - 1 1/4.
- Storgårde. Jürgens Storgårde - 2.
- Storgårde. Peter Jürgens - 1 1/4.
- Storgårde. Jürgens Knudsen - 1 1/4.
- Storgårde. Michael Hansen - 2 1/2.
- Storgårde. Peter Jürgens - 1 1/4.
- Storgårde. Knud Nielsen - 1 1/4.
- Storgårde. Jürgens Knudsen - 1.
- Storgårde. Knud Nielsen - 1.
- Storgårde. Peter Jürgens - 1.
- Storgårde. Peter Jürgens - 1 1/2.

Djvalstelt: Sinner.

- Storgårde. Jürgens Knudsen - 2 1/2.
- Storgårde. Peter Jürgens - 2 1/2.
- Storgårde. Jürgens Mørkveden - 2.
- Storgårde. Peter Jürgens - 7. ott.
- Storgårde. Peter Jürgens - 25 1/2. Ott. regn.
- Storgårde. Michael Hansen - 18 1/2. 30.
- Storgårde. Peter Jürgens - 15 1/2. 11.
- Storgårde. Michael Knudsen - 15 1/2. 11.
- Storgårde. Knud Nielsen - 15 1/2. 30.
- Storgårde. Jürgens Knudsen - 3 1/2. 12.
- Storgårde. Jürgens Knudsen - 15 1/2. 5.
- Storgårde. Peter Jürgens - 35 1/2. 11.
- Storgårde. Peter Jürgens - 95. 11.

Jürgensgårde.
Vand feldt

- 1. Mette Jürgens - 5 1/2. 2.
- 2. Mette Jürgens i Stend - 38 1/2. 30.
- 3. Jürgens Juel - 7 1/2. 5 1/2.

N.

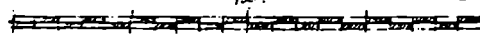
- 4. yndt manquante zu Owbeck fimm
 5. misal fangon pasturwider 3 1/2 t. 62.
- biij " 6. misal kuffen fimmeln 4 1/2 t. 22.
- 7. yndt fangon manij fisch
 Stupflund — 7 1/2 t. 12.
- 8. fisch zellen kuffen: — " 4 + 2.
- fehlt. 9. misal gutten kuffen: — " 1 + 7.

Gott
 kelleger
 prunk.

Die 6. specialtavell des Vorffs HOLLIG.
 grenzet furs Norden an Bodum, Kirchbunij und
 Schonbunij. wie auch mit Otten Schonbunij + ddt., furs
 Süden an Apenzader Schiffshaven und furs westen
 garde. vnd furs Westen an Colffup. wie
 sie znersehen. de quantitate Camporum.

1. fuchl. vnd wiffsilund	— 496 1/2 t.	51 R.
2. kuffen land	— 231 t.	75
3. misal yndt	+ 10 t.	80 R.
+ fuchl. yndt kuffen	292 t.	6 + 2
Ruten.	— 2479 t.	50 R.

100. 200.

- 7. kuffen fangon zu kirch
 bunij in duffen fell.
- 10. 2 fuchl. yndt 2 1/2 t. 02

Apenzader Schiffshaven

for landsbyen med Fladsten i bymarkens allervestlige del. Fejlagtigt kalder Mejer dette gods »svabstedsk«, men det har helt siden Hans den Yngres mageskifte i 1584 med Frederik II hørt under det kongelige Haderslev amt. Efter en deling udgjorde Stolliggård i 1641 to gårde på hver 2½ ottinge, og Fladsten var på 2 ottinge.

Andet gods af særlig observans, måske oprindeligt gejstligt gods, var Blåsholm ved Blåsø på 1¼ og 1¼ ottinge, samt Strågård med 2 ottinge. Sidstnævnte ejendom, der ligger ind mod Jørgensgård skov, hører i kirkelig henseende til Aabenraa kirkesogn. Endelig er der et par ejendomme øst for Stolliggård, kaldet På Bjerget. De havde et tilliggende på 1¼ og 1¼ ottinge.

Det ovenfor anførte viser, at Stollig var delt mellem en almindelig landsbybebyggelse og enegårde, der som tidligere adels- og stiftsgods indtog en særstilling. Men med hensyn til landsbymarkens udnyttelse synes der ikke at have været forskel på de forskellige ejendomsstyper. Af Johannes Mejer opgøres »ottingsjorden« for landsbyen som helhed til 2074 tftdr. 56 rd., nemlig:

1. sæd- og agerland: 870 tftdr. 33 rd. (pr. ott.: 34 tftdr. 15 ⁷/₁₇ rd.);
2. agerland uden for landsbyen: 231 tftdr. 75 rd. (pr. otting: 9 tftdr. 10 rd.);
3. eng- og græsjord, som findes her og der i skoven: 410 tftdr. 80 rd. (pr. otting: 16 tftdr. 12 ²⁸/₅₁ rd.);
4. skov, krat og kær: 561½ tftdr. 48 rd. (pr. otting: 22 tftdr. 4 ¹²/₅₁ rd.).

I alt giver dette areal af den egentlige »ottingsjord« 81 tftdr. 42 ¹⁰/₅₁ rd. pr. otting, svarende til godt 31 ha. Gårdene i Stollig har således haft et større jordtilliggende end, der kan beregnes for Løjt Kirkebys vedkommende.

Hvor meget der af dette areal har været dyrket i fællesskab, lader sig vanskeligt sige. Det under pkt. 2 nævnte agerland i umiddelbar nærhed af landsbyens gårde har uden tvivl været fællesjord.⁸

De 404½ tftdr. 54 rd., som Mejer opgiver som særjord af forskellig art, vil der senere blive lejlighed til at se nærmere på.

Bodum 1641

Bodum er antagelig også et udflyttersamfund fra Løjt Kirkeby eller eventuelt fra Stollig, idet Bodums jordtilliggende, omgivet af større hede-strækninger mod vest og mod nord, kun synes at have naturlig forbindelse til den dyrkede jord i øst (Løjt Kirkeby) og især i syd, hvor Fladstens jorder slutter sig til Bodum.

Selve bondegårdsjorden, »ottingsjorden«, opgiver Mejer til 1086 tft. rd. 38 rd., og dette areal fordeles på følgende måde:

1. de 6 indtægters agerland: 338 tft. rd. 26 rd. (pr. otting: 22 tft. rd. 65 $\frac{10}{15}$ rd.);
2. sæd- og græsland: 215 tft. rd. 7½ rd. (pr. otting: 14 tft. rd. 40½ rd.);
3. moser og heder: 515 tft. rd. 5½ rd. (pr. otting: 44 $\frac{5}{2}/15$ rd.).

Gårdenes samlede ottingstal bliver på 72 tft. rd. 50 $\frac{10}{15}$ rd., i moderne mål ca. 20 ha. pr. otting, men som det vil ses, udgjorde moser og heder næsten halvdelen af det samlede areal. Bodum var med andre ord den fattigste af Løjtlands landsbyer.

Kancelligodset Høgebjerg 1641

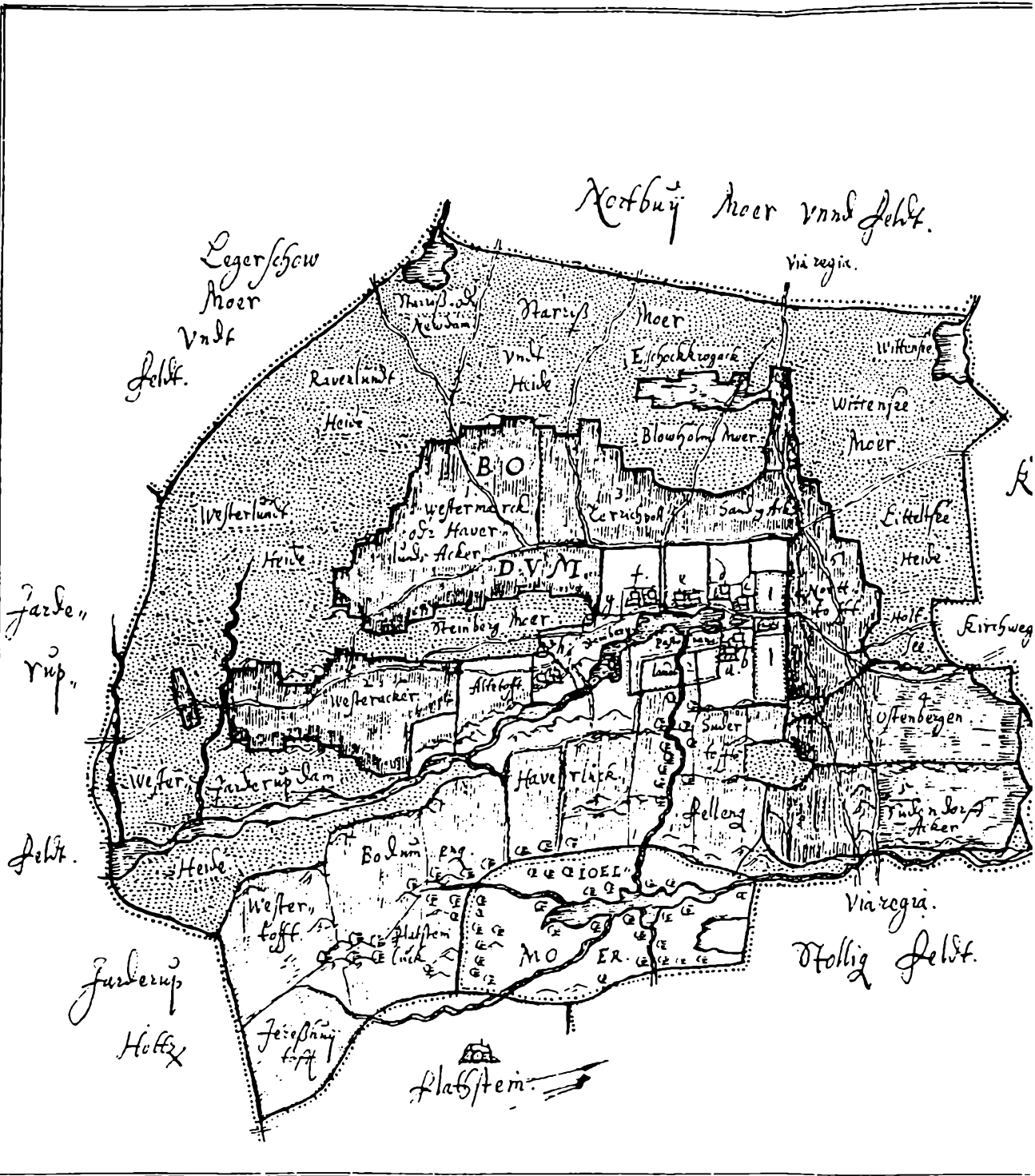
Kancelligodset Høgebjerg – eller som Johannes Mejer skriver: Hans fyrstlige Nådes avlsgård (»J.F.G. Meyerhoff«) – indtager en særstilling på Løjtland, da det foruden arealerne omkring Høgebjerg bestod af forskelligt strøgods.

Arealerne omkring selve Høgebjerg findes opgjort i følgende fire kategorier:

1. agerland:	240 tft. rd. 15 rd.
2. græsland	55 tft. rd. 12 rd.
3. skov og krat	25 tft. rd. 10 rd.
4. dammen Avsø:	41 tft. rd. 40 rd.

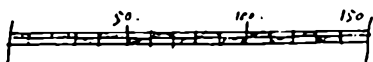
Dertil kom nede ved fjorden Dyrhave, der deltes i 26 tft. rd. agerland og 150 tft. rd. 15½ rd. skov og græsland, i alt 176 tft. rd. 15½ rd., og umiddelbart vest for Dyrhave enemarken Duborg på 215 tft. rd. 10½ rd., der næsten helt og holdent var skov; agerlandet udgjorde her kun 13 tft. rd. 40 rd.

Af en regnskabsoversigt fremgår, at Høgebjerg i 1591 indbragte i alt 611 mark, og denne indtægt stammede fra opfedningen af 80 stude, samt fra salg af korn. I 1592 opfededes 60 stude, men kornafgrøderne, herunder også af boghvede, skæppede mere end året før. I det følgende år påbegyndtes en smørproduktion på Høgebjerg, og i 1594 var kvægholdet på 65 stude, 30 køer og 15 kvier. Indtægterne steg alt imens til 877 mark, og i en tilføjelse oplyses om årsagen hertil: »Denne forbedring på Høgebjerg skyldes flittigt tilsyn og årenes frugtbarhed, men også smørret, thi nu holdes der hen ved 40 køer, mens der tilforn aldrig har været køer her«.

Sie 7. Special Tabell Des Vorffs
 BODY M. grenzet ins Norden
 an Nocht büg. Gaderstleb. Gebiets.
 ins Osten an Krisebüg. ins
 Süden an Thollig. und ins Westen
 an Gaderup. Wie auß dieser
 Tabella Geometruca zuersehen.

Ruten.

de quantitate Camporum.

1. Ackerland — 338 $\frac{1}{2}$ 25.
 2. Saatz. und Wiese land 215 $\frac{1}{2}$ 7 $\frac{1}{2}$ 2
 3. Moos und Grueb — 533 $\frac{1}{2}$ 15 $\frac{1}{2}$.
 4. hof freys & wasser
 freie munde länd — 82 $\frac{1}{2}$ 52.
- 1168 $\frac{1}{2}$ 102 $\frac{1}{2}$.

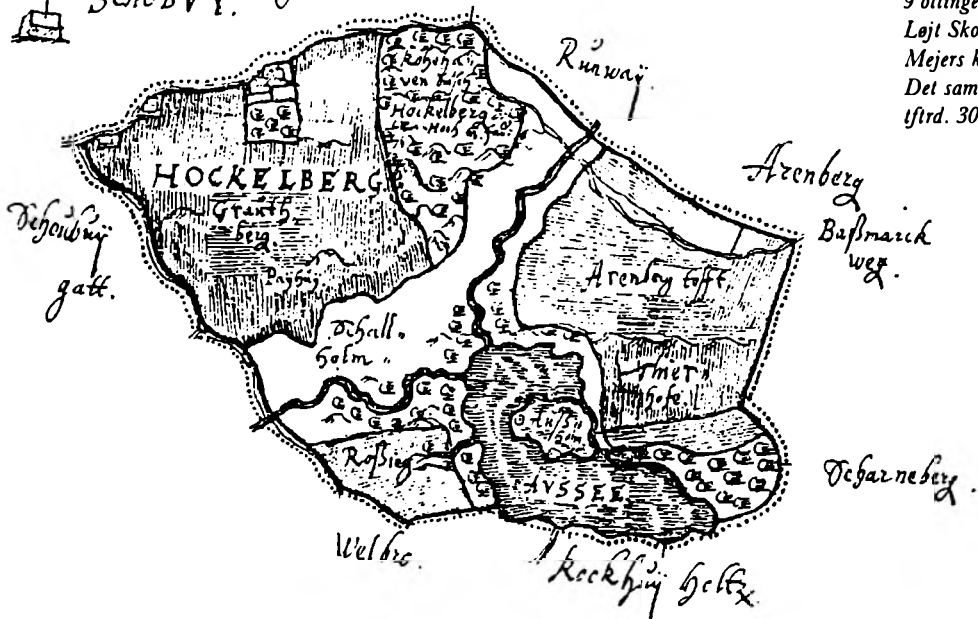
Habitaciones Rústicas.

a. groß Lunden — 1 $\frac{1}{2}$.	J. A. S.
Kobner.
b. peter Anderst — 1 $\frac{1}{2}$.	
c. groß Gristen — 1 $\frac{1}{2}$.	
d. peter Fierßen — 1 $\frac{1}{2}$.	
e. J. S. peterßen 3.	3. J. S. peterßen.
f. anders bönn — 1 $\frac{1}{2}$.	
g. Enw peterßen — 1 $\frac{1}{2}$.	Dummarinn
h. Maß Lunden — 3.	
Lund — 15. 114.	Syl pastor
Thronstett.	Anders bönn.
Eloß dimer	Att: dimer
i. J. S. peterßen	Lenderinn
grueb 1 $\frac{1}{2}$ 102.	20 $\frac{1}{2}$ 7.
2. Pastor land — 6 $\frac{1}{2}$ 72 7 — 11 $\frac{1}{2}$ 222.	102 $\frac{1}{2}$.
3. 1 $\frac{1}{2}$ 4 $\frac{1}{2}$ 102.	

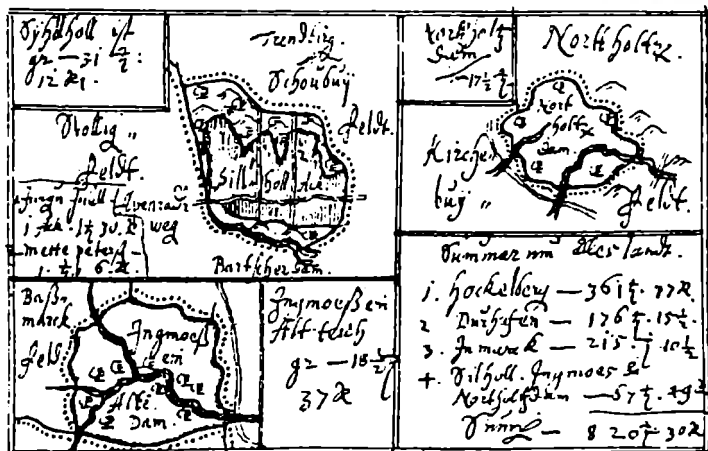
I 1641 udgjorde Bodum 8 ejendomme, hvis ottingstal opgives på følgende måde (i parentes: numrene i J.M. Holdt: Gårde og Slægter i Løjt sogn):
 1 $\frac{1}{2}$ (nr. 1), 1 $\frac{1}{2}$ (nr. 2), 1 $\frac{1}{2}$ (nr. 3), 1 $\frac{1}{2}$ (nr. 4), 3 (nr. 5), 1 $\frac{1}{2}$ (nr. 7), 1 $\frac{1}{2}$ (nr. 6), 3 (nr. 8). Der har således helt tydeligt fundet gårdde-
 lingen sted; nogle af dem kendes endda fra 1600-årene. Bodum tør derfor antages oprindeligt at have udgjort 5 bol på hver 3 ottinge, idet ottingstallet samlet er på 15 ottinge.⁹

Mens Løjtlands andre bymarker viser store skovstrækninger, er det hedearealerne, der er karakteristiske for Bodum.

SCHEBVI. Jorkier

Godset Høgebjerg var beregnet til 9 ottinge og ansås for at høre til Løjt Skovby, men bliver alligevel i Mejers kortværk behandlet for sig. Det samlede areal var på 820 tfrd. 30 rd., altså hened 315 ha.

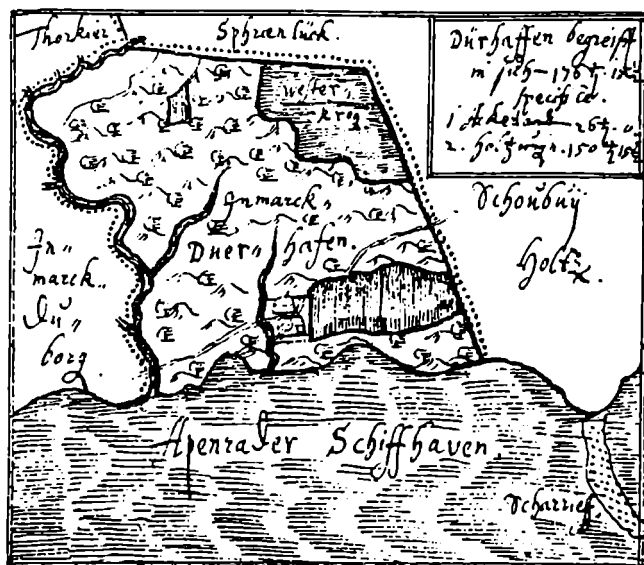
Dre s. specialcharite J. & B. Meyer,
hoffs HOCKELBERG. in Defensby
feldt, mit ihrer Zugesogin Inmarthen
und wif. hinde. zentel mit Noorden,
osten, Süden und Westen. alles mit
Defensby. y. rwa auß duse. Trödt
Zugesogin. I. aa 1641.

de quantitate Camporum.

1. fockelbndt	240 1/2 15 2.
2. wilshantz	55 1/2 12 2.
3. fockby m. 1/2	25 1/2 10 2.
4. H. p. 1/2	24 1/2 10 2.
Summa.	561 1/2 17 2.

50 100 150 200

Endnu tre små jordstykker hørte til Høgebjerg, nemlig 1) Sillehole ager, beliggende mellem Stollig og Skovby marker, 31 tfrd. 12 rd. stor, 2) en gammel dam ved Barsmarks jord, Ingmoose, på 18 1/2 tfrd. 37 rd., samt 3) et jordstykke i Løjt Nørreskov på 17 1/2 tfrd. Navnet Sillehole ager tyder på, at dette areal oprindeligt har hørt til Sillehole nordøst for Løjt Nørby.

Nede ved fjorden ligger Dyrhave, der deltes i 26 tfrd. agerland og 150 tfrd. 15½ rd. skov og græsland, i alt 176 tfrd. 15½ rd., og umiddelbart vest for Dyrhave enemarken Duborg på 215 tfrd. 10½ rd., der næsten helt og holdent var skov; agerlandet udgjorde her kun 13 tfrd. 40 rd. Duborg vises til venstre, Dyrhave til højre.

Det tør – som tidligere anført – antages, at udviklingen på Høgebjerg har virket ansporende på Løjtlands bønder og fremmet deres ønske om at få jorden opdelt i egne tofter og løkker.

Jordejendom uden for »ottingsjorden«

De foregående afsnit har været viet den egentlige bondegårdsjord, som ejedes af landsbyens bønder, der takket være deres ejendommens ottingstal havde en fast andel af, hvad jorden i deres landsby kunne bringe ved høst og husdyrhold.

Men uden for denne »ottingsjord« fandtes der som tidligere nævnt en del jord med særlige ejendomsforhold såsom kirkestuf og anden stufjord, særjord eller enemarker, samt – som noget helt særligt – de såkaldte tofstebol. Desuden var der alle dem, der ikke regnedes med blandt bønderne, nemlig kådnerne og indersterne (daglejerne).

Kirkestuf

Langt størsteparten af stufjorden var den såkaldte kirkestuf, der ifølge Jyske Lov ikke måtte rebes og derfor gennem århundreder lå på sit oprindelige sted.⁷

Fra Løjtland kendes omfanget af den jord, som sognepræsten ud over sine 4 ottinge præstegårdsjord havde til sit brug, fra sognevidnet i 1456 (se s. 36f.). I en ekstrakt i præstearkivet fra 1608 og i jordebogen fra 1609

findes den kirkelige stufjord også omhyggeligt registreret, og det samme er tilfældet i Johannes Mejers jordebogsoplysninger med de dertil hørende arealangivelser.

Det største stykke kirkestuf var Præstelund umiddelbart syd for Løjt Kirkebys gårdstoffer. Det er af Johannes Mejer opgjort til 28 tft. 8 rd. af i alt 57½ tft. 14½ rd., som sognepræsten havde spredt omkring på sin kirkebys jorder. Ifølge ekstrakten fra 1608 drejede det sig ud over Præstelund om 18 agre og et lille stykke stufjord, samt om en toft nord for kirken.

Fra Barsø fik sognepræsten 11 gæs om året. Til gengæld var Barsøboerne så fri for at yde offer i kirken. Til Svabsted ydede øboerne samtidig 12 fjerding smør (lig 3 tønder, jvf. s. 29), men om egentlig kirkejord var der ikke tale.

I Barsmark var der ifølge Johannes Mejer kun 4 agre kirkejord og 1 ager præstejord. Det må være denne jord, der i 1608 kaldes 5 store og 3 små agre stufjord.

Løjt Skovby havde i 1608 5 agre, som gav sognepræsten 1 ørtug byg, samt 2 agre, af hvilke han fik 1½ ørtug byg. Denne jord opgøres af Johannes Mejer til 7 stykker stufjord, men ud over denne jord hørte hovedparten af Skovbys kirkejord (i alt 26½ tft. 5 rd. af til sammen 35½ tft. 33½ rd.) under Svabsted, jvf. oplysningerne fra 1352 (se s. 31f.). En del af denne jord kaldes oven i købet endnu i 1641 »Skt. Peters toft«, altså jord, der oprindeligt havde hørt under Skt. Peters domkirke i Slesvig.

I Stollig kalder Johannes Mejer Jürgen Stogards ejendom på 24 tft. 10 rd., for »kirke-, præste- og stufjord«, antagelig også jord, der allerede nævnes i 1352. Interessant og oplysende i den forbindelse er, hvad der i 1608 siges om »godset Avbæk«. Det hørte engang til præsten, hedder det, men nu får Fyrstelig Nåde fæsteafgifter, oldenpenge og andre afgifter, men de to mænd, der bor i Avbæk, giver sognepræsten 26 rigsdaler, »fordi de af arild er givet til præstegården«! Denne oplysning styrker den i det tidligere meddelte fremsatte opfattelse, at det er på kancelligodset Høgebjergs jord, at det gamle »Præbende Avbæk« skal søges.

Fra Bodum fik sognepræsten i 1608 i alt 1 ørtug byg af 2 tofter og en fiskedam. Arealet af denne besiddelse opgøres af Johannes Mejer til 11 tft. 22 rd. Sognepræstens ejendom er på Johannes Mejers kort afsat midt inde i Bodum mellem landsbyens øvrige tofter. Her er der altså med ordet »toft« ikke tale om en rydning i skoven således som f.eks. i Barsmark og de øvrige skovrige landsbyer. Bodums jordtilliggende var overvejende af ringe kvalitet, og der kan derfor her – i lighed med, hvad der kendes fra det sønderjyske midterland – være tale om en affolkning i forbindelse med den senmiddelalderlige agrarkrise. Det er karakteristisk, at de to øde tofter da er blevet overladt sognepræsteembedet.

Sognepræstens indkomster i pengebeløb var følgende:

korntiende:	136 mark	8 sk.
kohyre:	11 mark	14 sk.
jordleje:	5 mark	12½ sk.
renter:	47 mark	3½ sk.
kvægtiende:	7 mark	

»Ottingsjorden«, der hørte til præstegården, var også ret sandet, og den kunne ifølge opgørelsen i 1608 kun give 24 læs hør; i jordebogen fra det følgende år opgives oven i købet kun 10 læs hør. Præsten har åbenbart fået en skattenedsættelse!

Til kapellaniet var der afsat en toft og en mindre indtægt. Til sognets degn, der også forestod sogneskolen, gav bønderne 163 skæp byg, 97 gæs, 366 brød, og desuden havde han 4 agre, som gav ham ½ ørtug rug, 4 skæp hovhvede og 3 læs hør.

Degnen blev således som hidtil betalt i naturalier, sognepræsten derimod – som et tegn på den nye tid, der banede sig vej – betalte bønderne i pengebeløb. Samtidig var det dog udbyttet af den dyrkede jord, der udgjorde grundlaget for sognepræstens tilværelse. Et embedes værdi blev også i pengeøkonomiens tidsalder opgjort i jordejendom.

Enemarker

Foruden arealerne under Høgebjerg (se s. 75f.) kendes særjord eller såkaldt enemark især fra Barsmark, hvor der til Elsholm hørte 47 tft. 51 rd. særjord, samt 14 tft. 15½ rd. i Igelsø. Desuden fandtes der to andre ret store enemarker: Ingmose under Høgebjerg er nævnt, samt Sprødemose på 17 tft. 79 rd. På Stollig mark var Stentoft en enemark på 38½ tft. 30 rd., og Blåsholm udgjorde 13½ tft. Bodum havde en stor enemark, som hørte under hertugen, Joldemose, på i alt 61½ tft. 32 rd.

Toftebol

Noget helt specielt var den jord, der under betegnelsen »toftebol« dyrkedes af de såkaldte »toftjenere«. I Aabenraa amt fandtes sådanne kun i Løjt sogn, samt 4 i det tilstødende Kolstrup, hvis opdykningsbetingelser er de samme som på Løjtland. Disse toftjenere var småbønder med egen jord, og Johannes Mejer har derfor på lignende måde som for bøndernes vedkommende, omhyggeligt nævnt dem ved navn og afmærket deres ejendomme med tal.

Også i jordebogen fra 1609 nævnes »toftebolsmændene« udtrykkeligt. Som småbønder blev de sat i skat af deres jord på samme måde som »ottingsbønderne«, og der er helt tydeligt et spring nedad til de jordløse kådnere og til indersterne, der end ikke ejede deres bolig.

Engang i 1400-årene udvidedes sognets kirke, fordi en befolkningsforøgelse har nødvendiggjort, at der var mere plads i kirken (se s. 35f.). På denne baggrund er det mest rimeligt at opfatte »toftjenere« som tilflyttere eller som yngre bondesønner, der har taget ny jord under dyrkning. Afmærkningerne på Johannes Mejers kort af toftjernerens jord synes at bekræfte denne opfattelse.

En sammenligning af opgivelserne om denne jord i de to kilder viser, hvor nøje de stemmer overens.

Landsby	Jordebog 1609	Johannes Mejers kort 1641
<i>Løjt Kirkeby</i>	9 toftebol	10 toftjenere
	1 m. 3 tofter	
	1 stk. kirkestuf	1 stk. kirkestuf
	— — —	3 Svabsted-toftjenere
<i>Barsmark</i>	6 toftebol	10 toftjenere
	4 m. 11 agre	
	2 m. 5 tofter	4 m. 5 agre kirkejord
	1 m. 3 stk. inddiget jord	
<i>Løjt Skovby</i>	— — —	1 Svabsted-toftjener
	1 toftebol	2 toftjenere
	1 m. 2 tofter	
	— — —	1 Svabsted-toftjener (Skt. Peters toft + 1 toft)
<i>Stollig</i>	1 toftebol	3 toftjenere
	1 toft*	(1 i Avbæk, 1 i Stentoft, + 1 mere)
	2 tofter i Avbæk	
	5 Svabsted.toftebol	7 Svabsted-toftjenere
<i>Bodum</i>	1 Svabsted-toftebol	1 Svabsted-toftjener

* Tilhører provsten i Aabenraa, et jordstykke ved vejen fra Stollig til Løjt Kirkeby hedder Provstetoft.

Der er stor forskel på, hvor megen jord der hørte til et toftebol. I Løjt Kirkeby, hvor de 10 gottorpske toftjenere til sammen havde 110 tft. rd., havde den største af dem 55 tft. rd., den mindste kun 2½ tft. rd. Svabsted-toftjenerne i Løjt Kirkeby havde til sammen 30½ tft. rd., og heraf ejede én 21 tft. rd. 13 rd.

De øvrige landsbyer fremviser lignende store forskelle med hensyn til de enkelte toftebols størrelse. Af Barsmarks toftebolsjord på 85 tft. rd. 72½ havde de tre største toftjenere 33 tft. rd., 17 tft. rd. 12½ rd. og 16 tft. rd. 16 rd. I Løjt Skovby var de 18½ tft. rd. 4½ rd. toftebolsjord derimod mere ligeligt fordelt mellem to toftjenere, men i Stollig var fordelingen helt ulige. Her havde Stenholt alene 38½ tft. rd. 30 rd. af landsbyens 51½ tft. rd. 47 rd. hertugelig toftebolsjord. Dertil kom i alt 95 tft. rd. 57 rd. svabstedske toftebol, af hvilke de tre største havde 33½ tft. rd. 47 rd., 15½ tft. rd. 54 rd. og 15 tft. rd. 4 rd. Bodums svabstedske toftjener havde 9½ tft. rd. 18 rd.

Kådnere og inderster

Nederst på de gamle landsbysamfunds trinstige stod kådnerne og indersterne.

De sidste – indersterne – ejede kun deres arbejdskraft, ellers intet, og var de end ikke arbejdsduelige, måtte deres tilværelse blive alt andet end misundelsesværdig. Det er yderst lidt, hvad kildematerialet har at melde om dette landproletariat. Kun i jordebogen 1609 nævnes de en enkelt gang og tilmed kun under Barsmark, og her siges der blot, at deres antal var uvist, da de flyttede omkring!

Kådnerne derimod sad i eget hus, omend ikke altid på egen grund. Johannes Mejer har omtalt dem under Barsmark, hvor han opgør deres bebyggede grunde med tilhørende jord til sammenlagt 12 tft. 10 rd. Ifølge jordebogen 1609 fandtes der 11 hertugelige og 3 svabstedske kådnere i Barsmark, og der kunne således næppe blive mere end en halv tønde land til hver af dem. Med hensyn til antal af kådnere overgik Barsmark alle andre landsbyer i Aabenraa amt, alene Løjt Kirkeby undtaget.

Løjt Kirkeby havde ikke færre end 23 kådnere, og det høje antal er uden tvivl atter engang et vidnesbyrd om den tilflytning, der havde fundet sted til de skovrige østeramts-egne. I Løjt Kirkeby havde fire af kådnerne lidt høbjergning; to af dem kunne hver bjerge ét læs hø, af de to andre havde den ene et halvt læs hø, den anden et kvart læs hø.

Under Stollig nævnes et kåd ved Duborg, men i de øvrige landsbyer nævnes der kun 2 kåd i Bodum.

I fortegnelsen over kirkejord fra 1608 oplyses der lidt mere om kådnerne i Løjt Kirkeby, idet det nævnes, at fem af dem boede på præstens jord. De betalte hver 8 sk. til Fyrstelig Nåde, og præsten hjalp de i høsten. På endnu et kåd tilhørende kirken boede der »arme Leute«, fattigfolk.

Kroer

Den toft nord for kirken, der nævnes i fortegnelsen fra 1608, er antagelig den store, endnu overvejende ubebyggede grund, der formodentlig siden tidernes morgen har været Løjt sogns tingsted i umiddelbar nærhed af kirken, sognets religiøse samlingssted (se s. 24). En udvidet bebyggelse af denne grund midt inde i landsbyen ville for alle tider slette dette fortidsminde.

Til værn mod vejr og vind byggedes på dette sted sognets kro. Første gang den omtales er i 1642, da amtmand Heinrich Brockdorff »tilstod sin tjener Nis Nissen at bygge kro ved kirken i Løjt«. Det er formentlig en nybygning efter krigens ødelæggelser, der er tale om. Amtmanden stod ikke i høj kurs hos provst Georg Hübschmann, og det gjorde omtalte Nis heller ikke. Han kalder kroen »et Djævelens kapel, hvori folk sad og drak om søndagen både før, under og efter prædiken«. Oven i købet gav han også Nis skylden for mordet på en student fra Halle og på en soldat.

Ugerningen fandt sted den 29. maj 1654, men Nis slap for tiltale og blev amtmandens skytte.

Alligevel blev denne kro regnet for det finere gæstgiveri. Allerede i 1726 kaldes den »den Tyske Kro«¹⁰ i modsætning til Løjt Kirkebys anden kro, der kendes fra tiden efter Svenskekrigene og som almindeligvis benævnes »den Danske Kro«. Der er med disse benævnelser ikke tale om noget nationalt i senere tiders forstand, men om et udtryk for, at det tyske regnedes for finere end det danske. Tilmed var det i kroens sidste hundrede år således, at ejerne på Tyske Kro var dansksindede, mens det omvendte gjaldt for Danske Kros vedkommende. Først med Tyske Kros brand i 1929 forsvandt det gamle navn, og stedet blev herefter et dansk forsamlingshus. Danske Kro hed siden da blot Løjt Kro.

Møller

Møllernes historie rækker nok endnu længere tilbage i tiden end kroernes. Forholdet var nemlig det ganske simple, at en mølle var en forudsætning for, at en ejendomsbesidder kunne udnytte alle de kornleverancer, der stod til hans rådighed.¹¹

Allerede i fortegnelsen over det slesvigske bispe- og domkapitelsgods fra 1352 nævnes derfor en mølle i tilknytning til Præbendet Avbæk, som nævnt side 31f., antagelig Stenbjerg mølle. I opgørelsen over bispegodset fra 1435/39 nævnes også en mølle ved Sillehole (se s. 33).

Netop det sidstnævnte sted var muligheden for vandkraftens udnyttelse særdeles gunstig. Sillehole mølle eller Lillemølle fik sit tilløb fra Kirkebækken, men længere nede ad samme vandløb fik Rundemølle i årenes løb en betydning, der ikke overgås af mange møller. Under Christian II, til hvis andel af Sønderjylland Aabenraa amt hørte, erhvervedes i 1519 »øvre og nedre Rundemølle«, og det tyder på, at begge de to møller ved Kirkebækken da har været i drift.

Ved Sønderjyllands deling efter hertug Hans den Ældres død i 1580 kom de to møller ind under hver sin jurisdiktion. Lillemølle, middelalderens Sillehole mølle, kom til den kongelige andel og dermed under amtmanden i Haderslev, hvorimod selve Rundemølle (den nedre eller store mølle) forblev under Aabenraa amt, der siden 1544 hørte under hertugen af Gottorp. Dette forhold fik meget stor betydning, idet bønderne dengang (og helt til 1854) havde møllepligt, d.v.s. de skulle bringe deres korn til ganske bestemte møller.

Til Sillehole mølle (den øvre eller Lillemølle) havde bønderne på de kongelige gårde i Løjt og Øster Løgum sogne møllepligt. Fra Løjt sogn var det de to Stolliggårde, samt Fladsten og hele Nørby (jvf. s. 31). Til

Dalholt vandmølle i 2 stokværk og med stråtag, nedrevet ca. 1906. Foto af Jep H. Riis i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Rundemølle derimod havde alle de øvrige ejendomme i Løjt sogn møllepligt alene med undtagelse af Dalholt, der hørte til Søgård gods og derfor havde sin egen vandmølle.

Systemet kunne være besværligt, men havde rødder langt tilbage i tiden. Et minde om den kongelige Stolliggårds møllepligt til Silleshole mølle findes endnu bevaret i Nørby i navnet »e Harslehusen møllevej«.

For bønderne på Barsø har det naturligvis været særligt besværligt at skulle bringe kornet til Rundemølle. De måtte fra Dybvighoved leje hest og vogn for at få kornet helt frem til deres mølle. Aabenraa amts bønder i Genner, der bor så nær Rundemølle, havde møllepligt til Hellevad vandmølle, da de to lokaliteter begge lå i Sønder Rangstrup herred. Først ind i 1600-årene lykkedes det Genner-boerne mod erstatning til mølleren i Hellevad at få lov til at bruge Rundemølle.

I krigens vold

For første gang siden begyndelsen af 1400-årene oplevede Sønderjylland atter fjendtligheder som følge af Christian IVs fejlslagne indblanding i

Trediveårskrigen. I 1627 nåede krigens alvor også til Løjt, da de kongelige tropper under deres tilbagetog plyndrede, hvor de nåede frem, hvorefter de forfølgende fjendtlige styrker tog, hvad der var levnet.¹²

Takket være en opgørelse over lidte skader, der blev udarbejdet af de gottorpske myndigheder, ved vi, hvad Aabenraa amts undersåtter mistede, omregnet i penge. Selv om de kongelige tropper havde travlt med at komme nordpå, fik de alligevel tid til at plyndre langt ned i Barsmark. Præstegården i Løjt Kloster afbrændte de, og sognepræsten Villads Knudsen opgav sit samlede tab til 800 mark. I Kirkeby og i Barsmark plyndrede kongens mænd tolv gårde i hver landsby, i Skovby derimod kun de to Kragsgårde. Til Barsø nåede et skib med kongelige tropper, og det kostede øens bønder sammenlagt 3715 mark, samt i brandskat 60 mark og 22 får. I indbo var tabet blot på en af gårdene følgende: ni senge med 30 lagener, ni hovedpuder, syv tapeter (sikkert vævede tæpper), fire gardiner, otte stolepuder, nitten ubrugte pudevår til stolepuder, to kister fyldt med lærred, to tønder med kød og flæsk, dertil vadmels klæder, hatte og sko, tinkander, ni kedler og gryder samt værktøj. I penge udgjorde de mistede ejendele 550 mark, og det var blot fra en af gårdene på Barsø!

De Wallensteinske tropper nåede ikke ud til Barsø, men inde på landjorden tog de alt, hvad der var tilbage. Om bønderne i Nørby hedder det, at de hverken havde »sæd eller fæ«. De enkelte plyndringer lod sig efterhånden kun opgøre i samlede summer. Den, der efter sognepræsten (som også mistede 300 mark til Wallensteins mænd) led det største tab, var Mads Elberg på Ellebjerg, nemlig 600 mark. Den vestre Skadesgård mistede i værdier for 540 mark, andre ejendomme for 500, 404, 350 mark. På Rundemølle var tabet 330 mark. Sammenlagt kostede Christian IV's deltagelse i Trediveårskrigen første fase Løjt sogn 20.649 mark. Alle var blevet ramt, lige fra sognepræst og bønder ned til toftebolsmænd og kådnere.

Flere steder havde man ikke alene tabet i penge at beklage. I Løjt Kirkeby havde gamle Jes Hansen mistet for 400 mark, men hans søn, der antagelig havde sat sig til modværge, blev ynkeligt såret af krigsfolkene og døde et par uger senere. På Kragsgård i Skovby blev Jep Krag ved nattetider meget slemt pint, og her blev der stjålet for 460 mark. Jes Moos fra Stollig, der var blevet tvunget til at vise en »kejserslig krabat (kroat)« vej til Haderslev, blev som tak dødeligt såret. Da soldaterne – det var hertug Franz Albrecht af Sachsens folk – havde krævet natkvarter i Løjt Kirkeby, kom det til kamp med nogle af bønderne. To af dem blev på valen (»up de wahlsted«), og landsbyens smed blev lammet for livstid.

Størst usikkerhed skabte de omstrefjende tropper, idet de fortsat ønskede at skaffe sig værdier og ofte gik over til voldsomheder, når der ikke

mere var noget at hente. Ved Løjt strand var der en tid et vagtkorps, og til dette måtte bønderne levere 1000 læs træ og 1000 læs hø og halm. Til soldaternes fire heste havde man desuden måttet levere uden afregning.

Hvor mange ofre krigen krævede af civilbefolkningen, lader sig ikke oplyse, da kirkebøgerne fra Løjt fra den tid savnes. I nabosognet Øster Løgum var det godt et par hundrede, og de fleste af dem var døde af blodgang og pest.

Det er også fra nabosognet Øster Løgum, at vi ved noget om, hvor voldsomt det gik til under det nye fjendtlige indfald, nemlig Torstensson-krigen fra 1643, men fra Løjt er kildernes tavshed næsten total. Krigen medførte store udskrivninger, og fra Løjt Skovby kendes en enkelt notits fra amtsregnskaberne om, at en bonde med vold havde frataget en naboskerke en hest, som hun havde forsøgt at fjerne, og afleveret den til rytterne.

Torstensson-krigen sluttede i 1645, men allerede 1658-60 var svenskerne atter engang i landet, og denne gang førte krigen til en affolkning af store dele af landet, idet polske hjælpetropper slæbte plettyfus med sig. Heller ikke Løjtland gik fri af denne epidemi. Som så mange andre, søgte også folkene på Fladsten at redde sig ved at flygte ind til byen. De tog ophold hos familie i Kolstrup ved Aabenraa, og her døde gårdmanden og nogle måneder senere også hans hustru.

Antallet af ødegårde efter 1660 oplyser noget om, hvor stor dødens høst havde været. I Nørby nævnes i 1662 kun to af landsbyens fire gårde, og fra Bodum meldes i 1661, at fem af landsbyens otte gårde stod »øde og uddøde«. På de øvrige gårde herskede der stor armod, en af ejerne havde endda slået sig på tiggerstaven.

I Løjt Kirkeby stod de to Skadesgårde øde, og først i 1665 blev den ene »øde og afbrændte« gård overtaget af en ny ejer. I Boesgårde blev en gård øde og aldrig genopført, i Løjt Kloster stod tre gårde øde, og her var der også en, der blev nedlagt som ejendom. I Vesterballe og i Nørregade lå fem gårde øde, og Tyske Kro lå ligeledes øde.

I Barsmark lå Kopperholt, en gård i Holme og den ene Drengesgård øde, men de blev alle efter nogle års forløb genrejst. I Løjt Skovby var to gårde øde, den ene af dem var den vestre Kragsgård, som blev genopført af en broder til den tidligere ejer, der formodentligt er omkommet under krigen. I Stollig var billedet det samme, nemlig to ødegårde, samt Strågård øde og ligeledes en gård i Dyrhave.

Alt dette betød, at der i årtierne efter 1660 herskede den allerstørste fattigdom.

Løjtingerne i lyst og nød

Det er uendelig lidt, vi ved om, hvorledes livet har formet sig for en egns befolkning i ældre tid. Fra middelalderen ved vi så godt som intet, og det er også yderst begrænset, hvad vi kender til lokale begivenheder i dagligdagen for de følgende århundreder frem til år 1700. Vi må stykke vor viden sammen af spredt forekommende oplysninger.

Skattelisterne fortæller, at det tidligt har været karakteristisk for folk fra Løjt, at de bar særlige slægtsnavne i stedet for de sædvanlige, der ender på -sen. Det er navne som Bruhn, Elberg, Holdt (af Dalholt), Krag (der allerede nævnes i 1352) og Toft. Lidt senere dukker navne op som Brink, Duus, Hohlmann (fra Sillehole), Høy, Kjer, Moos, Maag og Reuter (opr. Rytter).

En kilde som Fladsten-dagbogen, ført af denne gårds ejere over næsten hundrede år fra 1588 til 1660, formidler naturligvis en viden om hine tiders levevis, som det ellers ville være vanskeligt at skaffe sig. Dagbogen giver råd i forskellige sygdomstilfælde, den fortæller om livets gang på Fladsten og hos de nærmest beslægtede og bringer i ny og næ også oplysninger om begivenheder, der på en særlig måde har sat sindene i bevægelse, som f.eks. de tidligere citerede fra Aabenraa i 1610. Katastrofer af enhver art, brand, lynnedslag, voldsom torden, noteres omhyggeligt, præstefamiliernes ve og vel, økonomiske transaktioner, alt sådant blev fundet værdigt til et dagbogsnotat.

Et skifte med en yngre broder ved en ny ejers overtagelse i 1633 fortæller lidt om hine tiders retsopfattelse og om, hvad en stor gård rummede af løsøre. Ældste broder fik uden videre hele gården med dens besætning, mens den yngre broder måtte aflindes med penge og noget af indboet. I det foreliggende tilfælde drejede det sig om 376 mark, en dengang meget stor sum, der straks skulle udbetales i rede penge, og af indbo følgende: en stor ege-fodkiste, en jernbunden fodkiste, et jernbundet skrin, en dyne, et dundækket, tre hoveddyner, tre lagener, et sengeklæde, en hynde, et messingbækken, en tinkande, en tinskål, nogle af hans salig faders bøger, en grovgarns-klædning, og i lidkøb, efter at aftalen var gået i orden under bivåelse af sognepræsten og forskellige familiemedlemmer, fik broderen desuden »et sølvslagen gehæng«.

Det er værd at lægge mærke til, at skiftet er foretaget efter Wallensteins indfald i 1627, under hvilket en gård som Fladsten på grund af sin beliggenhed nær ved vejen fra Aabenraa til Haderslev må have været særligt udsat. At studehandelen her som på andre Løjt-gårde, har været en af forudsætningerne for velstanden, bevidnes indirekte af følgende dagbogs-notat: »Betænkt, hvad mig er vederfaret Anno 1651 den 5.

Hielp Jesus Altid Amen.
 Anno 1632 Den 20 September
 Klocken till 3 Offuer Middag døde
 Min S[alig] Fader Matz Pouellsen
 I Fladsten Och bleff begraffuen
 Den 23 September. Gud giffue
 Hannem med alle tro Christne En
 gledelige Opstandelse For Christij
 skyld. Amen.
 Jørgen Matzen Egen Hand.

Anno 1633 Den 23 Januarij Feste
 Jeg Jørgen Matzen Fladsten for 32
 Ricks Daler.

Udsnit af Fladsten-dagbogen.

Anno 1632 Den 20 September Godekvælden ca. 3
 24. Aar Middag døde min S. fader
 Matz Pouellsen I Fladsten Des
 bleff begraffuen Den 23 September
 Gud giffue Hannem med alle tro Christne
 En gledelige Opstandelse For Christij skyld Amen
 Jørgen Matzen Egen Hand.

Anno 1633 Den 23 Januarij Feste
 Jeg Jørgen Matzen Fladsten for 32 Ricks Daler

Septemb., der jeg vilde ride til Kliple Marked udaf en Haap, som kast mig af østen Dimen Stenbro ned paa mit Hoved, og jeg nær var død. Er derfra med stor Nød og Sygdom hjembaaren paa en Baare. Samme Tid var min Hustru ogsaa meget syg. Gud være lovet for Medgang og Modgang. Amen.«

En dagbog, ført af en bondefamilie dengang, hører til de helt store sjældenheder. Vil man ellers vide noget om, hvad godtfolk har drøftet af lokale begivenheder, må man ty til bøderegistrene, men det betyder samtidig, at det hovedsageligt er begivenhederne fra samfundets vrangside, der er blevet bevaret for eftertiden.

Det skyldes utvivlsomt det i ældre tid så udbredte drikkeri, at så mange håndgribeligheder jævnlgt fandt sted, idet kaffe- og thedrikkeriet først blev almindeligt hen i 1700-årene, da skibene hjembragte disse varer fra de oversøiske egne. Livet var kort, og det blev levet hidsigt. Det er denne baggrund, man skal have i tankerne for at forstå bøderegistrenes udsagn.¹³ Blot inden for ti år er der følgende at melde:

- 1613: Peter Bossens søn Jep i Barsmark har sparket Iver Kopperholts kone;
 Matz Bøtke i Løjt Kirkeby har slået sin moder til jorden;

Jørgen Petersen i Stollig har såret Knud Hohlmann i benet med en fork.

1617: Jørgen Knudsen i Stollig skal bøde 10 rigsdaler, fordi han har slået herredsfogeden, da denne ville udpante ham for gæld.

1618: Nis Svennesen i Løjt Kirkeby har smidt et tinkrus i hovedet på Anders Matzen fra Barsmark;

Melchior Lange skal af med en bøde, fordi han har slået Marten Schmidts kone, så blodet flød ud af munden på hende.

1621: Jep Krag i Skovby skal bøde 3 rigsdaler, fordi han med en økse har flækket læben på sin nabo, Matz Krag;

Hans Petersen i Nørby skal bøde, fordi han havde pryglet sin svigermoder.

Undertiden kunne slagsmålene føre til drab, og så var det meget alvorligt. Jep Svennesen på Barsø stak i 1662 under en bryllupsfest en brødkniv i brystet på Hieronymus Simonsen fra Sønderballe. Heldigvis kom den sårede godt fra det. Jep Svennesen måtte af med 10 rigsdaler i bøde og 100 rigsdaler i erstatning, men havde ugeringen medført døden, var gerningsmanden blevet henrettet.

Overtrædelse af det sjette bud var en meget alvorlig sag. I 1612 måtte en mand i Barsmark betale 12 rigsdaler, fordi han skulle have et barn med sit næstsøskendebarn. En anden, der ikke var beslægtet med den pige, som han havde haft omgang med, slap med 6 rigsdaler, måske fordi hun var en »løsagtig horkvinde«. En gift mand i Barsmark, der i 1672 skulle have et barn med »en gammel pige«, måtte bøde hele 60 rigsdaler, som han fik lov til at afdrage over tre år.

De strenge bestemmelser kunne give anledning til menneskelige tragedier. En mand i Barsmark, der havde besvangret en kusine, stak af fra sit ansvar, og hans broder måtte derfor bøde 10 rigsdaler i hans sted. Da man frygtede, at pigen i sin forladte situation kunne finde på at omgås »usømmeligt med sin livsfrugt«, blev hun sat i fængsel på Brundlund slot, men ak, da hun kort efter fødselen blev frigivet, døde både hun og barnet. Hendes broder måtte på hendes vegne betale 15 rigsdaler i bøde!

Den kvindelige part var i sådanne situationer altid den hårdest ramte. I Skovby havde en mand i 1623 besvangret en kvinde. Det kostede ham 15 rigsdaler. Hans morbroder, der også havde haft omgang med hende, måtte af med 12 rigsdaler. Pigen derimod blev pisket og landsforvist!

Bøderegistrene melder om så mange andre sager, som vi ser anderledes på i dag. En bonde i Løjt Kirkeby måtte således bøde 2 rigsdaler, fordi han ikke havde afhugget den ene fod på sin hund. Kravet herom skyldtes hensynet til de hertugelige jagttrettigheder! Og så er der alle de mange

tilfælde af ulovlig træhugst. I 1698 måtte smeden i Løjt Kirkeby og hans hjælpere af med 10 rigsdaler i bøde, fordi de uden at spørge øvrigheden havde fældet et træ til brug for Hans Petersen i Jacobsgård, hvis gård var brændt.

Bøder for ulovlig skovhugst fylder i øvrigt en stor plads i de gamle registre, idet en bonde ikke måtte fælde træ efter forgodtbefindende. Det var atter engang hensynet til øvrighedens jagttrettigheder, der spillede ind, men almindeligvis har det vel hørt til undtagelserne, når overtrædelser af forbudet mod skovhugst blev opdaget. Om det så er sognepræsten, Wilhad Fabricius, så nævnes han i 1704 i bøderegisteret, fordi han havde ladet noget træ fælde i sin egen hustoft.

Uorden under gudstjenesten var en ret almindelig foreteelse. I 1680 var en toftbolsmand fra Barsmark faldet i søvn under prædikenen. Hans sidemand vækkede ham da med en nål, hvorefter han for op og slog løs på en helt anden, der i dette tilfælde var sagesløs. Det kostede 4 rigsdaler. Samme beløb måtte en mand fra Barsø i 1697 af med, fordi han ikke ville vige fra et kirkestade, som han ikke havde ret til. Hver ejendom havde sit faste kirkestade og ve den, der ikke respekterede dette. Helt op til for en menneskealder siden, kunne en sådan mangel på respekt give anledning til artige optrin.

Pietismens krav om overholdelse af helligdagsfreden førte efter 1720 til bøder til folk, der havde glemt at komme hviledagen i hu. I 1721 havde nogle mænd fra Løjt Kirkeby en søndag kørt tørv til en bager i Aabenraa, i 1722 havde en mand og hans karl i Skovby benyttet søndagen til at køre tyve læs gødning ud på markerne, og i 1726 havde en mand fra Løjt Kirkeby hentet et læs tækkerør hjem på en søndag. Alt sammen kostede bøder, og disse blev endda skærpede efter udstedelsen af Helligdagsforordningen i 1736.

De anførte eksempler viser, hvorledes vort kendskab til dagligdagen må stykkes sammen af et meget uensartet materiale og oven i købet til dels af et materiale, der bringer træk fra livets vrangside. Men selv om livet naturligvis ikke blot er levet i nød, men også i lyst, vidner dagbogen fra Fladsten om en levende forståelse af, at det var underlagt en højere magts styrelse. Et notat om en nyfødt i familien efterfølges gerne af f.eks.: »Gud regjere hannem med sin værdige Helligaand, Amen«, og efter omtalen af et dødsfald hedder det f.eks.: »Gud give hannem med alle tro Christne en glædelig Opstandelse for Christi Skyld. Amen.« Menneskelivet var med andre ord ikke noget, som man kunne tage let på. Det måtte leves under ansvar.

1787		757	
Ann.	Die	Die	
mødt		Sepult	
2	8	13	Nils Jørgen Jørgensen Sørensen Sørensen og hans hustru Ann Marie Sørensen
3	5	13	Thomas Krag og Høln. Dødsmanden Jes Thomsen Krag og Ann Marie Hansen Sørensen. Nils Jørgen Sørensen og Matt. Jes. Sørensen Sørensen. Sørensen og hans hustru Ann Marie Sørensen Ann og Matt. Krag. Sørensen og hans hustru Ann Marie Sørensen. Sørensen og hans hustru Ann Marie Sørensen Sørensen. Sørensen og hans hustru Ann Marie Sørensen
4	5	15	Jes Jessen Ellberg og Ann Marie Ellberg Ellberg og hans hustru Ann Marie Ellberg Ellberg og hans hustru Ann Marie Ellberg
5	5	9	Ewald Jørgensen og Margarethe Jørgensen Jørgensen og hans hustru Margarethe Jørgensen Jørgensen og hans hustru Margarethe Jørgensen
6	9	15	Abelona Mathiesen og Barmark Mathiesen og hans hustru Abelona Mathiesen Mathiesen og hans hustru Abelona Mathiesen
7	7	15	Catharina og Niels Jørgensen Jørgensen og hans hustru Catharina Jørgensen Jørgensen og hans hustru Catharina Jørgensen

Næppe nogen anden enkelt kilde giver så mange små glimt af sognets indbyggere uanset alder og social status som kirkebøgerne. Vi hører om fødsel og døb og får at vide, hvem der var barnets forældre, og om det var sødt i eller uden for ægteskab. Vielseslisterne giver et indtryk af, hvem der giftede sig med hvem. Og dødslistenerne beretter om livets vilkår: om de mange, der fandt døden på havet, om børnedødelighed, men også om folk, der opnåede en høj alder og efterlod sig en større slægt. Den viste side af dødslistenerne fra 1787 viser bl.a. en tragisk drukneulykke ved Barmark landing med 3 omkomne: Thomas Krag, Jes Jessen Elberg og Evald Jørgensen. LA.

Løjts storhedstid 1660-1864

Grænserne for det kapitel i Løjt sogns historie, der her følger, er sat af to voldsomme begivenhedsforløb fra den nationale og internationale historie, der som økschug skar sig ind i sognets liv. I 1660 lå Løjt tilbage med udplyndrede og ofte nedbrændte eller mennesketomme gårde og huse. For den næste generation gjaldt det om at genrejse og genopbygge. Derimod blev sognets politiske rammer ikke berørt af, at Enevælden indførtes nord for Kongeåen. I stedet var det opgøret mellem Danmark og de gottorpske hertuger, der blev afgørende. 1675-79, 1684-89 og 1713-20 besatte danske tropper de gottorpske dele af Slesvig, herunder det meste af Løjt sogn, som hørte under de gottorpske Aabenraa og Svavsted amter, og 1721 kom disse områder endeligt under kongelig administration. I forvejen var de svavstedske ejendomme blevet lagt til Aabenraa amt.

I 1864 var det derimod de politiske grænsepæle, der blev flyttet. Da Løjt som det øvrige Sønderjylland kom under Tyskland, betød det samtidig et ganske radikalt brud med gamle administrative og retsmæssige traditioner, som blev erstattet af preussisk lov og forvaltning.

Her er det sognets egen indre historie, der skal følges. Har de to hundrede år et enhedspræg i den, eller er der andre, kraftige skel undervejs? Er det de dramatiske forandringer, den stille udvikling eller uforanderligheden, der præger billedet mest?

Det er umuligt at tage disse spørgsmål op for alle sider af sognets liv – og i det hele taget at følge alt. De erhvervsmæssige, økonomiske og sociale forhold har fået en fremtrædende placering. Der var i de to hundrede år – eller i hvert fald det meste af dem – tre væsentlige erhverv i sognet: landbrug, håndværk og søfart. De er tildelt en plads, der nogenlunde afspejler den andel af befolkningen, de beskæftigede, og deres betydning i sognet. Ved siden af disse tre erhverv var der kun én større befolkningsgruppe i sognet – dem, der ikke kunne forsørge sig selv og måtte leve af aftægt eller hjælp fra andre.

På den kulturelle side af sognets liv er der især set på fire emner: den materielle kultur i huse og indbo, kirken og troslivet, skolen og den boglige dannelse samt den gryende nationale konflikts frembrud i Løjt.

Der er alt andet end vandtætte skot mellem de forskellige områder, der er taget op. Det har været én af de vigtigste hensigter at se, hvordan de forskellige erhverv og sociale grupper og de kulturelle forhold påvirkede hinanden. Netop inden for et sogn er muligheden for at komme rundt ved forskellige sider og deres samvirken til stede.

Det er sognets historie, vi her skal følge, men Løjt svævede naturligvis ikke frit – trods de naturgivne grænser. Derfor må sammenhængen med forholdene og udviklingen i det øvrige Danmark og Slesvig holdes for øje.

Befolkningen

Allerede i befolkningens sammensætning var Løjt sogn – og Danmark i øvrigt – et andet samfund i ældre tid end i dag. Befolkningen var yngre; der var forholdsvis flere børn og unge og færre gamle. Både i 1769 og 1845 var godt en fjerdedel af sognets indbyggere at finde i aldersgruppen 0-15 år og hele 57% i gruppen 0-30 år. Det ejendommelige fænomen, at der ligefrem var flere på 16-30 år end på 0-15, skyldes, at Løjt hentede tjenestefolk ind udefra. I 1845 var henvend tre fjerdedele af alle sognets tjenestefolk født uden for Løjts grænser, og 72% af tjenestefolkene hørte netop til i aldersgruppen 16-30 år.¹

Men ellers er forklaringen på, at de unge udgjorde så stor en del af befolkningen, især den, at levealderen var kortere. Det betyder ikke, at alle døde, før de var 50. Tabel 1 viser alderens ved dødsfald henholdsvis 1769-78 og 1819-28.

Tabel 1: alder ved dødsfald 1769-78 og 1819-28

%	1769-78	1819-28
dødfødte	2,6	4,2
0-1 år	10,6	11,2
1-9 år	14,8	11,0
10-49 år	17,3	22,5
50-69 år	22,4	20,3
70 år og ældre	30,4	27,5
uoplyst	1,9	3,3
i alt	100	100
antal personer	352	498

Kilde: kirkebøger.

Modsat i det moderne samfund var det i 17-1800-tallet ganske almindeligt, at folk døde i alle livets aldre – som børn, unge, midaldrende og ældre. Børnedødeligheden var et grundvilkår i befolkningens liv, da mere end

hvert fjerde barn i begge undersøgte tiår døde, før det var fyldt ti år. Endda var Løjt bedre stillet end kongerigets landsogne, hvor det var næsten hvert tredje barn, der ikke kom til at opleve sin tiårs fødselsdag.²

Folk kunne imidlertid godt nå at blive gamle. Hver tredje, der overlevede blot det første leveår, opnåede at blive halvfjerds.

Ligesom aldersfordelingen var alderen ved dødsfald påfaldende konstant på begge de undersøgte tidspunkter. Intet tyder derfor på, at de sociale og hygiejniske forhold var blevet bedre først i 1800-tallet. Snarest tværtimod.

Folketallet

Udviklingen i folketallet er ét af de mest markante træk i Løjt sogns historie mellem 1660 og 1864. Der var tale om en stor og efter alt at dømme ubrudt vækst, der formentlig mere end fordoblede antallet af beboere i sognet.

Før 1769 er vi henvist til at belyse dette ad indirekte vej. Udgangspunktet var en katastrofetilstand i 1660. Krigs- og pestårene 1657-60 bortrev måske en tredjedel af den nordslesvigske befolkning, og ødegårde blev et udbredt fænomen.³ Også i Løjt sogn var der adskillige ødegårde, men den gode jord fornægtede sig ikke, og gårdene blev besat igen i løbet af få år – for en dels vedkommende gennem tilvandring fra karrigere egne. I 1704 var ikke alene alle de ca. 120 gårde besat, men der var et lige så stort antal familier, der levede som husmænd eller jordløse håndværkere og landarbejdere.⁴ På dette tidspunkt var der tydeligvis ikke folkemangel i Løjt sogn.

Fra 1769 kan vi takket være folketællingerne følge udviklingen i folketallet direkte, og det fremgår af tabel 2.

Tabel 2: Folketallet i Løjt sogn 1769-1860

Antal personer	1769	1803	1845	1855	1860
Beboere u. Åbenrå amt og Høgebjerg	1903	2031	2472	–	–
hele sognet	–	–	2558	2929	3057

Kilde: Folketællinger.

Uanset de få beboere på gårdene under Haderslev amt og det gråstenske Dalholt (1845 i alt 86 personer) er væksten klar. På de 91 år steg folketallet med godt 50%. Væksten tog imidlertid først fart efter 1800. Det var også tilfældet både i kongeriget og hertugdømmet Slesvig som helhed. Men hvor væksten i Løjt indtil 1845 var lavere end i både kongeriget og

Vest Slesvig

Navn	Alder	År	År	År
Andersmann	W. Petersen 53	28	23.9.5	16.13.11
Petersen	Chas. Petersen 58	48		
Wibe	Jens Jensen 36	36	7.5	3
Wibe	W. Petersen 69	63	39	30
Andersmann	Jens Stolt 45	34		
Andersmann	Dirk. Larsen 32	36	5	
Andersmann	Hans Lullien 36	26	2	4
Andersmann		10		33
Andersmann	M. J. Jensen 27	25		
Andersmann		64	59	
Andersmann	Jens Hansen 41	41	6	
Andersmann	W. Struben 53	43	18	16.12.9.5
Andersmann	H. Kjøpsted 51	51	20.22.16	18-11
Andersmann	Jens. Paulsen 32	19		
Andersmann		48		
Andersmann	Jens Jensen 52	44	26.18.13.7	21.16
Andersmann	Jens Jensen 53	50	21.16.12	19
Andersmann	Jens Jensen 24			
Andersmann		64		

Øst Slesvig

Navn	Alder	År	År	År
Andersmann		12.30		
Andersmann		24		11
Andersmann		14		3
Andersmann		28		6
Andersmann				7
Andersmann		23		23
Andersmann				7
Andersmann				3
Andersmann				4
Andersmann				4
Andersmann				2
Andersmann				4
Andersmann				3
Andersmann				7
Andersmann				7
Andersmann		26		29-21
Andersmann				6
Andersmann				8
Andersmann				6
Andersmann				23
Andersmann				4

det øvrige Slesvig, så voksede sognets folketal mellem 1845 og 1860 med en hast der tydeligt overgik udviklingen i resten af Danmark og Slesvig.⁵

Udviklingen i folketallet bestemmes dels af forholdet mellem fødte og døde og dels af af- og tilvandringens størrelse. Mellem 1770 og 1829, hvor vi har tal for fødte og døde, var der et ret konstant fødselsoverskud, men ingen tendens til at det skulle stige eksplosivt. Den store afstand mellem folketællingerne gør det ikke muligt fuldstændigt sikkert at sætte fødsels- og dødstallene i forhold til folketallet, men forholdet synes at være ganske konstant. Hvis man sætter fødsels- og dødstallene fra femårene 1770-74 og 1800-1804 i forhold til folketallene fra 1769 og 1803, giver det årlige fødselstal på henholdsvis ca. 20 og ca. 22 pr. 1000 indbyggere pr. år og dødstal på henholdsvis ca. 18 og ca. 20.⁶ Det ligger noget lavere, end det gjorde i en række udvalgte danske landsogne 1740-1800.⁷ Det meget konstante forhold stemmer med, at heller ikke aldersfordeling og alder ved dødsfald forandrede sig fra slutningen af 1700-tallet til første halvdel af 1800-tallet.

I 1769 gennemførtes den første folketælling i både Danmark, Norge og hertugdømmerne. Listerne er kun bevarret fra en mindre del af riget, men heriblandt er Løjt sogn. Som hovedregel fik hver husstand én linie. Til venstre står husstandsoverhovedet (som næsten altid er en mand) nævnt med navn og erhverv. I de følgende spalter opregnes kone, sønner, døtre og mandlige og kvindelige tjenestefolk, men her får vi kun alderen og ikke deres navn at vide. Aftægtsfolk får derimod en linie for sig efter den husstand, de boede hos eller var knyttet til. LA.

I perioden 1769-1803 var der et samlet fødselsoverskud på 214 personer i Løjt sogn, men ifølge folketællingerne voksede folketallet i samme periode kun med 128. Fraslytningen fra Løjt sogn var altså lidt større end tilflytningen, og bl.a. derfor steg folketallet langsommere i Løjt end i kongeriget og Slesvig som helhed. I årene 1803-32 var der et fødselsoverskud på 159 personer i Løjt sogn.⁸ Medmindre der skete en voldsom forøgelse af fødselsoverskuddet i det følgende tiår, kan det ikke forklare, at sognets folketal steg med 441 personer mellem 1803 og 1845 for den del, der hørte under Aabenraa amt. Tilvandringen må have været større end afvandringen. I hvert fald var tilvandringen betydelig. I 1845 var 34,3% af Løjts indbyggere født uden for sognets grænser. De allerfleste – de 27,3% kom fra det øvrige Nordslesvig, først og fremmest Aabenraa og Haderslev amter. Fra Nørrejylland kom 4,9% af befolkningen, mens kun 0,9% var født på de danske øer og 1,4% i Sydslesvig, Holsten eller Tyskland i øvrigt.⁹ Vi kan ikke få direkte tal for, hvor mange der forlod sognet, og hvor de tog hen. Men da der i 1845 var over 800 indbyggere i Løjt sogn, der var født uden for dets grænser, og da nettotilvandringen næppe kan have ligget væsentligt over 2-300 personer, må adskillige hundrede mennesker også have søgt andre steder hen. Det var dog kun få, der slog sig ned i Aabenraa. I 1845 var der i Aabenraa kun 42 personer eller 1% af købstadens befolkning, der var født i Løjt.¹⁰

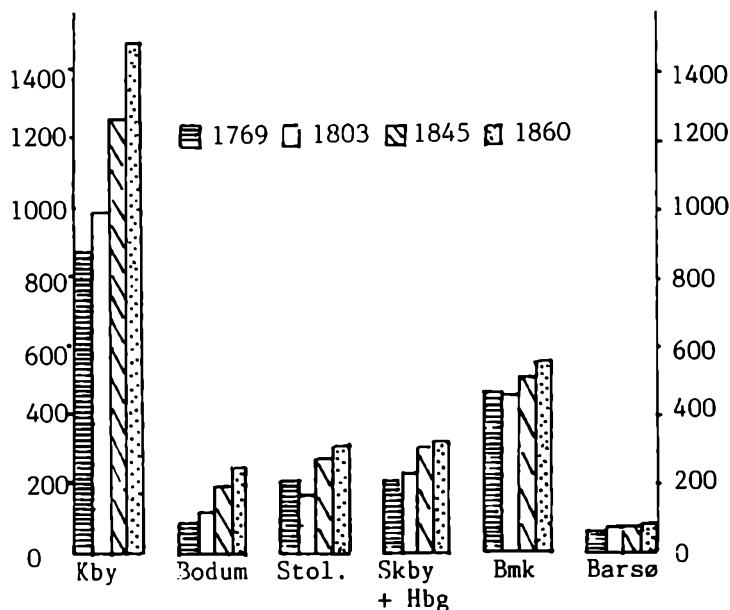
Stigningen i folketallet var imidlertid højst ujævnt fordelt på sognets forskellige byer, som det fremgår af figur 1.¹¹

Væksten koncentrerede sig helt tydeligt om visse byer. Ikke blot øen Barsø, men også den store by Barsmark stod næsten helt i stampe. I de sydlige byer Stollig, Skovby og Høgebjerg oplevede man en vis vækst – fra i alt ca. 450 personer i 1769 (incl. et skønnet tal på ca. 30 for Stolliggård og Fladsten) til 640 i 1860 – altså en stigning på ca. 42%.

Bodum voksede derimod eksplosivt og fik omtrent tredoblet sit indbyggertal. Men ved siden heraf er det særdeles bemærkelsesværdigt, at den store by Kirkeby fik en befolkningsvækst på i alt ca. 69% og opslugte mere end halvdelen af hele befolkningsforøgelsen i Løjt mellem 1769 og 1860.

Resultatet blev, at balancen mellem Løjts to hoveddele, nordvest og sydøst, blev stærkt forskubbet. Hvor de nordvestlige byer Kirkeby og Bodum på den ene side og de sydøstlige Barsmark, Stollig, Skovby og Høgebjerg på den anden i 1769 havde omtrent samme andel af befolkningen, tegnede Kirkeby og Bodum sig i 1860 for næsten halvanden gang så mange mennesker som de sydlige og vestlige byer. Udviklingen gik stik imod de naturlige ressourcer, da langt den bedste jord fandtes i syd og øst. Forklaringen ligger i udviklingen af livsgrundlaget.

Figur 1: Befolkningsudviklingen i Løjts enkelte byer 1769-1803-1845-1860.

Kilde: Folketællinger.

Anmærkning: De to ældre tællinger mangler tal for de haderslevske gårde og Dalholt. Det betyder, at der mangler ca. 10-20 personer i Kirkeby og 30-40 i Stollig. Fra Nørby er der kun tal 1845 og 1860. Tallet var begge gange 33 personer.

Livsgrundlaget

Langt ind i forrige århundrede var den normale erhvervsfordeling i landsognene såvel i Nordslesvig som i kongeriget, at størstedelen af befolkningen var direkte forsørget af landbruget, mens resten indirekte levede af at betjene landbruget, især som håndværkere. Dette stemmer udmærket med det nødtørftige billede af erhvervsfordelingen i Løjt, vi får fra Aabenraa amts jordebog 1704.

Tabel 3: Husstandsoverhovedernes erhverv 1704

	gård- mænd	toft- tjenere	kådner- re	inder- ster	i alt	%
selvstændige landbrugere	119*	25			144	58
daglejere		2	11	12	25	10
håndværkere		2	15	38	55	22
søfolk			1	2	3	1
uoplyst eller uden erhverv			6	16	22	9
i alt	119	29	33	68	249	100

* inklusiv de 8 gårde under Haderslev amt og Gråsten.

Kilde: Åbenrå amts jordebog 1704.

Over halvdelen af husstandsoverhovederne var selvstændige landbrugere, selv om man nok må betvivle, at alle toftbolsfolkene kunne ernære sig alene ved deres små brug (10-12 havde en rimelig størrelse). Under ét var landbruget hovederhverv for 2/3, knap en fjerdedel var håndværkere og knap en tredjedel uden for erhverv. Man kan ikke overføre disse tal på befolkningen som helhed, da der ikke er taget højde for, at andre husstandsmedlemmer havde andre erhverv, og især fordi husstandenes størrelse er ukendt. De forholdsvis mange tjenestefolk på gårdene ville f.eks. trække i retning af yderligere at øge landbrugets andel af befolkningen, men omvendt reducere de selvstændige landbrugeres andel. Billedet af landbrug som det altdominerende hovederhverv og landhåndværket som det eneste reelle alternativ kan dog næppe ændres meget.

Folketællingerne fra 1769 og 1845 giver et mere præcist billede af erhvervsfordelingen.¹

Tabel 4: befolkningens fordeling på erhverv 1769 og 1845

	antal personer		%	
	1769	1845	1769	1845
selvstændige landbrugere	726	622	38,1	23,3
tyende (inkl. familie)	212	452	11,1	16,9
daglejere og tørvearbejdere	238	435	16,9	16,3
landbrug ialt	1176	1509	61,8	56,5
fiskeri	60	26	3,2	1,0
håndværk	190	348	10,0	13,0
kaptajnsfolk	72	100	3,8	3,7
styrmand	43	98	2,3	3,7
menige søfolk	181	269	9,5	10,1
tyende	9	26	0,4	1,0
søfart i alt	305	493	16,0	18,5
anden service	32	75	1,7	2,8
uoplyst/uden erhverv	140	185	7,4	6,9
søfartskole	-	36	-	1,3
i alt	1903	2672	100,1	100

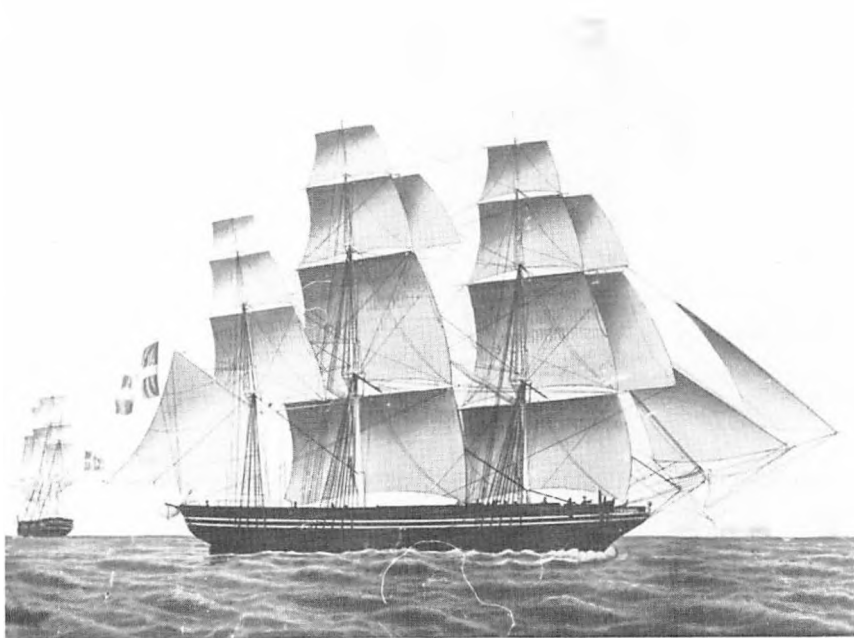
Kilde: Folketællinger.

Da folketællingen fra 1769 kun oplyser husstandsoverhovedernes erhverv, vil hjemmeboende børn med eget erhverv fejlagtigt komme til at tælle med under husstandsoverhovedets erhverv. En undersøgelse af 1845-tællingen viser, at hvis den var opbygget på samme måde, ville der især være tale om, at en del søfolk kommer til at tælle som selvstændige i

landbruget.² Hvis man derfor regner med, at der i 1769 var lidt flere søfolk og lidt færre i gruppen af selvstændige landbrugere, end tabellen viser, er fordelingen mellem erhvervene påfaldende ens i 1769 og 1845.

På begge tidspunkter var der tre erhverv af væsentlig betydning. *Landbruget* var det ubetingede hovederhverv, som ernærede over halvdelen af befolkningen. Endda var landbrugets rolle væsentlig mindre i Løjt end i kongerigets landdistrikter, hvor alene de selvstændige landbrugere med familie og tyende udgjorde mere end halvdelen af alle, mens det i Løjt kun var to femtedele. Forklaringen ligger i *søfarten*, som var Løjts næststørste erhverv både 1769 og 1845, men helt ubetydelig for de kongelige landdistrikter under ét.³ Godt og vel en sjettedel af Løjts befolkning fandt sit udkomme fra skibsfarten; flertallet som matroser og andre menige søfolk, men en ganske stor del også som styrmænd og kaptajner. Og reelt var kaptajnsgruppen endda endnu større, da flere gårdmænd også sejlede som kaptajner. Det tredje væsentlige erhverv var *landhåndværket*, som endda formåede at beskæftige en stigende andel af befolkningen trods den store vækst i folketallet. Antallet af mennesker, der levede af håndværk i Løjt, var næsten blevet fordoblet på de 76 år.

Alle andre erhverv var af helt marginal betydning. Den allerede i 1769 fåtallige fiskerbefolkning var i 1845 svundet ind til kun fire familier, mens gruppen »anden service« – præster, lærere, krofolk m.v. samt deres tjenestefolk – var mere end fordoblet, bl.a. fordi der var blevet flere lærere og

Selvom landbruget var det ubestridte hovederhverv i Løjt som i andre danske landsogne, var det afgørende for sognets særpræg, at hened en femtedel af befolkningen levede af søfart. Det er en andel, som kun ganske få andre søfartssogne kunne måle sig med, og i første halvdel af 1800-tallet var der kun få løjtinger, der ikke havde slægtninge og venner på søen. Billede fra 1828 af skibet Caravane (Reder Jørgen Bruhn) Aabenraa Museum.

kommet en jordemoder til, men dog stadig af meget ringe omfang. Endelig var der også en ganske konstant gruppe på 7-8% uden for erhverv – rentiers, fattighjælpsmodtagere m.v.

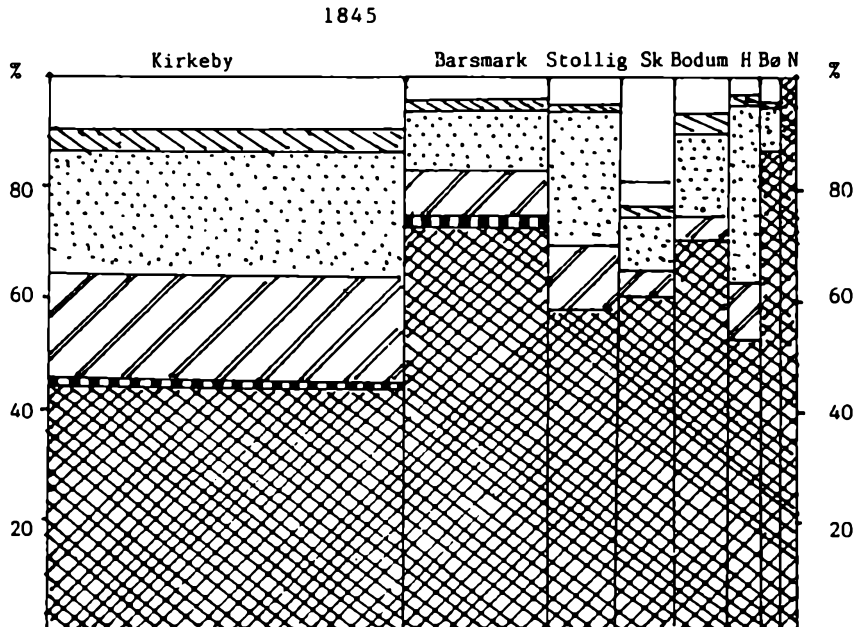
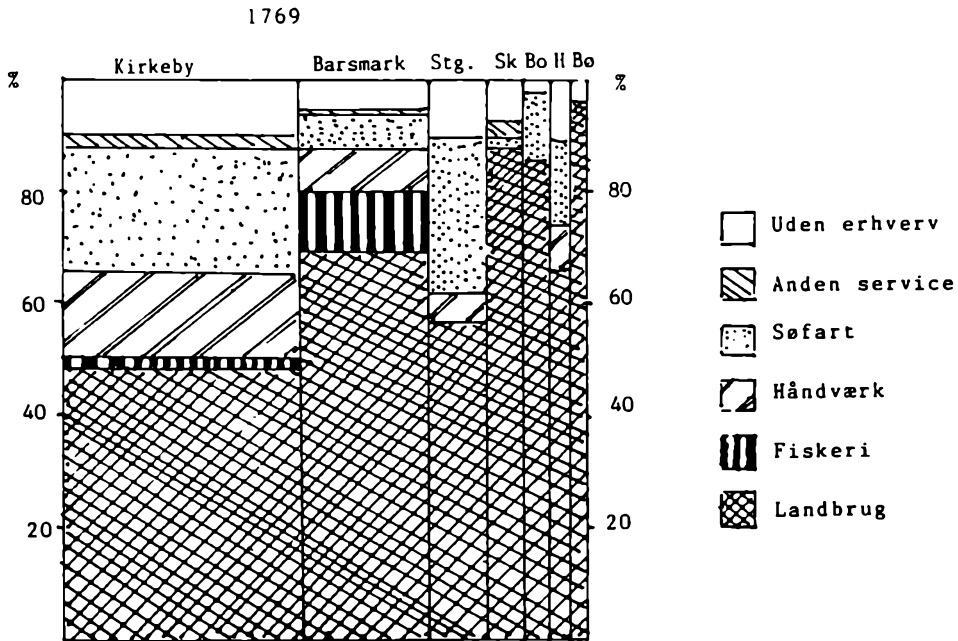
Den væsentligste ændring i balancen mellem sognets hovedgrupper var sket inden for landbrugets egne rækker. Gruppen af selvstændige i landbruget, som stort set udelukkende omfatter gårdmændene og deres familier, fik overhovedet ingen del i befolkningstilvæksten, da antallet af gårde lå fast. Da de øvrige befolkningsgrupper blev talrigere, faldt gårdmandsgruppens andel af hele sognets befolkning fra over en tredjedel til mindre end en fjerdedel. Når landbruget alligevel omtrent fastholdt sin andel af befolkningen, skyldes det, at antallet af tjenestefolk steg til mere end det dobbelte og deres andel af befolkningen fra ca. 10% til ca. 15%.

Ikke alene var og forblev sognet som helhed overvejende et landbrugs-samfund, det gjaldt også hver eneste by, som figur 2 viser. I 1845 som i 1769 var landbruget langt det største erhverv overalt, selvom der var betydelige gradforskelle. De mindre byer, Skovby, Bodum, Barsø og Nørby var helt domineret af landbruget, og også i Stollig og Barsmark var erhvervet både i 1769 og 1845 livsgrundlaget for væsentligt over halvdelen af befolkningen. Især dets enerådende stilling i den store by Barsmark er bemærkelsesværdig sammenlignet med den anden hovedby Kirkeby, som skiller sig ud ved, at mindre end halvdelen af befolkningen levede af landbrug. Vi har tidligere konstateret, at fiskeriet var af beskeden omfang. I 1769 var der dog en del mennesker i Barsmark, der levede som fiskere, men i 1845 var det kun to familier i hver af byerne Kirkeby og Barsmark.

Søfarten, sognets andet hovederhverv, var i 1769 ganske stærkt koncentreret om Kirkeby og Stollig – sognets søfartsby nr. 1 – mens den var af ringe omfang alle andre steder. I 1845 havde dette erhverv bredt sig over næsten hele sognet og omfattede nu en ret konstant del af befolkningen overalt. Endnu mere markant var udviklingen i håndværkets udbredelse. I 1769 boede tre af hver fire håndværkere i Kirkeby og resten overvejende i Barsmark, mens erhvervet slet ikke fandtes i de fleste små byer. I 1845 havde håndværket bredt sig til alle andre byer end de to helt små, Barsø og Nørby, og det havde blandt andet også fået et betydeligt omfang i Stollig.

Den fjerde nogenlunde betydelige gruppe er dem, der var uden (oplyst) erhverv. Den omfatter først og fremmest fattighjælpsmodtagere og andre af sognets allerdårligst stillede, og de var helt overvejende bosat i Kirkeby. Høgebjergs område falder lidt uden for billedet, da det modsat de andre småbyer fra begyndelsen havde en ganske varieret erhvervsstruktur. Det hænger sammen med, at Høgebjerg var en egen retslig enhed, som på adskillige punkter klarede sig selv. I 1845 var byen en af søfartens høj-

Figur 2: Erhvervsfordelingen i de enkelte byer 1769 og 1845.

Kilde: Folketællinger.

Anmærkning: Bredden af søjlerne viser antallet af personer i hver by, sådan at samme areal udtrykker samme antal personer.

borgere. I virkeligheden gjaldt det i endnu højere grad, end tabellen viser, idet de fleste gårdmænd også var kaptajner.

Der var ganske markante forskelle på, hvilke erhverv de indfødte løjtjinger selv valgte, og hvilke de mange tilflyttere slog sig på i 1845. Det fremgår af tabel 5.

Tabel 5: Befolkningen fordelt efter fødested og erhverv 1845

%	Løjt	Øvr. Nordsles- vig	Jylland	Øerne	Andet	I alt
selvstændige landbrugere	82,5	14,5	1,4	0,7	0,9	100
daglejere	61,5	32,0	4,3	0,5	1,7	100
tyende i landbruget	26,3	57,8	13,8	0,4	1,7	100
håndværkere	62,6	29,8	4,9	0,6	2,1	100
styre mænd/kaptajner	88,9	8,4	1,8	0	0,9	100
menige søfolk	88,8	9,7	0,7	0,4	0,4	100
andre	62,1	25,0	5,3	4,8	2,8	100
helt sognet	65,4	27,3	4,9	0,9	1,5	100

Kilde: Folketælling 1845.

To tredjedele af Løjt sogns indbyggere i 1845 var født inden for sognets grænser, mens en god fjerdedel kom fra det øvrige Nordslesvig (Aabenraa, Sønderborg, Haderslev og Tønder amter) og en tyvendel fra Jylland nord for Kongeåen. Kun forsvindende få var født på de danske øer, i Sydslesvig og Holsten eller uden for monarkiets grænser.

Det er åbenbart, at sognets overklasse – gårdmænd, styremænd og kaptajner – næsten udelukkende var indfødt, mens en ret betydelig del af underklassen stammede fra andre egne. Inden for underklassen var der imidlertid voldsomme forskelle. Matroser, jungmænd og skibstømrere var lige som kaptajnerne næsten udelukkende indfødte løjtjinger, mens en ret betydelig del af daglejer- og håndværkerbefolkningen var tilvandet fra det øvrige Nordslesvig, og tjenestefolkene var helt overvejende rekrutteret uden for sognet – og endda i ret stort omfang nord for Kongeåen. De unge mænd fra Løjt foretrak søen frem for arbejdet som karl.

Indkomst- og formuefordelingen

I 1789 udskrev regeringen en skat på ½% af alle formuer i riget.⁴ I Løjt blev der svaret skat af formuer på i alt godt 156.000 rdl. – et meget stort beløb.⁵ Langt den største del af disse formuer tilhørte landsbysamfundets traditionelle ledergrupper. Gårdmændene og de hjemmeboende søskende og aftægtsfolk tegnede sig alene for over tre fjerdedele af sognets samlede

Gårdmændene udgjorde et klart flertal blandt Løjt sogns overklasse. Kulturelt markerede de sig på en måde, der ligner byborgerskabets. Da familien Claussen i 1839 lod sig afbilde på dette silhuetklip, kom det til at udstråle solid borgerlig velstand, mens der ikke er noget, der viser os, at vi netop har en landmandsfamilie for os. Efter Jes M. Holdt: Gårde og slægter i Løjt sogn.

formue, og sammen med mølleren på Runde mølle, de to præster og præsteenken havde de fire femtedele.

Også blandt gårdmændene var der imidlertid store forskelle. 5 gårdmænd eller enker med egen gård betalte ikke formueskat og regnedes altså ikke for at have nogen formue – fire i Kirkeby og en enkelt i Barsmark. Omvendt havde 49 gårdmænd – næsten halvdelen af alle – virkelig betydelige formuer på 1000 rdl. eller mere. Der er et meget tydeligt skel mellem de rige byer i sydøst Barsmark, Skovby og Stollig, hvor gårdmændene i gennemsnit havde formuer omkring 1000 rdl., og Bodum og Nørby på den magre jord, hvis gårdmænd i gennemsnit havde mindre end halvt så store formuer. Gårdmændene i Kirkeby og Barsø var også generelt velstående, selvom de ikke kunne måle sig med dem i byerne i sydøst.

Det er naturligt nok ejerne af arvefæsterne på de store gårde, der havde de store formuer. I Barsmark havde gårdmændene på de gårde, der var på 2 otting eller mere, gennemsnitligt $2\frac{1}{2}$ gang så store formuer som gårdmændene på de mindre gårde. I Kirkeby er der ikke samme klare sammenhæng, men for byerne Barsmark, Kirkeby, Skovby, Stollig, Barsø og Bodum under ét gælder, at gårdmænd på gårde på 2 otting eller mere i gennemsnit havde næsten dobbelt så store formuer som gårdmændene på de mindre gårde (henholdsvis 1179 og 663 rdl.). Det var da også på de store gårde, man fandt de helt store formuer. Bodel Matzes på Fladsten og hendes søn Jørgen Matzen havde i første omgang opgivet en samlet

Tabel 6a. Formuens fordeling 1789 (procent)

gårdmænd	70,8
gårdmandsslægt	5,7
præster/møller	4,3
skippere	10,8
andre	8,4

Tabel 6b. Gårdmændenes gns. formue 1789 (rdl)

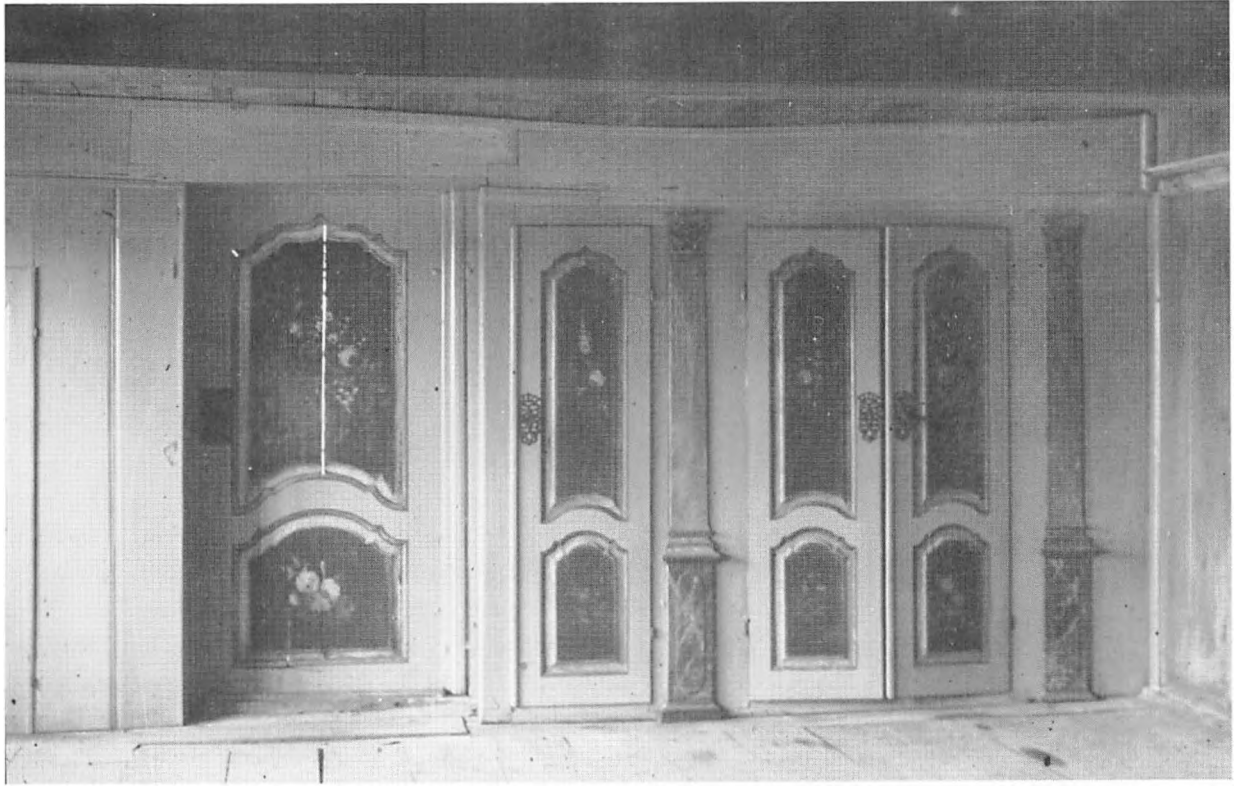
Stollig	1169
Barsmark	984
Skovby	946
Barsø	836
Kirkeby	713
Nørby	467
Bodum	321

Kilde: Se note 5.

formue på 1200 rdl., men det fandt myndighederne urimeligt, da gården var blandt sognets bedste, og enken havde ry for at være rig. Hun endte med at blive sat i skat af 5.000 rdl. – sognets største formue. Derefter fulgte Hans Paulsen på Nørre Jakobsgård – Barsmarks største og måske sognets bedste. Han, der var søn af den kendte storbonde, studehandler og skibsreder Paul Hansen, betalte skat af en formue på 4.000 rdl. Yderligere 5 gårdmænd havde formuer på mindst 2.000 rdl. – Rasmus Jacobsen på Sognefogedgården (Kirkebys største) således 2.200 rdl., Marcor Jepsen Ries på Nørre Kjergård i Skovby 2.167, Hans Lauesen på Stolliggård samt Peter og Knud Thielsen på Thielsens Gård og Mads Krag på Møllergård (begge Barsmark) hver 2.000 rdl. Der var dog også folk på store gårde, der sattes til forholdsvis små formuer. Peter Skipper på Skippergård i Skovby sattes kun til 300 rdl., og Jes Petersen Hellet på Nørre Hellet i Kirkeby havde slet ingen formue.

Til sognets allerrigeste hørte også mølleren på Runde Mølle, der opgav en formue på 3.000 rdl., og derved var rigere end førstepræsten, Posselt, der var sat til 1.900 rdl.

Gruppen af skippere og redere ejede i alt knap 17.000 rdl., men de var langt mere ulige fordelt end gårdmændenes formuer. 11 personer, der i listen selv kaldes for skippere, havde formuer på fra 40 til 1.000 rdl. hver, men tre enkelte personer, der er uden opgivet erhverv i skattelisten, havde langt større formuer. Laurtz Asmussen Holdt, der ejede en mindre gård i Dyrchave, betalte skat af en formue på 4.467 rdl. – langt mere end gården kan have været værd. Formuen kom fra søfarten. Laurtz Holdt var i 1789 skipper og medreder på ét af Aabenraa-flådens større skibe, og han havde part i mindst to andre Aabenraa-skibe. Nis Bruhn i Stollig, der ejede 4.000

rdl., var tilsvarende skipper og medejer på et større skib, og han havde andel i yderligere 3 skibe. Nis Bendixen i Stollig betalte skat af en formue på 4.400 rdl. Selv havde han ganske vist kun part i ét skib 1789, men hans mor »Bendix Nissens enke«, var medreder på 3 Aabenraa-skibe – og hun er ikke nævnt for sig i skattelisten. Sammen med en del større gårdmænd og bl.a. krokonen på Danske Kro udgjorde disse 3 grupper af fremtrædende Løjt-skibsredere 1789 – og disse 3 var langt de vigtigste.⁶

Endelig har vi gruppen af »andre«, der ejede godt 8% af den samlede formue i sognet. Også blandt disse er der en meget skæv fordeling, idet en enkelt ukendt person, Oluf Jessen i Dyrehave, var god for ikke mindre end 4.000 rdl., mens de fleste andre havde formuer fra 16 til 200 rdl. Det er en broget flok af toftbølsjere, kådnere og inderster, hvis erhverv vi sjældent kender.

Der er mindst 4 smede, men kun Hans Jessen Schmidt i Kirkeby, der foruden smedjen også havde et stort toftbol, tegnede sig for en nogenlunde betydelig formue (700 rdl.). Med sine 67 rdl. hørte degnen heller ikke ligefrem til sognets rigmænd.

Alligevel hører både degnen og smedene til sognets bedrestillede, for

Velstanden var stor hos Løjts gårdmands- og kaptajnsverklasse, og med de tette forbindelser til Aabenraa kendte man de nye moder i byerne. Det kom til at præge mange hjem, der blev rigt udstyret. Denne pisel (storstue) fra Barsø har fornemme døre og fyldninger fra 1700-tallet, dekoreret af den kendte Aabenraamaler Jes Jessen. Efter Hanne Poulsen: Jes Jessen.

flertallet af Løjtingene ansås slet ikke for at have nogen formue. Det gjaldt alle tjenestefolk på nær 2 karle, de fleste aftægtsfolk, mange toftbolsfolk, de fleste kådnere og langt de fleste inderster. Alene i Kirkeby var der 107 inderster uden formue. Da vi ikke får erhvervene oplyst, kan vi ikke sikkert vide, hvem de var, men langt de fleste daglejere, menige søfolk og håndværkere må have hørt til flertallet uden formue.

Samme år blev visse embedsmænd og næringsdrivende pålagt en embedsskat.⁷ I Løjt sogn ramte den kun ganske få.⁸ Kun de to præster havde skattepligtige embedsindtægter, men de var til gengæld store – henholdsvis 455 og 345 rigsdaler. Næringssskat betalte mølleren, kroholderne og nogle ganske få håndværkere og kaptajner. Beløbene var gennemgående små. Mølleren betalte skat af 40 rdl., de tre kroholdere af hver 20, 4 smede af henholdsvis 25, 20, 15 og 10 rdl., og en enkelt skrædder af 5 rdl. Syv kaptajner og en enkelt styrmand betalte skatten – én af 5 rdl., 3 af hver 20, 2 af hver 50, Jens Eschelsen i Dyrehave af 80 rdl. og Jep Bendixen i Stollig – den berømte skibsreder Jacob Bendixens far – sågar af 200 rdl. Dette fortæller os lidt om, hvem der uden for gårdmændenes kreds hørte til sognets bedrestillede.

Mens oplysningerne om indtægterne således er meget mangelfulde fra 1789, blev der 1810 opkrævet en almindelig indkomstskat af alle indkomster over 50 rdl. – for enkelte embedsindtægters vedkommende dog kun af indtægter over 200 rd.⁹ I de dele af sognet, der hørte under Aabenraa amt og Høgebjerg havde skattebetalerne i alt indtægter på 20.660 rdl.¹⁰ Heraf tegnede gårdmændene og en lille gruppe gårdmandsaftægtsfolk sig ganske præcist for fire femtedele. 15 toftbolsfolk havde 7% af indtægterne, de to præster, mølleren, provst Posselts bror og en »kaptajn Schultz« til sammen ligeledes 7%, mens resten – en gruppe af håndværkere, kådnere og inderster – kun havde 6%. I virkeligheden havde de lavere sociale lag dog en noget højere del af indkomsten, da de fleste af dem havde under 50 rdl. og derfor ikke kom med på skatlisten.

Der er ingen kaptajner og styrmænd på listen. Krigen med England ødelagde søfarten i disse år, og mange kaptajner var i engelsk fangenskab og de fleste andre tvunget til at blive i land.¹¹ To af søfartens matadorer fra 1789 – Jep Bendixen og Laurtz Holdt – betalte nok skat 1810, men kun af en indtægt, der svarede til deres smågårdes størrelse.

De højeste indtægter havde de to præster med henholdsvis 500 og 365 rdl. men ellers var der af folk med indtægter på 150 rdl. eller mere kun mølleren, præstens bror og »kaptajn Schultz«, der begge havde embede eller pensionsindtægter, og en enkelt smed ved siden af hele 57 gårdmænd. Blandt gårdmændene havde 13 indtægter på over 200 rdl. Ejerne af Nørre Fogedgård og Brøde i Barsmark lå i spidsen med hver 287½ rdl., og blandt

de 13 var der yderligere 8 Barsmark-gårdmænd – ejerne af Nørre Jakobs-gård, den ene Drengesgård, Møllergård, Bossensgård, Kopperholt, Sdr. Fogedgård, Thielsens gård og Lundtoft – ejeren af Skovbys største gård Skippergård samt ejerne af de to største gårde i Stollig. Alle disse 13 gårde hørte til sognets største og bedste, selvom der også var gårdmænd på store gårde, der var sat til væsentligt mindre indtægter.

Som vanligt var der forskel mellem de velstående byer i sydøst på den ene side og Kirkeby og Bodum på den anden. Forskellen var endnu større end tabellen viser, da to Bodum-gårdmænd ikke betalte skat 1810 og derfor må have været sat til indtægter under 50 rdl. De ville derfor trække gennemsnittet i Bodum ned under 100 rdl. pr. gårdmand.

Blandt samfundets øvrige grupper var der kun få, der betalte indkomstskatten. Af håndværkere var der 2 smede fra Barsmark og 3 fra Kirkeby og mindst én skrædder og én bødker fra Kirkeby, men formentlig et par stykker mere. Tre af smedene havde indkomster på 100-150 rdl., mens de øvrige håndværkere lå under 100 rdl.

Tabel 7: Gårdmændenes gns. indkomst 1810 (rd)

Barsmark	178
Skovby	159
Stollig	149
Barsø	153
Kirkeby	121
Bodum	113

Kilde: Se note 10.

Overklasse og underklasse

Det er vanskeligt at udskille sognets over- og underklasser med sikkerhed. Undersøgelsen af indkomst- og formueforholdene har dog til overflod demonstreret, at gårdmændene udgjorde sognets bærende og mest velstående gruppe. At præsterne, mølleren og kroholderne hørte til de velstillede er også hævet over enhver tvivl. Med til det øvre lag af overklasse og bedre middelklasse regnes desuden kaptajner, styrmænd og lærere. For styrmændenes og lærernes vedkommende var der ganske vist hverken tale om stor indkomst eller formue, men i hvert fald i 1845 bestod styrmandsgruppen især af unge sønner af kaptajner og gårdmænd, som havde pæne chancer for siden selv at blive kaptajner, og desuden har styrmænd og lærere i kraft af deres uddannelse og lederposition på skibet og i skolen haft en højere prestige i samfundet end en typisk husmand.

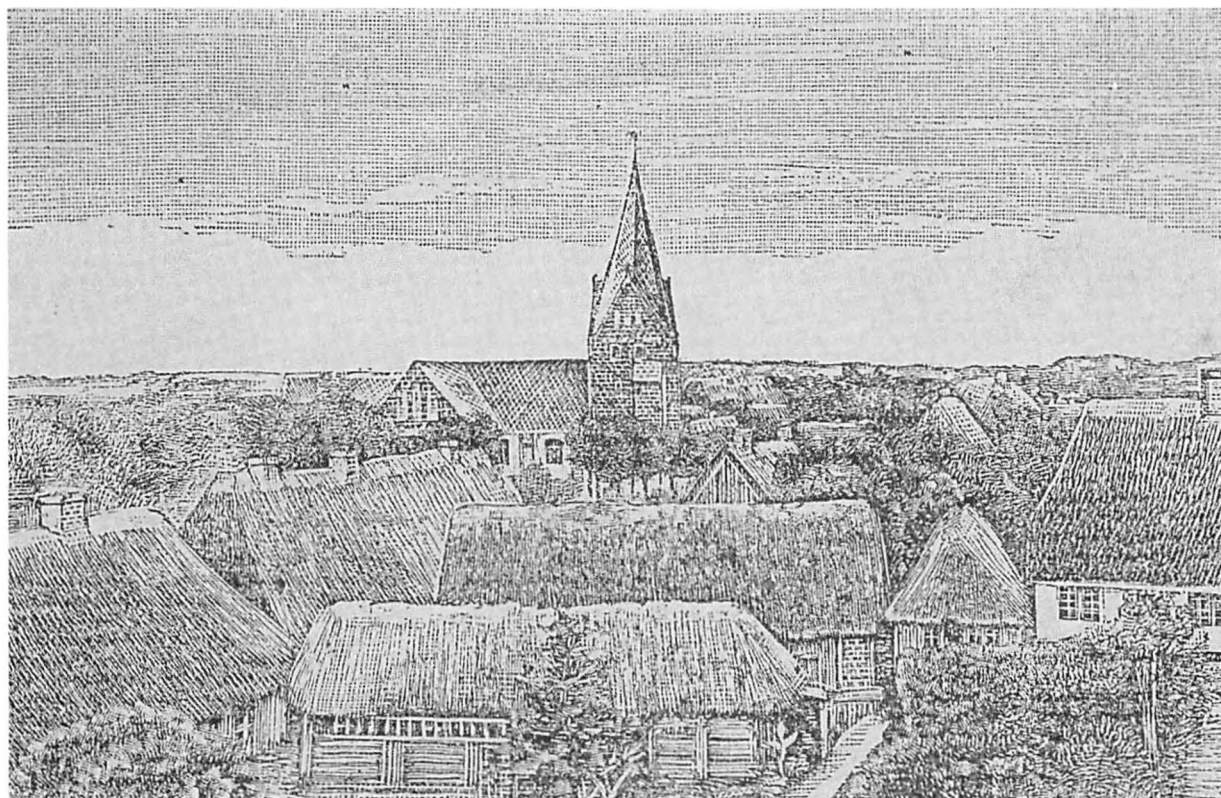
Som fastboende underklasse er udpeget fire grupper. At daglejerne, de menige søfolk og fiskerne var dårligt stillede, er der overhovedet ingen tvivl om. Ikke en eneste af disse grupper havde tilstrækkelig stor indkomst eller formue til at blive sat i skat af den 1789 eller 1810, og i det daglige arbejde var matroser og daglejere underlagt andre. Sagen stiller sig lidt anderledes ved håndværkerne. Enkelte håndværkere, især nogle smede, var middelstand snarere end underklasse at dømme efter skattelisterne fra 1789 og 1810. Da folketællingerne imidlertid i tid ligger langt fra de bevarede skattelister, er det vanskeligt at finde disse få velstillede håndværkere, og hele gruppen er derfor regnet til underklassen.

Løjt Kirkeby var i 1700-tallet og den første halvdel af 1800-tallet en af de største danske landsbyer. Mange af gårdene lå spredt, så den egentlige landsby omkring kirken kom til at minde en del om købstædernes fattigkvarterer. I en ganske tæt bebyggelse af småhuse og lange lejevåninger boede en talstærk befolkning af håndværkere, matroser, daglejere og fattighjælpsmodtagere og en fåtallig overklasse af præster, krosfolk, kaptajner og gårdmænd. Tegning i lokalhistorisk samling, Løjt.

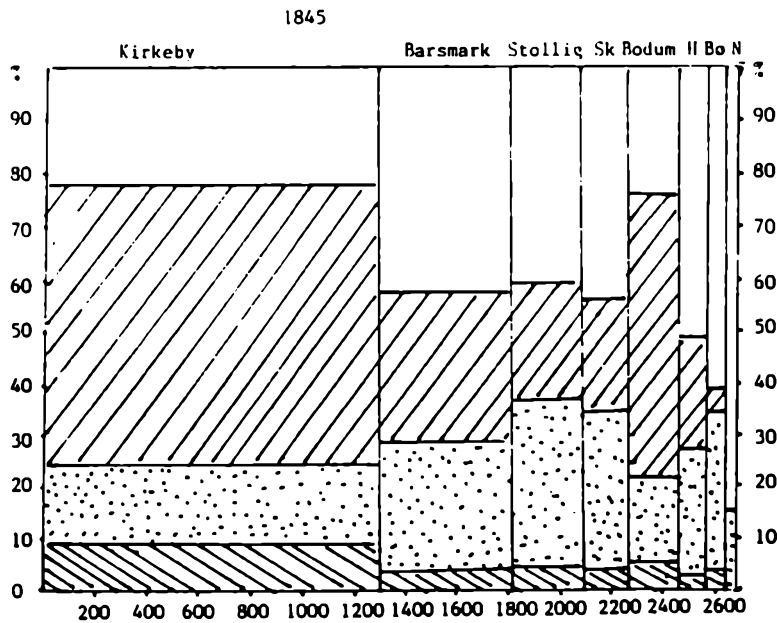
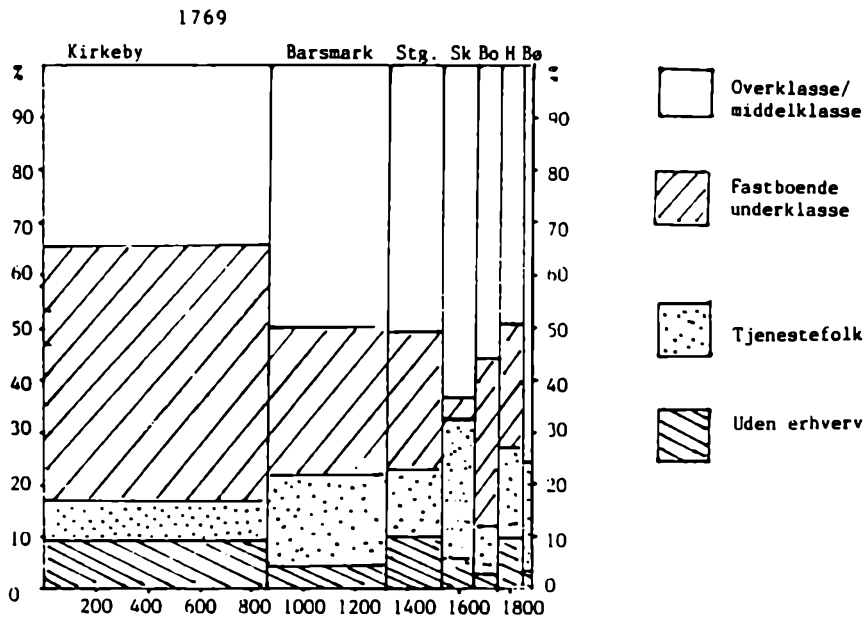
Tyendet er udskilt som en særlig gruppe, og endelig er der gruppen af folk uden for erhverv. En stor del af den sidste bestod af samfundets absolutte bund, der levede af fattighjælp og almisser, men der var også nogle få velstående personer imellem, som levede af deres formue.

Figur 3 viser store forskelle mellem sognets byer, men det er tydeligt, at det øvre lag overalt udgjorde en mindre del af befolkningen i 1845 end i 1769, mens både den fastboende underklasse og tyendegruppen havde oplevet en meget betydelig vækst. I 1769 udgjorde det øvre lag ca. 1/3 i Kirkeby og halvdelen eller mere i alle andre byer. I 1845 hørte kun godt 1/5 af indbyggerne i Kirkeby til denne sognets overklasse, og kun i de helt små byer omfattede den stadig over halvdelen af alle.

Vi kan nu danne os et billede af sognets forskellige byer. Kirkeby var lige så sammensat som sognet som helhed. Der var en forholdsvis stor gårdmandsgruppe, som i 1769 var den største enkeltgruppe i byen. Men ved siden af denne fandtes en betydelig større gruppe af småkårsfolk – daglejere, håndværkere og menige søfolk. Og dette billede blev stadigt forstærket. I 1845 var gruppen af gårdmænd kun den femtestørste i byen – overhalet af daglejere, menige søfolk, håndværkere og tjenestefolk. Også

Figur 3: Befolkningen fordelt efter sociale grupper by for by i 1769 og 1845¹²

Kilde: Folketællinger.

Som ved figur 2 er søjlernes bredde bestemt af byens folketal, mens den lodrette inddeling viser de enkelte socialgruppers andel af befolkningen i hver by.

langt de fleste af sognets fattighjælpsmodtagere boede i Kirkeby såvel i 1769 som 1845. Med en størrelse, der overgik flere af kongerigets mindre købstæder, rummede Kirkeby en samling af socialt dårligt stillede mennesker som ellers kun i større byer. Og byens karakter af hjemsted for de fattige bliver endnu tydeligere af, at en stor del af de større gårde lå uden for byen, mens håndværkernes, daglejernes, matrosernes og fattighjælpsmodtagernes kåd og inderstehuse samlede sig omkring kirken.

Bodum var i 1769 en typisk mindre bondeby, hvor gårdmændene udgjorde over halvdelen af befolkningen. Indkomst- og formueskattelisterne viste, at de var mindre velstillede end i resten af sognet, og det bekræftes af det meget beskedne tyendetal. Ved siden af gårdmændene fandtes der dog allerede 1769 en efter byens størrelse ret stor gruppe af daglejere. I 1845 var Bodum i stedet blevet til en lillesøster til Kirkeby. Gårdmandsgruppen var blevet mindre, mens der var blevet langt flere daglejere og tørvearbejdere. Det var tørvemoserne, der gav disse en stor del af deres udkomme, men samtidig var Bodum altså et af de steder, hvor den voksende underklasse fik mulighed for at slå sig ned. Næst efter Kirkeby var Bodum 1845 det sted, hvor der var flest fattighjælpsmodtagere. Bodum og Kirkeby var i 1845 sognets fattiggård.

En næsten utroligt skarp kontrast til disse byer var *Barsmark*, sognets største bondeby. De velstående gårdmænd var og blev byens talrigeste gruppe, og den næststørste var tyendet, der næsten udelukkende fandtes på gårdene. Barsmark havde dog også på begge tidspunkter en forholdsvis betydelig gruppe af underklasse med egen husstand, som dog undergik den forandring, at fiskerne fra 1769 til 1845 næsten forsvandt, mens antallet af daglejere steg. Men i det store og hele var Barsmark præget af stilstand. Det var kun muligt, fordi den voksende underklasse – herunder de daglejere, der bl.a. levede af at arbejde på Barsmarks store gårde – slog sig ned i Kirkeby og Bodum.

Også *Stollig* havde en stor overklasse, men her var ved siden af gårdmændene også kaptajner og styrmænd af virkelig betydning. Mange af dem havde store indkomster og formuer, og det bekræftes af den stærkt voksende tyendegruppe – faktisk den eneste gruppe, der steg nævneværdigt. Byens position som sognets fremmeste søfartsby ses også af, at der var forholdsvis mange menige søfolk. Daglejergruppen blev mindre fra 1769 til 1845. Til gengæld blev der en hel del flere håndværkere.

Skovby var i 1769 en ren bondeby, hvor så godt som hele befolkningen udgjordes af en særdeles velstående gårdmandsgruppe og dens tyende. I 1845 var gårdmandsbefolkningen blevet mindre, mens der var kommet et antal daglejere, matroser m.v. til, men landbruget var dog fortsat absolut dominerende.

Sognets to mindste byer, *Barsø* og *Nørby* var og blev rene bondebyer uden stort andre indbyggere end gårdmændene og deres tjenestefolk. Tyendegruppen var forholdsvis lille, da heller ikke disse byer hørte til dem, hvor gårdmændene var rigest.

Endelig *Høgebjerg*, hvor erhvervsstrukturen er meget vanskelig at udtrykke i en tabel, især 1845, hvor så godt som alle gårdmænd også var kaptajner. Vel fordi *Høgebjerg* var en egen jurisdiktion, fik godsområdet hurtigt en mere sammensat erhvervsstruktur end andre småbyer – f.eks. var der fra begyndelsen egen smed. I 1845 gjorde *Høgebjerg* Stollig rangen stridig som den mest udprægede søfartsby. Flertallet af befolkningen hørte dog stadig til de bedrestillede.

Landbruget

Jordfordelingen

Mellem 1660 og 1864 beskæftigede landbruget til enhver tid over halvdelen af befolkningen i Løjt sogn, og sognet var derfor først og fremmest et landbrugssamfund. Afgørende for karakteren af et sådant er, hvem der har dispositionsretten over jorden. Det var i Løjt sogn næsten udelukkende gårdmændene. Både i kongeriget og i Sydslesvig hørte de fleste bønder under private godser, og i 1600-tallet blev herregårdenes marker ofte udvidet, og bønderne fik pålagt øget hoveri og andre byrder.¹ Det gik helt anderledes i store dele af Nordslesvig, herunder Løjt sogn. Den eneste herregård, kancelligodset *Høgebjerg*, omfattede kun ca. en tyvendedel af sognets areal, og heraf var endda mindre end halvdelen ager og eng drevet direkte under hovedgården. I 1704 havde hovedgården 2½-3% af sognets samlede kornudsæd og altså nogenlunde samme andel af det dyrkede areal, mens hovedgårdene i kongeriget i 1680'erne drev ca. 9% af jorden.² Forholdet blev stadig skævere, da godserne i kongeriget fortsatte med at udvide hovedgårdsmarkerne i 1700-tallet, mens *Høgebjerg* stod stille.³ Endnu vigtigere var det, at *Høgebjerg* siden begyndelsen af 1600-tallet hverken modtog hoveri og andre fæsteafgifter fra bønderne i de omgivende landsbyer eller udøvede nogen myndighed over dem. I forhold til det øvrige sogn var *Høgebjerg* en lille verden for sig, en parentes.

Resten af sognets jord var opdelt mellem gårde, toftbol, kåd og indersteder. Toftbolerne var en broget mellemgruppe mellem gårde og husmandssteder. 10-12 af dem var små gårde med mindst 10 ha. jord, mens flertallet var husmandssteder med nogle få tønder land. Kådene var alle små, og nogle havde overhovedet ikke anden jord end en »kålhave«.

Indersthusene var oprindeligt ejendomme, der ikke hørte direkte under amtet, men under en gårdmand, toftjener eller – ofte – præsten, som de betalte husleje til. Senere regnedes alle nye ejendomme uden større jordtilliggende for inderstesteder, og en del af dem blev ejet af deres beboere. Langt de fleste af dem var fortsat jordløse, men et mindretal havde en stump jord.⁴

Jordfordelingen var uhyre konstant perioden igennem. I 1704 tegnede gårdene og de store toftbol sig for ca. 95% af plovtalet uden for Høgebjergs område, mens kåd og små toftbol måtte deles om resten. Plovtalet er et temmelig groft mål for jordværdien, og de små brug var snarest sat for højt, da selv jordløse huse sattes til 1/48. Fra 1810 har vi en opgørelse over de ejendomme i byerne Kirkeby, Barsmark, Stollig, Skovby og Barsø, der hørte under Aabenraa amt, i de langt mere præcise skattetønder (også et mål for jordens værdi).

Tabel 8: Jordens fordeling 1810

	antal brug	tønder	% af td.
store gårde (50 td. og derover)	41	2481	49,0
mellemstore gårde (25-49 td.)	65	2181	43,1
små gårde (16-24 td.)	10	188	3,7
store husmandsbrug (6-15 td.)	18	145	2,9
små husmandsbrug (1-5 td.)	24	68	1,3
i alt	168	5063	100

Kilde: RA, Åbenrå amtsregnskab 1810 (m-film 43.239)

Billedet ville næppe blive stort anderledes ved at inddrage de manglende dele af sognet. De store gårde på 50 tønder eller mere (det svarer til 2 otting og derover) havde halvdelen af jorden, og de mellemstore det meste af resten. Husmandsbrugene tegnede sig kun for godt 4%. Omkring 1880 var deres andel af sognets jord kun vokset til ca. 5%.⁵ Jordfordelingen var derved langt mere konstant end i kongeriget, hvor bondegårdene ganske vist også havde langt størstedelen af jorden i hele perioden, men hvor husmandsbrugenes andel af jorden voksede fra kun 1,1% i 1682 – altså langt mindre end i Løjt – til 9,4% i 1860.⁶

Stabiliteten i jordfordelingen i Løjt gik ned på de enkelte ejendomme. Antallet af gårde, toftbol og kåd ændrede sig kun lidt, og det enkelte brugs jordtilliggende var oftest lige så uforandret. Gårdene var generelt forholdsvis store, men meget uensartede, også inden for den enkelte by. Kun i de helt små byer Nørby og Barsø var alle gårdene nogenlunde lige store, mens de største gårde i andre byer kunne være 3-4 gange så store som de mindste. Store gårde fandtes i Kirkeby (ca. 1/3 af alle byens gårde).

I Løjt sogn sad gårdmændene i hele perioden 1660-1864 på mindst 90% af jorden, og det gjorde dem til sognets herskende klasse. Gårdmændene var generelt velstående, hvad deres store stuehuse viste. Stuehuset på gården Brøde (brændt 1969) er et typisk eksempel på den lokale byggeskik – et grundmuret, ret lavt men meget bredt hus med et såkaldt korshus. Foto Jes M. Holdt i Historiske Samlinger.

Barsmark (ca. halvdelen af gårdene her), Skovby (2/3 af byens gårde) samt Stollig og Bodum (2 gårde hver).⁷

I store dele af kongeriget og hertugdømmerne oplevede man ellers en udbredt »egalisering«, der indebar, at alle gårde i en by gjordes lige store.⁸ Og i Løjt sogn syntes der at være rig lejlighed til at foretage en sådan i 1660. De hærgende og plyndrende svenske, tyske og polske tropper havde ført penge og kostbarheder med sig og – hvad der var værre – også korn og kvæg. Krig og pest havde kostet store dele af befolkningen livet, og ca. hver fjerde gård i Løjt stod øde. Det så værre ud, jo tættere man kom på pestens og krigens hovedvej, Hærvejen. Vestpå i Nørby og Bodum stod hver anden gård øde (i alt 7), i Kirkeby var det hver tredje (i alt 11), mens de sydlige og østlige byer var sluppet nådigere med kun ca. hver ottende gård øde (i alt 8). Blandt de mindre brug så det endnu værre ud.⁹

Hvis der nogen sinde var lejlighed til at ændre landbrugsstrukturen i Løjt, var det i 1660. Man valgte imidlertid i stedet at genopbygge det hidtidige landbrugssystem, og det gik i almindelighed hurtigt. Kun 4 gårde blev permanent nedlagt – 2 i Kirkeby, 1 i Stollig og 1 i Bodum, hvor man i øvrigt til gengæld delte en anden stor gård.¹⁰ Allerede 1665 var næsten alle gårde besat og i drift igen. Den eneste undtagelse var Nørby, hvor jorden var dårligst og krigen havde ramt hårdest. Først 1694 fik den sidste øde gård her ny fæster.¹¹ Siden har sognet ikke haft ødegårde.¹²

Der kan være flere grunde til, at Løjt ikke oplevede de omlægninger, der skete mange andre steder. En stor del af jorden tilhørte selvejerbønder, hvis gårdes størrelse ikke kunne ændres uden videre. Amtsadministratio-

nen på Brundlund slot var uden megen tvivl mere passiv end de fleste private godsadministratorer, men desuden gjorde den allerede gennemførte udskiftning af jorden i indhegnede marker, hver drevet under én enkelt gård, det langt vanskeligere at trække nye skel end f.eks. på øerne, hvor jorden var i fællesskab.

Også i de følgende 200 år begrænsede ændringerne i jordfordelingen sig til enkelte gårdes marker. Allerede 1670-80 skete der på ny gårddelinger, så gårdtallet fra 1657 – før Carl Gustav-krigene – atter var nået.¹³ Det betød til gengæld afslutningen på de stadige delinger af gårde, der var sket i 15-1600-tallet. I 1700-tallet skete der kun få delinger med lange mellemrum.

Den videre udvikling i antallet af gårde og mindre brug ses af tabel 9.

Tabel 9: Udviklingen i antallet af gårde og mindre brug

	gårde/store toftbol			kåd/små toftbol			inderstesteder		
	1704	1776	1850	1704	1776	1850	1704	1776	1850
<i>u. Åbenrå amt</i>									
Kirkeby	34	38	38	27	28	22	42	58	116
Barsmark	39	41	41	17	18	18	15	14	15
Stollig	14	15	14	6	6	9	5	4	9
Skovby	15	15	15	1	2	2	5	–	5
Bodum	8	8	8	2	1	2	2	3	17
Barsø	11	11	11	–	–	–	–	–	x
<i>Haderslev amt/</i>									
<i>Gråsten</i>	8	(8)	8	–	–	–	3	(3)	3
i alt	121	128	127	53	55	53	72	82	165

Kilder: LA, Åbenrå amts jordebog 1704 + RA: Undersøgelseskommissionen over Haderslev amt 1708-15; LA, C.II.1.19 Verzeichnis aller Apenrader Amt angehörenden Bohlsleute, Kätner und Insten; Schröder: Topographie des Herzogtums Schleswig, 1850.

Antallet af gårde var næsten helt uforandret. Efter 1800 skete der ganske vist både nogle delinger og nogle sammenlægninger,¹⁴ men talmæssigt opvejede de hinanden. Toftbol og kåd blev overhovedet ikke nyoprettet efter 1800, men den stærke befolkningstilvækst i 1800-tallet modsvarede af en tilsvarende stigning i antallet af inderstehuse. Denne vækst var næsten udelukkende koncentreret til Kirkeby og Bodum, hvor huse med og uden jord blev langt talrigere end gårdene. Bodum ændrede sig fra en næsten ren bondeby til en inderstekoloni.

Opløsningen af kancelligodset Høgebjerg

Den eneste væsentlige undtagelse fra den fastfrosne jordfordeling er kancelligodset Høgebjergs område. Høgebjerg var endnu 1660 i den gottorp-ske hertugs besiddelse, men siden afløsningen af hoveriet havde den næsten konstant været bortforpagtet, og 1665 afhændede hertugen godset. 1685 blev Høgebjerg købt af slægten Kamphøveners, der beholdt ejendommen knap hundrede år.¹⁶

Under slægten Kamphøveners var der fortsat tale om en landbrugsbe-drift, der var væsentligt større end nogen anden gård i Løjt sogn. 1704 anslog man godsets årlige udsæd til 38 tønder korn – dobbelt så meget som den bondegård, der havde den største udsæd. Mejeribrug var dog fortsat godsets vigtigste produktionsgren. I 1774 var der endnu 27 køer og 6 kvier på gården – langt mere end på nogen anden ejendom i sognet. Dette tal svarer til det antal køer, godset holdt i 15-1600-tallet, mens studeavlens, der før 1660 var betydelig, svandt ind til næsten intet – 1774 var der kun 3 stude på godset.¹⁹ Alt i alt blev godsets egen landbrugsproduktion snarest mindre end større i 1700-tallet.

Alligevel var det på Høgebjergs område, den største samlede udvidelse af det dyrkede areal skete. Især i godsets sydlige område, Duborg-Dyre-have, blev der ryddet skov, og en række nye selvstændige brug groede frem i rydningerne. I 1640 var der i alt 3 kåd på godsets område foruden hovedgården selv. I 1704 var tallet vokset til 7, 1744 til 10-11, 1774 mindst til 12, 1781 til 15 og 1812 til 16.¹⁸ I midten af 1700-tallet hævdede mølleren på Runde mølle, at 5 af de daværende inderster på godsets grund selv havde heste og vogne og lige så megen jord som kongelige gårdmænd, og at nogle af dem gav 30-35 rdl. i årlig afgift.¹⁹ Hvis afgiftstallet er for hver inderste, har det været en ganske god forretning at udstykke jorden til mindre brug. I 1774 havde 4 Høgebjerg-inderster kvægbesætninger, som kan sammenlignes med mindre gårdes, og omkring 1800 var en lille halv snes af disse brug reelt blevet til gårde.²⁰

I 1760'erne gik ejerne af Høgebjerg over til også at udstykke de arealer, der hidtil havde været drevet direkte under hovedgården. Udviklingen kulminerede 1773-75, hvor næsten hele jorden blev udstykket. Der opstod ikke nye gårde ved den lejlighed – i stedet solgtes de nye parceller til bønder i de omgivende landsbyer, hvis i forvejen pænt store gårde derved blev endnu større.²¹

Udviklingen på Høgebjergs område har paralleller fra andre nordsles-vigske godser. Flere private herregårde lod hoveriet afløse af en pengeaf-gift omkring 1600, og i hvert fald på én af de største, Trøjborg, blev det ledsaget af en udparcellering af en del af hovedgårdsjorden.²² Når hoveriet

var borte, var der ikke grundlag for at drive store hovedgårdsmarker og slet ikke for at udvide dem. Også den fuldstændige parcellering sidst i 1700-tallet er ganske typisk for den tid, hvor især kronens nordslesvigske hovedgårde blev udstykket.²³

Fra fæste til selveje

I kongeriget var bondeselvejet sidst i 1600-tallet af forsvindende lille betydning. I 1680'erne omfattede det mindre end 2% af rigets jord.²⁴ Derimod var det stadig meget udbredt i de dele af Nord- og Vestslesvig, hvor der ikke fandtes adelige godser af betydning.²⁵ Det gjaldt også Løjt, hvis bondeland 1660 var nogenlunde ligeligt fordelt mellem selvejere og kongelige og hertugelige fæstere. Nørby, Barsø og Bodum var udelukkende fæstejord, og Stollig var det for størstedelens vedkommende, mens selvejet var fremherskende i Kirkeby og især Barsmark og Skovby.²⁶ Forskellen mellem selvejere og fæstere var dog ganske lille, og den blev stadig mindre.

Afgifterne var næsten ens. I 1704 var de faste årlige skatter på den ene side og de såkaldte »pligtafgifter« på den anden nogenlunde lige store. Blandt pligtafgifterne udgjorde hoverialøsningen tæt ved 2/3, og den var lige stor for fæstere og selvejere i forhold til deres plovta. Ved siden af var der en vifte af mindre afgifter: svinepenge, kornpenge, hedepenge, engpenge o.s.v. Alle afgifterne var fastsat i penge, og kun de beskedne »fogedpenge« svarede alene af fæsterne. Blandt skatterne var plovskatten eller kontributionen på 24 rdl. pr. plovs jord om året næsten enerådende. I alt lå de samlede faste skatter og afgifter typisk omkring 20-30 rdl. for en mindre gård og 45-50 for en større. Kådnerne betalte 3-5 rdl. om året, mens toftjenernes afgifter var lige så varierende som deres brugs størrelse.

I årene efter svenskekrigene kneb det med at få pengene ind. Stadig større restancer blev ophobet, og endnu 1704 var der ved næsten hver eneste ejendom tale om store beløb, hvoraf imidlertid langt det meste sagdes at stamme »fra krigsårene«. Restancerne fandtes lige fuldt på selvejer- og fæstegårde, men alligevel blev kun 2 selvejergårde gjort til fæstegods mellem 1660 og 1700.²⁷ I begyndelsen af 1700-tallet valgte både den kongelige og den hertugelige administration at nedsætte restancerne til beløb, bønderne kunne betale.²⁸ I forening med andre reformer virkede saneringen af gælden, så skatterestancerne forsvandt som et stadigt problem for både krone og bønder.²⁹

Pligtafgifter og kontribution var uændrede igennem hele 1700-tallet. Til gengæld dukkede der ind imellem ekstraordinære skatter op, og fra

1762 indførtes en årlig »kopskat«, der blev opkrævet med et fast beløb pr. person og derfor vendte den tunge ende nedad.³⁰

I 1600-tallet bestod forskellen mellem en selvejer- og fæstegård i Løjt især i, at selvejergårdene, når bonden døde, automatisk overgik til én af hans arvinger, mens den nye bonde på fæstegården først måtte betale et engangsbeløb – »indfæstning« – for at få lov til at overtage gården, og i hvert fald formelt kunne amtet bortfæste en fæstegård til en helt fremmed.

Også denne forskel forsvandt. Amtet holdt op med at kræve indfæstningsafgifter af fæsterne, og i 1704 indførte en gottorpsk forordning formelt arvefæste i Aabenraa amt, idet det blev fastslået, at jord og bygninger både på fæste- og selvejergårde skulle holdes uden for arvedelingen og gå til én søn eller anden slægtning. Disse principper blev 1766 udstrakt til at gælde alle kongelige fæstere i Slesvig. 1766-forordningen gjorde den ene forskel på selvejere og fæstere, at selvejeren selv kunne udpege sin arving, mens det på fæstegården automatisk var den ældste søn eller nærmeste arving i øvrigt.³¹ Med udelelighedsprincippet gennemført var selvejernes råderet over deres gårde i øvrigt så begrænset, at også de nærmest kan sammenlignes med arvefæstere.

Statsadministrationen gik videre endnu. Den slesvig-holstenske landkommission, der planlagde og ledede landboreformerne i hertugdømmerne, slog fast, at kronen ikke ville miste noget ved fæstegodsets overgang til selveje, hvis blot de hidtidige afgifter opretholdtes. Kronens råderet over fæstegårdene var i forvejen så begrænset, at den ingen betydning havde, og man regnede med, at fuld frihed ville opmuntre bønderne til større initiativ. Efterhånden som landet blev udskiftet og i den forbindelse nyopmålt og -boniteret, gik man over til et nyt afgiftssystem, hvor de faste skatter blev baseret på de »boniterede skattetønder«, der var et langt bedre udtryk for gårdenes ydeevne end de gamle plovtal. Oven i dette lagdes en ekstraafgift, der skulle svare til en 4% forrentning af en beregnet købsværdi for gårdene. Hermed var bønderne at betragte som selvejere.³² I Løjt sogn skete det først endeligt i 1800-tallet.

En 200-årig udvikling var tilendebragt, og med et kongeligt pennestrøg var kronfæsterne i Løjt og det øvrige Nordslesvig blevet selvejere, mens bønderne i det meste af kongeriget måtte købe deres gårde fra godserne. I Løjt var det første afgørende skridt mod bøndernes fri råderet over deres gårde afløsningen af hoveriet omkring 1600, det næste indførelsen af arvefæstet omkring 1700, og det tredje selvejets formelle gennemførelse yderligere hundrede år senere. Afløsningen af hoveriet var i hvert fald på kort sigt en god forretning for hertugen, da afløsningssummen var højere end den tabte indtægt fra hovedgårdene. Bønderne kunne selv skaffe pengene fra deres salgsorienterede studeavl.³³

Herefter var amtet henvist til at hente næsten alle sine indtægter fra landdistrikterne fra bondebrugene. Sidst i 1600-tallet kneb det med at få pengene ind, men da man gav bønderne den øgede tryghed, der lå i arvefæstet og afskrivningen af den håbløse gæld fra krigsårene, kom indtægterne til at flyde jævnt. For en privat godsejer ville de fastlåste afgifter i forening med arvefæstet, der fratog godsejeren mulighed for at kræve indfæstning, indebære en alvorlig fare for, at indtægterne blev udhulet af inflation. For staten så det anderledes ud, da den kunne kræve sin andel af en øget velstand i form af nye skatter. Det var det, man tog den fulde konsekvens af, da man omkring 1800 ophævede fæsteforholdet og erstattede de gamle, fastlåste afgifter, af skatter, som kunne reguleres med velstandsudviklingen.

Det ændrer ikke ved, at hoveriafløsning og især arvefæstet og det »gratis« selveje blev en stor fordel for gårdmændene. Også i kongeriget, hvor gårdmændene først skulle købe deres gårde, kom de til at opleve en velstandsstigning, der for alvor gjorde dem til en solid middelstand.³⁴ I Løjt fik gårdmændene denne mulighed før og på endnu billigere vilkår. Ganske vist blev også sognets kådnere og mange inderster selvejere, men gevinsten ved at få overladt de små brug var langt mindre, da de ikke gav megen indtægt.

Og gårdmændene var en meget lukket gruppe. Allerede før arvefæstets indførelse gik de fleste Løjt-gårde reelt i arv. Under arvefæstet blev de næsten fuldstændig forbeholdt de slægter, der i forvejen tilhørte gårdmandsstanden. Gårdene kunne ganske vist gå tabt for slægten, hvis afgifterne ikke blev betalt, men faktisk var det store flertal af gårdene slægtsgårde i 1700-tallet.

Tabel 10: Gårdbrugernes slægtsforhold til foregående gårdbrunder

antal personer	1750	1800	1850
søn eller bror til forrige gårdmand	68	90	76
formentlig søn til forrige gårdmand	17	0	0
svigersøn til forrige gårdmand	17	16	15
anden slægtning til forrige gårdmand	15	10	17
ikke beslægtet med forrige gårdmand	15	16	23
I alt	132	132	131

Beregnet ud fra Jes M. Holdt: Gårde og slægter i Løjt sogn.

I 1750 var det forholdsvis almindeligt, at gårdene midlertidigt overgik til en enkes anden mand, når hun giftede sig igen. I 1800 var det blevet sjældnere. Med selvejets indførelse oplevede man lidt hyppigere, at selv fjernere slægtninge arvede gårdene, men først og fremmest var konsekven-

sen, at der blev noget færre slægtsgårde. Den øgede adgang til at sælge, belåne og arvedele betød flere afhændelser – og fallitter i dårlige tider. Det betød også, at de gamle gårdmandsslægters eneret til gårdene blev svækket. I år 1800 var 123 af de 144 gårdmænd (incl. Høgebjerg) selv sønner af gårdmænd fra Løjt. I 1850 var det 104 ud af 134, mens 22 var født uden for sognet.³⁵ Ændringen var mindst i Barsmark, hvor de gamle slægter fortsat var næsten helt enerådende på de store gårde.

Agerbruget

Løjt sogn var ved midten af 1700-tallet ikke det eneste sted i Sønderjylland eller Danmark, hvor en stor del af jorden var i særdrift under de enkelte gårde – det gjaldt f.eks. også Bornholm og store dele af Vestjylland, hvor bebyggelsen langt tilbage var præget af enkeltgårde.³⁶ Men Løjt er det første sted, hvor vi kan følge en opløsning – en *udskiftning* – af landsbyjorder, der tidligere havde været drevet i fællesskab. Og modsat næsten alle de steder, hvor særdrift havde domineret allerede i middelalderen, var det i Løjt helt overvejende god jord, der blev udskiftet.

Fællesskabet betød hverken fæleseje eller fællesdrift. Hver bonde havde sine egne dyr og sine egne jordlodder. Men der var mange agre til hver gård – oftest 50-100 – og de var spredt over hele bymarken. Det betød en delvis sikring mod naturens omskiftelser, når alle så vidt muligt havde andel i både leret og sandet, tør og fugtig jord. Men til gengæld var alle nødt til at dyrke det samme inden for en større del af bymarken, og de var nødt til at gøre arbejdet på samme tid, da de mange hundrede jordstykker gjorde det helt utænkeligt at lave veje ud til dem alle eller hegne dem ind hver for sig.

Fællesskabets andet hovedindhold var græsningsfællesskabet. På de dele af bymarken, der enten aldrig dyrkedes eller lå brak og fik lov til at gro til med græs, græssede alle bøndernes dyr ved siden af hinanden.³⁷

Omkring år 1700 dominerede denne måde at organisere landbruget på kun i to af Løjt sogns landsbyer, Nørby og Bodum. I de fire vigtigste bondebyer Kirkeby, Barsmark, Stollig og Skovby var størstedelen af jorden opdelt i indhegnede koplere og løkker, som den enkelte bonde kunne drive, som han ville. Derved var også græsningsfællesskabet i det væsentlige ophævet.

Den gradvise opløsning af fællesskabet fortsatte i slutningen af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet. *Barsmark* var fortsat forrest i udviklingen. I 1640 havde kun 1/6 af bymarken været i fællesskab, og i 1704 var der ikke mere tilbage. Efter moderne forhold var jordfordelingen dog dårlig, da hver gård havde et stort areal jordstykker – oftest 12-15 pr. gård. Det

var et resultat af den gradvise udskiftning, hvor indhegningen var sket mark for mark. De mange jordlodder pr. gård betød ekstra kørsel og må i det hele taget forekomme upraktiske for en moderne begrundet, men samtidig betød de, at fællesskabets delvise sikring mod voldsomme svingninger i vejret og vækstbetingelserne i det væsentlige var opretholdt.

I *Kirkeby* var der i 1704 endnu en vang i nordvest, der var under fællesdrift, mens byens øvrige jorder var udskiftede. Den sidste mark blev opdelt de følgende år, så fællesskabet også her var helt forsvundet 1730.³⁸ Kun ca. halvdelen af gårdene havde andel i fællesjorden. Antallet af jordstykker pr. gård svangede lidt mere end i Barsmark, men det lå som regel på 10-18. Billedet i *Skovby* og *Stollig* var ganske tilsvarende. Kun en mindre del af jorden blev drevet i fællesskab i 1704, og det var normalt den dårligste. Antallet af kopper og løkker pr. gård var 9-17. På *Barsø* synes der ikke at være sket de helt store ændringer. I 1704 var der 3 vange og 2 græsområder i hver ende af øen, der blev drevet i fællesskab, men også en del udskiftede marker. De to græsområder er forblevet i fællesdrift til vore dage – et meget sjældent fænomen – mens de tre vange udskiftedes i løbet af 1700-tallet.³⁷

Udskiftningen i Løjt blev beundret i samtiden. I 1757 fremhævedes det i »Oeconomisk Magazin«, at udskiftningen medførte, at bønderne ved mindre arbejde vandt dobbelt frugt.⁴⁰ Udskiftningen gav hver bonde mulighed for at tilrettelægge sin drift, som den passede ham bedst, og det var ikke længere nødvendigt at vente på naboerne for at komme til at pløje, harve, så og høste. Det var lettere at forbedre sin egen jord. Det måske allervigtigste i Løjt var ophævelsen af græsningsfællesskabet. I stedet for at alle byens kreaturer græssede planløst over hele bymarken, kunne den enkelte bonde nu sørge for, at hver enkelt græsmark hverken blev græsset helt i bund eller fik lov til at gro til.

Udskiftningen omfattede imidlertid ikke de nordvestlige byer *Bodum* og *Nørby*, hvor fællesskabet endnu var domineret omkring 1700. I Bodum havde gårdene dog også nogle udskiftede jordstykker. Her på den lette jord kunne ingen udskiftning skabe de samme fede græsmarker som i sognets østlige byers indhegnede kopper og løkker. Først sidst i 1700-tallet, hvor næsten hele landet blev udskiftet, og hvor udskiftningen nu især var motiveret af ønsket om at skabe et bedre kornlandbrug, tog man også fat i Bodum og Nørby. Udskiftningen skete som i det øvrige land organiseret, men som i det øvrige Løjt sogn kun stykkevis. I 1801 blev et mindre stykke agermark i Bodum delt mellem gårdmændene, og 1822 kom turen til hele Nørremarken. Heder og moser forblev derimod i fællig endnu et stykke tid – endnu 1829 solgte Bodumbønderne i fællesskab et stykke mose til Jep Reuter.⁴¹

Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort fra 1770. Endnu på dette tidspunkt var bebyggelsen forholdsvis samlet. Bodum, Nørby, Barsø, Skovby og det meste af Stollig og Kirkeby udgjorde samlede landsbyer. Barsmark bestod derimod af to rækker gårde – fra Overgård i vest til Elsholm i øst og fra Tosthøj i nord til Holme i syd. I den sydlige del af sognet var der egentlig spredt bebyggelse i Avbæk, Dyrehave mv. Rundt om i sognet ses de fælles vejarealer – forterne – som udlejedes til græsning for husmændenes dyr. Der var temmelig mange spredte småskove, og omkring Bodum var der store moser, der afskar sognet fra nabosognene og var én af Bodum-bøndernes vigtigste indtægtskilder. LA.

I Nørby undersøgte tre udensogns sandemænd muligheden for udskiftningen 1784, og de mente, at en udskiftning af agerjorden ville være en god idé. I 1792 omtales en markudskiftning – formentlig den i 1784 anbefalede. Også her forblev heder og moser i fællig længere. Først i 1830'erne blev også de opdelt, og fra 1840'erne påbegyndte en opdyrkning.⁴²

Korndyrkningen

I ældre tid spillede kornavl en mindre rolle i Løjt sogn end de fleste andre steder i Danmark, hvor den var landbrugets vigtigste gren.⁴³ Det betyder dog på ingen måde, at den ikke var vigtig i Løjt. Kornet var i form af brød, grød og øl den daglige ernærings grundpille, og alle, der havde jord, dyrkede korn.

Vi er forholdsvis godt orienteret om omfanget at kornavl i Løjt omkring 1700. Hvert år blev der sået ca. 1450-1500 tdr. korn på nogenlunde lige så mange tønder land.⁴⁴ Da Løjt sogn i alt omfatter ca. 10.000

tdr. land, var det kun en syvendedel af arealet, der blev sået til hvert år. Det er meget lavt i betragtning af, at jorden var god. På Fyn såede man på samme tid ca. dobbelt så stor en del af jorden med korn.⁴⁵ I gennemsnit havde sognets 118 bondegårde (ud over Dalholt) en udsæd på 10,7 tønder hver omkring 1700. Også det er meget lavt. På det kornproducerende Nordals (Nordborg amt) var gennemsnitsudsæden pr. gård mellem 1730 og 1830 ifølge skifter ca. 30 tdr. korn om året.⁴⁶

Intet tyder på, at det ændrede sig væsentligt i de følgende 100-150 år. I 1771 regnede man med, at de 6 byer Kirkeby, Barsmark, Stollig, Skovby, Barsø og Bodum samt de to præstegårde skulle bruge 1530 tdr. korn til næste års udsæd.⁴⁷ Det er ca. 7-10% mere end de samme steder havde opgivet 1704-15. Til gengæld opgav man omkring 1825 udsæden i sognet så lavt som 1356 tdr. – altså 7-10% *mindre* end omkring 1700.⁴⁸ Tallene for omkring 1825 har i almindelighed tendens til at være for små,⁴⁹ men usikkerheden er næppe større, end at de kan vise, at der ikke var sket nogen stor udvidelse af kornarealet siden 1700. På Vestre Paulsgård i Barsmark skete der i hvert fald så godt som ingen udvikling fra 1704 til 1858, som det fremgår af tabel 11.

Tabel 11: Kornudsæden på Vestre Paulsgård 1704 og 1858

tønder	hvede	rug	byg	boghvede	havre	ialt
1704	0	3	4	3	6	16
1858	1	3-5	3¼	1	6	14¼-16¼

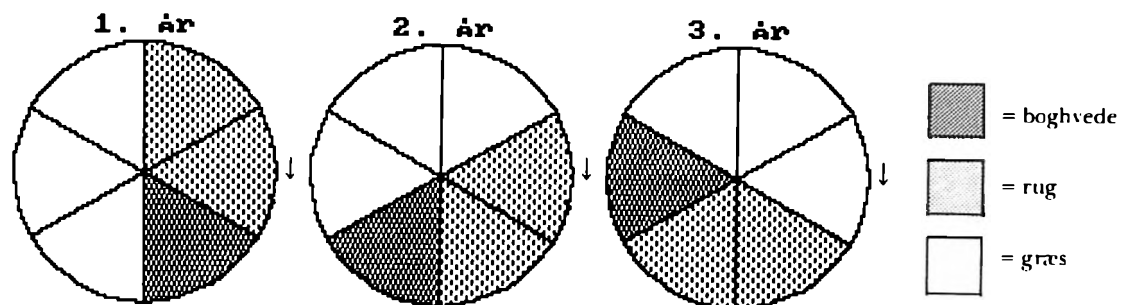
Kilder: LA. Åbenrå amts jordebog 1704; Marcus Claussens dagbog, Det gamle Løjt bd. 1 s. 113-15 og 118, bd. 3 s. 56f og 60.

Anm.: Der er ikke tal på to dages rugudsæd, men sammenlignet med de andre dage er den mest sandsynlige udsæd ca. 1 td. pr. dag. Her er regnet med ¾ til 2¼ ialt for de 2 dage.

Bortset fra, at der var kommet lidt hvede til, og at boghveden til gengæld var reduceret, er stabiliteten imponerende.

Det samlede agerareal var dog større end den syvendedel af sognet, der er blevet sået til det enkelte år. De steder, hvor vi har oplysninger om sædskiftet 1704, var det hovedreglen, at jorden blev brugt til korn ca. halvdelen af tiden og henlå til græs resten. Det var derfor omkring 30% af Løjt sogn, der jævnlige blev pløjet op og sået til. Det herskende sædskifte var variationer af det såkaldte *græsmarksbrug*. Det var ellers særligt udbredt på geesten og i Midt- og Vestjylland. Det karakteristiske ved græsmarksbruget er, at jorden skiftede mellem en årrække med uafbrudt kornafgrøde og en årrække med uafbrudt brak-græsning – i Løjt sogn gerne 3-4 år af hver.⁵⁰ De af Bodums jorder, der var i fællesskab, var inddelt i 6 tægter

(marker). Hvert år pløjedes én ny tægt op, og den og to andre, der også havde været brugt til korn året før, såedes til. Til gengæld fik én af de tidligere korn-tægter lov til at gro til med selvsået græs. Rotationen er vist i modellen herunder, idet man hvert år rykkede ét skridt i pilens retning.

Figur 4: Rotationen på Bodum mark omkring 1704.

Dette sædskifte er typisk for de jorder i sognet, der var i fællesskab. I de udskiftede kopler og løkker tog man ofte fire kornafgrøder efter hinanden, og her var byg og havre vigtige.

Græsmarksbruget havde ellers sin største udbredelse på lette jorder. Det flerårige græs og den udstrakte brug af vintersæd var en god beskyttelse mod sandflugt, og man undgik at udpine jorden ved kun at avle korn halvdelen af tiden.⁵¹ Det er én af forklaringerne på, at man brugte dette dyrkningssystem i Bodum og på Kirkebyes sandede Vestermark. Men på de gode lerjorder i resten af sognet var der snarere tale om, at man lagde vægt på den væsentligt bedre græsning, man opnåede ved at lade brakgræsset være flerårigt. I 1704 oplyses det adskillige steder, at man lod sædskiftet slutte med byg eller rug i stedet for havre, fordi græsset groede bedre frem i byg og rug. Også på denne måde var landbruget særligt indrettet på kvægavlen.

Kornarealet blev anvendt til fire hovedkornsorter – rug, byg, boghvede og havre. Rugen og boghveden var især til forbrug i husholdningen til brød og grød. Også byggen blev i stor udstrækning brugt til menneskeføde i form af øl og grød, men også delvist fodret op. Havren var stort set alene foderkorn.

I sognet som helhed var der en nogenlunde ligelig fordeling mellem de fire kornsorter, men også på det område var der forskel mellem sognets nordvestlige og sydøstlige byer.^{51a} I Barsmark, Skovby og Stollig udgjorde det rene brød- og grødkorn rug og boghvede kun ca. 40% af udsæden, mens havren alene tegnede sig for ca. en tredjedel. Der var altså forholdsvis meget foderkorn. Omvendt var rugen og boghveden – det daglige

brøds og grøds korn – næsten enerådende på den lette jord i Bodum. Byggen kunne næppe gro ordentligt på sandjorden, og der var ikke råd til at avle så meget foderkorn – havre – som i Barsmark eller Stollig. Som så ofte før indtog Kirkeby og Barsø en mellemstilling – blot satsede man usædvanligt stærkt på byg på Barsø.

I det væsentlige holdt denne fordeling mellem kornsorterne sig også langt frem i tiden.

Tabel 12: Kornsorternes andel af udsæden 1704, 1771/72 og 1825.

%	hvede	rug	byg	boghvede	havre
1704	0	25	26	19	30
1771/72	0,4	26	24	23	27
o. 1825	0,7	28	24	14	35

Kilder: LA, Åbenrå amts jordebog 1704, LA, C.II.1.113; Trap Danmark bd. 26 s. 896 (v. Roscn).

Andelen af rug og byg var overordentlig konstant. Når rugen tilsyneladende kom til at udgøre en lidt større andel med tiden, skyldes det, at de små brug, der netop først og fremmest såede rug, ikke er med 1704. Udsvinget mellem havrens og boghvedens andel skyldes især, at boghveden 1771/72 meget overraskende sættes til mere end alle andre kornsorter tilsammen på Barsø, mens balancen mellem kornsorterne i de øvrige byer var næsten den samme.

Hveden var en ny afgrøde, der kom til i løbet af 1700-tallet. Det er et fænomen, man oplever adskillige steder i Danmark, men det er også typisk, at det ikke blev til hvedeavl i større omgang. Hveden var en usikker afgrøde på danske breddegrader. 1781 indberettede sognefoged Hohlmann, at hvedeavlen i Løjt sogn begrænsede sig til, at én og anden såede en skæppe til brødkorn.⁵² Først midt i 1800-tallet blev hvedens betydning lidt større. Et høst- og tærskeregnskab fra en Løjt-gård 1831-53 viser, at der i 1830'erne og '40'erne kun blev høstet hvede nogle få år på den pågældende gård, og hveden udgjorde så endda kun 3-5% af den samlede kornhøst. 1848-53 blev hveden en fast afgrøde på denne gård og kom til at udgøre ca. 10% af høstudbyttet.⁵³

De store gårde havde naturligvis større kornarealer end de små, men de brugte forholdsvis en mindre del af deres jord til korn. I 1704 havde de gårde i Kirkeby og Barsmark, der var mindre end 2 otting, i gennemsnit en udsæd pr. otting jord på hhv. 6,1 og 7,3 td., mens gårdene over 2 otting kun såede hhv. 4,5 og 5,4 td. pr. otting. Alle havde brug for en vis minimal kornavl, men de store gårde brugte det meste af den jord, de havde mere end de små, til græs til dyrene.

Høstudbyttet

Mens kornarealet var temmelig konstant gennem hele perioden, svingede høsten naturligvis fra år til år. Stor var den ikke. Jordebogen fra 1704 oplyser om foldudbytterne by for by – i Kirkeby endda gård for gård. Det er værd at hæfte sig ved, at man ikke nøjedes med et »normaludbytte«, men skelnede mellem gode, middelgode og dårlige år.

Tabel 13: Anslåede høstudbytter i Løjt sogn omkring 1700

fold	rug	boghvede	byg	havre
gode år	3-4½	4-8	5½-8	4-5
middelgode år	2-2½	3-5	3¼-5	3-3½
dårlige år	1-1½	1-2	2-2½	2

Kilde: LA, Åbenrå amts jordebog 1704.

Tallene fra de dårlige år viser os i et glimt sårbarheden over for naturens udsving. Selv udbytterne fra gode og middelgode år var ikke store. Hvis alle kornsorter lå på middel, kunne en Løjt-gård i gennemsnit høste 35-40 tdr. korn, og selv hvis året var godt for dem alle på én gang – hvilket er uhyre usandsynligt – lå det gennemsnitlige udbytte kun på ca. 50 tdr. pr. gård. Der var dog ret store forskelle. Naturligvis kunne de store gårde høste mere og de små mindre, men desuden lå udbytterne for alle kornsorter en hel del højere i de sydøstlige byer end i de nordvestlige. Da Bodums dominerende kornsort, rugen, desuden generelt gav de dårligste udbytter, og byggen, som især fandtes i sydøst, de bedste, fik en Bodum-gård normalt kun ca. halvt så stor en høst ud af at så det samme antal tønder korn, som en gård i Barsmark eller Skovby. Udbytterne i Barsmark, Skovby, Stollig, Barsø og dele af Kirkeby lå faktisk ret højt for tiden omkring 1700.⁵⁴ Den gode jord er én grund og en mere effektiv drift på de udskiftede marker en anden.

Der er kun få oplysninger om høstudbytterne sidenhen. 1771 opgjorde man årets høst og noterede, hvor meget man regnede med at skulle bruge til udsæd det følgende år.⁵⁵ Selvom udsæden næppe var helt konstant fra år til år, har variationerne dog formentlig været så små, at man med forsigtighed kan sætte høst- og udsædsoplysningerne i forhold til hinanden. Det giver foldudbytter på 4-6 for hvede, 3-4 for rug, 3½-6 for byg, 2-3 for havre og 2½-5 for boghvede. Bortset fra havren ligger det lidt over det niveau, man i 1704 anså for middel, og det svarer til, hvad man høstede andre steder i landet sidst i 1700-tallet.⁵⁶ Denne udbytteberegning giver i øvrigt lige som 1704-jordebogen de bedste udbytter i Barsmark og Skovby og de dårligste i Bodum og Kirkeby.

De fleste steder i Danmark oplevede man mellem ca. 1770 og 1850 en ikke ubetydelig stigning i høstudbyttet.⁵⁷ Et høst- og tærskeregnskab fra en Løjt-gård 1830-53 viser årlige udbytter af rug og byg på 25-40 tdr. i alt og en havrehøst, der ikke blev tærsket, men formentlig svarede til 20-30 tdr.⁵⁸ Desværre er det uklart, hvilken gård høstregnskabet er fra, men omkring 1700 havde kun de allerstørste gårde kunnet høste så meget selv i år, der var gode for alle kornsorter, og ingen var nået så højt op i normaludbytte. Høstudbyttet var derfor uden tvivl steget – vi ved blot ikke hvor meget.

På grund af de små kornarealer var kornavl ikke nogen Løjt-specialitet, men de forholdsvis gode høstudbytter betød, at der var et vist kornoverskud, der kunne sælges. I 1735 omtales korn som én af de varer, Løjt-bønderne solgte, og der blev solgt korn fra Jakobsgård i 1740'erne og Blåsholm og Elbjerg i 1840'erne. Omfanget var dog ikke imponerende.⁵⁹

Misvækst

I ældre tider kunne høsten slå helt fejl. Især de lette jorder kunne ikke klare langvarig tørke om sommeren, og andre blev ramt af alt for megen regn. Hårde vintre kunne ødelægge vintersæden. Sådanne voldsomme vejrforhold kastede gentagne gange landet ud i misvækst og kornmangel. 1704-jordebogens angivelse af udbytterne i dårlige år – 1½-2½ fold – taler om risikoen for misvækst. Noget andet er så, hvor reel den var for Løjt sogns vedkommende.

I løbet af 1700-tallet så det adskillige gange galt ud rundt om i Sønderjylland.⁶⁰ I foråret 1740 tegnede kornet dårligt mange steder. Allerede om sommeren undersøgte myndighederne da, hvor store kornbeholdninger, der var på gårdene. Fra Løjt sogn har vi en opgørelse fra den 28. juni 1740. Høsten nærmede sig, så kornforrådene ville normalt være ved at nå bunden på denne tid af året. Alligevel var der korn på næsten hver eneste gård, og adskillige havde 15-20 tdr. eller endnu mere, især i Barsmark. Sognefogden kunne da også slå fast, at der ikke manglede korn. Den 20. september indberettede han om årets høst. Noget af rugen havde været dårlig i Bodum, men ellers var alt – »Gud ske lov« – faldet godt ud. Den gode jord klarede sig tydeligvis bedre end geestegnene, hvor der fra adskillige sogne meldtes om misvækst. Den følgende sommer undersøgte man på ny kornforrådene, og som man kunne vente efter den gode høst, var der stadig korn på gårdene i Løjt.⁶¹

Der kom flere misvækstår i Sønderjylland. Det var blandt andet galt 1781-82, og denne gang var høsten også dårlig i Løjt sogn. Rugen var ganske vist god i 1781, men på grund af sognets mange fattige var der intet

at sælge. Boghveden var også faldet godt ud, og den kunne der sælges af. Til gengæld var de vigtigste vårsædssorter, byg og havre, dårlige, og det havde været nødvendigt at købe havre. Året efter oplyste sognefogden tilsvarende, at høsten af byg og havre kun ville være på det halve af det normale, mens rugen var ret god. Men han regnede dog med, at sognet ville klare sig.⁶²

Det er et gennemgående træk, at sognets folk erklærede, at de kunne klare sig selv, men at der ikke var noget til overs til at sælge. Selv ifølge høstoptørelsen fra 1771, som ellers vidner om en god høst, var der kun et par procent til overs til salg – resten skulle ifølge bønderne bruges til udsæd og eget forbrug.⁶³ Og i 1762, hvor regeringen greb til den dramatiske forholdsregel at kræve alt korn, der ikke var nødvendigt til sædekorn eller forbrug i husholdningen, beslaglagt, kunne sognefoged og sandemænd fra Løjt da også fastslå at der ikke var noget tilovers overhovedet.⁶⁴ Bønderne vidste, at myndighederne søgte at slå ned, hvor der var overskud – ikke blot denne gang – og derfor indrømmede de kun meget nødt, at de havde mere end det nødvendige.

Andre afgrøder

Den vigtigste afgrøde ved siden af kornet – ja, den mest udbredte overhovedet – var græs. Sikring af gode græsningsarealer var én af drivkræfterne bag udskiftningsbevægelsen i Løjt, og en stor del af kopperne og løkkerne var endnu i 1700-tallet vedvarende græs. Og selv agerarealet var udlagt til græs mindst halvdelen af tiden. Dette græs var selvsået – blot tog man som nævnt det hensyn, at den sidste kornafgrøde, man tog, før jorden udlagdes til græs, var rug eller byg, der bedst tillod græsset at gro frem.

Sidst i 1700-tallet begyndte man imidlertid at indføre kløver i omdriften. Kløver havde i sig selv stor værdi til afgræsning og hø, men desuden samler kløver kvælstof i jorden, så den følgende kornafgrøde bliver bedre. Vi ved ikke, hvornår kløver blev indført i Løjt sogn, men 1840 købtes der i hvert fald kløverfrø på den ene Blåholm-gård i Stollig.⁶⁵

1739 blev bønderne i Løjt spurgt om avlen af andre afgrøder end korn, og de fremhævede da hør og humle.⁶⁶ Humle, der blev brugt i den ølbrygning, enhver gård selv foretog, var der gamle traditioner for i Løjt sogn. Allerede Aabenraa amts jordebog fra 1605 vidner om udbredt humleavl. Den helt store salgsafgrøde er der intet der tyder på, at humlen nogen sinde blev, men i 1840 tjente man dog på Blåsholm-gården cirka 4% af indtægten ved salg af humle.⁶⁷

Anderledes vigtig var høravlen. 1735 fremhæves høravl og lærredsvævning som en Løjt-specialitet, og by for by nævnes, at bønderne dyrkede

hør.⁶⁸ En indberetning fra 1779 oplyser mere indgående om høravl. Brug for brug får vi udsæd og avl at vide. Hver eneste gård og de fleste toftbol såede hør – på gårdene normalt 2-5 skæpper, hvilket svarer til ca. ½ -1 td. land. I sognets åbenråske del såedes der i alt 58 tdr. hørfrø, så hørarealet var på 110-120 tdr. land. Det svarer til 8-10% af kornarealet og er ganske meget for en specialafgrøde. Avlen lå på ca. 2 lispund (16 kg.) pr. skæppe udsæd, og gennemsnitligt høstede hver gård ca. 8 lispund (64 kg.). Som vanlig angav bønderne, at de intet havde til overs til salg, men brugte det hele selv.⁶⁹ Det er uden al tvivl forkert – selv hvis »eget forbrug« tolkes meget bredt. Tjenestepigerne fik næsten altid en del af deres løn i hør eller lærred, og et stort antal væversker levede af at forarbejde hørren. Allerede 1735 noterede man, at Løjtingerne både vævede til eget behov og til salg.⁷⁰

Endnu i 1800-tallets første halvdel hører vi om høravl overalt, hvor vi kender til gårdenes drift. Det flere gange omtalte høstregnskab fra en Løjtgård fra årene 1830-53 vidner om en betydelig høravl alle år på nær 2. Der blev avlet hør på Paulsgård i 1858 og på Blåsholm i 1840'erne.⁷¹ Først efter århundredets midte blev hørren overalt i Danmark og hertugdømmerne fortrængt af importeret bomuld.⁷²

I løbet af 1800-tallet dukkede endnu en afgrøde op, som skulle blive et hovedelement i den daglige kost – kartofflen. Da præsten i 1830 indsamlede fødevarer til de fattige, var der en del kartofler blandt det, han fik.⁷³ På dette tidspunkt var kartofflen formentligt almindelig i Løjt. I hvert fald avlede man også kartofler på Blåsholm 1840, og 1858 satte folkene på Paulsgård ca. 1 td. kartofler – næppe stort mere end til eget forbrug, men nok til at det var en vigtig del af kosten.⁷⁴

Hermed er vi nået raden rundt af væsentlige afgrøder. Regeringen forsøgte ganske vist flere gange at fremme dyrkningen af andre industriafgrøder, men det blev ingen succes — heller ikke i Løjt. 1739 erklærede sognefogden og andre gårdmænd, at avl af hamp og tobak ikke var mulig i Løjt.⁷⁵ 1810 spurgte regeringen i stedet præsterne om mulighederne for andre afgrøder. Andenpræsten i Løjt, Matthiesen, erklærede da, at der ganske vist tidligere havde været gjort forsøg med raps i sognet med held – Nis Hohlmann i Kirkeby havde været foregangsmanden – men det var holdt op.⁷⁶ Selv om præsten støttede myndighedernes synspunkt, at det var muligt med andre afgrøder, tyder intet på, at rapsavl kom til at spille nogen som helst rolle.

Husdyrbruget

I ældre tiders landbrug var der en grundlæggende afhængighed og balance mellem de forskellige grene af produktionen. Et rent agerbrug uden kvægavl var så godt som utænkeligt, da dyrenes gødning var en forudsætning for en rimelig kornafgrøde. Kvægavlen kunne ganske vist fungere uden korndyrkning, da foderkorn spillede en ret beskeden rolle undtagen til heste og stude, men menneskene behøvede korn hver dag til grød, brød og øl. Og så vidt muligt foretrak man langt op i tiden at dyrke det nødvendige korn selv. Kvægavlens to grene, mælkeproduktion og kødproduktion, kunne adskilles i ret høj grad. Mælkeproducenten kunne slagte tyreklavene som små eller sælge dem, og det forekom en del steder i Danmark. Kødproducenten kunne lade kalvene patte køerne, men det skete ikke. Også mælk og smør hørte til den daglige kost, og malkekøer fandtes formentlig på hver eneste gård i kongeriget og hertugdømmerne.⁷⁷

Men balancen mellem de forskellige former for landbrugsproduktion varierede fra egn til egn. Og når Løjt sogn kan karakteriseres som en egn præget af studeavl, betyder det, at det først og fremmest var gennem studeavl, bønderne skaffede sig noget, der kunne sælges, og derved fik penge til skatter, nødvendige indkøb og luksus i gode tider.

Kvægavl, hvadenten det drejer sig om malkekvæg eller stude, havde to forudsætninger: græsning om sommeren og hø til vinterfoder. Høet var ofte det, det kneb mest med. Løjt-bønderne reserverede næsten udelukkende deres bedste arealer med vedvarende græs til høslet. Indhegning af sådanne græslodder var én af drivkræfterne bag udskiftningsbevægelsen i sognet, og i 1704 fandtes høslettet næsten alene i private kopler og løkker – selv i Bodum, hvor det meste af jorden i øvrigt var i fællesskab. I 1704 opgives høslettet gård for gård i antal læs, og der var meget tydelige forskelle fra by til by. På Barsø havde bønderne kun godt 10 læs hø hver i gennemsnit, og en enkelt gård havde kun 5½ læs, det laveste i sognet. I Bodum og Kirkeby var det gennemsnitlige høslet pr. gård væsentligt højere – henholdsvis 16,4 og 19 læs. Men virkeligt godt høslet havde især de sydøstlige byer med gennemsnit pr. gård på 21,6 læs i Stollig, 25,5 i Skovby og ikke mindre end 30,9 læs i Barsmark, hvor Vestre Paulsgård havde sognets bedste høslet med hele 50 læs.

Sommergræsningen skete på græs af jævner kavlitet. Køer og heste skulle naturligvis være i nærheden af gårdene, og de blev sat ud på det selvsåede græs i brakmarkerne. I begyndelsen af 1700-tallet vil det på Barsø og i Bodum og Nørby sige, at de græssede sammen for hele byen, mens det i de øvrige byer skete i de udskiftede kopler og løkker, der udgjorde det meste af agerjorden. Får, kvier og stude blev sendt længere

bort. Ved by efter by står der i jordebogen fra 1704, at disse dyr græssede på de store heder, der begyndte ved Bodum og strakte sig vestover til Løgumkloster og Ribe. Dyrene var under opsyn af en fælles hyrde. Storbonden Paul Hansen fra Barsmark noterede 19.4.1740 i sin dagbog, at hyrden kom og noterede gårdens kvæg, heste og svin op. Hvert år i maj blev Paul Hansens får jaget ud på heden ved Rødekro, og de vendte så tilbage til gården i august-september.⁷⁸

Efterhånden som heder og overdrev i øvrigt blev opdyrket og opdelt, måtte denne hedegræsning ophøre, og dyrene måtte blive på gårdenes egne marker. I 1800-tallet var fællesgræsningen og fælleshyrderne forsvundet de fleste steder, og af Paulsgård-dagbogen fra 1858 fremgår tydeligt, at gårdens dyr kun græssede på Paulsgårds egne jorder.⁷⁹

Husdyrbrugets omfang

Med Aabenraa amts jordebog fra 1704 og den store undersøgelse af landbruget i Haderslev amt fra 1708-15 får vi for første gang et overblik over størrelsen og sammensætningen af besætningerne på Løjts store og mindre landbrug. De ses i tabel 14.

Tabel 14: Besætningerne på ejendommene under Åbenrå og Haderslev amter 1704/8.

stk.		heste	føl/ plage	køer	stude/ ungkvæg	får	svin
gårde	(118)	514	176	574	1523	1405	298*
toftbol	(28)**	50	7	58	53	183	34
kåd	(18)**	12	0	27	2	161	10
inderster	(28)**	6	0	27	2	185	13
ialt	(192)**	582	183	686	1580	1934	354
Gennemsnit pr. brug							
gårde		4,4	1,5	4,9	12,9	11,9	2,7*
toftbol		1,8	0,3	2,1	1,9	6,5	1,2
kåd		0,7	0	1,5	0,1	8,9	0,6
inderster		0,2	0	1,0	0,1	6,6	0,5

Tallene i parenteserne fortæller, hvor mange brug af hver kategori, der er tal fra.

* Tallene omfatter kun de 111 gårde under Åbenrå amt.

** Kun de brug, der havde mindst 1 dyr medtaget, og kun disse indgår i gennemsnitsberegningen. Udeladt er 1 toftbol (der blev drevet under en gård), 1 kåd og 41 inderstesteder – de fleste jordløse.

Kilder: LA, Åbenrå amts jordebog 1704; RA: Undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15.

Det er ganske tydeligt, at gårdene havde langt de fleste dyr, hvilket ikke kan overraske, da de også rådede over næsten al jorden. De var praktisk

talt enerådende inden for studeavl, og kun de havde ressourcer til opdræt af ungheste og kalve og kvier. De fleste toftbol havde heste, men de helt små brug havde det ikke. Derimod var der en del husmænd, der holdt sig en ko eller to – netop til familiens eget behov. Og først og fremmest havde småbrugerne en uforholdsmæssig stor andel af fåreholdet. Fårene var en slags fattigmænds kvæg, som ikke stillede store krav til græsmarker og hø.

Gårdenes gennemsnitsbesætning kan sammenlignes med, hvad man holdt andre steder omkring 1700. I tabel 15 sammenlignes de med besætningerne i Frederiksborg amt 1720 og på Nordals 1731-35.

Tabel 15: Gennemsnitsbesætninger omkring 1700 for bondegårde

Stk.	heste	føl	køer	ungkvæg/ stude	får	svin
Løjt 1704	4,3	1,5	4,9	12,8	12,0	2,7
Frederiksborg amt 1720	6,4	–	3,2	3,4	7,9	–
Nordals 1731-35	7,7	0,4	5,3	4,2	4,5	4,7

Kilde: LA, Åbenrå amts jordebog 1704; Fridlev Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500-1800, Kbh. 1978, s. 170 og 244f; P. Grau Møller: Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland, Åbenrå 1984, s. 113.

Løjt-bønderne havde tydeligvis færre heste end deres standsfæller i Nordsjælland og på Nordals. Der er mindst to grunde. Bønderne på Nordals og i Nordsjælland havde større kornarealer, der skulle pløjes og harves, og de skulle have heste til hoveri på de kongelige og hertugelige ladegårdes marker. Til gengæld havde Løjt-bønderne mere kvæg. Antallet af malkekøer var lidt lavere i Løjt end på Nordals, men væsentligt højere end i Frederiksborg amt, og med ungvæg – altså blandt andet stude – lå Løjt suverænt foran de to andre steder. Her var Løjt-landbrugets virkelige specialitet. Fåreholdet i Løjt var også højere end på Als og Sjælland, men langt lavere end i de jyske egne, hvor det var landbrugets vigtigste gren, og hvor gårdene kunne have helt op til et halvt hundrede får hver.⁸⁰

Tabel 16 sammenligner nogle oplysninger om den videre udvikling i husdyrholdets omfang. Tallene fra 1704 og 1774 omfatter kun dele af sognet, men kildens rent faktiske tal er så suppleret med et skøn over, hvad det sandsynlige tal for hele sognet var. Tallene fra 1861 omfatter hele sognet mens det er usikkert, hvor meget tallene fra omkring 1825 egentlig dækker.⁸¹

Tabel 16: Antallet af husdyr i Løjt 1704-1861.

	1704/8 (skøn)	1774 (skøn)	1825	1861
heste	600-620	–	429	442
føl/plage	190-200	–	–	67
køer	720-750	850	715	1157
tyre	–	–	–	16
stude	} 1620	575	} 877	644
ungkvæg				1245
får	1950-2000	–	807	2882
svin	380-400	–	301	548

Kilder: 1704/08: LA, Åbenrå amts jordebog 1704, RA, Undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15; 1774: LA, C.II.1.115 Generaltabelle über das befundene Hornvieh 1774; 1825: Trap, Danmark bd. 26 s. 896 (v. Rosens undersøgelser); 1861: Statistisk Tabelværk 3. rk. 3 (1864) s. 72 (kvægtælling juni 1861).

Kvægavlen var i århundreder den vigtigste gren af landbruget i Løjt. Takket være udskiftningen græssede de 3-6 køer, hver gård havde, for sig på gårdens egne marker. Markerne var kantet af levende hegn, og dyrene bar evt. et halstøj, der forhindrede dem i at bryde igennem til hø- og kornagrene. Foto fra ca. 1920 i Lokalthistorisk Samling, Løjt.

Umiddelbart er indtrykket noget uoverskueligt. På alle punkter ligger de von Rosenske tal fra omkring 1825 absolut i bunden, men dels er det usikkert, om de overhovedet omfatter hele sognet, og dels er det påvist, at de generelt har tendens til at ligge for lavt.⁸²

Det er dog ganske sikkert, at antallet af *heste* faldt væsentligt. Den vigtigste forklaring må være, at den tunge hjulplov blev erstattet af den lettere svingplov, der kunne klares af 2-3 heste, og som i almindelighed vandt frem først i 1800-tallet.⁸³ På Nordals blev antallet af heste næsten halveret mellem 1730 og 1830, men her var det af stor betydning, at hoveriet blev ophævet sidst i 1700-tallet, så bønderne slap for at holde ekstra heste til det formål.⁸⁴

Tilsyneladende blev der langt flere *køer* i Løjt sogn mellem 1704 og 1861. Det skyldes dog delvis en ændret opgørelsesmetode. I 1861 regnede man med *køer* på 2 år og derover, men 1774 – og måske også 1704 – med *køer* på 3 år og derover. Hvis man i stedet sammenligner det samlede antal *stykker kvæg* i stedet, så steg det kun fra ca. 2550 stk. i 1704 til 3129 stk. i 1861. Det er en stigning på kun ca. 23% i løbet af 150 år. Som hovedregel var kvægtallet altså *stabilt* i den her behandlede periode. Det stemmer fint overens med udviklingen i kongeriget. Fra 1774 til 1838 steg antallet af *køer* i kongeriget med kun 16%, og stigningen behøver ikke engang at være reel, da man allerede ved kvægtællingen i kongeriget 1838 var gået over til at regne med *køer* på 2 år og derover og derfor formentligt talte flere dyr med som *køer*, end man havde gjort 1774. Derimod steg antallet af *køer* med 22% på de kun 23 år fra 1838 til 1861⁸⁵ – næsten det samme som det samlede kvæghold i Løjt steg mellem 1704 og 1861. Det er derfor sandsynligt, at de noget usikre tal fra Løjt taler sandt, når de antyder, at den stigning, der rent faktisk skete, først kom efter 1830. – På Nordals steg tallet således heller ikke mærkbart mellem 1750 og 1830.^{85a}

Udviklingen i *fåreholdet* er det meget svært at vurdere, da antallet af får svinger stærkt i løbet af året. 1861-tællingen blev foretaget om højsommeren, hvor besætningen var på sit højeste, og faktisk var hele 60% af fårestanden under 1 år – altså lam. Hvis 1825-tallet kun omfatter voksne

Tabel 17: Besætningstal fra gården Blåsholm 1704-1840

	1704	1749	1769	1774	1800	1840
heste	5	6	5	–	4	4
føl/plage	1	1	2	–	3	0
køer	6	5	4	4	6	5
stude	} 18	4	} 4	5	} 6	4
kvier		2		1		2
kalve		8		–		6
får	12	10	7	–	6	6
svin	4	2	2	–	2	2

Kilder: LA, Åbenrå amts jordebog 1704; C.II.1.115 Generaltabelle über da befundene Hornvieh 1774; samt topografica 430C, skøder og skifter fra Blåsholm 1749, 1769, 1800 og 1840.

får, er forskellen ikke så voldsom. Det gælder noget af det samme for *svinenes* vedkommende, men først og fremmest var der kun få svin før 1864.

Fra en enkelt gård, Blåsholm, kan vi nøje følge udviklingen i besætningen mellem 1704 og 1840. Det slående er, at der ingen udvikling var, bortset fra, at der måske blev færre får, og at antallet af heste faldt fra 5-6 voksne heste til 4. Også disse besætningstal er vidnesbyrd om et *stabilt* landbrug.

Kvægavl

Kvæget var langt den vigtigste del af husdyrholdet – og af Løjt-landbruget overhovedet. I 1704/08 var kun 31% af kvæget køer. 1861 var det 38%, men forskellen skyldtes muligvis en ændret opgørelsesmåde (se ovenfor). Det er uhyre lavt. I kongeriget som helhed udgjorde køerne i 1861 68% af kvæget, og selv i Jylland, hvor studeavlens ellers var forholdsvis vigtigst, var hele 63% af alt kvæget køer. Kun i de allermest udprægede fedekvægsområder var køernes andel så lille som i Løjt – ca. en tredjedel.⁸⁶

Både 1704 og 1774 havde adskillige småbrug køer – gerne 1-2, og det rakte kun til mælk og smør til husbehov. På gårdene var der 3-9 køer og for det meste 4-6. Det lå meget fast. I 1774 havde mere end fem sjettedele af gårdene enten præcis samme antal køer, som de havde haft 1704, eller en enkelt mere eller mindre. Det var flere køer end de 3 pr. gård, der i 1695 regnedes for det nødvendige på en gård – og som 1774 var landsgennemsnit.⁸⁷ Det var også mere end det strengt nødvendige for at dække gårdens eget behov, så det er næppe noget særsyn, at der blev solgt smør fra Jakobs gård 1742 og Blåsholm i 1840'erne.⁸⁸

Naturligt nok havde store gårde flere køer end de små. I 1704 havde de gårde, der havde 2 otting jord eller mere, gennemsnitligt 5,7 køer hver, mens de mindre gårde i gennemsnit havde 4,5. Forskellen var dog mindre end forskellen i gårdenes jordtilliggende. Gårdene på 2 otting eller mere havde 2,4 køer pr otting, mens de mindre havde 3,3 køer pr. otting. Billedet er nogenlunde det samme by til by. Det betyder, at de store gårde brugte en forholdsvis mindre del af deres jord til græs og hø til køerne end de små gårde.

En kvægbesætning må, når den skal forny sig selv, nødvendigvis omfatte et vist antal kvier og kviekalve. I 1774 var der kun én kvie for hver 3 køer i sognet.⁸⁹ Antallet af kviekalve på 0-1 år må have ligget på ca. det halve af kotallet, så i alt har der været omtrent lige så mange kvier og kviekalve, som der var køer. Det svarer meget godt til forholdet mellem køer og ungvæg i Nordsjælland og på Nordals i 1700-tallet.

Når der i Løjt sogn var langt flere stykker ungvæg end køer, skyldes det studeavl. Studeavl var udelukkende orienteret mod salg – alene af alle grene af landbruget i Løjt sogn. Fra alle de bevarede bondedagbøger fra Løjt sogn 1660-1864 kender vi kun et enkelt tilfælde af, at en bonde selv slagtede en stude, men hver eneste dagbog, Blåsholm-regnskaberne og adskillige breve fortæller om salg – ofte af ret betydeligt omfang. På Blåsholm kunne man 1840-43 sælge 1-3 stude om året, og på den ene Elbjerg-gård solgtes 1848 4 stude. Et århundrede før drev storbonden Paul Hansen på Nørre Jakobsgård en udstrakt studehandel, hvor han opkøbte stude fra andre Løjt-bønder og solgte dem videre. Blandt dem, der solgte ham stude, var naboerne på de store gårde Kopperholt, Brøde, Bossensgård, Tosthøj og Nørre Fogedgård samt andre bønder fra Barsmark, Kirkeby og andre steder. Flere af dem solgte år efter år adskillige stude gennem Paul Hansen.⁹⁰

Paul Hansen købte stude for at sælge dem videre, men når vi ellers hører om køb af stude, var de billigere end dem, man solgte. Det var unge dyr, der skulle fedes på.⁹¹

Studene levede som de øvrige dyr mest af græs om sommeren og hø om vinteren, men modsat de fleste andre fik de også korn, for at de kunne være i nogenlunde rimelig foderstand om foråret. Paul Hansens dagbog fra 1740'erne viser, at der var to afsætningsmåder. En stor del af studene blev opkøbt om foråret af kvæghandlere fra marskområder som Stapelholm og Christian Albrechts Kog, der så lod dem fede helt op i marskengene i sommerens løb. Men Paul Hansen solgte også mange stude til slagtere i Aabenraa og Haderslev, og de blev leveret om efteråret, når de havde ædt sig fede om sommeren.⁹² Disse stude krævede god sommergræsning. Løjt-bønderne holdt fast ved studeavl, selvom den veg tilbage længere nordpå. Ud over, at de gode, men spredte græsarealer netop egnede sig til studeavl, har det også været af betydning, at Løjt lå bedre for afsætningsmarkederne i marsken og længere sydpå, end Nørrejylland gjorde.

Studeavl var ikke lige udbredt over hele sognet. Fra 1704 kender vi kun tallet for det samlede ungvæg – 1774 omvendt kun antallet af voksne stude.

Tabel 18: Gennemsnitlige besætninger af ungvæg/stude i Løjt sogns byer 1704 og 1774

gennemsnit pr. gård	Bodum	Kirkeby	Barsmark	Stollig	Skovby	Barsø
ungkvæg 1704	11,4	11,4	13,9	12,8	17,4	9,1
voksne stude 1774	2,1	3,5	5,1	4,7	5,6	5,3

Kilder: LA: Åbenrå amts jordebog 1704; C.II.1.115. Generaltabelle über das befundene Hornvieh 1774.

Ligsten over storbonden Paul Hansen (1694-1780). Paul Hansen ejede Barsmarks bedste gård, Nørre Jakobsgård, og han var én af de Løjt-bønder, der udnyttede overskuddet fra de store gårde til at engagere sig i andre erhverv. Han drev således en udbredt studehandel, og han havde andel i flere skibe. Også den flotte ligsten viser, at han fuldt ud kunne hævde sig i selskab med byernes velstående borgere. Lokalhistorisk samling, Løjt.

Når vi ser bort fra Barsø er rækkefølgen den samme, men skellet mellem Bodum og Kirkeby på den ene side, og Barsmark, Skovby og Stollig på den anden, står skarpere frem 1774. Det skyldes bl.a., at antallet af kvier og kviekalve overalt måtte følge kotallet og derfor ikke var særligt forskelligt fra by til by.

Der er en meget tydelig sammenhæng mellem antallet af voksne stude og hoeslettet, der netop som tidligere bemærket var dårligst i Bodum og bedst i de sydøstlige byer.

Noget ganske andet er, at antallet af stude og andet ungvæg også svingede voldsomt fra gård til gård. I 1704 lå 46 gårde forholdsvis lavt med fra kun 3 til 10 ungdyr hver, 55 gårde havde 11-20 hver, og 10 gårde nåede over 20. I 1774 var der en håndfuld gårde, som slet ikke havde voksne stude, mens 5 gårde havde over 10 – de to største i Stollig by samt Thielsens gård, Møllergård og Bossensgård i Barsmark. De største gårde havde helt klart flest stude, selvom der også var enkelte store gårde med få stude.

Tabel 19: Antal stude pr. gård 1774, fordelt efter gårdenes størrelse.

	gårde under 2 otting	gårde på 2 otting	gårde over 2 otting
Kirkeby	2,5	3,5	5,8
Barsmark	2,2	5,6	9,0

Kilde: LA C.II.1.115 Generaltabelle über das befundene Hornvieh 1774. Gårdene identificeret og opdelt efter størrelse ud fra Jes M. Holdt: Gårde og slægter i Løjt sogn.

Tabel 19 viser forskellen mellem antallet af stude på små og store gårde i Kirkeby og Barsmark i 1774. På intet andet felt var skellet så stort. Mens de store gårde holdt færre køer og avlede mindre korn pr. ottings jord end de små, holdt de også, set i forhold til deres jordtilliggende, flere stude. Det er mest tydeligt i Barsmark, hvor gårdene på over 2 otting i gennemsnit var dobbelt så store som gårdene under 2 otting, men holdt fire gange så mange stude. Det betyder, at de store gårde brugte en meget betydelig del af den ekstra jord, de havde i forhold til de små, på at avle græs og hø til studene. Det var helt overvejende de store gårde, der producerede de mange stude til salg, og man må regne med, at de har haft langt større pengeindtægter end de mindre gårde, hvor en stor del af produktionen gik til at dække gårdens eget behov.

Kvægpest

Ligesom kornet med mellemrum ramtes af misvækst, led kvægbruget flere gange under pest, der udryddede tusindvis af dyr. Én af de voldsomste pestepidemier rasede både nord og syd for Kongeåen 1745-48.⁹³ I Løjt kom det første pestudbrud på Peder Jespersen den ældres store gård i Stollig omkring den 1. april 1745. Endnu den 10. april havde pesten ikke bredt sig til andre gårde i sognet, men i løbet af april og maj ramte den yderligere 5-6 gårde i Stollig, 2 i Kirkeby og 1 i Skovby. I efteråret brød den ud igen, og nu gik det ud over nogle gårdmænd i Skovby, 3 i Barsmark og en enkelt i Stollig. For de ramte var tabene voldsomme. Peder Jespersen var ikke blot den, hvor det begyndte, men også den der led mest. På to måneder mistede han 5 køer, 12 stude og 14 kalve og ungdyr – vel hele den store besætning.⁹⁴ Men som helhed slap sognet nådigt sammenlignet med mange andre egne, fordi pesten kun ramte forholdsvis få. Sygdommen smittede ved direkte kontakt mellem dyrene, og det betød, at risikoen var betydeligt mindre i Løjt, hvor hver gårds dyr for det meste græssede for sig, end de fleste andre steder, hvor alle dyr gik sammen.

Kvægpesten hærgede flere gange senere. Ét af de voldsomste udbrud kom omkring 1780.⁹⁵ Store dele af Sønderjylland oplevede voldsomme tab, men efter alt at dømme gik Løjt helt fri.⁹⁶

Andre husdyr

Hestene var agerbrugets uundværlige arbejdsdyr. Antallet var i 1704 uhyre ens fra gård til gård. Af de 111 gårde under Aabenraa amt havde de 108 netop 4 eller 5 heste. De 4 var det nødvendige for at trække den tunge hjulplov, og mølleren på Runde mølle argumenterede i begyndelsen af 1700-tallet for, at nybyggersteder på Høgebjergs grund burde regnes som gårde, fordi de »pløjer med 4 heste forspændt«. ⁹⁷ Samtidig var 4 heste 2 vognspand. De, der havde 5 heste, havde én i reserve. De større husmandsbrug havde gerne 2 heste eller slet ingen. Med 2 heste kunne man klare alle andre redskaber end hjulploven – og den kunne man så evt. gå sammen om to og to.

Adskillige Løjt-gårdmænd handlede med heste, og 1735 regnedes heste sammen med kvæg og korn til deres vigtigste salgsvare. Paul Hansen på Jakobsgård solgte en hest i 1740 og én til 1742. På Blåsholm solgte man hele 3 heste i 1840, men der blev så til gengæld købt 2 i årene 1840-43.⁹⁸ Hestene indbragte i øvrigt normalt det dobbelte af en ko eller en stud, så det var ganske godt at kunne sælge en hest i ny og næ.

Fårenes uld og kød og deres tælle til lys indgik langt op i 1800-tallet i den

daglige husholdning på praktisk talt hver eneste gård i Danmark. Og de var nøjsomme. De kunne leve af græsset på veje og langs grøfter, og de kunne klare sig ude længere end kvæget, så de krævede ikke de samme mængder af hør. Derfor kunne også fattigfolk holde får, og de gjorde det i vid udstrækning.

Gårdene havde, som vi tidligere har set, lidt flere får end gårde på øerne, men færre end de jyske gårde. Løjt-fåreavlen rakte stort set kun til selvforsyning. Gårdene solgte nok uld, men hverken får eller fårekød i andet end helt ringe omfang. Derimod slagtede man hvert år et antal får ind under jul.

Svineholdet var beskedent i hele den behandlede periode. I 1704 var der i gennemsnit 2 svin på hver gård i Bodum og på Barsø, 2½ i Kirkeby og 3 i Barsmark, Skovby og Stollig. Når der var flest i sydøst, skyldes det, at svinene endnu på denne tid gik frit omkring i skov og krat og levede af olden og det, de ellers kunne finde. Og den bedste skov fandtes i sognets sydlige del. Kirkeby havde fællesskov, hvor oldenretten var fordelt efter ottingstal, men ellers var det mest private skov- og kratlodder, der gav plads til svin.

Dette svinehold stod ikke mål med det, der senere i århundredet var almindeligt på Sjælland.⁹⁹ Alligevel blev der ofte et svin eller nogle lispund røget flæsk til overs til salg. Også svinene blev slagtet sidst på året, når de havde ædt sig fede på efterårets olden og andre afgrøder.

Svineholdet er formentlig gået tilbage siden middelalderen, samtidig med at stadig mere skov blev ryddet til fordel for agerjord og græsning. De skattesvin, bønderne endnu skulle yde i 1600-tallets betyndelse, var i 1704 overalt afløst med en pengeafgift.

Alt andet husdyrhold var beskedent. I 1704 holdt en del bønder bier, og også i begyndelsen af 1800-tallet var der temmelig mange bistader i sognet.¹⁰⁰ Nogen central del af landbruget var det dog ikke. Det gælder også fjerkræavlen, som efter alt at dømme var beskedent.

Bondeøkonomi

Før offentlige myndigheder i vort århundrede pålagde bønderne regnskabspligt, blev der kun sjældent ført fuldstændige regnskaber på gårdene, og de er endnu sjældnere bevaret. I årene 1840-43 tilhørte gården Blåsholm imidlertid en umyndig, forældreløs dreng. To naboer var af faderen indsat som formyndere, og de aflagde et uhyre detaljeret regnskab, der er bevaret fra tre år, og som giver os et sjældent indblik i gårdens indtægter og udgifter.¹⁰¹ Vi er ganske vist sidst i den behandlede periode, men det er nu på mangfoldige områder vist, at landbruget i Løjt ikke

havde ændret sig synderligt mellem 1700 og 1840. Og netop fra Blåsholm ved vi, at i hvert fald besætningens størrelse havde ligget meget fast i hele perioden, (se side 134). Regnskabets billede af økonomien er derfor formentlig temmelig dækkende for en stor del af tiden mellem 1660 og 1864.

Fordelingen af *indtægterne* ses af tabel 20. Tallene demonstrerer, at indtægterne kom fra alle landbrugets hovedgrene – kornavl, mejeribrug, oksekødproduktion og svineavl. Men grenene vejede ikke lige tungt. Kød og levende dyr tegnede sig for 57% af indtægten, og animalske produkter i almindelighed for ca. tre fjerdedele, idet noget af posten »andet« omfatter uld, skind m.v. Den vigtigste enkelte indtægtskilde var salget af stude, som lå på 2-3 om året og indbragte op mod en tredjedel af pengeindtægten. Det er snarere under gennemsnittet for sognets gårde, da vi tidligere har konstateret, at de mindre gårde, hvortil Blåsholm hørte, netop med hensyn til antallet af stude lå langt mere markant under de store end i kornavl og kotal. Måske spiller det også ind, at Blåsholm var under administration, og at man derfor var mere forsigtig med at engagere sig i den ret ressourcekrævende studeavl end ellers.

Tabel 20: Indtægter på gården Blåsholm 1840, og 1842 og 1843 (gennemsnit)

korn	15%
smør	14%
køer/stude	31%
heste	15%
svin/flæsk	11%
træ	5%
andet	9%
ialt	100%

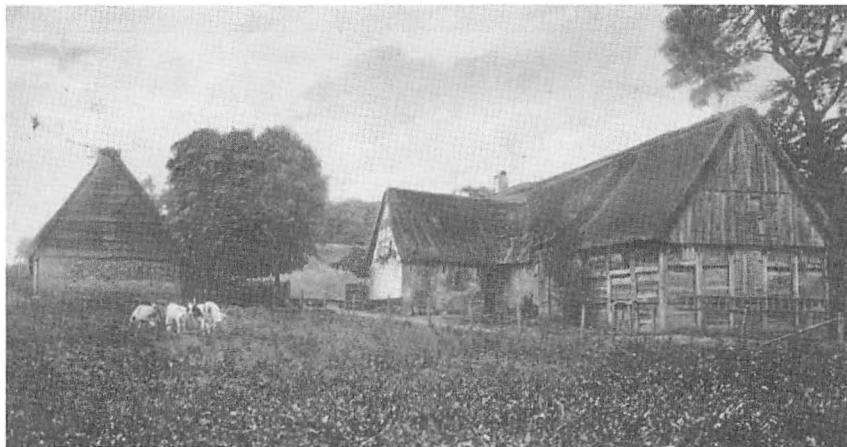
Beløb 846 rdl. excl. renteindtægter.

Kilde: LA, Top. 430C, regnskaber fra Blåsholm 1840, -42 og -43.

Salg af køer og heste bidrog ikke uvæsentligt til indtægterne på Blåsholm, og heller ikke det var noget særsyn. På Jakobsgård og Paulsgård solgtes der også heste og køer eller kvier.¹⁰² Men modsat studesalget modsvares det i ret høj grad af indkøb. På Blåsholm blev der i løbet af de 3 år, regnskaberne omfatter, solgt 3 heste og 1 føl og indkøbt 2 heste.

Det er egentlig overraskende, at de få svin spillede en så forholdsvis betydelig rolle blandt indtægterne. På Blåsholm solgte man 1-2 svin om året og hertil nogle lispund røget flæsk. Svinene var imidlertid ret dyre – 11-18 rdl. mod 26-28 rdl. for en voksen stud – så selv et enkelt svin kunne mærkes i regnskabet. Da svineholdet på Blåsholm ikke lå over det normale, må andre Løjt-gårde også have kunnet hente lidt pengeindtægter

De to Blåsholm-gårde lå omgivet af deres stærkt bakkede marker, kantet af levende hegn. Endnu i begyndelsen af vort århundrede havde bygningerne på den ene bevaret et gammeldags præg med mange bulhuse, og det er helt usædvanligt, at en del af en længe var et bulhus i to etager med stald for enden og storstue for oven. Bevarede regnskaber fra denne gård 1840, 1842 og 1843 giver et sjældent indblik i en sådan gårds drift og økonomi. Historiske Samlinger.

derfra, men der står meget lidt om salg af svin eller flæsk på andre gårde.¹⁰³ Man kan tænke sig, at Blåsholms administratorer har sparet mere på flæsket til gårdens husholdning, end man ellers gjorde.

Blåsholm solgte hverken får eller fårekød i løbet af de tre år, og vi hører heller ikke om, at man gjorde det andre steder. Det var så stor en del af befolkningen, der selv havde får, at markedet var ret lille.

Smør og korn var ganske stabile poster i Blåsholms regnskab, men de var ikke særligt store. I 1840 blev der ganske vist kun solgt et par tønder korn, men 1842 og 43 lå salget på ca. 30 tdr. hvert år. Det meste var havre, men der var også byg og rug imellem. Paul Hansen på Jacobsgård solgte temmelig meget korn i 1740'erne, og Elbjergs ejer solgte 5½ td havre i 1848.¹⁰⁴

Endelig har vi en bred vifte af andre indtægtskilder – træ og brænde, hør, uld og lærred, huder, humle og frø. Stort set alle grene af landbruget gav nogle år overskud, der kunne gøres op i penge. Men det var for mange tings vedkommende netop kun nogle af årene. Produktionen var uden megen tvivl lagt an på, at stude, smør og formentlig også korn skulle give en indtægt hvert år, mens man af det øvrige satsede på lige godt og vel at have til eget forbrug. Nogle år blev der så et overskud af sælge.

Udgifterne er allerede i regnskabet selv opdelt i nogle hovedposter. Regnskabet for 1840 er præget af nogle meget store éngangsudgifter i forbindelse med den forrige ejers død og ejerskiftet. Begravelsen løb op i 49 rdl., og de offentlige gebyrer og afgifter i forbindelse med ejerskiftet beløb sig til hele 144½ rdl. De er holdt uden for tabel 21, der viser fordelingen af de andre udgifter.

Den største udgiftspost var skatterne, og beløbet steg år for år. Overgangen til det nye skattesystem havde på ny givet skatterne større vægt. I

Tabel 21: Udgifter på Blåsholm 1840,-42 og -43 (gennemsnit)

husholdning	17%
skatter m.v.	31%
driftsudgifter	27%
lønninger	18%
personlige udgifter	7%
ialt	100%

beløb 921 rdl. Ekskl. udg. ved dødsfald 193½ rd.

Kilde: som tabel 20.

1700-tallet var de årlige afgifter af Blåsholm fastlåst på godt 31 rdl. om året i kopskat, men i 1840'erne var skatten steget til 80-90 rdl., mens priserne på korn og smør ikke var mærkbart højere end 1785-1800.

Den næststørste udgiftspost var gårdens drift og vedligeholdelse. Den omfattede tre hovedposter, hvoraf den vigtigste var indkøb af driftsmidler – dyr, korn og frø. Der blev indkøbt både sædekorn, kløverfrø og hørfrø, men ikke hvert år. I 1843 købtes en stud og 1842 2 svin, men de var langt billigere end de stude og svin, gården solgte. Det har været unge dyr, som man købte for at fede dem op. Den tungeste enkeltudgift var imidlertid to heste, der blev købt henholdsvis 1840 og 1843. Som tidligere nævnt modsvares det af, at man selv solgte 3 heste og 1 søl, så i alt gav hesteholdet et lille overskud. Den anden hovedpost var løn til daglejere, tømrer og murer. I alt blev det dog kun til nogle få rigsdaler om året – 1-2 % af de samlede udgifter. Vigtigere var den tredje post – regningerne fra hjulmageren og især smeden. Smederegningerne udgjorde 3-5 % af alle gårdens udgifter. Vi har bevaret en smederegning fra en anden gård på samme tid. Den viser, at det især var de hyppige skoninger af hestene, der løb op, men fremstilling og reparation af redskaber talte også.¹⁰⁵

Lønudgiften var større på Blåsholm end normalt. Der var hele tiden en karl og en pige helårs og endnu en pige halvårs. Det svarer til folkeholdet på Paulsgård 1858 og de gennemsnitligt 2,9 tjenestefolk pr. gård 1845.¹⁰⁶ Men oven i det kom en husholderske og en bestyrer, der 1842-43 til sammen tegnede sig for næsten 2/3 af hele lønudgiften. Det var naturligvis helt atypisk og betinget af, at der hverken var voksen mand eller kone på gården.

Husholdningsudgifterne bestod mest af nydelsesmidler som kaffe, te, brændevin, rom, vin, tobak, sukker, svedsker, rosiner og ris. Der var dog også nødvendige husholdningsartikler som salt, sæbe og eddike samt udgifter til væver, spinder, farver og bødker. Derimod var der kun få indkøb af almindelige fødevarer – lidt hvedebrød og lidt oksekød. I alt væsentligt klarede man sig med egen produktion af korn, øl, kød, smør, frugt og grønt.

Ejerens personlige udgifter var ret lave, hvilket naturligvis hænger sammen med, at der kun var én umyndig dreng og ikke en hel familie. Udgifterne fordeler sig bl.a. på beklædning (regninger fra skrædder, skomager og træskomager), selskabelighed (drikkepenge, udgifter ved et bal, gaver og en ikke helt lille kroregning) og skrivematerialer. I 1842 ofredes der knap 10 rdl. på et ur, og også administrationsregnskabet regnedes til ejerens personlige udgifter.

Regnskaberne fortæller tydeligt, at Blåsholms ejer sad i om ikke direkte rige så gode og trygge kår. Indtægterne flød pænt, og der var både råd til nødvendige udgifter og nogen luksus. Gården var ikke belånt – tværtimod havde ejeren ganske mange penge på rente hos forskellige andre løjtinger. I hvert fald én af de større lånere var kajtajn, så mere eller mindre direkte har ejeren af Blåsholm formentlig været med til at finansiere søfarten.

Krisen i 1820'erne

Også før kendte man til gode og dårlige tider, men vi ved kun lidt om, hvordan de mærkedes i Løjt før 1800. Nu svingede priserne på Løjt-bøndernes vigtigste salgsvare, studenc, knap så meget som kornpriserne,¹⁰⁷ så udviklingen har været lidt roligere end i kornbrugsegnene. Arvfæstet var også med til at gøre sårbarheden over for dårlige tider mindre, da den nye generation fik gården uden at skulle tegne sig for en stor gæld.

Tilsyneladende klarede Løjt-bønderne også de dårlige tider i 1. halvdel af 1700-tallet – især i 1730'erne – pænt. I hvert fald formåede de at betale skatterne, uden at der opstod store restancer.¹⁰⁸ Fra midten af århundredet begyndte priserne at stige. Det kulminerede i årene omkring 1800, hvor priserne på alle landbrugsvarer mangedobledes. Der blev stor velstand på gårdene, og ifølge en senere Løjt-præst, Matthiessen, udartede det til overdreven ødselhed.¹⁰⁹

Englandskrigene ramte søfarten, hvorimod landbruget stadig nød gode priser, men 1818-28 var der krise i landbruget med prisfald på alle produkter. Rundt om i landet gik utallige bønder fallit, især dem, der havde købt deres gårde til selveje til høje priser i årene omkring 1800.¹¹⁰ For første gang hører vi også om en række fallitter i Løjt sogn. 1822-23, hvor krisen var på sit højeste, gik mindst 4 Løjt-gårde konkurs – 2 i Løjt Kloster, 1 i Stollig og 1 i Bodum. I 1830'erne gik det ud over endnu en gård i Bodum og et stort toftbol i Skovby. 2 af fallenterne var nye folk, der netop havde købt deres gårde i den allerdyreste tid omkring 1805.¹¹¹

Når antallet af fallitter ikke blev større, hænger det sammen med, at de fleste gårde formentlig var uden gæld. Modsæt de fleste bønder i Danmark

havde gårdmændene i Løjt ikke behøvet at købe deres gårde til selveje til høje priser. Tværtimod havde arvefæstet betydet, at der ikke skulle udredes købesum eller indfæstning ved generationsskifte, så det ikke af den grund var nødvendigt at stifte gæld. Selvejet var tilstrækkeligt nyt til, at mange gårde dårligt havde oplevet forskellen. Og andre Løjt-bønder havde kapital. To af de konkursramte gårde 1822-23 blev købt af andre gårdmænd fra sognet, der drev dem under deres egne gårde i de følgende år.

Faktisk synes landbruget i Løjt ret hurtigt at være kommet over krisen. 1837 indberettede pastor Matthiessen ganske vist, at den overdrevne ødselhed fra tiden omkring 1800 var forsvundet, men antallet af tjenestefolk steg i disse år.¹¹²

Landbrugets dagligdag

På Vestre Paulsgård i Barsmark førte ejerens søn, den 19-årige Marcus Claussen dagbog igennem året 1858. Dagbogen giver os et delvist billede af årets gang i landbruget.¹¹³ Den daglige dont med at fodre, malke og rense ud, tænde op, bringe vand ind og lave mad, får vi intet at vide om. Tærskning og smørkærning omtales kun et par gange, og det samme gælder mærkeligt nok også harvning og tromling.

Derimod får vi god besked om, hvornår der blev bjerget hø og høstet korn, pløjet og sået. De beskæftigelser, der er omtalt mere fyldigt, ses af skema 1.

I årets tre første måneder lå markarbejdet stille. En del tid gik med at skove træ og save brænde og med at beskære levende hegn og rense grøfter, men for gårdmandsfamilien spillede besøg hos og af slægt og venner en lige så stor rolle. Karlens arbejde omtales næsten ikke, men tærskningen må have varet mange dage. Fra det bevarede tærskeregnskab fra en (anden?) Løjt-gård ved vi, at tærskningen blev påbegyndt i august-september og fortsatte vinterhalvåret igennem.¹¹⁴ Den var oftest afsluttet i februar-marts, men 2 år tærskede man stadig korn i maj. Reparationer af tøj, redskaber og andet har også taget megen tid om vinteren.

I april og maj kom der gang i mange forskellige slags udendørs arbejde. Forårsplojningen begyndte først i april, og lidt senere tog man fat på at så vårsæden – først havren, så byggen og til slut boghveden. Der blev sat kartofler og sået hør. Fra midt i maj til ca. 20. juni blev den største indsats lagt i at ordne veje, hegn og grøfter. Samtidig blev der savet brænde, og midt i juni hentede man tørv i moserne ved Bodum.

Fra den 23. juni ændrede arbejdsmonstret sig kraftigt. Den følgende måned var gårdejerens, hans sønner, datter, karl og piger beskæftiget med

Skema 1: Årets gang i landbruget på Vestre Paulsgård 1858.

	januar	febr.	marts	april	maj	juni	juli	august	sept.	okt.	nov.	dec.
arbejde med hegn, grøfter												
pløje												
så korn												
høste korn												
slå og bjerge hø												
køre gødning												
arbejde med tørv og træ												
arbejde med hør												
havearbejde o. lign.												
besøg af el. hos andre												

Kilde: Marcus Claussens dagbog. Det gamle Løjt bd. II s. 99-129 og bd. III s. 40-67.

at slå, vende, rive og bjerge hø næsten hver eneste dag. Det var årets travleste tid. Arbejdet strakte sig ofte ud på aftenen, og selskabeligheden lå på et minimum. Så godt som alt andet markarbejde veg til side i denne måned. Travlheden fortsatte 2-3 måneder, for så snart høbjergningen var til ende, tog man fat på kornhøsten, der varede til først i september, og derefter fortsatte høsten på en måde, idet der skulle plukkes nødder, æbler og bær.

I oktober-november fandt størstedelen af arbejdet med at køre og sprede møg og med at pløje sted, og der blev sået rug og hvede – ofte umiddelbart efter, at jorden var pløjet. Efterårsplojningen sluttede først et stykke ind i december, hvor det for alvor blev vinter. Alligevel er det tydeligt, at travlheden var mindre i efteråret end om sommeren. Der var atter tid til udbredt selskabelighed og hyppige besøg i Aabenraa, især på markedsdage.

Efteråret var samtidig tiden for at par af de festlige højdepunkter i landbrugsarbejdet. Den 4. oktober »bragede« man hørren. Det vil sige, at den blev tørret over kraftig varme. 2 dage før havde gårdejerens søn været i Aabenraa for at købe kød til bragefesten, som altid ledsagede bragningen. Den 9. november slagtede man 4 får. Det var i gamle dage helt typisk at slagte dem alle på én gang. Det betød ganske vist, at man fik endnu mindre fersk kød, men til gengæld var det mere praktisk både ved selve slagtingen og den følgende røgning af kødet. Man slagtede næsten altid sidst på året, så dyrene kunne æde sig fede om sommeren – og man kunne spare mest muligt på vinterhøet. Svinene blev først slagtet lige ind under

Marcus Claussen (1839-1904). Som de fleste andre unge mænd fra Løjt var Marcus Claussen ude at sejle som ung, men han befandt sig ikke godt på søen. Han ønskede at studere og var blandt de belæste bondesønner, der fandt vejen til den ret korte læreruddannelse. Efter 1864 slog den stærkt dansksindede Marcus Claussen sig ned i kongeriget. Efter det gamle Løjt II.

jul – den 14. december. Også de blev begge slagtet på én gang. Også det var anledning til en fest. Den 19. december holdt man pølsegilde på det friskslagtede kød.

Hertil kommer en mængde arbejde med husdyr, der skulle flyttes, behandles for sygdomme (bl.a. ved åreladning), eller ved efterårets indbinding have hårene svedet af i stedet for nyere tids klipning. Der var utallige ærinder rundt i sognet, til Aabenraa eller til nabosogne. Det var især gårdejereren selv eller hans sønner, der udførte disse, men karlen blev også af og til sendt af sted med en vogn for at hente eller bringe et eller andet.

I det hele taget havde enhver sin rolle i landbrugsarbejdet. Det tungeste fysiske arbejde tog især karlen sig af. Det var ham eller én af sønnerne, der pløjede, mens gårdejereren selv såede. Under sommerens høarbejde slog karlen det meste af græsset og sønnerne resten, mens sønnerne, datteren og pigerne spredte græs ud, rev og vendte det. Det gentog sig om høsten, hvor karlen også slog det meste korn, mens sønnerne og pigerne tog kornet op og bandt det til neg. Det hændte dog også, at gårdmanden selv førte leen. Om efteråret kørte den ældste søn møget ud, og pigerne spredte det.

Havearbejdet var arbejde for kvinderne og den yngste søn, mens omvendt hegnsarbejdet var mandsarbejde, som gårdejereren, hans sønner, karl og daglejere alle på forskellige tidspunkter tog del i. Den eneste, vi ikke hører om, er husmoderen. Hendes arbejde faldt inde i huset, og det tager dagbogen ikke med.

Som det allerede er nævnt et par gange, blev hverdagen imidlertid tit brudt af, at der kom gæster på gården, eller at gårdens folk enkeltvis eller flere sammen gik på visit hos slægt og venner. Gårdejerens bror, lærer Nis Claussen i Barsmark, og hans familie stod naturligt nok folkene på Paulsgård nær, men vennekredsen omfattede også en række andre gårdmandsfamilier fra sognet, præsterne dér og i Øster Løgum og borgere i Aabenraa. For det meste var det fra en enkelt til en fire-fem personer, der kom eller gik på besøg, men der var også lejligheder, hvor der samledes større selskaber. Et par gange var det en flok unge, der mødtes hos én af familierne, og fra anden side ved vi, at der blev holdt baller for sognets unge.¹¹⁵

Sammen med familien fejrede man især landbrugets, kirkeårets og livsløbets mærkedage. Det er allerede nævnt, at der holdtes bragefest og pølsegilde. Påsken fejredes med påskeæg og julen med klejner («svineører») – og begge højtider med visitter. Folkene på Paulsgård var i årets løb både til barselsgilde, nevøens konfirmation og bryllup på Barsø. Især bryllupperne var ofte meget store fester. Ved et bryllup på Svennegården på Barsø 1779 var der hen ved 200, der gav gaver.¹¹⁶

Tyende og daglejere

På landbrug af en størrelse som Løjt-gårdenes, slog familiens egen arbejdskraft ikke til. På næsten alle gårde var der tjenestefolk, og der blev flere af dem mellem 1660 og 1864. Aabenraa amts jordebog fra 1704 opregner for hver gård udgiften til pengeløn til tjenestefolk. Helt regelmæssigt regner den med en karl, en dreng og en pige på de store gårde, en karl og en pige på de mellemstore, en dreng og en pige på de små, og en enkelt karl eller dreng på de allermindste. Det sker så mekanisk, at der næppe er tale om de faktiske forhold, men snarere om det, man anså for almindeligt og rimeligt. Det faktiske antal tjenestefolk kender vi derimod fra folketællingerne:

Tablet 22: Gennemsnitligt antal tjenestefolk pr. gård 1769-1845

	1769	1803	1845
Kirkeby	1,3	1,7	3,4
Barsmark	1,7	1,9	2,8
Stollig	1,8	1,9	4,1
Skovby	2,4	1,9	2,9
Bodum	0,8	0,7	2,9
Høgebjerg	1,6	1,7	1,7
Barsø	1,4	1,4	1,9
Nørby	–	–	1,0
hele sognet	1,6	1,7	2,9

Kilde: Folketællinger. Gårdene identificeret v.h.a. Jes M. Holdt: Gårde og slægter i Løjt sogn.

Der var i 1769 og 1803 lidt færre tjenestefolk på gårdene, end man i 1704 havde foreskrevet. Ellers falder 2 forhold i øjnene. Fra 1769 til 1803 ændrede antallet af tjenestefolk sig dårligt nok, men i løbet af 1800-tallets første halvdel steg det voldsomt. Og mens der 1769 og 1803 var den nærmest tilvante forskel med gårdene i de sydøstlige byer i spidsen, Kirkeby på et mellemniveau og Bodum i bunden, var denne forskel forsvundet i 1845, hvor der var lige så mange tjenestefolk i Bodum og Kirkeby som i Barsmark, Stollig og Skovby. Derimod var Barsø og Høgebjerg ikke rigtigt med i væksten i antal tyende.

Egentlig er det overraskende, at der blev så mange flere tjenestefolk netop i 1800-tallets krisepålagte første halvdel. Landbrugets produktion steg vel nok noget, men som det er fremgået, steg kornarealet og husdyrtallet ikke nær så meget som folkeholdet. Grunden må i stedet være en anden. Enten er så mange flere af gårdmændenes egne sønner stået til søs, at der på den måde kom til at mangle arbejdskraft, eller også overlod

gårdmandsfamilierne mere af det praktiske arbejde til andre. Begge dele er formentlig rigtige. Pastor Mathiessen skrev i 1837, at »markarbejdet og det grovere arbejde kræver stadig fremmed tyende«, og han beretter, at der hvert år vandrede tjenestefolk til fra Haderslev amt og hele Jylland.¹¹⁷ Præstens billede bekræftes af folketællingen fra 1845. Kun godt en fjerdedel af tjenestefolkene var født i Løjt sogn, mens ca. 58% kom fra det øvrige Nordslesvig og knap 14% fra Nørrejylland. Også andre steder var flertallet af tjenestefolkene født uden for det sogn, de arbejdede i, men det var sjældent med så mange tilvandrede som i Løjt.¹¹⁸

Blandt tjenestefolkene var kvinderne i flertal. I 1769 var der 112 karle og tjenestedrenge i sognet over for 151 tjenestepiger – 1845 var det 190 over for 230. Det er næppe usædvanligt. Karlene arbejdede i mark og stald, hvor de udførte det meste af det hårdeste arbejde med at pløje, høste, tærse og meget andet. Men de deltog ikke i husarbejdet. Pigerne var derimod med i både hus- og landbrugsarbejde. De havde meget at gøre med at lave mad, vaske, gøre rent o.s.v., men de var også med i selve landbrugsarbejdet hvor de var med til at bjærge hø, høste korn og sprede møg.

Lønnens vigtigste del var det, vi vanskeligt kan måle – kost og logi. Her delte tjenestefolkene endnu ved periodens slutning i det daglige så nogenlunde kår med gårdmandsfamilien. De sov i alkover i stuer og køkken, og de spiste med ved familiens bord. Men skellene var ved at blive trukket skarper op. Før 1834 havde herskabet på Dalholt trukket sig tilbage til et soveværelse, og i sidste halvdel af århundredet blev der både soveværelser til gårdmandsfamilierne og karlekamre, pigeværelser og enkelte steder endda folkestuer til tjenestefolkene.¹¹⁹ Der er fortællinger om en gårdmandskone, der belærte sine børn om, at de ikke måtte omgås tjenestefolk, og om en gårdmand, der insisterede på, at karlen skulle gå bag ham i marken og hilse ham med hatten i hånden om morgenen.¹²⁰ Fortællingerne minder om et udtalt standshovmod – men også om, at man blev til grin, hvis man drev det for vidt.

Oven i kost og logi kom en løn i penge og visse naturalier, især tøj og lignende. 1740 hyrede Paul Hansen på Jakobsgård en karl for 11 rdl. og to skjorter.¹²¹ Ellers var det især pigerne, der fik tøj og klæde som en del af lønnen. En pige, der blev fæstet på Paulsgård 1858, aftalte en løn på 10 rdl., 10 alen lærred, 1 lispund hør og 1 pund uld, hvorimod karlen kun fik kontant løn – 34 rdl.¹²² Man har regnet med, at pigerne selv kunne spinde, væve og sy. Karlene fik i øvrigt altid mere i løn end pigerne. Jordebogen fra 1704 regnede med en løn på 10 rdl. om året til en karl og 4-6 rdl. til en dreng, men kun 5 rdl. til en pige, og på Blåsholm fik en karl i 1840-43 16-19 rdl. om året i pengeløn, mens pigerne måtte nøjes med 7-9 rdl.¹²³ Der er

intet nyt i, at mændenes arbejde blev vurderet højere end kvindernes, men det er også et spørgsmål om, at karlene havde visse alternativer i håndværk og søfart, mens pigerne næsten ikke havde andre muligheder og derfor måtte tage mod dårligere tilbud.

Det er næppe muligt at skaffe lønkesempler nok til at give et billede af udviklingen i »reallønnen«. Et eksempel tyder dog på, at den var lavere omkring 1840 end et århundrede før. 1740 betalte Paul Hansen på Jakobs-gård sin karl 11 rdl. og 2 skjorter – eller næsten lige så meget som de 14 rdl., han typisk fik for en stud.¹²⁴ 1840 gav man på Blåsholm kun 16 rdl. i karleløn, mens en stud nu kostede tæt ved det dobbelte – 26-28 rdl.¹²⁵ Kornpriserne var steget endnu mere.¹²⁶ Den stærke befolkningsvækst efter 1800 betød et overskud af arbejdskraft, som pressede lønnen nedad, og gårdmændene kunne derfor bedre tillade sig at holde ekstra tjenestefolk.

Tjenestefolkene var fra 1832 forpligtet til at have skudsmålsbøger, hvor deres husbond gav dem en udtalelse med.¹²⁷ Det var en betydelig magt, arbejdsgiveren fik på den måde, da et dårligt skudsmål gjorde det vanskeligt at finde arbejde. I 1858 havde familien på Paulsgård fæstet en pige, men hun blev sendt bort igen, »da hendes Skudsmaalsbog var slet«. Familien var dog villig til at antage en anden pige, der forloden plads i Dyrehave i utide. Hun skulle komme til Paulsgård snarest, hvis fru en i Dyrehave ville lade hende gå, »men« står der i dagbogen, »det er ikke sikkert hun bliver så nådig«. ¹²⁸ Tilsyneladende mente man ikke på Paulsgård, at det var den letteste arbejdsgiver, pigen ville væk fra, men måske har det også spillet ind, at det var midt i juni – lige ved indgangen til årets travleste tid, hvor der var god brug for et par hænder mere.

Arbejdet som tjenestekarl eller -pige var for unge mennesker. I 1769 var 2/3 af karlene og 4/5 af pigerne mellem 16 og 30 år, og det havde kun ændret sig lidt i 1845. Derimod var der kun meget få mindre børn blandt dem, der tjente på sognets gårde. I 1769 var der kun 14 tjenstedrenge og -piger under 16 år og i 1845 endda kun 8. Det er usædvanligt. I kongeriget var de 10-15 årige rigt repræsenteret blandt tjenestefolkene.¹²⁹ De blev imidlertid i høj grad brugt som hyrdedrenge, og det var der ikke den store brug for på Løjtland, hvor de allerfleste dyr gik i indhegninger. Fra skoleprotokollerne ved vi, at der var halvstore drenge i Løjt, der blev sendt ud at tjene – men påfaldende mange af dem blev sendt til Øster Løgum, hvor der netop var brug for hyrdedrenge.¹³⁰

På den anden side var mulighederne for at arbejde som tjenestepige forbi i 35-årsalderen. For karlene var det lidt anderledes. 1769 var der ret få karle over 30 år, men 1845 var ca. en tredjedel mellem 30 og 60 år. I mellemtiden var det at være tjenestekarl blevet en måde at leve på, der kunne vare gennem hele den arbejdsdygtige alder. I 1845 var der adskil-

tjenestekarle, der havde kone og børn, der næsten uvægerligt boede i Kirkeby, mens mændene havde ophold hos bønderne.

Det var dog stadig de færreste karle, der klarede sig på den måde, når de stiftede familie. Nogle blev søfolk, og nogle mestrede et håndværk, men de fleste bønderkarle fandt, når de giftede sig, deres udkomme som daglejere. Det var en usikker og fattig tilværelse. På Blåsholm betalte man i 1840'erne helt ned til 4 skilling i dagløn. Den laveste løn betaltes om vinteren. Om sommeren, når den lyse dag og dermed arbejdsdagen blev længere og landbrugets behov for arbejdskraft større, voksede daglønnen, og den kunne komme op på 12 skilling. Gennemsnitligt lå den på 6-7 skilling. Det vil sige, at en daglejer skulle arbejde ca. 120 dage for blot at opnå en karls pengeløn på 16 rdl. Én tønne rug kostede lige så meget, som en daglejer kunne tjene på 20-25 dage. Sætter man forsigtigt en families mindstebæhov til 10 tdr. korn om året – kun det dobbelte af, hvad en gårdmandsenke typisk fik i aftægtsydelse – betyder det, at en daglejer skulle arbejde mindst 200 dage for blot i bogstaveligste forstand at have til det daglige brød. Et enkelt slagtesvin kunne koste 150 dages løn, og var derfor uopnåeligt for en daglejer. Med blot korte perioders arbejdsløshed, risikerede man direkte at sulte.¹³¹

I 1800-tallets første halvdel søgte mange daglejere om sommeren til de store tørvemoser ved Bodum.¹³² Formentlig har det hårde arbejde i moserne givet mere end sædvanligt daglejerarbejde. I 1700-tallet var det ifølge et smederegnskab mest kvinder, der arbejdede i tørvene. De fik i 1720'erne 3-4 skilling om dagen.¹³³ I forhold til kornprisen var det endnu ringere betalt end daglejerarbejdet i 1840'erne – de kvindelige tørvearbejdere i 1720'erne skulle arbejde op mod 30 dage for at tjene til én tønne rug.

Man må regne med, at stort set hver eneste gård brugte daglejere år efter år. På Blåsholm havde man en daglejer 30 dage i 1840 og 15 dage i 1843.¹³⁴ Det var altså langt fra nok til, at en mand kunne leve af det. På Paulsgård brugte man i 1858 adskillige håndværkere, men egentlige daglejere omtales sjældent. Daglejeren Per Fiskbæk havde i januar nogle dages arbejde med at rense dam, køre jord, rydde buske og lignende. Hans kone var på gården for at hjælpe med at bage, og hun var med i høsten mindst én dag. De to blev mistænkt og arresteret, da nogle bistader blev ødelagt, men det blev ikke bevist, at de var skyldige.¹³⁵ Det er typisk, at mistanken med rette eller urette vendte sig mod disse småkårsfolk.

Husmændenes landbrug

Vi ved kun lidt om, hvordan sognets små landbrug blev drevet. De større husmandssteder – d.v.s. små toftbol og større kåd – holdt 1704 typisk 2

heste, 1-3 køer, 4-8 får og eventuelt et enkelt svin. De havde kun lidt jord. De små toftbol havde gerne 2-3 stykker jord, en årlig udsæd på et par tønder korn og et høslet på et par læs. De større kåd lå på det halve. Leve af det kunne man ikke, men nogle af disse brug kunne trods alt selv avle det meste af den kost, der var brug for. Med 2 heste kunne de selv klare alt andet landbrugsarbejde end pløjning med den tunge hjulplov. Og den kunne man så gå sammen om to og to. Disse større husmandsbrug var derfor forholdsvis uafhængige af gårdmændene i deres egen landbrugsbe-drift.

De små kåd og inderstesteder med jord havde endnu mindre arealer og endnu færre dyr. En kålhøve og evt. et enkelt stykke jord mere udgjorde hele agerbruget, og besætningen bestod som regel kun af en enkelt ko og nogle få får. Vi får nogle glimt af driften på et enkelt af disse småbrug gennem et smederegnskab fra Løjt Kloster 1725-30.¹³⁶ Bruget hørte formentlig til de små kåd. Smeden holdt én ko. 1728 solgte han den, men kun for dagen efter at købe en anden »for at give mælk«. At have mælk selv var selvfølgelig en stor fordel, men problemet lå i at skaffe græsning og hø. Andre steder i landet havde husmændene ret til at lade en ko græsse sammen med gårdmændenes dyr på byens fælles græsmark, men i det udskiftede Løjt sogn græssede hver mand sine dyr på egen mark. Husmændene måtte derfor oftest leje græsning hos gårdmændene. Smeden noterede 25.5. 1729: »kom vores ko til Laue Holdt« (en nabogårdmand), og året før havde han betalt samme Laue Holdt 10 mark for »en ko i græs«, (d.v.s. græsning om sommeren på brakmarken), og en anden gårdmand 2 ½ mark for »en ko i ævred« (d.v.s. græsning i stubmarken efter høst). Når kornet var høstet og høet bjerget, kunne køerne græsse overalt, og ævred-græsningen var derfor billigere end sommergræsningen. 1858 hører vi om en anden mulighed for at få græsning. Man udlejede vejene til græsning for husmændene. Gårdmandssønnen Marcus Claussen skrev i den anledning i sin dagbog: »Folk havde rigtignok snakket om, at de ikke ville have Køerne på Vejene iaar, men nu, da det kom til Stykket, blev det dog ved den gamle Slendrian alligevel«. ¹³⁷ Det har naturligvis ofte været gene-rende, at der gik køer på vejene, men for husmændene var adgangen til græs meget vigtig, og at leje det af gårdmændene var næppe altid muligt.

Hø ser det ud til, at smeden måtte købe sig til i 1728, mens han selv avlede det i 1729 og 1730. Han måtte dog stadig betale forskellige gårdmænd for at bringe det hjem. Smeden holdt ikke selv heste og måtte derfor betale sig fra at få meget landbrugsarbejde gjort.

I 1726, 1727 og 1729 noteres, at forskellige gårdmænd pløjede og såede. Det skete dels i maj, hvor der blev sået byg, og dels i november-december, hvor rugen skulle i jorden. 12.-14. maj 1729 førte en gårdmand 7 læs møg

ud for smeden. Alt dette arbejde skulle betales, men det skete normalt ved, at smeden modregnede det i gårdmændenes smederegning. Han brugte i øvrigt adskillige forskellige gårdmænd til at pløje, køre høg og møg m.v. Det er især naboerne på gårdene i Løjt Kloster, han skiftede imellem, men der var dog også både en anden gårdmand fra Kirkeby og én fra Skovby blandt dem, der udførte arbejde for smeden. Måske har han villet undgå at blive for afhængig af en enkelt gårdmand – måske har han blot til enhver tid brugt den, der havde bedst tid.

Smedens landbrug slog slet ikke til for at forsørge familien. Der blev købt ganske store mængder af korn og en del smør og lidt kød. Hvert efterår købte han 2-3 får og lam – tydeligvis for at slagte dem straks efter.

Løjts landbrug 1660-1864 – velstand og stilstand

I 1757, da debatten om udskiftningen var ved at tage fart, fremhævedes Løjt i »Oeconomisk Magazin« som et forbillede for det slesvigske landbrug. I Løjt, hed det, udtuskede bønderne deres jord med hinanden, så at »hver mand nu ejer og behandler sine som et enemærke og adskilt

Det særlige Løjt-fænomen, toftbolene, var en mellemgruppe mellem gårde og huse. Mange af dem bestod af én lang længe med beboelse, stald og lade i ét. Ofte var beboelsesdelen i grundmur og stald og lade i bul som på dette toftbol fra Barsmark. Foto af Jes M. Holdt 1940, Historiske Samlinger.

ejendom. Bonden som derved allerførst er blevet ejer af det, han havde, har med sin vindskibelighed forbedret sit tillæg, således at han nu med mindre arbejde oppebærer dobbelt frugt og kommer til en ønskelig velstand«. ¹³⁸

I 1895 angreb Peter Jensen i Tumbøl i avisen Hejmdal landbruget i Løjt for at være gammeldags og uproduktivt. Bønderne var ganske vist velhavende, men pengene var tjent på søen, »og landvæsenet er kun en Biting for dem«. ¹³⁹

På mindre end 150 år var Løjt fra forbillede blevet til et dårligt eksempel. Hvordan var det muligt?

Umiddelbart efter 1600 gjaldt det om én ting – at komme på fode igen efter krigen og pesten. Man genrejste da det landbrug, der allerede var skabt i forvejen, uden at foretage større ændringer. I det følgende halve århundrede fuldførtes den udvikling, der havde været i gang i sognet siden sidst i 1500-tallet, gennem udskiftning af den sidste fællesjord i de 4 større landsbyer og indførelse af arvefæste i 1704. Det landbrug, denne udvikling havde skabt, var en version af den fremherskende landbrugsform i Øst-slesvig i 15-1600-tallet. Det var et blandet landbrug med hovedvægten på studeavl. Mange af de udskiftede kopler og løkker var lagt ud til vedvarende græs og kunne vanskeligt drives med korn, og selv i de øvrige lagde man stor vægt på at opnå den bedste græsning. Afløsningen af hoveriet og naturallandgilden gjorde bønderne forholdsvis uafhængige. De kunne sælge deres produkter til den højstbydende uden at være bundet til en godsejer, ingen blandede sig i deres gårdes daglige drift, og de kunne være sikre på, at forbedringer af driften kom deres arvinger til gode. De havde både mulighed for og udbytte af at forbedre driften af deres gårde, og i almindelighed var jorden god og gårdene store. I lang tid skulle det give Løjt en førerstilling foran de fleste andre danske og sønderjyske egne.

Fra sidst i 1700-tallet begyndte landbruget imidlertid at ændre sig voldsomt i resten af landet. I løbet af få årtier gennemførtes en landsdækkende udskiftning – 1-200 år efter Løjt, men til gengæld efter mere moderne principper. Jordlodderne blev større og mindre spredt end i Løjt, der blev færre levende hegn og i det hele taget mere jord under plov og gjort mere ud af at skabe en ordentlig kornavl. Kornavlen blev da også langt større, og her kunne Løjt ikke være med. De i forvejen små kornarealer i Løjt sogn blev ikke udvidet væsentligt, og sædskiftet næppe ændret meget. Man kunne bedre følge med i stigningen af antallet af malkekøer, men studene forblev det vigtigste.

Når Løjts landbrug i det store og hele ikke ændrede sig 1750-1850, må man søge grunden i to forhold. Den struktur, der én gang var skabt, bandt. En fuldstændig nyfordeling af jorden for at opnå mere samlede marker og

kortere afstande, ville være et voldsomt indgreb, som man ikke kunne regne med at få alle med til. Når det var muligt andre steder, skyldtes det dels, at der var mindre forskel på de enkelte bønders jordlodder under fællesskabet, og dels, at der var en godsejer, der kunne skære igennem. Og på nogle punkter hindrede markstrukturen i Løjt en modernisering. De store afstande og spredte jordlodder gjorde en stor mælkeproduktion meget vanskelig, da man skulle rundt for at malke flere gange hver dag. Studene kunne i langt højere grad passe sig selv i fjernere marker. En virkelig god kornavl blev både generet af de mange hegn og grøfter og de store afstande, og det var man ganske opmærksom på. En sønderjysk landbrugsforfatter fra 1830 søgte at regne ud, hvor meget det ville fordyre driften, at jorden var spredt og afstandene derfor store. Efter hans opfattelse gik fortjenesten hurtigt tabt, hvis der var langt til markerne.¹⁴⁰

En anden grund er en konservatisme hos bønderne, der i øvrigt ofte var både forståelig og fornuftig. Det gik godt i Løjt, så hvorfor lave noget om? Der er overordentlig mange udtalelser om løjtingernes selvfølelse – en selvfølelse som gjorde det svært for løjtingerne at acceptere, at de kunne lære noget andre steder fra. I 1739 sendte regeringen et skema rundt i landet med en række spørgsmål om mulighederne for at drive landbruget bedre, bruge nye afgrøder o.lign. I Løjt blev det besvaret af sognefogden og en kreds af gårdmænd. Til spørgsmål efter spørgsmål svarede de enten, at det gjorde de allerede, eller at det kunne ikke lade sig gøre. Man kan vanskeligt fortænke bønderne, at de afviste muligheden af at dyrke tobak i Løjt, men det er påfaldende, at man til slut svarede, at der i det hele taget ikke kunne gøres noget for at forbedre landbruget i Løjt.¹⁴¹

Landhåndværket

I 16-, 17- og 1800-tallet var der håndværkere overalt på landet, og de fleste steder var det det eneste væsentlige erhverv ved siden af landbruget.¹ I Løjt sogn blev håndværket imidlertid i løbet af 1700-tallet overhalet af søfarten, men som sognets tredjestørste erhverv var det stadig af stor betydning. Vi ved meget lidt om, hvilke fag og hvor mange håndværkere, der var i sognet før 1700. I 17- og 1800-tallet fandtes der imidlertid en vid vifte af håndværksfag i sognet:

Tabel 23: Håndværkere i Løjt sogn 1704-1860

	1704	1735	1752	1780	1845	1860
<i>Redskabshåndværkere</i>						
smede	4	6	5	5	7+5	10+5
hjulmagere	7	4	2	3	3+1	4
bødkere	2	1	2	3	3	2+1
drejere	1	0	2	1	0	1
<i>Bygningshåndværkere</i>						
tømrere	3	2	3	3	3+2	4
murere	0	0	0	0	2	10+1
snedkere	1	2	3	2	5	7+5
tækkemænd	0	5	–	–	3	–
teglbrændere/stenhuggere	0	0	0	0	1	4
<i>Beklædningshåndværkere</i>						
skræddere	910	8	12	11	5+3	
skomagere	2	2	2	2	3	2
træskomagere	2	6	–	–	9	–
vævere	0	0	0	0	0	1
væversker/spindersker	17*	58	–	–	23	9
syersker/»Handarbeit«	–	–	–	–	29	25
<i>Andet</i>						
bagere/slagtere/urmagere	0	0	0	0	1	2
ialt	46	96	27	32	101+8	86+15
ialt i fag undergivet håndværkerlovene fra 1711 og frem	29	27	27	32	41+8	52+15

* Kun husstandsoverhoveder, dvs. absolut minimum.

NB: Fra 1845 og 1860 kender vi antallet af svende og medarbejdere, og det er opført efter +-tegnet.

Kilder: 1704: Åbenrå amts jordebog. 1735: Aflev. fra Kiel C.II.1.12, Insten und Handwerkerverzeichnis 1735; 1752: Åbenrå amt, v. Massows arkiv: lister over håndværkere og folk, der driver borgerlig næring, 1752; 1780: Åbenrå amt, l.v. Schmettaus arkiv, landhåndværkersager, sag nr. 24, håndværkerliste 1780; 1845 og 1860: Folketællinger, Løjt sogn.

De kvindelige håndværkere – væversker, kniplersker, syersker o.lign. – samt tækkemænd og træskomagere er ikke medtaget i listerne fra 1752 og 1780. Antallet af de øvrige håndværkere, der var omfattet af håndværkerlovene, var meget stabilt i 1700-tallet, men steg en del i 1800-tallets første halvdel. Stigningen var dog ikke så stærk som de fleste andre steder i hertugdømmerne.² Grunden er nok først og fremmest, at Løjt allerede i begyndelsen af 1700-tallet havde en stor og varieret håndværkergruppe.

Det er noget af et paradoks, at håndværket i hele denne periode var så udbredt på landet både nord og syd for Kongeåen, for fra middelalderen og frem til midten af 1800-tallet var det statens officielle holdning, at håndværk burde findes i byerne og ikke på landet. I princippet var det

De fleste håndværkere var småkårsfolk, der boede i ganske små huse eller lejligheder. Dette hus fra Barsmark var bolig og værksted for en træskomager. Selv her ser man, at selve beboelsesrummet var bygget i grundmur, mens husets anden ende var i bul. Foto af Jes M. Holdt 1935, Historiske Samlinger.

meste landhåndværk forbudt. I 1711 havde kongen og hertugen af Gottorp i fællesskab vedtaget, at der inden for en afstand af 3 mil fra købstæderne kun måtte være én smed, én hjulmager, én skrædder og én skomager pr. sogn eller gods. Kun ganske få afkroge af hertugdømmerne lå mere end 3 mil fra nærmeste købstad. Løjt sogn lå naturligvis inden for den forbudte zone omkring Aabenraa, og sognets nordlige del lå endda også for tæt på Haderslev.³ Var loven blevet håndhævet, ville konsekvenserne have været voldsomme. Selv når man ser bort fra de fag, der ikke var omfattet af forbudet – væversker, tækkemænd og træskomagere, som ikke regnedes for at konkurrere med byerhvervene – så var der i 1704 ikke 4 håndværkere i Løjt sogn, men 29, hvoraf de 25 altså egentlig skulle ophøre efter 1711.

Men loven blev ikke håndhævet, og i de følgende 100-150 år var regeringens politik over for landhåndværket valen. I 1736 og nogle år frem søgte man – tilsyneladende med et vist held – at låse antallet af håndværkere fast, så man først tillod en ny, når en anden var død.⁴ I Løjt lod man som oftest en ny håndværker komme til i samme fag, som den afdøde havde haft, men det skete også, at der i stedet kom en håndværker i et andet fag.⁵ Fra midten af århundredet var hovedreglen, at hvis en landhåndværker uhindret havde arbejdet i ét år, så måtte han fortsætte, men dog ikke holde medhjælp og ikke arbejde for folk uden for sognet. Kun i årene 1773-85 synes myndighederne i øvrigt at have gjort en indsats for at håndhæve disse bestemmelser, og i den periode kunne man skride ind over for enhver håndværker, der var kommet til efter 1773. Efter 1784 gik regeringens politik i stadig højere grad i retning af erhvervsfrihed, men fuldstændigt indført blev den ikke. Efter 1800 indførte man i stedet et

system, hvor håndværkerne skulle have koncession – hvilket ikke var så vanskeligt at opnå.⁶

De eneste, der konstant søgte af begrænse landhåndværket, var håndværkerne i købstæderne, der følte sig trængt i konkurrencen. Forhindre nye landhåndværkere i at komme til kunne de stort set ikke. Selv i 1770'erne og '80'erne, hvor myndighederne ellers også var mod nye landhåndværkere, lykkedes det sandsynligvis kun håndværkerne i Aabenraa at forhindre 1-2 håndværkere i Løjt. Nis Andersen i Kirkeby havde omkring 1780 oprettet en smedje uden tilladelse. Aabenraa-smedene tog da herredsfogden med sig ud for at standse smedjen. Med en del besvær, beredtede herredsfogden, fandt de den helt skjulte smedje, der end ikke havde skorsten, men hvor røg og gnister stod ud ad et hul i væggen, så hele byen var i fare for at brænde ned. Herredsfoged og lav beslaglagde smedeværktøjet samt et jernanker. Nis Andersen påstod ganske vist, at smedjen kun var til eget brug, men herredsfogden afviste dette med, at Nis Andersen kun havde 2 heste, og desuden havde arbejdet for bl.a. Hans Holdt på Dalholt. Han troede heller ikke på, at ankeret var Nis Andersens eget, da han intet fartøj ejede. Smedjen forblev da også lukket, men Nis Andersen fik tilkendt erstatning for det beslaglagte værktøj.⁷

Købstadshåndværkerne forsøgte også at hindre landhåndværkerne i at holde medhjælpere og arbejde for folk uden for sognet. De klagede over, at smedene lavede leer og knive til salg i Jylland og på Fyn, og skomagerlavet protesterede mod, at landskomagerne solgte sko på markederne.⁸ Da smed Anders Hansen i Barsmark 1777 søgte om at måtte holde svend, som faderen havde gjort, da svendens »for Landet tienlig og højfornødne Arbejd« lå ugjort hen, protesterede smedene i Aabenraa, og Anders Hansen fik heller ikke tilladelsen.⁹ Da samme Anders Hansen lavede smedearbejde for en Aabenraa-borger, kostede det ham en bøde.¹⁰

På den anden side vidner de stadige protester og klager fra lavene om, at det ikke lykkedes at standse landhåndværket eller blot bremse det i nævneværdigt omfang. Myndighederne gik simpelt hen ikke helhjertet ind for det. I tiden omkring 1780 var herredsfoged Bødeker en stadig fortalende for, at landhåndværkerne skulle have lov til at virke, for f.eks. »at ikke landmanden skal drage til byen for at få lavet et par sko«.¹¹ Bønderne viste deres stillingtagen ved at bruge landhåndværkerne.

De enkelte håndværksfag

Myndighederne så mest positivt på de landhåndværkere, der var nødvendige for, at landbruget kunne fungere, og her indtog smedene en ubetinget førsteplads. Herredsfoged Bødeker skrev o. 1780, at grovsmedens arbejde

»at beslå heste, vogne og plove«, var uundværligt for bønderne, og med god ret.¹² Atter og atter skulle de mange heste have nye sko eller de gamle repareret og slået fast med nye søm. En smederegning for sognefoged Hans Chr. Reuter i Stollig viser, at han i løbet af 7 måneder i vinterhalvåret 1839-40 mindst 10 gange havde heste til smeden. Somme tider var det enkelte heste, der skulle skos, andre gange to, tre eller fire. De samlede udgifter til skoning og hestesko udgjorde over halvdelen af smederegningen – som var ganske stor. Det har i det hele taget været smedens vigtigste arbejde og indtægtskilde.

I sognefoged Reuters regning tegner plovene sig for den næststørste udgift. Plovskærene skulle repareres og »hvæsses«, så de bedre kunne gå gennem jorden. Også vogne og træktøj krævede reparationer og nye jerndelev, og Reuter havde en hakkelsesmaskine, hvis kniv skulle til smed.¹³

Hakkelsesmaskinen er ny, men ellers er det de samme stykker arbejde, som de 4 smede i Barsmark og Kirkeby aftalte fælles priser på i 1755. Deres prislister omfatter foruden skoning af heste, diverse arbejde med vogne, plove, nav og hjulringe af jern, redskaber som leer, knive, økser og spader samt søm, hængsler og adskilligt andet.¹⁴ Der fulgte i det hele taget meget smedearbejde med landbruget. Fra sognefoged Reuters gård var man i gennemsnit hos smeden én gang om ugen, så det var vigtigt, at afstandene ikke var for store.

Smedene var da også altid fordelt ud over sognet med 1 i Bodum, 2-3 i Kirkeby og 1-2 i Barsmark. I 1735 omtales en smed i Skovby, men det anføres, at han hørte til Høgebjerg, og han har muligvis i virkeligheden boet på godsets område.¹⁵ 1744 fik ejeren af Høgebjerg ret til at holde egen smed, og siden var der altid smed på »Smedegården« ved siden af hovedgården.¹⁶ Ellers tillod myndighederne ikke, at antallet af smede steg. I 1743 søgte indbyggerne i Stollig forgæves om lov til at oprette en bysmedje, og 1757 forsøgte bønderne i Skovby sig med samme magre resultat.¹⁷ Først efter 1800 kom der smed i Stollig. Vi har tidligere set, hvordan myndighederne greb ind over for den ulovlige smed Nis Andersen i Kirkeby.

Aabenraa-smedene må have følt sig trængt af konkurrencen fra smedene i Løjt, som der efter deres mening var alt for mange af. I 1776 var der 6, men smedelavet i Aabenraa mente, at det var nok med 2.¹⁸ I virkeligheden skulle der dog utvivlsomt flere til for at opfylde bøndernes behov, og myndighederne lod da også antallet af smede blive på det niveau, som det lå på i forvejen. I 1779 havde smeden Peder Duus i Barsmark det problem, at kun hans gamle far og ikke han selv havde ret til at virke som smed på livstid. Han søgte da om lov til at arbejde videre og henviste til, at han i 12 år havde gået faderen til hånd og nu forsørgede denne, samt at hans

smedje var sognets ældste og modsat de andre uden jord, som han kunne leve af. Herredsfoged Bødeker anbefalede varmt ansøgningen og fremhævede, at Peder Duus var elsket af bønderne, dygtig og tjenstivrig og endda villig til om nødvendigt at komme ud til bønderne selv. Hos Barsmarks anden smed måtte bønderne derimod ofte vente længe eller ligefrem drage hjem med uforrettet sag. Med de store afstande i Barsmark kunne det være en stor belastning om vinteren. Noget mere kortfattet anbefalede en større kreds af Barsmarkgårdmænd selv Peter Duus' ansøgning. Der var enkelte fra Barsmarks østlige del, men først og fremmest var anbefalingen underskrevet af så godt som samtlige gårdmænd fra Thielsens gård og vestover.¹⁹ Barsmarks anden smedje lå da også i den østlige del – ved Lundtoft og Højen – så byen må have været mere eller mindre fast opdelt mellem de to smede.

Den anden Barsmark-smed på Peder Duus' tid var Anders Hansen, som vi tidligere har set forgæves søge om lov til at holde svend, og som fik bøde for at betjene en Aabenraa-borger. Da han søgte om tilladelsen til at holde svend, klagede Aabenraa-smedelavet over, at han lavede leer og knive til salg, og herredsfogden skrev i forbindelse med Peder Duus' sag det samme.²⁰ Allerede i 1735 havde amtsadministrationen i Aabenraa meddelt, at smede i Kirkeby og Barsmark fremstillede leer og knive til salg i Jylland og på Fyn.²¹ Ved at lave sådant kleinsmedearbejde med salg for øje, gik man for alvor bysmedene i bedene og overtrådte i øvrigt loven, men alligevel synes Løjt-smede altså på flere tidspunkter at have kunnet gøre det, uden at der reelt blev skredet ind. Derimod var det helt almindeligt, at smedene lavede kleinsmedearbejde for deres faste kunder. I 1840 fik sognefoged Reuter lavet både en hundelænke og en nøgle hos sin smed.²²

Smeden Peder Duus skrev omkring 1780, at sognets andre smede alle var formuende folk.²³ Listen over formueskatten fra 1789 bekræfter det kun delvist. Virkeligt velhavende var kun Hans Jessen Schmidt i Kirkeby, mens Jep Schmidt på Høgebjerg og Anders Hansen kun havde mindre formuer på henholdsvis 250 og 167 rdl. Peder Duus' egen formue var så beskeden som 25 rdl.²⁴ I 1810 havde 3 smede i Kirkeby og 2 i Barsmark derimod alle skattepligtige indtægter, der svarede til de mindre gårdmænds.²⁵ Flere af smedene havde i øvrigt toftbol eller kåd med jord ved siden af. Løjt-smedene var langt bedre stillede end smedene mange andre steder i landet, hvor bønderne ejede smedjen i fællesskab, og hvor smeden var ansat af disse. Det gjaldt bl.a. Als.²⁶ I Løjt var smedene selvstændige. De ejede selv smedje og redskaber og arbejdede for egen regning. Det var ganske dyrt at skabe en smedje, og derfor gik de normalt lige så fuldt i arv som gårdene.

Et nøjere indblik i en smedefamilies vilkår får vi fra et udgiftsregnskab fra en smed i Løjt Kloster 1725-30. Udgifterne lå på 100-130 rdl. om året, hvilket er en ganske stor omsætning.²⁷ Det er ikke overraskende. Vi har allerede set, at smedeudgifterne på gården Blåsholm udgjorde 3-5% af de samlede udgifter, og da der i gennemsnit var ca. 20 gårde og en del mindre ejendomme pr. smed, har smedens omsætning formentlig kunnet måle sig med i hvert fald adskillige mindre gårdes.

1726-27 brugte smeden i Løjt Kloster godt en tredjedel af sine samlede udgifter på smedjens drift. Der blev købt store mængder af jern, trækul fra Øster Løgum, og der blev hentet tørv i Bodum. Smeden holdt svend og pige, og af landbrug havde han en jordlod og en enkelt ko, hvilket gav udgifter til græsning, såning, hø m.v. Den største del af udgifterne gik imidlertid til husholdningen. Der blev købt store mængder af korn – 20-30 tdr. pr. år – og en del smør og fisk. Hvert år ved slagtetid indkøbte smeden dyr til at slagte; som regel 2-3 får eller lam, 1 svin og en stud, ko eller kvie. Det sidste var en luksus, som få gårdmænd undte sig selv. Der blev købt krydderier, brændevin, tobak, sirup, sukker og en del tøj. I alt væsentligt har denne families levestandard kunnet måle sig med de fleste gårdmænds.

Andre fag, der knyttede sig til selve landbrugets produktion, var *hjulmager* og *bødkere*. Bønderne lavede formentlig de fleste vogne selv, men hjulene skulle naturligvis være præcise, og det overlod man gerne til en hjulmager. 1704 var de talrige, men ellers var der lidt færre af dem end af smedene, og de var ikke i samme grad spredt ud over hele sognet. Det samme kan man sige om bødkerne, der lavede tønder til korn, smør, kød, salt og meget andet – d.v.s. både til landbrugsproduktionen og husholdningen. Også andre steder i kongeriget og hertugdømmerne var hjulmager og bødkere mindre talrige end smedene.²⁸ Forklaringen er, at bøndernes udgifter til hjulmager og bødker var langt mindre end deres smedeudgifter. På Blåsholm betalte man 1840, 1842 og 1843 i alt smederegninger på ca. 41 rdl., mens hjulmageren i alt kun tjente knap 2 rdl. på Blåsholm i løbet af de 3 år.²⁹ Selvom det ville have set anderledes ud, hvis Blåsholm havde behøvet en ny vogn ét af de tre år, skulle der mange kunder til for at skaffe et udkomme.

Et andet felt, hvor man benyttede håndværkere, var byggeri. I hvert fald fra begyndelsen af 1700-tallet var der *tømre* i Løjt sogn, og formentlig har der været det længe før. I Løjt var de fleste bygninger før 1800 rene træbygninger – bulhuse – mens andre var af bindingsværk. Begge typer krævede kyndige og erfarne folk til at rejse de komplicerede tømmerkonstruktioner.³⁰ Både i kongeriget og hertugdømmerne var tømmerne da også de mest udbredte bygningshåndværkere før 1850.³¹ Derimod er de lerkli-

nede tavl mellem bindingsværkets tømmer normalt enten blevet lavet af gårdens egne folk eller almindelige daglejere. I hvert fald nævnes der kun sjældent egentlige *murere* i Løjt, før man omkring 1800 gik over til at bygge i grundmur i større udstrækning. Og først med byggeriets nye blomstring omkring midten af 1800-tallet blev murerne den største gruppe af bygningshåndværkere. Og det ene fag tog det andet med sig, så der i 1860 også var kommet to teglbrændere i Løjt sogn.

Ved siden af nybygningerne var der også reparationsarbejder. På Blåsholm havde man 1840 en tømmer i 16 dage, og to år senere en murer i 6 dage. De fik begge 8 skilling om dagen – det dobbelte af en daglejers minimumsløn og lidt mere end den gennemsnitlige daglejertakst.³² Også tidligere måtte man betale for fagkundskab. Det betyder dog på ingen måde, at lønnen var høj, eller at murere og tømmer var velstående. Blandt de mange håndværkere, der end ikke kunne klare den beskedne håndværkerskat på 2 rdl., var der i 1789 adskillige bygningshåndværkere, og 1810 udgjorde tømmerne to tredjedele af alle de Løjt-håndværkere, der måtte have skatten sat ned eller slap helt.³³

Stråtagene skulle med jævne mellemrum udskiftes, og på den måde blev der arbejde til *tækkemænd*. Vi hører ikke meget om dem. De fandtes kun på landet, da man ikke måtte tække med strå i byerne, og derfor konkurrerede de ikke med noget lav i byerne.³⁴ Interessen for at finde ud af, hvor mange tækkemænd der var, blev derfor lille. Man har dog næppe kunnet leve af kun at være tækkemand, da arbejdet kun kunne gøres om sommeren. Det gik ganske hurtigt med at lægge et stråtag. På Paulsgård skulle man i 1858 have nyt stråtag på laden, og det klarede to tækkemænd på henholdsvis 4 og 3 dage.³⁴

Inde i husene gav de mange panelbeklædte stuer med indbyggede alkover, skabe og bænke arbejde til *snedkere*. Rundt omkring ser man stadig nogle af de fine ting, de lavede. Selvom bønderne fra sidste halvdel af 1700-tallet også købte fine møbler og ure fra byerne eller endda udlandet, var der alligevel arbejde til et voksende antal snedkere, ligesom snedkerfaget i samme periode vandt frem i kongeriget.^{34a}

Landhåndværkets tredje store arbejdsområde var beklædning. *Skræddere*, *skomagere* og *træskomagere* udgjorde til enhver tid den største gruppe af mandlige håndværkere. I en tid før tøj blev fremstillet industrielt, var der kun to muligheder for at få det. Enten måtte man sy det selv eller man måtte have andre til det. Tjenestepigerne syede selv og fik en del af deres løn i form af stof, garn eller ligefrem ubearbejdet uld og hør, men gårdmandsfamilierne fik andre til at fremstille en stor del af deres tøj. Ejeren af Blåsholm i 1840'erne havde både 1840, 1842 og 1843 forholdsvis store udgifter til skrædder – f.eks. langt mere end gårdens murer- og tømmerreg-

ning.³⁵ De to år var der også betalt skomager og træskomager. Stort set alle i sognet har skullet bruge mindst ét par træsko om året, og de færreste har kunnet lave dem selv, så træskomagerne har haft en del at gøre. Det var også nødvendigt, for træsko var billige. De blev lavet på bestilling,³⁶ og det gjorde tøj og andet fodtøj uden tvivl også. Tit kom skræddere og skomagere ud til folk. På Paulsgård havde man adskillige gange i løbet af 1858 skrædder eller sy pige på gården – bl.a. for at lave en kjole til gårdejerens datter. Sønnen søgte derimod flere gange til Aabenraa for at købe eller få syet tøj – vel nok, fordi man der kunne tilbyde mere i kvalitet eller moderne snit end hos landskrædderen.³⁷ Netop i årene 1845-60 gik antallet af skræddermestre i Løjt sogn kraftigt tilbage. I samme periode stagnerede landskræddernes tal også i kongeriget.³⁸ Grunden er muligvis, at landskrædderne ikke kunne klare nye luksuskrav, som formentlig er slået særligt kraftigt igennem i det velstående Løjt, hvor de mange søfarende oplevede nye moder og kvaliteter andre steder.

De fleste landskræddere og -skomagere var småkårsfolk, der arbejdede alene og lærte faget af deres fædre eller andre landhåndværkere. I 1845 havde ikke en eneste skrædder eller skomager i sognet svend eller lærling, og 1860 kun nogle få. Velstående skomagere hører vi intet om, og 1789 udgjorde skræddere langt den største gruppe af Løjt-håndværkere, der måtte have håndværkerskatten nedsat.³⁹ Der var dog også driftige skræddere. I 1810 var der flere skræddere blandt de få håndværkere, der betalte indkomstskat, og ingen Løjt-skrædder fik det år nedsat håndværkerskatten.⁴⁰ En generation før havde skrædderen Marcus Jensen i Kirkeby tilsyneladende skabt sig en god forretning. Som de fleste andre havde han først lært skrædderfaget hos sin far, men derefter havde han arbejdet hos andre landhåndværkere som svend og endda stået i lære hos en mester i Aabenraa, og købt mesterbrev hos lavet dér for en ganske høj pris. Han havde ret til at holde to svende, men lavet klagede over, at han havde holdt helt op til fire, og det ville i det hele taget gerne forhindre ham i at virke på landet – uden held.⁴¹

Egentlige håndværkere inden for levnedsmiddelområdet fandtes stort set ikke, hvis man ser bort fra møllere og krofolkene, der også brændte brændevin. 1845 var der en enkelt slagter i sognet, og 1860 en bager. Folk klarede selv fremstillingen af fødevarer.

I 1860 var der derimod dukket en enkelt repræsentant op for et fag, der tidligere udelukkende havde eksisteret i byerne: der var kommet en urmager i sognet.

Det er et gennemgående træk ved hele mandshåndværket, at langt de fleste havde lært faget af deres fædre. Det gælder alle dem, hvis baggrund vi kender: smedene Anders Hansen og Peder Duus, snedkeren Hans

Hørren skulle igennem en lang proces på vejen fra plante til lærred. Før at få de træagtige dele af planten væk skulle den både »rødnes«, »brages«, »skættes« og »hegles«. På et heglebord som dette fra gården Blåsholm, blev grove fibre og urenheder nærmest kæmmet fra på heglernes jernpigge. Her har man desuden sat en garnvinde fast på bordet, der stammer fra 1700-tallet. Aabenraa Museum.

Petersen og skrædderen Marcus Jensen. Marcus Jensen havde dog modsat de andre også stået i lære hos andre skræddere på landet som i byen.⁴² Lærlinge og svende var dog sjældne. Før 1800 var de som hovedregel forbudt, og vi hører da også kun om ganske få. I 1845 var der i alt 8 håndværkssvende i sognet, og deraf var over halvdelen smedesvende. Allerede 1860 var Løjt-håndværket dog på vej mod bylignende forhold med en større anvendelse af svende især blandt snedkere og skræddere.

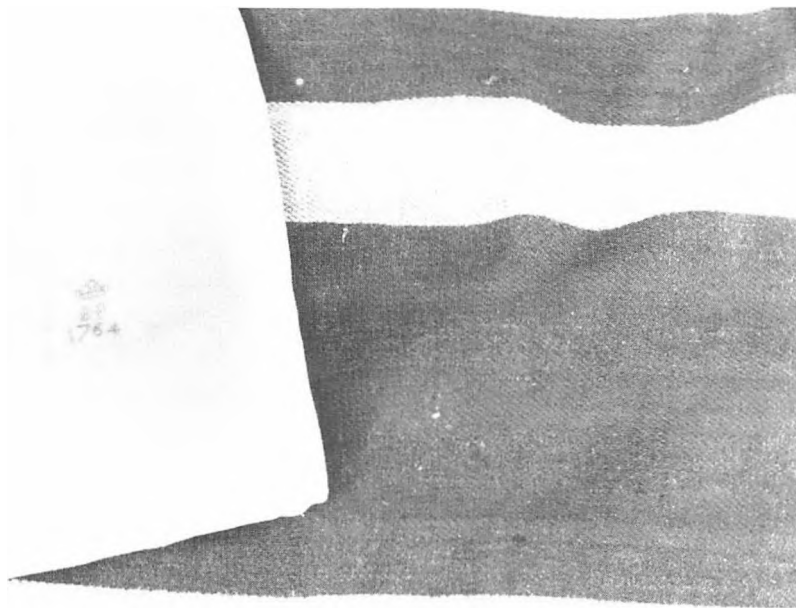
Alle de tidligere gennemgåede fag levede næsten udelukkende af at betjene sognets øvrige befolkning, og det var kun en beskedne undtagelse, at smede lavede leer og knive til salg længere borte. Desuden var alle disse fag næsten rene mandefag, hvor kvinderne ikke deltog i selve håndværksarbejdet. I 1845 var der en enkelt gift kvinde i Løjt, der var koncessioneret dameskrædder, og 1860 var der en enkelt kvindelig skræddersvend.⁴³ Det

betyder dog på ingen måde, at der ikke var kvinder, der var håndværkere. Faktisk var den største gruppe af landhåndværkere overhovedet kvinder, der var beskæftiget med at væve, spinde og sy. Disse *væversker* og *spindersker* var samtidig de eneste håndværkere, der i større omfang lavede ting, der skulle sælges uden for sognet, og de var derfor direkte med til at skaffe sognet pengeindtægter. De arbejdede især med at forvandle hørren, der blev dyrket så ivrigt i Løjt sogn, til fint lærred. I 1735 hed det, at der var talrige væversker i sognet, der af den hør, man dyrkede der, lavede lærred både til salg og eget forbrug.⁴⁴ Og 1837 skrev pastor Matthiesen i Løjt, at lærredsvævningen i sognet kunne sammenlignes med knipleindustrien vestpå.⁴⁵ Hørlærredet var Løjts specialitet, men ulden fra de mange får blev også vævet til vadmél – det danske bønders traditionelle klæde – og der blev vævet svært drejlstøj, som formodentlig især er blevet brugt til søs.⁴⁶ Måske har nogle af væverskerne mestret den vanskelige og kostbare »Beiderwand« med grundvægning i hør og mønster i uld, som netop kendes fra det østlige Sønderjylland.

Der var virkeligt mange af disse kvindelige tekstilhåndværkere. I 1704 var 17 væversker og spindersker husstandsoverhoveder med eget hus eller lejlighed, og vi må regne med, at der har været adskilligt flere, som har boet hos slægtninge. I 1735 var der hele 58 væversker i sognet – de fleste i Kirkeby men også en del i Barsmark og Stollig. I 1845 skelnede man mellem væversker og spindersker på den ene side og kvinder, der levede af at sy eller andet »håndarbejde« på den anden, men i alt var der næsten præcis lige så mange kvindelige tekstilarbejdere som 1735, og de udgjorde stadig over halvdelen af alle håndværkere i sognet. Det er væsentligt mere end de fleste andre steder. I kongeriget udgjorde væversker, spindersker og mandlige vævere snarere en fjerdedel end halvdelen af landhåndværkerne i første halvdel af 1800-tallet.⁴⁷ Der kan ikke være tvivl om, at den store koncentration af væversker i Løjt skyldtes høravl og lærredproduktionen. På de 15 år mellem 1845 og 1860 gik antallet af kvindelige tekstilarbejdere imidlertid stærkt tilbage, og tilbagegangen ramte kun væversker og spindersker, men ikke syerskerne. Det svarer ganske til udviklingen i kongeriget i de samme år.⁴⁸ Den industrielle revolution kunne omsider for alvor mærkes i Danmark, og dens maskinfremstillede garn og klæde var ved at udkonkurrere hjemmenvævningerne og heriblandt Løjt-lærredet. Et par årtier senere var den traditionsrige høravl og lærredsvævning – igennem århundreder én af sognets specialiteter og stoltheder – helt døet bort.

Væversker og spindersker arbejdede ofte på den måde, at de mod aftalt løn spandt og vævede hør for gårdmændene, der selv solgte det færdige lærred. På Blåsholm betalte man således væver- og spinderløn, mens man

Fra før år 1700 og frem til 1860erne var et usædvanligt stort antal kvinder i Løjt beskæftiget med at spinde og væve. Løjt-væverskerne var især kendt for deres fine hørlærred, som pudevåret til venstre er et eksempel på. Klæde vævedes ofte til olmerdug med trend af hør og islæt af uld som skørtet til højre, der er vævet omkring 1830 af væversken Magdalena Truelsen Kier i Løjt Kirkeby. Hun havde også spundet og farvet garnet. Aabenraa Museum.

selv solgte lærred – men derimod ikke hør.⁴⁹ Man regnede dog væver- og spinderudgiften til husholdningen, så på Blåsholm har man muligvis især fået lavet tøj til eget brug. Det er muligt, at væversker og spidersker også har købt hør og forarbejdet den og solgt lærredet for egen regning, men normalt har de næppe haft mulighed for det. Langt de fleste af dem var nemlig fattige. Det var enkernes og de ugifte kvinders erhverv og i øvrigt stort set deres eneste mulighed for at forsørge sig selv, når de var blevet for gamle til at være tjenestepiger. De allerfleste af dem boede i små lejligheder eller lejhuse, nogle alene, men de fleste enten sammen med slægtninge eller andre væversker. Flere af de ældre havde unge kvinder boende, der skulle lære faget.⁵⁰ Vi må også regne med, at en del gifte kvinder fra de dårligst stillede grupper har vævet, men det nævnes ikke i folketællinger og håndværkerlister.

Håndværket i Løjt – landbrugets tilbehør

Det var et almindeligt forhold i Danmark – og mange andre lande – i den her omtalte periode, at de af landbrugssamfundets behov for at få fremstillet og repareret redskaber, bygninger og daglig beklædning, som bønderne og deres tjenestefolk ikke selv tog sig af, først og fremmest blev opfyldt af håndværkere, der slog sig ned ude i landsbyerne. I princippet ønskede den danske regering vel nok, at mange af disse funktioner skulle udfyldes af købstæderne, men man veg tilbage for virkeligt alvorlige forsøg

på at trumfe det igennem. Selv ret begrænsede reguleringer afslørede da også, at man både stod over for problemet med den store landhåndværkerbefolkning, der ikke uden videre kunne fratages sit livsgrundlag, og en modstand mod begrænsninger fra de bønder, der så massivt brugte landhåndværkerne. Også i Løjt var der håndværkere, der kæmpede for retten til at udøve deres fag, og bønder, der ønskede at beholde dem.

I Løjt var der allerede omkring år 1700 en usædvanlig stor og bredt sammensat håndværkergruppe. Det er atter Løjt-landbrugets forholdsvis store og veldrevne gårde med den udstrakte pengeøkonomi, der gjorde sig gældende. Løjt-gårdmændene havde bedre råd til at bruge håndværkere til mangfoldige ting end de fleste andre bønder. Ellers fulgte udviklingen i Løjt det almindelige mønster, der betød, at antallet af håndværkere godt og vel holdt trit med væksten i befolkningen. Både bøndernes stigende velstand og den voksende befolkning betød, at markedet for håndværkerne blev større, men samtidig måtte den voldsomme forøgelse af antallet af jordløse efter 1800 næsten nødvendigvis føre til, at mange af dem søgte sig et udkomme i håndværket.

Landhåndværkets mest udbredte og uundværlige grene var dem, der opfyldte landbrugets og landbefolkningens behov for forarbejdede produkter, men der var en anden side, som tog sig af at forarbejde nogle af landbrugets egne varer til salg uden for hjemegnen. Landhåndværk af den type fandtes langt fra overalt, og hvor den forekom, var den gerne specialiseret. Løjt hævdede sig i dette selskab med sin udstrakte og berømmede lærredsvævning, som var et næsten rent kvindefag og et hovederhverv i sognet i mindst 150 år. Denne form for hjemmeindustri fik imidlertid tidligere dødsstøttet af den industrielle udvikling end andet landhåndværk, og allerede fra midten af 1800-tallet var Løjt-vævningen i rivende tilbagegang.

Socialt hørte de fleste landhåndværkere af begge køn til sognets underklasse. Den store underklasse og den forholdsvis talrige og velstående gårdmandsoverklasse var i høj grad hinandens forudsætninger.

Søfarten

Det er svært at påvise, hvornår søfarten fra Løjt tog sin begyndelse. Allerede i 1600-tallet blev der sejlet en del fra Aabenraa til havnene rundt om Østersøen, men omfanget var næppe imponerende.¹ Intet vidner om, at Løjt sogn skulle have været særligt involveret i denne søfart før 1700. Endnu 1704 var der ifølge Aabenraa amts jordebog kun 3 husstandsoverhoveder i sognet, der var søfolk.² Men fra begyndelsen af 1700-tallet blev Aabenraa en virkelig betydelig søfartsby, og løjtingernes andel i denne

skibsfart voksede hurtigt, så søfarten overhalede håndværket som Løjts næstvigtigste erhverv. Antallet af søfolk i Løjt fortsatte med at stige i 1800-tallets første halvdel.

Tabel 24: Antal søfolk i Løjt sogn 1759 og 1845

	1759	1845
kaptajner	15	39
sturmænd	19	55
menige søfolk	92	127
ialt	126	221

Kilde: LA, Åbenrå amt pk. 578, lister over søfarende 1759-64; folketællingen 1845 for Løjt sogn.

Løjt havde som landsogn ikke ret til at holde en selvstændig Løjt-flåde. Løjt-søfarten var en del af Aabenraas skibsfart – og en stadig vigtigere del. Sidst i 1700-tallet var der nogenlunde lige mange søfolk i Løjt og Aabenraa, men i 1845 var der halvanden gang så mange i Løjt som i byen.³ Og det var især kaptajner og stormænd, der blev flere af i Løjt, så løjtingernes indflydelse i Aabenraaflåden blev langt større i 1800-tallet, end den havde været i 1700-tallet. Dette er ikke helt uden sidestykker. Også skibsfarten fra visse kongerigske købstæder som Odense og Svendborg, havde en betydelig deltagelse fra enkelte landsogne i oplandet.⁴

Hvordan gik det til, at netop det rige landbrugssamfund Løjt og ikke Aabenraas andre og fattigere nabosogne samtidig udviklede sig til ét af de førende søfartssogne inden for kongeriget og hertugdømmerne? Fuldstændig kan vi næppe nogen sinde svare på det. Men noget af det første, vi kan påvise, er, at løjtinger var med til at finansiere Aabenraa-søfarten. I 1713 var der mindst 11 Løjt-bønder blandt de 125 personer, der ejede parter i Aabenraa-skibene.⁵ Løjts store gårde med deres udskiftede jorder og store kvæghold gav et overskud, der kunne investeres. Da gårdene gik udelt i arv, og da der langt op i 1800-tallet kun skete få kapitalkrævende ændringer i landbruget, var der ikke brug for alle pengene i Løjt. Vendte man sig mod Aabenraa, var skibsfarten det eneste virkeligt betydelige erhverv og den eneste rigtigt gode investeringsmulighed.⁶ Mange Løjt-bønder blev derved partredere.

Den første Løjt-reder, vi rigtigt kender noget til, illustrerer udmærket denne overførsel af kapital fra landbrug til søfart. Det drejer sig om storbonden Paul Hansen, der har efterladt sig en dagbog fra årene 1740-44. Han var ejer af den store Nørre Jakobsgård i Barsmark, som formentlig var Løjt sogns bedste gård, og det gav ham midler til at engagere sig i andre erhverv. Han drev en udstrakt studehandel og havde altså også

betydelige interesser i søfart. Paul Hansen var partreder i flere skibe, men han rejste også penge – både sine egne og andres – i form af *bodmeri*, en art risikovillig skibsobligation, der ikke gav andel i udbyttet, men i stedet en høj rente. Et par gange noterede Paul Hansen, at bodmeri stod til 12% i Østersøen og 14% i Nordsøen.⁷ Den større risiko på Nordsøen skulle betales. Renten lå væsentligt over datidens normale lånerente på 5%, så hvis ikke tabene var for store, var bodmeri-udlån en god forretning.⁸ Og for årene 1746-55 er tabsprocenten for Aabenraa-skibe beregnet til så lidt som 1,8%.⁹

Paul Hansen var langt fra enestående. Der var gennem det meste af 17- og 1800-tallet konstant et antal Løjt-gårdmænd, der var partredere i Aabenraa-skibe.

Tabel 25: Antal Løjt-gårdmænd, der var partredere i Åbenrå-flåden 1713-1846/47.

	1713	1773	1807	1815	1825	1835	1846/47
Antal partredere i Åbenrå-flåden	125	258	133	83	96	77	135
heraf Løjt-gårdmænd/ gårdmandsenker*	11	11	14	4	4	4	18

* Tallet omfatter kun de sikkert identificerede og er derfor absolut minimum.

Kilde: Ole Mørkegaard: Søen, slægten og hjemstavnen. KU 1985, s. 95f, 112f, 116, 118-20 og 125.

I årene efter 1800 snævrede kredsen af partredere i Aabenraa-flåden stærkt ind, og der blev kun ganske få Løjt-bønder tilbage. Forklaringen er dels Englænderkrigene, der ødelagde meget af søfarten og dels – og måske især – landbrugskrisen i 1820'erne, der må have betydet, at kun få landmænd havde et overskud at investere. Men både i 1700-tallet og omkring midten af 1800-tallet var 10-20 Løjt-gårdmænd medredere, og gennem udlån har endnu flere været med til at finansiere søfarten. Også dette kulminerede omkring midten af forrige århundrede. Kun i en ganske lille gruppe af landsogne var bønderne så kraftigt med i søfart – f.eks. øerne Rømø og Fanø.¹⁰ Men samtidig er det værd at bemærke, at det aldrig var mere end 10-15% af sognets gårdmænd, der var direkte indblandet i søfart. Det store flertal var og forblev bønder.

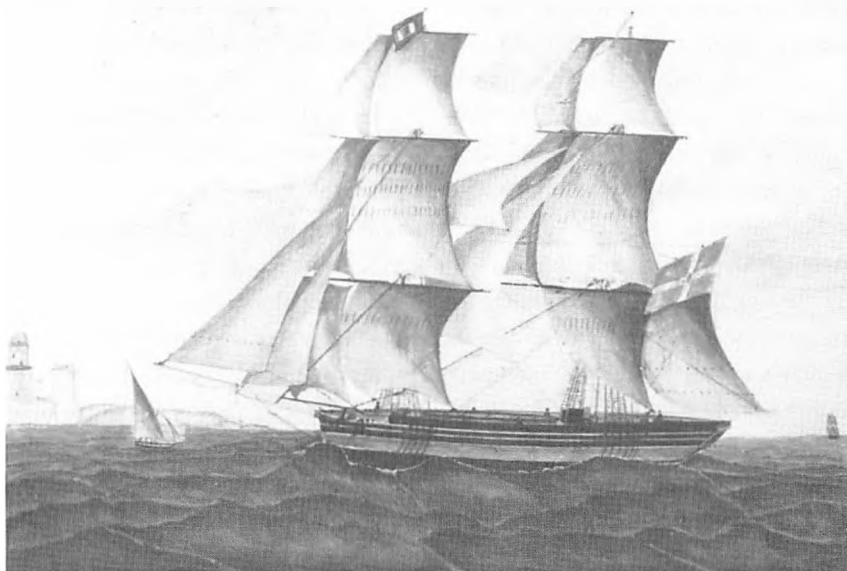
Det ene skridt tog det andet med sig. Rederne behøvede pålidelige folk, som f.eks. ikke uden videre forlod skibene i fremmed havn.¹¹ Og dem fik man ved at bruge slægtninge, venner og naboer. Når der var løjtinger med til at eje Aabenraa-flåden, blev det også deres familie og bekendte, og efterhånden som folk fra Løjt kom til at føre og eje en stor del af alle Aabenraa-skibe, bredte ringene sig ud over hele sognet, så enhver løjting havde forbindelser i søfartskredse.

Det forklarer naturligvis ikke, at de unge løjtinger selv følte trang til at stå til søs. Jes M. Holdt mente, at grunden var, at Løjt sogn var overbevolket.¹² I første halvdel af 1800-tallet steg antallet af tjenestefolk på Løjt-gårdene imidlertid voldsomt – og dem hentede man udefra.¹³ Løjt-landbruget kunne altså ikke få sit behov for arbejdskraft opfyldt lokalt – eller i hvert fald kunne der ikke konkurrere med søfarten om at tiltrække de unge mænd. Der må være andre grunde til, at de valgte søen.

Man skal ikke forklejne betydningen af udlængsel og eventyrlyst i et samfund, hvor de færreste kom uden for hjemegnen. Men desuden tjente man bedre på søen end i land. I begyndelsen af 1820'erne betalte man på et Aabenraa-skib 5 rdl. om måneden til matroserne, 3½-4 rdl. til jungmanden, mens skibets tømmersmand fik 7½-10 rdl., styrmanden 11 og kaptajnen 20 rdl. om måneden.¹⁴ Oven i dette kom så kost og »logi« om bord, selvom hverken det ene eller det andet altid var lige spændende. Lønnen kan derfor sammenlignes med det, tjenestefolk på gårdene tjente. Og så sent som 1840, hvor prisniveauet ellers var noget højere end 1820-25, fik en voksen karl på gården Blåsholm kun 16 rdl.¹⁵ om året – altså kun hvad en matros kunne tjene på tre måneder, og en jungmand – en stor dreng – på 4-5.

Springet til styrmand betød så yderligere en fordobling af lønnen, og på søen var der langt større mulighed for at avancere end i land, hvor gårdene næsten udelukkende gik i arv, og en daglejers chance for at få sit eget var lig nul. På søen måtte alle begynde som skibsdreng og avancere til

Briggen »Pomona« hørte med sine 66 kommercelæster (ca. 175 t.) til de mindre langfartsskibe i Aabenraa-flåden. Skibet er malet 1825 af dets daværende reder og kaptajn, Jens Jensen Styding fra Dyrehave. Aabenraa Museum.

jungmand og matros efter dygtighed og sejlerfaring. For at blive styrmand krævedes eksamen. De unge mænd måtte igennem en mængde teori og regnede opgaver inden for trekantberegning, beregning af solhøjder, længde- og breddegrad, kurs og afstand, kompassets misvisning og så videre.¹⁶ I 1794 oplyste myndighederne i Aabenraa, at den unge normalt først skulle have faret ét til to år til søs, før han gik i gang med styrmandsuddannelsen. Derefter læste han gerne to vintre før eksamen.¹⁷ Igennem mindst et århundrede kunne man læse til styrmandseksamen på en privat søfartsskole i Løjt sogn. I en rejsebeskrivelse fra 1769 kan man læse om en sømand, der havde lært sit fag på en navigationsskole i Løjt. »Min Herre«, sagde sømanden, »må ikke hermed gøre sig begreb om en prægtig bygning og høj lærde professores, nej, med langt mindre bekostning og måske langt større frugt underviser en god ærlig landsbyskoleholder i de videnskaber og den regning, som dertil hører ...« I de følgende år nævnes navigationslærere i Kirkeby, og én af dem havde 1819 både skoleborde og -bænke, så han har haft en egentlig skolestue. Ca. 1830-63 holdt toftboldmanden P. Boysen navigationsskole i Skovby. 1835 tog ikke færre end 15 elever herfra styrmandseksamen i Tønning, og 1845 var der 22 styrmandselever indlogeret rundt om i Skovby. Der var 11 sønderjyder, 5 nørrejyder, 5 fra øerne og en enkelt islænding. Der var ingen løjtjinger, men de lokale elever har vel boet hjemme, og er derfor ikke nævnt i folketællingen.¹⁸

I 1794 meddelte myndighederne i Aabenraa, at undervisningen kostede 11 rdl. pr. elev.¹⁹ Det har vel nok kunnet afskrække en del fattigfolk, men faktisk var det ikke mere, end en matros uden forsørgerbyrder kunne spare sammen, og for en gårdmand med flere sønner var det absolut overkommeligt og helt uden sammenligning med at skulle købe en ekstra gård. For en yngre gårdmandssøn, der hverken havde udsigt til at arve eller gifte sig til en gård, var en karriere som styrmand og kaptajn én af de få muligheder for at opretholde det sociale niveau, han var opvokset ved – alternativet var et liv som fattig daglejer eller ugift slægtning på gården.

Kaptajnerne skulle i 1700-tallet selv skyde en pæn del af kapitalen ind i skibet.²⁰ Det betød, at kun ganske få uden arvede midler kunne nå så vidt. I 1759 var Løjt-styrmændene da også gennemsnitligt lidt ældre end kaptajnerne.²¹ De, der opnåede at blive kaptajner, gjorde det ofte allerede, mens de var i tyverne. I 1800-tallet var der fortsat mange skippere, der selv havde part i skibene, men den kreds af storredere, der kom til at eje mange af Aabenraa-flådens skibe, benyttede både slægtninge og ansatte kaptajner.²² Nu opnåede en del løjtjinger af jævn baggrund at blive kaptajner. Af de 39 skippere og kaptajner, der nævnes i folketællingen for Løjt sogn 1845, var mindst 20 ganske vist sønner af gårdmænd eller kaptajner fra

sognet, men i hvert fald 8 var sønner af matroser og inderster – altså småfolk.²³ Da ansatte kaptajner fik en god løn og en vis andel i skibets indtjening, men de færreste af dem blev virkeligt velhavende, og et kaptajns hverv blev heller ikke anset for den sikre vej til stor rigdom. Kaptajn Andreas M. Schmidt skrev i 1841 til sin forlovede, at han var ked af det skib, han førte, og »den usle Fortieneste derved«, for han »ville jo gerne tiene lidt, saa vi snart faa vort Hus i Stollig lidt smukt opbygget«. Han skrev videre: »ak, hvor vilde det være en Fornoielse for mig uden Mangel at se dig velforsørget«, og hans forlovede svarede, at »for dig og din Ellen bedste, ser det just ikke rigeligt ud«, men at det ville gå endda.²⁴ Udtalelserne er næppe fri for koketteri og falsk beskedenhed.

De kaptajner, der var enejejer eller hovedpartshavere i deres egne skibe, var ofte ret velhavende. Én af dem var Peder Jepsen Hemmet, der gjorde testamente i 1848. Hans ejendom bestod af et hus med lidt jord i Kirkeby Nørregade, en kontant formue og en treottendedels part i det skib, han selv førte, skonnerten Apenrader Packett. Den kontante formue beløb sig til 667 rdl., og huset anslog han til 800 rdl., men det vigtigste var skibsparten, der blev sat til hele 2.000 rdl. I alt var boets værdi ca. tre fjerdedele af det, ejeren af Blåsholm – en mindre gård – havde kunnet efterlade sig 1840. Og ligesom en gårdmand ventede, at hans søn skulle overtage gården efter ham, forventede Peder Jepsen Hemmet, at sønnen fulgte i hans sted. Boet blev testamenteret til ham, der så »naar han, som jeg haaber, med de øvrige Interessenters Samtykke efter mig faar Skibet at føre som Skipper«, skulle udrede 2.000 rdl. til sin søster samt give hende halvdelen af alt sølvtøj, sengetøj og linned samt en kommode, en jernbeslået kuffert og et skrin.²⁵ Det var en arv, der udmærket kunne stå mål med det, de fleste gårdmandsdøtre kunne vente at få.

En virkelig rigdom, der ikke blot kunne måle sig med de mindre gårdmænds, men konkurrere med og endda overgå selv de store gårdes ejeres, var det dog kun meget få, der skabte sig på søen. Langt de fleste virkeligt betydelige Løjt-redere og -kaptajner hørte til en snæver gruppe af indbyrdes beslægtede familier. Gårdmanden og kirkeværgen Jep Hansen Bruhn i Skovby kunne omkring 1755 blandt sine sønner og svigersønner tælle mindst 3 kaptajner og partredere. Den yngre søn Jørgen Jepsen Bruhn – der altså ikke skulle arve gården – var i 1750'erne én af Aabenraa-flådens betydeligste redere og skippere med andel i adskillige skibe, og han giftede sig til den store gård Strågård på grænsen mellem Løjt sogn og Aabenraa landsogn. Om svigersønnen Bendix Nissen i Stollig ved vi mindre, men også han var kaptajn og partreder.²⁶

Formueskattelisten fra 1789 viser, at der det år var 4-5 virkeligt rige skibsredere i Løjt sogn. Foruden Bendix Nissens enke drejer det sig om

sønnerne Jep og Nis Bendixen, svigersønnen Lauritz Asmussen Holdt og nevøen Nis Bruhn. Endnu en nevø, Hans Jørgensen Bruhn på Strågård, boede uden for sognegrænsen, men hørte til samme rige kreds. Nis Bendixen og hans mor havde til sammen en formue på 4.000 rdl. og part i 4 Aabenraa-skibe 1789. Jep Bendixen havde »kun« en formue på 570 rdl., men til gengæld en skattepligtig indtægt på 200 rdl. – langt det højeste af alle kaptajner i sognet. Han havde samme år part i 3 skibe i Aabenraa-flåden. Nis Bruhn var sat til en formue på 4.000 rdl. og partreder i hele 4 skibe, og Lauritz Asmussen Holdt var sognets næstrigeste person med en formue på 4.467 rdl. og andel i 3 skibe.

Det var ofte de samme skibe, disse slægtninge var engageret i. Lauritz Asmussen Holdt var skipper på og parthaver i Ingeborg på 78½ kommercielæster, og blandt skibets andre redere var Nis Bruhn. På skibet Susanna (56 læster), som Nis Bruhn førte, var Jep Bendixen medreder, og i Printz Friedrich, der førtes af Hans Closter i Dyrehave, var både Jep Bendixen, Bendix Nissens enke og Nis Bruhn parthavere. Der er flere eksempler, og desuden var der ofte andre løjtinger blandt parthaverne i de samme skibe.²⁷

Englandskrigen betød, at mange Aabenraa-skibe gik tabt, og at søfarten blev meget forstyrret. Da freden kom, fik man imidlertid ret hurtigt genopbygget det tabte. Allerede 1824 var Aabenraa-flåden oppe på førkrigniveau, og mellem 1824 og 1841 blev den samlede tonnage yderligere fordoblet.²⁸ I den periode blev Bruhn-Bendixen-Holdt-slægtens tredje skippergeneration førende ikke blot blandt rederne i Løjt og Aabenraa, men endda i hele Danmark. Jep Bendixens søn *Jacob Bendixen* løftede arven efter sin far og farfar og den barnløse farbror Nis Bendixen. Da han også blev gift med en datter af Hans Bruhn på Strågård, må han have overtaget en meget stor arv, der især var anbragt i skibe. Han forvaltede imidlertid arven med stor dygtighed. Han gennemløb hurtigt løbebanen fra skibsdreng til kaptajn og partreder. 1824 byggede han sammen med svogeren Jørgen Bruhn fregatten *Creole*, som han selv førte. 1829 købte han den store Stolliggård i Løjt, og gik i land og levede som skibsreder. Op mod århundredets midte skal han have været Danmarks næststørste reder.²⁹

Den største var svogeren – og næstsøskendebarnet – *Jørgen Bruhn*. Han finansierede sit første skib med arvede midler, men det gik tabt under Englandskrigen, så ved det endelige skifte fik han alene den store gård Strågård. Han sejlede i en årrække, gik i land i 1820 og skabte sig selv et vældigt forretningsimperium, der foruden rederiet omfattede adskillige møller, et teglværk og et nyanlagt skibsværft på Kalvø i Genner Bugt. Jørgen Bruhns to brødre Jacob Adolph og Hans Detlef blev begge betydelige skibsredere og købte de to store Løjt-gårde Dalholt og Høgebjerg.³⁰

Blandt kaptajnen og skibsrederen Bendix Nissens sønner var kaptajnerne Jep og Nis Bendixen de betydeligste. Men også Jes Bendixen (17 -1802), der her er malet af Jes Jessen, blev kaptajn. Efter Hanne Poulsen: Jes Jessen.

Blandt tidens førende Aabenraa-redere talte også svogeren Hans Richelsen, gårdmandssøn fra Stollig, og Lauritz Asmussen Holdts svigersønner Eschel Boysen og J.C. Matthiesen. De gennemløb alle samme karriere – fra skibsdreng til kaptajn og så i land som skibsreder og gårdejer. De, der ikke arvede gårde, købte dem. For dem var redererhvervet hovederhverv og gårdene mere en blanding af bolig, prestige og kapitalanbringelse. Det var til gengæld næsten kun disse rigmænd, der tjente nok på søen til at kunne købe gårde i Løjt. For de fleste skippere var det helt uopnåeligt.

Omkring midten af 1800-tallet stod disse storrederes sønner og svigersønner til søs. De blev så godt som alle kaptajner på fædrenes, svigerfædrenes og onklernes skibe. I 1856 betalte 56 personer skipperskat i Aabenraa. De 29 – altså over halvdelen – boede i Løjt sogn, og af disse hørte 11 til de forskellige forgreninger af Bruhn-Bendixen slægten. Allerede det er en betydelig andel, men slægtsgruppens økonomiske vægt var langt større. Gernemsnitligt betalte familiernes 11 kaptajner knap fire gange så stor en skipperskat som de andre 18 kaptajner, og af de i alt 8 skippere, der betalte over 20 rdl. i skat, hørte de 7 til slægtsgruppen.³¹

På langfart

I 1700-tallet sejlede Aabenraa-flåden især i Østersøen og til Nordvesteuropa, så søfolkene kom hjem med ret jævne mellemrum. I 1800-tallet specialiserede man sig imidlertid især i langfarter på verdenshavene, især til Sydamerika og Asien.³² Flere af langfartskaptajnerne førte kopibog over de breve, de sendte hjem til rederen og andre forretningsforbindelser. Én af dem var Hans Matthiesen.³³ Han hørte til søfartsmiljøets inderkreds som barnebarn af Lauritz Asmussen Holdt og søn af J.C. Matthiesen. I 1845 var både faderen på 63 og han selv på 26 kaptajner, hans toogtyveårige bror Bertel styrmand, og den attenårige Johan matros.³⁴ Hans Matthiesen fik eget skib at føre, da han var først i tyverne. 1844-46 var han kaptajn på skibet Orion. Skibet gik til Buenos Ayres i Argentina, derfra til Havanna på Cuba og så til Fallmouth og London i England. Fra England stævnede Orion atter mod Sydamerika – til Buenos Ayres og Patagonien i det sydlige Argentina. Rejsen tilbage til Europa gik via Bahia i Brasilien over Jersey i Den engelske Kanal til Amsterdam. Og sådan fortsatte det.

På den måde gik der flere år, uden af kaptajner og mandskab så hjemmet. Kaptajnen søgte at holde forbindelse med rederne pr. brev, men oftest gik der mange måneder, før han kunne få svar. Den kun 25-26 år gamle kaptajn måtte derfor oftest disponere på egen hånd og selv træffe aftale om fragt, hvor han kunne. Han informerede så omhyggeligt rederen bagefter.

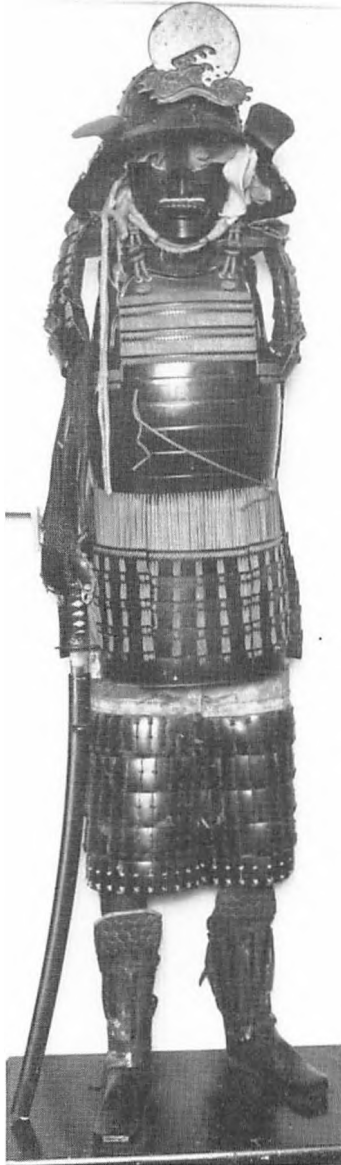
Turen over Atlanten tog lang tid. Rejsen fra Havanna til Fallmouth ved Englands sydvestspids april-maj 1845 tog 35 dage, og den lange rejse fra det sydlige Argentina til Europa varede hele 82 dage, med en kort afbrydelse i Bahia i Brasilien. Skibet tilbragte imidlertid langt mere tid i havn. I sensommeren og efteråret 1844 lå Orion over to måneder i Buenos Ayres. Skibet blev bl.a. forsinket af en tragedie, da kahytsdrengen faldt ned gennem en åben luge og knuste sine ribben. Han blev bragt i land og anbragt på det engelske hospital, hvor han døde som én af de mange, der aldrig kom hjem. Kaptajn Matthiessen udtrykte sin medlidenhed med drengens familie – og beklagede over for rederen de udgifter, uheldet medførte. Opholdet i Buenos Ayres blev dog overgået af den tid, Orion lå i Havanna. Skibet ankom 23.12. 1844 og kunne først sejle videre midt i april. Befragteren ville nemlig hellere betale skibet ventepenge og vente på, at prisen på kødlasten steg, end tage kødet i land og sælge det straks. Også andre steder lå skibene stille i månedsvis, så søfolkene fik virkelig lejlighed til at sig sig om.³⁵ Bevarede skibsregnskaber viser, at de fleste søfolk da også fik noget af lønnen udbetalt, hver gang de var i havn.³⁶ Nogle af pengene blev »soldet« op, men der blev også købt mange sjældne ting, så selv jævne Løjt-hjem kom til at rumme eksotiske skatte fra mange lande. Ting som te, kaffe, porcelæn og silke kom tidligt til Løjt, så langt tilbage kom hjemmene og menneskene i festtøj til at tage sig noget anderledes ud i Løjt end i landsognene, som de var flest.

Hjemme i Løjt sad søfolkenes koner og kærester, familie og venner. Ofte gik der år, uden at de så deres søfarende slægt og venner. Kom der nyt om, at broderen, sønnen, manden eller kæresten var kommet i havn i Danmark eller Nordtyskland, håbede de derhjemme på at få lov til at se ham, men ofte blev de skuffede, når skibet efter et kort ophold i havn atter stod ud på verdenshavene. Med levende interesse fulgte man hjemme i sognet de søfarende løjtingers færd. Når der kom nyt hjem om lokale skibe og søfolk, bredte det sig ud over sognet, og breve og dagbøger blev fyldt med disse nyheder.

Så vidt muligt holdt man kontakt pr. brev, og adskillelsen skabte mange fremragende brevskrivere i sognet. Søfolkene havde de bedste betingelser for at skrive, da de kunne sende brevene med skibe for hjemadgående. De hjemmeblevne var værre stillet, da de kun sjældent vidste, hvor skibene ville sejle hen næste gang. Alligevel ventede søfolkene utålmodigt på nye hjemmefra, og kærester og familier modtog somme tider breve fulde af bebrejdelser over manglende breve.³⁷

Jørgen Bruhn (1781-1858) blev Danmarks største skibsreder, ejer af fire møller, skibsværftet på Kalvø i Genner Bugt, gården Strågård m.m. Aabenraa Museum.

Sømandshjemmet i Løjt rummede mange eksotiske ting, ikke mindst fra østen, hvor mange Aabenraa-skibe sejlede. For det meste var der tale om porcelæn, lakarbejder, små figurer mv., men hos kaptajn Hans Bendixen i Stollig, søn af Jacob Bendixen, fandtes der hele samurajrustninger fra Japan. Aabenraa Museum.

Søfartens betydning for Løjt sogns udvikling

Søfartens samlede betydning for Løjt sogns økonomiske udvikling er vanskelig at gøre op. For *landbruget* var der i hvert fald i begyndelsen tale om, at der blev trukket kapital ud, som blev anbragt i søfart. Det er et spørgsmål, om denne kapitalstrøm nogen sinde vendte. Op igennem 17- og 1800-tallet var der fortsat Løjt-bønder, der havde et overskud, der kunne investeres og blev det. Investeringerne gav så ganske vist udbytte, men det er nærliggende at tro, at en meget stor del af skibsanparterne er blevet overladt til de yngre sønner, der ikke kunne få gården og helt og fuldt skulle finde deres udkomme fra søfarten. Det kan næppe opvejes af, at en håndfuld rige skibsredere satte penge i Løjt-gårde. Når Gottlieb Japsen skrev, at »denne skiften mellem sømandsskab og landbrug har næppe været til gavn for landbrugsteknikken på Løjt,«³⁸ er der noget om det. Den entreprenante skibsreder Jørgen Bruhn kastede sig ganske vist også ud i at forbedre markerne på Strågård betydeligt, men det skete på baggrund af, at landbruget var blevet meget forsømt i faderens og farfaderens tid.³⁹ Et andet spørgsmål er imidlertid, om søfarten ligefrem havde en negativ virkning på landbruget i Løjt. Her må betydningen af kapitaldrænet ikke overvurderes. Der var trods alt kun et mindretal af bønderne, der satte penge i skibe og søfart, og desuden har Løjt-landbruget langt op i 1700-tallet næppe haft et væsentligt udækket investeringsbehov. I 1800-tallet var det snarere den dårlige jordfordeling og en udbredt konservatisme, der bremsede udviklingen, end mangel på penge. Derimod har det måske spillet en rolle, at så mange gårdmænd især i 1800-tallet brugte deres ungdom på at sejle i stedet for at arbejde i landbruget og lære nyt andre steder – således som Japsens bemærkning antyder.

Skibsfarten gav derimod med sikkerhed et levebrød til mange løjtinger. Det gælder ikke blot de søfarende selv, men også de tjenestepiger, de holdt, og de håndværkere, de benyttede. Snarere end at en overbefolkning skabte søfarten, er der tale om, at søfarten betød, at sognet kunne bære en væsentlig større befolkning end ellers.

Det er vanskeligt at vurdere, om søfarten fik det gennemsnitlige velstandsniveau i sognet til at stige eller ej. Skippere og styrmænd hørte til sognets bedrestillede, men kunne med undtagelse af en lille redergruppe ikke konkurrere med gårdmændene. Omvendt var matroserne nok underklasse, men ikke så fattige som daglejerne. Sandsynligvis har skibsfarten derfor først og fremmest gjort de sociale skel mindre entydige og bidraget til en udjævning af forskellene. Den udjævnede også forskellen mellem gode og dårlige tider. Når skibsfarten gik frem midt under den hårde landbrugskrise i 1820'erne, må det have betydet, at krisen blev mindre

hård i Løjt – måske især for de fattigfolk, der nu ikke alene var henvist til et landbrugserhverv med svigtende beskæftigelse og faldende løn.

Søfarten havde også en kulturel betydning. Den gav tidligt løjtingerne respekt for skoleuddannelse og medførte, at mange kom til at beside ganske gode kundskaber i matematik og sprog. Søfolkene bragte nye ting og skikke med sig hjem, og de blev derfor langt hurtigere udbredt i Løjt end i de fleste andre landsogne, hvor mange af disse kulturtræk kun trængte sig. Både de kulturtræk, løjtingerne hentede direkte i den store verden, og deres nære kontakt med skibsfartskredsene i Aabenraa gjorde, at Løjt fik en mere købstadspræget kultur end de fleste landsogne.

Aftægt og fattighjælp

Det meste af den voksne befolkning forsørgede sig selv, men ofte i samarbejde med andre. I nogle erhverv var mændene inden for familierne stort set alene om den økonomiske forsørgelse med penge og varer. Det gjaldt søfarten og grene af håndværket. Inden for andre erhvervsgrøene var begge køn med i det. Kvinderne var derimod overalt næsten helt alene om den egentlige forsørgelse med mad, pasning og omsorg. De ugifte kvinder måtte som regel klare begge dele, mens de ugifte mænd fik mødre og madmødre til at sørge for kost, vask og andet.¹

En ganske stor del af befolkningen kunne imidlertid ikke forsørge sig selv. De mindre børn vil vi her se bort fra. Ellers drejer det sig om folk, hvis arbejdsevne var nedsat på grund af alder og sygdom, og om mennesker, der ikke kunne finde arbejde. Arbejdsløsheden var ikke noget væsentligt problem om sommeren, hvor tørvemoserne, høbjergningen og høsten medførte et stort behov for arbejdskraft, men om vinteren har det ofte knebet. Som hovedregel har de arbejdsløse imidlertid været henvist til at klare sig for det, de kunne tjene resten af året.

De gamle og de kronisk syge måtte imidlertid forsørges af andre. De kan inddeles i tre grupper med meget forskellige vilkår.

Den første gruppe er dem, der havde kunnet sikre sig forsørgelse som en *ret*. Det var kun sjældent i form af *pension*, der var forbeholdt nogle få statsebedsmænd – især præsterne – og deres enker, og før til allersidst i den behandlende periode var det heller ikke almindeligt at leve af renterne af en kontant formue.² Det typiske var i stedet en *aftægt*, hvor aftægtsfolkene ved kontrakt var sikret et liv, om ikke i velstand, så i hvert fald i materiel tryghed. Denne form for aftægt betød, at den ældre generation overlod sin ejendom til den yngre, mod at få en fast årlig indtægt. Den var derfor kun opnåelig for dem, der havde ejendom at overlade – det vil sige gårdmændene, krofolkene og møllerne og vel også større husmænd og de

Aftægtsfolkene på gårdene havde normalt én stue, et »dørns«. Mange steder kunne de være rigt udformet, som »oldemors dørn« fra Østre Elbjerg (nu på Aabenraa Museum). Væggene er beklædt med paneler med fyldninger i barokstil, der så lidt senere har fået påmalet motiver – måske af den kendte Jes Jessen. Både det indbyggede chatol og det lette, engelskprægede bord er typisk for Løjt. Aabenraa Museum.

håndværkere, hvor værkstedet var af større værdi – først og fremmest smedene.

I 1700-tallet gik gårde og toftbol under alle omstændigheder udelt i arv, så det, den ældre generation kunne »tilbyde« til gengæld for en god aftægt, var at fremskynde generationsskiftet. Det var dog ingen katastrofe for enken, hvis manden døde uden, at der var aftalt en aftægt. Lige så vel som myndighederne anså det for arvingernes ret at overtage gården, anså de det for enkens ret at få en rimelig aftægt.³ I 1800-tallet så det noget anderledes ud. Da var gårdmændene i helt moderne forstand ejere af deres gårde, og her betød en aftægtskontakt, at den næste generation fik lov til at overtage gården uden at skulle dele med sine eventuelle søskende, og uden at skulle erlægge en stor kontant købspris eller tegne sig for en stor gæld.

Adskille bevarede aftægtskontrakter fortæller om de materielle rammer for aftægtsfolkene liv. Selvom der er variationer, er mønstret temmelig ens. Aftægtsfolkene fik enten en lille stue i en ende af gårdens stuehus eller

et beskedent hus for sig selv. I 1700-tallet var der sjældent et egentligt køkken i aftægtsboligen, og til gengæld fik aftægtsfolkene lov til at bruge gårdens køkken, bageovn m.v. Generationerne måtte enes. Selve aftægtsydelsen bestod mest af fødevarer. Nogle tønder og skæpper rug til brød, boghvede til grød og malt til øl, røget flæsk og røget fårekød samt frisk og sur mælk. Et enkelt hovednæringsmiddel, kål, måtte aftægtsfolkene selv avle i den stump havejord, de fik overladt. Oven i dette kom salt, hør, humle, brændsel og kørsel til kirke og købstad nogle gange om året. Den nye gårdmand skulle gerne betale skatter og ydelser til præst og degn. Der var på den måde sørget for alle aftægtsfolkenes umiddelbare behov, og i 1700-tallet fik de så til gengæld kun et ganske beskedent pengebeløb oveni.⁴

I 1800-tallet blev aftægtsydelseerne højere. Det kontante beløb, aftægtsfolkene fik, steg, og typisk skulle den nye gårdmand lønne en tjenestepige til at tage sig af dem. Den mest markante ændring var imidlertid, at der nu ofte også blev tale om et kontant éngangsbeløb ved overdragelsen. I den forbindelse fik eventuelle andre søskende, der jo gik glip af arv, når én anden bror eller søster fik gården, typisk også et beløb.⁵

I de fleste tilfælde har aftægtsfolkene stadig i en vis grad taget del i arbejdet på gården, og navnlig har de taget sig af børnebørnene. Normalt er det forløbet harmonisk eller med dagligdags gnidninger, som ikke fik større konsekvenser. I enkelte tilfælde tilspidsedes situationen dog. Det ses af et par sager, der begge drejede sig om arvefæstergårde, der overgik til fjernere slægtninge, den ene Elsholm-gård og en gård på Barsø. Elsholm-gården var, da ejeren døde barnløs, overgået til hans bror. Herredsfogden og nogle bønder takserede da, hvor meget den nye gårdejer burde yde broderens enke i aftægt. Gårdejeren var særdeles utilfreds og indgav en vidtløftig klage, hvor han bl.a. fremhævede, at aftægtsydelsen var højere end sædvanligt på egnen, at enken var tildelt langt mere, end hun kunne bruge, at hun, der havde arvet halvdelen af broderens personlige formue var rig, mens han – den nye gårdbruger – var fattig, og adskilligt mere. Klagen gik på stort og småt. Bl.a. var gårdfæsteren meget utilfreds med, at enken var tilkendt et par skæpper havregryn og en gås om året, da alle dog vidste, at ingen i Barsmark spiste havregryn eller holdt gæs! Gårdmanden fik hverken medhold hos myndighederne i Aabenraa eller København, men han fortsatte med at klage og holde nogle af ydelserne til enken tilbage igennem mindst 10 år. Der er ingen tvivl om, at aftægtsydelsen i dette tilfælde var usædvanlig stor og en ret væsentlig belastning for gårdmanden, da værdien af den sattes til hen ved det dobbelte af de årlige skatter og afgifter, han betalte af gården. På den anden side betonedes herredsfogden, at han overtog en god gård uden andre behæftelser, og

sagde han, en rimelig aftægt var en passende belønning for en husmoders store indsats.⁶

I sagen fra Barsø har man i endnu stærkere grad følelsen af, at det var den nye gårdfæster, der var urimelig. En gårdmandsenke havde giftet sig igen og drevet gården sammen med sin nye mand. Da hendes søn af første ægteskab var blevet voksen, overtog han imidlertid gården mod at yde sin mor og stedfar aftægt. Da moderen døde, følte stedfaderen ikke, at han kunne klare sig i det lille aftægtshus på Barsø, og han flyttede så til sine slægtninge på fastlandet. Så nægtede stedsønnen imidlertid at levere aftægtsydelsen. Aftægtsmanden klagede sin nød, betonedede, at han uden at kræve noget til gengæld afstod hus, have og den daglige mælkeydelse. Men korn og kød skulle han have – om ikke nødvendigvis bragt til døren.⁷

Myndighederne stod på aftægtsfolkenes side i disse sager, men for de gamle mennesker, der i måneder eller år blev nægtet deres aftægtsindkomst, har det været et hårdt slag.

De mange uden ejendom eller formue havde ingen kontrakt til at sikre dem, men var alene henvist til andres nåde. De fleste af dem blev formentlig *forsørgede af børn eller andre slægtninge*. De udgør den anden hovedgruppe af dem, der ikke kunne forsørge sig selv. Blandt håndværkerne var det tilsyneladende almindeligt, at sønnen først lærte faget af faderen, og derefter overtog »forretningen« og forsørgede forældrene.⁸

Men en del af dem, der ikke kunne forsørge sig selv, havde heller ikke familie, der kunne eller ville tage sig af dem. De udgjorde den tredje og dårligst stillede gruppe blandt de mennesker, der ikke kunne forsørge sig ved eget arbejde. Før 1736 var de henvist til at leve af *almisser og tiggeri*. Nogle holdt sig til deres snævrere hjemegn, men der var også tiggere, der flakkede om fra sted til sted, alene eller i små flokke.

Da der 1736 blev indført en *fattiglov* i Slesvig, blev den nok så meget begrundet med ønsket om at begrænse antallet af tiggere, som med hensynet til at hjælpe de dårligst stillede. Loven søgte i vid udstrækning at bekæmpe tiggeriet med tvang og straf. Fremmede tiggere skulle uddrives af landet og arbejdsduelige indrulleres i hæren eller indsættes i tugthusene. Det blev imidlertid erkendt, at tiggeriet også havde årsager, der ikke kunne bekæmpes med sådanne midler. Hvert sogn fik derfor pligt til at tage sig af sine egne syge og svagelige. De skulle forsørges af en fattigkasse, som fik sine indtægter dels fra klingpungen, der blev båret om i kirken under gudstjenesterne, og dels fra en månedlig indsamling blandt alle husstande.¹⁰ I princippet var bidragenes størrelse frivillig, men da indsamlingerne var offentlige, lå der et socialt pres på folk. Alligevel tørrede de økonomiske kilder hurtigt ind i mange sogne, så det organiserede fattigvæsen brød sammen mange steder.¹¹

Løjt blev ét af de steder, hvor fattigvæsenet hurtigt blev lagt i faste rammer. I 1736-37 undersøgte tolvmandene, hvor mange værdigt trængende, sognet rummede, og disse blev tildelt et fast ugentligt beløb.¹² Fattigvæsenet blev forvaltet af præsterne, kirkeværgerne og tolvmandene i fællesskab. De mødtes mindst én gang i kvartalet i kirkens sakristi.¹³ Den månedlige indsamling af bidrag, som folk på forhånd havde tegnet sig for, blev usædvanligt tidligt erstattet af en egentlig fattigskat. Allerede o. 1760 førte tolvmandene lister over, hvem der skyldte bidrag til fattigkassen,¹⁴ så disse var ikke længere frivillige. I 1780 erklærede man, at fattigvæsenet i Løjt fungerede godt, og at der hvert kvartal opkrævedes bidrag efter en forud foretagen ligning.¹⁵ Derfor bestred tolvmandene det også energisk, da Hans Holdt på Dalholt i 1780'erne hævdede, at det stod ham frit for at give så meget eller lidt, som han lystede. Tolvmandene fremhævede, at enhver blev sat i bidrag efter formueomstændigheder, og hver tolvmand opkrævede så fattigskatten i sit distrikt hvert kvartal. Bidraget var ikke stort. Hans Holdt, der havde én af de bedste gårde i sognet, blev sat til 12 sk. i kvartalet eller 1 rdl. om året.¹⁶

I 1736 fandt tolvmandene og præsten 21 voksne, hvoraf de to havde et barn hver, værdige til understøttelse. Det var mest gamle mennesker. De 17 af de 21 var 60 eller derover og ofte samtidig lamme, halvblinde eller svagelige. De fire, der var yngre, var stærkt handicappede. En mand på 24 var krøbling og af tre kvinder på 33, 40 og 54 var den første lam, den anden blind og den tredje »melankolsk« – formentlig sindssyg. Den tildelte understøttelse var lille. Mest fik det ældre svagelige ægtepar, der blev tildelt 10 skilling om ugen – knap 11 rdl. om året. Det svarer kun til den pengeløn, en tjenestekarl samtidig fik oven i kost og logi, så det har kun strakt til en særdeles nødtørfug forsøgelse. Den blinde, 33-årige kvinde og hendes gamle far fik tilsammen 8 skilling ugentligt, og tre andre personer hver 7 skilling, men hele 12 personer fik kun 1-2 skilling om ugen.¹⁷ De 1-2 rdl. om året kunne ingen leve af – det rakte næppe til blot én tønde korn.¹⁸

Sidenhen måtte fattigkassen forsørge adskilligt flere. I 1820 var der 67, der modtog fast fattighjælp, deraf 41 kvinder. I 1847 var der 74 på permanent fattighjælp og 7, der fik midlertidig støtte.¹⁹ Bag nogle af personerne gemmer sig hele familier, så det var endnu flere, der levede af fattighjælp. Den stærke vækst i befolkningen efter 1800 gjorde fattigdomsproblemet større, for det var næsten kun befolkningens fattige del, der blev talrigere, så der var langt flere, der ikke var sikret i sygdom og alderdom, end i 1700-tallet.

Understøttelsen var fortsat lav. I 1820 svingede den månedlige hjælp til de permanent understøttede mellem ½ og 8 mark, men gennemsnittet var kun på ca. 1½ mark. Selv de pæneste understøttelser forsløg ikke alverden,

når en tønde korn stod i 5-6 mark. Og bidragene på 1-2 mark om måneden var virkelig små. En enke og hendes svigerdatter modtog på et år ca. 19 mark i alt – tæt ved gennemsnitsunderstøttelsen. Det fordelte sig med 1½ tønde tug, 6 skæpper byg og malt og godt 7 mark i rede penge. Det er et spørgsmål, om man kunne overleve på den ydelse alene. Endda var understøttelsen i forhold til kornprisen højere end i 1736.²⁰

I videst mulig udstrækning søgte fattigforstanderne at henvise folk til at klare sig selv, og det var i bedste overensstemmelse med den officielle politik. I 1776 bad tjenestekarlen Jep Pedersen Broe fattigforstanderne – altså tolvmand, kirkeværger og præster – tage sig af hans broder og svigerinde, da de hverken havde mad, drikke eller brændsel og kun få klæder, så de risikerede at sulte eller fryse ihjel i vinterens løb. Bønnen blev ikke hørt umiddelbart, så sagen kom for provst og amtmænd. De besluttede, at de to skulle have hjælp – hvis ikke deres slægtninge kunne forsørge dem. Herredsfogden konstaterede, at parret havde almindeligt ry for at være vanvittige, men at de kun var forstyrrede – især konen, der uafsladeligt talte om djævle, hekse og gespenster (»mandens moder var det største gespenst«). Han skilte parret ad, overtalte mandens moder til at tage ham til sig gratis og lod kvinden anbringe hos en kurator, der fik 2 mark om måneden for det. Han fik samtidig befaling til at holde hende til arbejde, da herredsfogden mente, at hendes forstyrrelse kom af, at hun arbejdede for lidt.²¹

Hvis en familie havde blot en lille indtægt, fik den som regel afslag om fattighjælp. I 1831 brændte to huse i Stollig. I det ene boede en tjenestekarls børn og højgravide kone, som så blev anbragt hos en anden familie. Fattigforstanderne nægtede at give familien hjælp, da manden fik »en ualmindelig stor løn«, og da familien hidtil havde klaret sig for den.²² Året efter var en anden landarbejderfamilie i klemme. Manden erklærede – støttet af sin husbond – at han hidtil kun havde fået kost og logi i løn, så han ikke kunne forsørge sin familie. Fattigforstanderne mente imidlertid, at der var tale om, at manden ikke ville forsørge sin kone og sit barn. I første omgang tog fattigkassen sig af konen og barnet, men mandens husbond blev pålagt kun at give manden det mest nødvendige og holde resten af lønnen tilbage til at dække udgifterne til konens og drengens forsørgelse. Fattigforstanderne stod i almindelighed fast på ægtefællernes gensidige forsørgerpligt – til døden skilte. En mand med uheldelig benskade fik i juli 1832 afslag på fattighjælp, fordi han havde skilt sig fra sin kone, der kunne forsørge ham, men ikke ville.²³

De fleste gange optrådte fattigforstanderne enigt udadtil, men der kunne komme konflikter mellem tolvmand og præster. I 1772 klagede 12 inderstefamilier over, at tolvmandene havde frataget dem den fattighjælp

til børnenes skolegang, præsten havde bevilget, men tolvændene slog fast, at præsten ikke kunne tildele fattighjælp uden deres billigelse.²⁴ Og tolvændene mente altså ikke, at det var nødvendigt at investere fattiggassens midler i skolegang. Der er dog et tilfælde af, at man betalte for, at en handicappet dreng lærte skrædderfaget, men det var også en investering i fremtiden, så drengen forhåbentlig ville blive i stand til at forsørge sig selv.²⁵

Det var en generel holdning, at folk så vidt overhovedet muligt, skulle forsørges ved arbejde – både for at spare fattighjælp og fordi lediggang ansås for roden til alt ondt. I begyndelsen af 1800-tallet forsøgte fattigforstanderne derfor en del steder at oprette værksteder, hvor de fattige kunne arbejde. Værkstederne blev dog kun sjældent nogen økonomisk succes.²⁶ I Løjt forsøgte man sig med et spinderi 1809-14, men efter statsbankerotten måtte man opgive på grund af håbløs økonomi.²⁷ Spinderiet kom i gang igen en tid, men uden stort bedre resultat. I 1820'erne gav det et underskud på 26 mark ud af en omsætning på 193. Der var dog udbetalt godt 51 mark i arbejdsløn, så der blev en lille gevinst til de fattige.²⁸

De fleste fattighjælpsmodtagere boede enten i egne småhuse og lejligheder eller sammen med familie og bekendte. Nogle husvilde måtte fattiggassen dog skaffe tag over hovedet, så man lejede et hus af gårdejer Hans Elberg.²⁹ En egentlig fattiggård med arbejdshus, der forenede behovet for at skaffe de fattigste bolig og ønsket om at holde dem i arbejde, fik Løjt først 1857.³⁰

Før fattiggården blev bygget 1857, boede de fleste af Løjts fattighjælpsmodtagere dels i småhuse og dels i kamre og lejligheder i lange lejevåninger som denne fra Løjt Kirkeby. Historiske Samlinger.

Fattigvæsenet understøttelse foreslog ikke. Mange mennesker, der ikke regnedes for værdigt trængende, kunne i hvert fald i perioder vitterligt ikke forsørge sig selv, og selv de, der fik hjælp, kunne sjældent klare sig for den alene. Derfor fortsatte en blanding af privat godgørelse og tiggeri. Der var tradition for, at de fattige havde lov til at gå rundt og bede om en almisse bestemte tider af året – æg ved påsketid, uld efter fåreklippingerne omkring 12. maj, og mikkelsdag, hjælp til huslejen op til 1. maj og 1. november, og flæsk, kød og lys ved juletid. Ind under jul bekendtgjorde præsten ligefrem fra prædikestolen, hvornår de fattige måtte indfinde sig i de enkelte byer. Også ved bryllupper og andre store familiefester, var der tradition for at give de fattige almisser.³¹

Når nøden strammede til, organiserede man også indsamlinger. Fra flere af 1700-tallets misvækstår forlyder det, at der blev uddelt korn til sognets fattige.³² I 1. halvdel af 1800-tallet organiserede pastor Matthiesen flere indsamlinger. Til vinteren 1829-30 samlede man brændsel og forskellige fødevarer under ledelse af præsten selv, lærer Nissen og to gårdmænd. Af mad blev det til 7 skæpper kartofler, 10½ skæpper byg, 24 brød, 26 pund spæk, 18 pund kød (sikkert fårekød) og noget grønkål. Der blev organiseret en art folkekøkken, hvor de fattige blev bispist i januar-februar, hvor nøden var værst.³³

I 1800-tallets første halvdel vandt sparekassetanken frem. Dens fortalere mente, at mange fattige ville kunne klare sig selv, hvis de sparede op, mens de havde arbejde. Løjt fik på pastor Matthiesens initiativ også sin sparekasse allerede o. 1820, men i de dårlige år efter 1820 havde den svært ved at klare sig selv, så den gik ind sidst i 30'erne. Men i tilknytning til sparekassen oprettedes en almissekasse, der efterhånden fik en lille formue, hvis renter kunne uddeles. I hvert fald senere, gik almissekassens uddelinger til folk, der »endnu ikke er faldet den offentlige fattigpleje til last«. Da almissekassens forstandere var udpeget af fattigforstanderskabet, var det dog stadig de samme mennesker, der afgjorde, hvem der skulle have hjælp, og hvem der ikke skulle.³⁴

Over for sognets egen fattige var hjælpen og barmhjertigheden gerne knapt afmålt. Fremmede fattige og tiggere mødte imidlertid kun afvisning fra fattigvæsenets side, og det var i bedste overensstemmelse med lovgivningen. Fattigloven fra 1736 havde pålagt sognene at pågribe fremmede tiggere og udlevere dem til myndighederne, eller lade dem transportere til deres hjemegn. Adskillige gange befalede regeringen fattigforstanderne at lave husundersøgelser for at få indfanget de omstrejfende tiggere. I Løjt kunne tolvmandene dog både 1776 og 1784 meddele, at undersøgelsen var uden resultat.³⁵ Det er typisk – både fordi tiggerne skjulte sig andre steder, hvor der ikke var husundersøgelse, og fordi fattigforstanderne

næppe altid var lige nidkære.³⁶ Derimod blev fire tiggere fra Jylland i løbet af 1782 afleveret til myndighederne af bønder i Løjt – formentlig tolv-mænd – der havde anholdt dem.³⁷ Til daglig havde man en tiggerfoged til at gå rundt i sognet og indfange eventuelle tiggere.³⁸ I 1780 anholdt den daværende tiggerfoged en tigger, der ifølge fogden var søn af en velstående gårdmand fra et andet sogn. Tiggeren blev fordrevet, og det indsamlede beløb taget fra ham. Tolvmandene mente dog ikke, at fogden var nidkær nok, så der stadig blev flere tiggere i sognet. Faktisk mistænkte de fogden for at stå i ledtog med tiggerne og bagefter dele med dem i porten, så de søgte at få ham afsat.³⁹ Tiggerfogden fandtes frem til 1831, hvor tolvmandene mente, at det var bedre at spare ham væk og lade dem selv overtage opsynet på skift.⁴⁰

Også folk, der egentlig var værdigt trængende, men ikke havde boet så længe i sognet, at det ifølge loven havde forsørgelsespligten over for dem, afvistes. Da en kvinde fra Aabenraa, som tjente i Løjt, blev så alvorligt syg i Stollig, at hun måtte anbringes og plejes dér, stredes fattigforstanderne fra Aabenraa og Løjt længe om, hvem der skulle dække udgifterne.⁴¹ Angsten for at komme til at hænge på »fremmede« fattige kunne føre til næsten groteske forhold, som gjorde det ekstra vanskeligt for de fattige at klare sig selv. Da en væverske fra Løjt ville slå sig ned i Aabenraa 1784, fik hun, selvom hun kunne forsørge sig selv og sine børn, først lov til det, da fattigforstanderne fra Løjt skriftligt erklærede, at de ville tage sig af hende, hvis hun ikke længere kunne selv.⁴²

Mellem 1660 og 1864 levede flertallet af de gamle og syge i Løjt sogn efter alt at dømmes af aftalt aftægt eller nådsensbrød hos slægtninge. Den store befolkning af tjenestefolk, daglejere, matroser og småhåndværkere, kunne imidlertid langt fra altid sikre sig mod sygdom og alderdom, så sognet kom til at rumme uforholdsmæssigt mange uforsørgede fattige. Behovet for en fattigforsorg var derfor usædvanligt stort, og det kunne opfyldes, da sognets velstående gårdmandsoverklasse havde råd til at betale de ret beset beskedne bidrag til fattigkassen. Gårdmændene må have erkendt behovet, siden de usædvanligt tidligt fik skabt et velorganiseret fattigvæsen i Løjt. En begrænsning af tiggeriet var også i deres interesse. En vis medmenneskelighed har vel også spillet ind, men den havde snævre grænser, for fattighjælpen var alt andet end generøs. Der er en krads kontrast mellem de ret omfattende aftægtsydelse, gårdmænd og gårdmandsenker sikrede sig selv, og fattighjælpen, der ofte end ikke rakte til at holde sulten fra døren. Særligt grusom og nedværdigende var jagten på fremmede tiggere og forsøgene på at skubbe forsørgerbyrderne fra sig. Fattigforstanderne var dog ikke blot bundet af loven, men til en vis grad også nødt til at sikre sig mod, at deres sogn kom til at bære forsørgerbyr-

den for hele sognets fattige. Selve forsørgelsessystemet skabte dette problem.

Bygning og bohave

Som de fleste andre steder i landet var gårdene i Løjt i reglen tre- eller firelængede, samlet om en gårdsplads. Før 1800 var længerne for det meste helt sammenbyggede, og stuehuslængen indeholdt oftest også en stor del af stalden, mens de andre længer rummede lader m.v. De små landbrug bestod derimod gerne kun af én længe, der så både rummede beboelse, stald og lade.¹

I ældre tid var den mest udbredte byggeform i Løjt *bulhuset*. Bulhuset er et rent træhus, hvor taget bæres af lodrette stolper, og væggene udgøres af vandret tømmer, sat ind mellem stolperne. Bulhusene har været udbredt i en stor del af landet, men da de krævede store mængder af egetræ og derfor bidrog til, at skovene blev afhuggede, forbød Christian III allerede i 1554

Endnu i begyndelsen af 1800-tallet var de fleste lader og stalde i Løjt bygget som rene træhuse – bulhuse. Bulhuse bæres af lodrette stolper, og vægferterne mellem dem udgøres af planker – buller. Foto af bulvæg fra Nørre Fogedgård i Barsmark af Jes M. Holdt 1925. Historiske Samlinger.

bulhuse i Nørrejylland. Ved siden af forbudet tvang også manglen på træ bønderne bort fra bulbyggeriet. Anderledes i de skovrige egne i Nordøst-slesvig. Her – fra Kolding Fjord til Aabenraa Fjord – vedblev bulhuse langt op i 1700-tallet at være den formentlig mest udbredte form for udhuse.² Det gælder i udpræget grad i Løjt, som var en meget skovrig egn, og hvor der endnu i begyndelsen af vort århundrede var mindst en lille snes gårde og andre ejendomme med udhuse – især lader og »vedskjul« (brændeskure) – i bulteknik.³

De fleste steder, hvor der tidligere havde været bulhuse, blev de afløst af den anden klassiske danske type af bondebygninger, *bindingsværket*. Bindingsværkets bærende konstruktion ligner bulhusets, men væggen mellem stolperne udgøres i stedet for tømmer af lerklinede tavler. Ud over at spare træ har bindingsværket den fordel, at det er mere tæt end bulhusene, og derfor blev stuehus og somme tider også stalde, jævnlige sat om i bindingsværk, mens laderne forblev bulhuse.⁴ Det kendes i Løjt bl.a. fra Holsts bolsted i Barsmark, som var et langhus med beboelse, stald og lade i ét. Oprindeligt var det hele formentlig i bul, men stuehusdelen blev så siden ombygget i bindingsværk.⁵

Bindingsværket blev imidlertid ikke særligt udbredt i Løjt. I landets mest skovfattige egne krævede selv bindingsværket for meget træ, og man gik efter bl.a. hollandsk-frisisk forbillede over til *grundmurede* huse af brændte tegl.⁶ I Løjt var der tømmer nok, men de grundmurede huse var solidere, tættere og mere anselige. De mange Løjt-søfarere var blevet vant til grundmurede huse fra udlandet, og derfor ikke så bundne af egnens sædvane. Deres nære kontakt med borgerskabet i Aabenraa som byggede i grundmur, har også spillet ind. Samtidig havde mange i sognet råd til de større udgifter ved at bygge af brændte tegl.

De grundmurede huse bredte sig derfor i Løjt sidst i 1700-tallet som ét af de første steder uden for de skovløse egne.⁷ I første omgang var det næsten altid kun stuehusene eller stuehusdelen af de lange længer, der blev ombygget, mens laderne forblev bulhuse. Derimod blev også mindre beboelseshuse fra omkring 1800 oftest grundmurede.⁸ De mange kaptajner har haft råd til at bygge stateligt, og efterhånden blev grundmur vel simpelt hen den lokale byggeskik i Løjt, som kun få tænkte på at fravige.

Løjt-husene fra sidst i 1700-tallet og først i 1800-tallet er gerne meget smukke. Efter egnens skik er der forholdsvis lavt til tagskægget, men de er brede og har derfor høje tage. Vinduerne er tætsiddende, har ofte ensartet afstand og eventuelt dekorative murede buer over – som man ser det mange steder i Aabenraa. Andre træk, det helt tydeligt er hentet i købstaden, er de tavler med indskrifter, der findes på mange af husene, samt de dekorativt udformede skorstene.

En meget stor del af stuehusene på Løjts gårde er bygget under de gode konjunkturer i midten af forrige århundrede. Modsat de ældre huse er de bygget efter tegning og udtryk for en arkitektonisk idé. Østre Kragesgård i Skovby, bygget 1852, er med sine halvt afvalmede gavle, de helt regelmæssigt og symmetrisk placerede høje vinduer og den statelige gaulkvist tydeligt inspireret af dansk og nordtysk herregårdsarkitektur. Det er et hus, der skulle imponere. Historiske Samlinger.

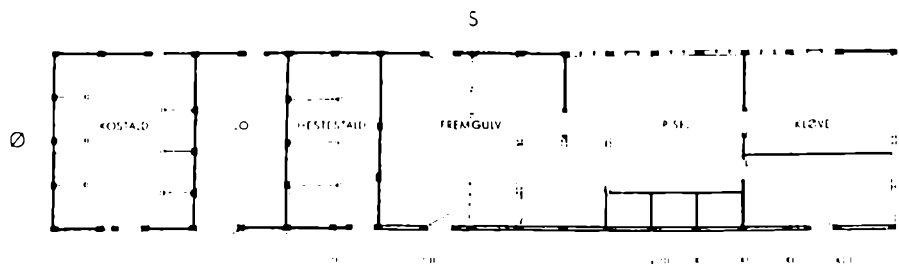

1850'erne og 1860'erne var en velstandstid, hvor der blev bygget meget i Løjt, og nu blev både stuehuse og udhuse rejst i grundmur. Den helt sammenbyggede firlængede gårdtype fra 1700-tallet blev oftest afløst af fritliggende stuehuse, og der er eksempler, hvor alle længer kom til at ligge frit. Den traditionelle lokale byggeskik blev ofte fraveget noget, idet en del stuehuse fik kvist, og nogle byggedes i helt andre stiltræk end det vante – f.eks. Margrethegård, der blev et ganske højt hus med stor afstand mellem vinduerne, som i øvrigt modsat den lokale tradition var meget høje.⁹

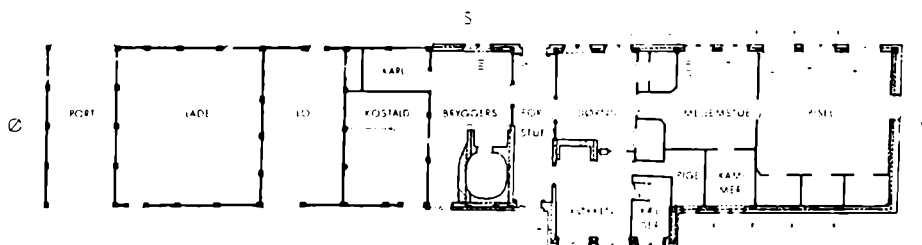
Der lå en del selvbevidsthed i de nye byggeskikke. Allerede det, at stuehuset fik en anden udformning end stald og lade, markerede en afstand mellem familiens bolig og driftsbygningerne. Og mønsteret med fritliggende stuehuse med en stærkt markeret hoveddør og evt. kvist, over for de symmetriske avlsbygninger, er overtaget fra herregårde og præstegårde og tjente til at gøre gården anselig og statelig. Bonden var stolt af sin stilling, og adgangen til hans hjem måtte gerne imponere lidt.

Gårdens indretning var de fleste steder ret enkel i 1600-tallet. R. Mejborg regnede med en hovedopdeling i to store rum – et *framgulv*, der fungerede som køkken og forstue, og en *pisel*, der var daglig- ogorstue – samt nogle forrådsrum.¹⁰ Standgården fra Barsø har efter alt at dømme været indrettet på den måde.¹¹

I 1700-tallet blev gårdenes indretning mere opdelt. Framgulvet indskrænktes til en ret lille entré, der kunne ligge midt i huset eller adskille beboelse og stald. I tilknytning til framgulvet lå køkkenet og et særskilt bryggers/bagers med ovnen. Desuden rummede huset nu, foruden pisen, også en særlig dagligstue, *dørns*, og flere kamre og stuer, der f.eks. kunne hedde *lilledørns* eller *mellemdørns*. Både køkken, *dørns* og *pisel* rum-

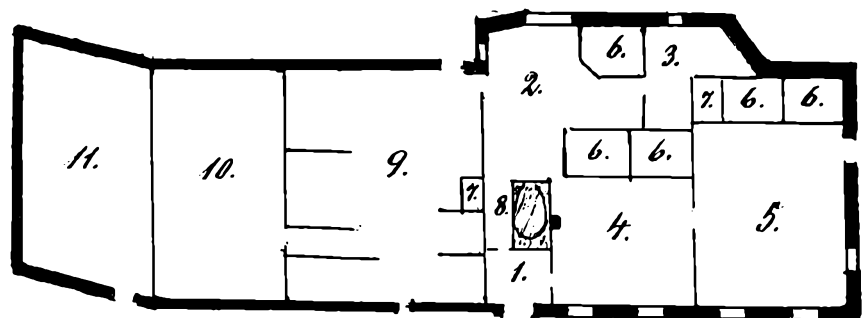

Grundplaner af Strandgården fra Barsø (nu i Frilandsmuseet) fra ca. 1700 (rekonstruktion) og ca. 1900. I løbet af de to hundrede år var huset blevet opdelt i langt flere rum, der hver havde sin særlige funktion. Efter »Fra Nationalmuseets arbejdsmark«, 1976.

mede alkover langs væggene. Her sov familien, dens eventuelle gæster og i begyndelsen også tjenestefolkene. Efterhånden blev der dog indrettet særlige smårum til karl og pige ved køkken og bryggers.¹²

Indretningen af de mindre ejendomme byggede på samme grundmønster. Holsts bolsted i Barsmark indeholdt lade, stald og beboelse i én længe, og der var både framgulv, køkken, dørn og pisel, mens de ekstra stuer og kamre savnes. Et mindre landbrug i Kirkeby fulgte samme mønster, mens et helt lille hus havde dørnset som det helt centrale rum og ikke rummede nogen pisel.¹³

Grundplan for Holsts bolsted i Barsmark. Bolstedet hørte til de større husmandsbrug, og det er typisk, at det havde lade, stald og beboelse i én længe. Beboelsesdelen havde som på gårdene både framgulv (1), køkken (2), dørn (4) og pisel (5), men ikke de ekstra stuer og kamre. Jøp Riis' samlinger i Historiske Samlinger.

Denne indretning af husene var udbredt over store dele af Sønderjylland, men den var særligt rig i Løjt. I dette velstående og trærige sogn havde mange gårde og skipperhuse pisel og dørn, der var beklædt med paneler, som kunne være rigt udsmykkede. Panelers og døres fyldninger fulgte moden fra byerne, og barokkens former blev efterhånden fortrængt af Louis Seize-stilen. Bemalingen ændrede sig fra akantusranker og marmorefterligninger i begyndelsen af 1700-tallet til elegante blomstermotiver senere i århundredet – bl.a. udført af den kendte maler Jes Jessen. Et

træk, der er karakteristisk for Løjt, er de mange indbyggede skabe og chatoller i disse stuer.¹⁴

Også indboet viser indflydelsen fra byernes borgerlige kultur, og det blev rigere med tiden. Endnu omkring 1700 var det ret enkelt. I dørnset stod bordet med de faste bænke, som hele husstanden samledes omkring, og i piselen var der først og fremmest kister.¹⁵ De mere velstående Løjt-hjem fulgte imidlertid længe temmelig godt med i den udvikling, der skete i købstædernes borgerhuse. Husstandens fællesskab omkring bordet i dørnset blev opretholdt, men de anonyme faste bænke blev erstattet af stole, som gav den enkelte plads et mere individuelt præg. Husbondens stol for bordenden var den største og understregede hans betydning.

Der kom lette klapborde, som netop i Løjt ofte fik et engelsk præg – endnu et vidnesbyrd om søfartens kulturelle indflydelse. Løjt var også et foregangsområde for nye møbler som chatoller og dragkister.¹⁶

Med til indboet hørte kostbare ting som sølv og slebne glas. Det kunne man også træffe i andre bondehjem i riget, men rigdommen var særlig stor i Løjt. Mange Løjt-stuer fik desuden et særligt rigt og eksotisk præg af de mange orientalske arbejder i lak, porcelæn m.v., som søfolkene havde bragt hjem fra fjerne egne.¹⁷

Fra slutningen af 1700-tallet slog en helt anden måde at indrette hjemmet på for alvor igennem hos byernes borgerskab. Mens man på gårdene både spiste og opholdt sig i dørnset og sov i alkoverne ved dets vægge, fik borgerhjemmene særlige soveværelser, spisestuer og opholdsstuer. Der kom nye, lette og sarte møbler – sofaer, polstrede stole, små borde m.v., for borgerhjemmet var ikke et sted, hvor folk færdedes i arbejdstøj.

I Løjt var skibsredergården Dalholt i 1834 et sådant storborgerhjem. Der var soveværelse med fritstående senge, sofa, klaver, mahognikommoder, spejle, gardiner og blomsterpotter.¹⁸ Det var imidlertid ikke typisk – den nye indretningsmåde slog kun langsomt igennem i Løjt.¹⁹ Grunden er ikke svigtende økonomi, for i det meste af tiden mellem 1780 og 1860 gik det godt i Løjt. Derimod stemte den nye indretning dårligt med livsformen på gårdene, hvor gårdmandsfamilien og tjenestefolkene endnu for det meste både ved spisetiderne og om aftenen sad om det samme bord og færdedes inde i huset i arbejdstøj. Så længe den livsform bestod, beholdt man den forenede spise- og dagligstue med det lange bord – altså et dørnset. Men i løbet af 1800-tallet vandt de andre træk fra den borgerlige indretning – den fine stue med de polstrede sofaer og stole og det særlige soveværelse – indpas i sognets gårde og huse.

Bondeembedsmænd

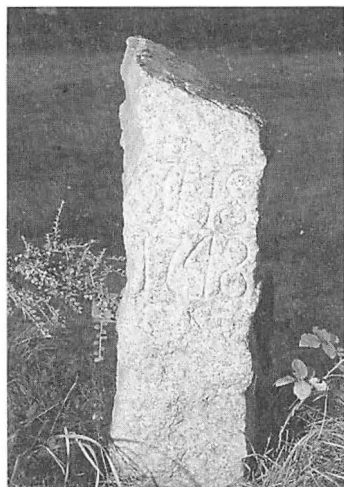
Så langt tilbage, som vi kender til lokaladministrationen i Danmark, var der bønder med til at udøve den. Især under Enevælden trængtes de ganske vist i vid udstrækning tilbage af professionelle embedsmænd, men bøndernes deltagelse i den lokale forvaltning forsvandt aldrig helt, og i Sønderjylland holdt den sig betydeligt bedre end i kongeriget.

I hele perioden 1660-1864 blev den overordnede lokalforvaltning dog varetaget af en højstående embedsmand, *amtmanden*. Amtmanden var lokaladministrationens nøgleperson. Han var overordnet den øvrige verdslige lokalforvaltning, som stod under hans opsyn og i mange sager handlede efter hans ordre. Han var også den instans, borgerne appellerede til, når de ikke var tilfredse med afgørelser på lavere niveau, og stort set enhver forbindelse til den slesvigske landsregering på Gottorp slot og til kancelliet i København gik gennem amtmanden.¹

I 1660 hørte det meste af Løjt sogn – herunder alle selvejergårde – under Aabenraa amt, der hørte til hertugen af Gottrups lande. En del ejendomme lå under det ligeledes gottorpske Svavsted amt, mens det kongelige Haderslev amt omfattede byen Nørby og tre store gårde ved Stollig. 1675-79, 1684-89 og 1713-20 besatte danske tropper de gottorpske amter i Slesvig, og 1721 kom de endeligt under kongelig administration. Da de svavstedske gårde i 1702 var overført til Aabenraa amt, var det fra 1721 de kongelige amtmænd i Aabenraa og Haderslev, der var øvrigheden for de fleste af sognets indbyggere. Undtagelserne var kancelligodset Høgebjerg, der hørte direkte under landsregeringen i Gottorp, og gården Dalholt, der var en del af de Gråstenske godser.^{1a}

Ved siden af sig havde amtmanden flere overordnede medarbejdere. *Amtsforvalteren* varetog den økonomiske administration. Han og hans kontor, *amtsstuen*, modtog indbetalinger af skatter og afgifter, betalte amtets udgifter og sendte overskuddet videre.² *Herredsfogden* ledede den underordnede retsinstans, *herredstinget*, fungerede som politimyndighed og var et mellemlid mellem amtmanden og sognene. I middelalderen var herredsfogederne storbønder, men fra ca. 1700 blev de erstattet af professionelle embedsmænd. Løjt hørte til Rise herred, hvis tingsted imidlertid senest fra 1771 lå i Aabenraa by og ikke i herredet selv.³

Ude i sognene var præsterne professionelle embedsmænd, som også varetog mange hel- og halvverdslige spørgsmål, men ellers fortsatte bondeembedsmændene her. Den vigtigste og fornemste af disse var *sognefogden*. I kongeriget fandtes der mange steder sognefogder langt tilbage, men de blev først officielt indført 1791 som en lokal politimyndighed.⁴ I de

Vejsten sat af sognefoged Jacob Hansen 1741. Lokalthistorisk samling, Løjt.

fleste egne af Sønderjylland var sognefogderne imidlertid en officiel institution med mangfoldige opgaver langt før.

De sønderjyske sognefogder fungerede også som lokal politimyndighed.⁵ De havde opsynet med gårdene og deres vedligeholdelse. Når det var nødvendigt, skulle de opkræve restancer og skaffe nye gårdfæstere. I Løjt sogn med de store arvefæstegårde var det dog en overkommelig rolle. Der lå mere arbejde i, at sognefogden også skulle føre tilsyn med veje og broer og udskrive arbejdskraft til istandsættelse af dem. Rundt om i Løjt bærer en række vejsten fogden Jacob Hansens navn eller forbogstaver til minde om, at han lod dem nyopmåle og reparere.⁶ Det kunne godt være et problem at få sognefolkene med til at forbedre vejene. I 1782 havde sognefogderne i Løjt således forgæves søgt at få beboerne til at istandsætte en så vigtig vej som den fra Kirkeby til Barsmark.⁷

Det var også sognefogdens opgave at kundgøre nye love og skatter for sognets indbyggere. Det skete ved kirkedøren efter gudstjenesten, og sognets indbyggere havde befaling til at møde med mellemrum. I 1789 havde sognefoged Hans Hohlmann imidlertid problemer med ejerinden af Fladsten, der forlangte at få lovene kundgjort personligt, hvis hun skulle rette sig efter dem. Det var et anslag mod hele kundgørelsessystemet, så sognefogden fik naturligvis opbakning fra de højere myndigheder.⁸

De årlige skatter skulle bønderne selv indbetale til amtsstuen, men sognefogden skulle opkræve de ekstraordinære skatter. For at kunne det, måtte han kende alle sognets ejendomme. Derfor lavede sognefoged Jacob Hansen da også i 1740 en ajourført afskrift af det såkaldte »Setzregister« fra 1709 med alle ejendommens ottings- og plovstal og deres forskellige afgifter.⁹ 1762 fik sognefogderne en ny tung byrde, da de blev sat til at opkræve den såkaldte kopskat. Skatten blev opkrævet med et fast beløb pr. person, og den var derfor voldsom socialt uretfærdig, og for sognefogden blev det brydsomt at få pengene ind. Arbejdet var særligt stort, fordi skatteopkrævningen skete hver måned.¹⁰

Endelig brugte amtmanden sognefogderne til at skaffe oplysninger om stort og småt i sognet – fra høstudbytte og kvægsyge til vejevæsen.

Sognefogedhvervet var således meget vigtigt og desuden ærefuldt. Som løn fik sognefogden 24 rdl. om året i det meste af 1700-tallet samt skattefrihed for sin gård. Lønnen var næppe voldsomt stor i forhold til arbejdsbyrden, men den betød naturligvis, at sognefogedfamiliens indtægt var større end ellers, så der var råd til at ansætte flere tjenestefolk eller lade sønnerne passe landbruget under gunstige vilkår. I praksis gik sognefogedhvervet i arv. Fra før 1600 til 1782 var fem generationer efter hinanden på sognets største gård, Sognefogedgården i Løjt Kloster, indehavere af hvervet.¹¹ I hvert fald de to sidste generationsskifter skete

gradvist. Jacob Hansen var i gang med at regulere veje i 1739, og hans oversigt over alle gårde og huse i sognet er fra 1740, men først 1745 indsattes han formelt som sognefoged. Og 1753 fik han selv sin søn, Asmus Jacobsen, som medhjælper. Asmus Jacobsen var imidlertid barnløs, så da han selv blev gammel, var der ingen søn eller svigersøn, der kunne overtage hvervet. Han bad derfor 1782 om at måtte beholde delvis skattefrihed som en art pension, men ellers blive fritaget for hvervet, som især p.g.a. kopskatten var blevet meget byrdefuldt. Hans ønske blev opfyldt.¹²

I første omgang besluttede amtet sig da til at dele det meget store sogn i to sognefogeddistrikter – en tanke man allerede havde overvejet året før. Nis Eschelsen Schmidt fik bestalling som sognefoged for Kirkeby, Nørby og Bodum, mens Hans Nissen Hohlmann blev gjort til sognefoged for Stollig, Skovby, Barsmark og Dyrehave. Hans Hohlmann skulle føre tilsyn med vejene overalt i sognet, mens Nis Schmidt skulle opkræve kopskatten, men ellers skulle hver passe sit distrikt. De to var ikke de eneste kandidater til posterne – Hans Richelsen søgte om det ene embede og erklærede sig rede til at lade sig eksaminere i alle kundskaber – forgæves.¹³

Allerede 1786 døde Nis Schmidt imidlertid, og amtet besluttede sig da til at spare den ene sognefoged væk og lade Hans Hohlmann fortsætte alene. Hans Hohlmann forsøgte i 1790'erne at få sin løn forhøjet til gengæld. Sognets repræsentanter erklærede imidlertid, at de ikke magtede at betale mere, og Hans Hohlmann fik da heller ikke sin lønforhøjelse. Fra 1798 fik han til gengæld periodevis tilskud til at holde medhjælp.¹⁴

Fra 1782/86 og indtil 1864 gik sognefogedhvervet atter reelt i arv. Hans Hohlmann bad 1801 om at få sin søn Nis Hohlmann som medhjælp, og det blev bevilget. I 1811 overtog Nis Hohlmann embedet, men allerede året efter ønskede han en hjælper. På ny meldte én udefra sig – fireårsfogden Nis Schmidts søn Eschel Schmidt. Også det var forgæves. I stedet fik Nis Hohlmann sin svoger Jep Rytter, der 1808 havde overtaget sin svigerfaders gård i Stollig, som hjælper, og fire år senere overlod Nis Hohlmann helt embedet til Jep Rytter. Jep Rytter efterfulgtes siden af sin søn, den bekendte Hans Christian Reuter.¹⁵

Barsø lå uden for sognefogdens distrikt. Øen havde sin egen foged, der ofte fejlagtigt kaldtes sognefoged. Embedet gik også flere gange i arv, men mindst tre slægter nåede dog at have det mellem 1700 og 1864. I 1729 døde den daværende foged Nis Jepsen og efterfulgtes af sønnen Jep Nissen. Da han døde ti år senere, indsatte amtmanden i stedet Anders Knudsen fra én af de andre gårde. Han fik 1769 lov til at dele embedet med sønnen af samme navn, der siden overtog det helt, og fra ham gik det 1806 videre til svigersønnen Peter Bertelsen Møller. Fra ham gik embedet over til en ny

slægt – til Peder Grau, der var flyttet til øen fra Als. Han blev siden atter efterfulgt af sin søn, Jørgen Pedersen Grau.¹⁶

Bønder medvirkede også i retsvæsenet. Jyske Lov foreskrev, at der ved hvert herredsting skulle være 8 *sandemænd*, udpeget på livstid af kongen. Ved indførelsen af Danske Lov i 1683 blev sandemandsinstitutionen indført i hele kongeriget, men reelt kom den ikke til at virke.¹⁷ I Sønderjylland beholdt man derimod sandemændene helt frem til 1864. Deres hovedfunktion var at dømme i mordsager, men i praksis tog de sig også af forskellige syns og skønsforretninger – især i forbindelse med udskiftningen.¹⁸ Da Nørbybønderne 1784 overvejede at få deres marker udskiftet, rådspurgte de da også udensogns sandemænd.¹⁹

Sandemændene var ulønnede, men fik en vis betaling for det arbejde, de udførte. Løjt stillede de 4 af Rise herreds 8 sandemænd, og der var altid mindst én fra hver af byerne Skovby, Barsmark og Kirkeby – selvejets højborge. Det var nemlig kun selvejerbønder, der kunne være sandemænd. I praksis gik det som andre kongeligt tildelte hverv i arv. Mindst fire generationer af slægten Bruhn på Nørre Brunsgård i Skovby havde hvervet efter hinanden, og også på de store gårde Vestre Elbjerg i Kirkeby og Lundtoft i Barsmark gik embedet i arv – omend det er uvist hvor længe. Der kendes også sandemænd fra Vestre Paulsgård, Kopperholt og Vestre Overgård i Barsmark og en stor gård i Kirkeby Nørregade. Alle sandemændene havde store gårde på 2 otting eller mere, så også de hørte til en overklasse af storbønder.²⁰

Fogderne og sandemændene var landsherrrens embedsmænd i bonde-samfundet, udnævnt af hans repræsentant, amtmanden. Når de tiltrådte deres embede, svor de loyalitet til landsherren – efter 1721 vil det sige kongen. Når én konge døde, og den næste kom til, svor fogder og sandemænd så troskab til den nye herre.²¹ Det er vanskeligt at vide, hvor meget de lagde i deres ed til kongen, men helt uden betydning var den ikke.

Det tredje felt, hvor der fandtes bondeembedsmænd, var forvaltningen af nogle af kirkens sager. Allerede i middelalderen var der ved hver kirke én eller to *kirkeværger* – også kaldet *kirkejurater* – som forvaltede kirkens indtægter og formue, der bl.a. gik til vedligeholdelse af kirkebygningen. I kongeriget mistede kirkeværgerne mange steder deres betydning, efterhånden som kirkerne blev overladt til private godsejere, men mange steder i Sønderjylland – herunder Løjt – beholdt de deres funktioner og beføjelser. Som sognefogder og sandemænd blev kirkeværgerne udnævnt for livstid. I Løjt var der to kirkeværger, og i lang tid var det sandemændene af slægten Bruhn fra Skovby, der sad inde med det ene embede.²²

Derimod er det et særligt sønderjysk fænomen, at der fra meget gammel tid også fandtes en blanding af sogneråd og menighedsråd, valgt af

Her er den kantskjeds med Høsting, a. a. a. a.
 fallene, som gik til den Høsting, a. a. a. a.
 det er den kantskjeds med Høsting, a. a. a. a.
 god vortan, som er i den kantskjeds med Høsting, a. a. a. a.
 Høsting, a. a. a. a. 1776

Barsmark
 Jes Lorentzen
 Hans Lorentzen
 Nis Paulsen Holmer
 Kirkeby
 Nis Nicolajsen
 Peter Jessen

Asmus Jacobsen
 Stollig
 Jesper Petersen
 Skovby
 Jep Madsen Krag
 Bodum
 Peter Jessen
 Hans Madsen Høy

Jes Petersen
 Løjt

Tolvmændene, der valgtes på skift blandt gårdmændene, havde bl.a. opsynet med fattigvæsenet. 1776 erklærede tolvmandene i Løjt, at de havde undersøgt sognet uden at træffe på ulovlige tiggere. Årets tolvmand var: Fra Barsmark Jes Lorentzen (Toftegård), Hans Lorentzen (Søndre Fogedgård) og Nis Paulsen Holmer (Holme), Fra Kirkeby Nis Nicolajsen (toftjener?), Peter Jessen Hellodt (Nr. Hellet), Jes Iversen (Dyrkjær), Bertil Brink (i Tosten) og Asmus Jacobsen (Sognefogedgården), fra Stollig Jesper Petersen, fra Skovby Jep Madsen Krag (Østre Kragesgård) og fra Bodum Peter Jessen og Hans Madsen Høy. Dokument i LA (se note 25).

bønderne. De kaldtes *sognemænd* eller – da der var tolv af dem – *tolvmænd*.²³ De fleste steder valgtes de for tre år ad gangen, men i Løjt blev de længe kun valgt for et enkelt år ad gangen.²⁴ Den hyppige udskiftning betød, at stort set enhver gårdmand nåede at blive tolvmand og på den måde deltage i sognets forvaltning. Fra gammel tid havde tolvmandene haft indflydelse på præstevalget, men det overgik til menigheden som helhed. I stedet kom tolvmandene til at fungere som forvaltere af skole- og især fattigkassen, og de opkrævede fattigskatten fra hver sit distrikt. Det betød, at de måtte være fordelt ud over sognet. I 1776 var der da også 3 tolvmand fra Barsmark, 5 fra Kirkeby, 1 fra Stollig, 1 fra Skovby og 2 fra Bodum. I 1784 var fordelingen en anden – 5 fra Barsmark, 3 fra Kirkeby, 2 fra Skovby, 1 fra Stollig og 1 ukendt, men der var stadig en god geografisk spredning.²⁵

Tolvmændene stod fast på deres ret. I 1765 kom de uoverens med præsten om tildeling af fattighjælp til tolv fattige familier. Tolvmændene

fremhævede, at det var dem, der skulle tildele – eller afslå – hjælpen, og de fik herredsfogdens støtte.²⁶

De sønderjyske sognefogder, sandemænd, kirkeværger og tolvmand er endnu en mindelse om, at det på mange måder var noget andet at være gårdmand i det meste af Nordslesvig i 16-1700-tallet, end at være det nord for Kongeåen. De nordslesvigske selvejeres og arvefæsteres gode økonomiske og sociale kår blev modsvaret af, at de også selv udøvede en stor del af forvaltningen, mens sognets øvrige indbyggere stadig var uden indflydelse. Det har bidraget til at øge gårdmændenes selvfølelse, at de og ikke en godsejer eller -forvalter varetog en stor del af administrationen af bl.a. kirke- og fattigvæsenssager, men det har også gjort det dobbelt klart for sognets dårligere stillede, at det var gårdmændene, der var sognets herskende klasse.

De egentlige embedsposter, der i virkeligheden oftest gik i arv, var yderligere med til at skabe en elite blandt gårdmændene selv – en kreds af særligt indflydelsesrige slægter.

Kirke og tro

Kirken var det faste punkt i sognets offentlige apparat og kulturelle liv i både 16-, 17- og 1800-tallet. I kirkens ydre forhold var indbyggerne tidligt ganske stærkt involveret. Gårdmændenes repræsentanter, kirkeværger og tolvmand, forvaltede en stor del af kirkens praktiske og økonomiske forhold.¹ Og i hvert fald fra 1700-tallet valgte sognebørnene selv deres præster blandt tre kandidater, indstillet af provst og amtmand. Denne valgret tilkom ikke blot gårdmændene, men alle husstandsoverhoveder, der havde én stemme hver.²

Frem til midten af 1700-tallet gik førstepræsteembedet i Løjt i praksis i arv i slægterne Villadsen og Fabricius (se side 45-47). Det meget vellønnede embede var eftertragtet. 1754 skulle det nybesættes. Andenpræsten i Løjt, Hübschmann, bad om at få embedet overladt uden valg. Kirkeværger, tolvmand og sognebørnene i øvrigt, ønskede imidlertid deres valgret respekteret. Det blev den. Myndighedens slog fast, at det ville være en alvorlig krænkelse af sognets indbyggere, hvis valgretten blev tilsidesat, og efter reglerne fik alle husstandsoverhoveder i sognet ret til at vælge mellem tre kandidater. Alle tre kom langvejs fra, og med et ret lille flertal valgte løjttingerne fængselspræst Bendixen fra Glückstadt.³

Mens indbyggerne således var stærkt inddraget i kirkens ydre og praktiske liv, satte de derimod før 1800 kun sjældent deres eget præg på det kirkelige liv. Præsterne prædikede, underviste i katekismus og forrettede de kirkelige handlinger. Lægfolket deltog mere eller mindre sluttigt i

I 1764 blev der mellem to ældre pulpitter i vestenden af Løjt kirke opbygget et nyt orgelpulpitur, som bl.a. blev udsmykket med billeder af de tolv apostle. Apostlene er sandsynligvis malet af Aabenraa-maleren Johan Hinrich Brochmann. I baggrunden af maleriet af apostlen Johannes findes dette motiv, som formentlig er det ældste kendte billede af Løjt kirke. Lokalhistorisk samling, Løjt.

gudstjenesterne, men deres reaktioner kender vi kun lidt til. I hvert fald var det meget sjældent, at menigheden selv søgte at påvirke forkyndelsen og menighedslivet i en bestemt retning.

I sin hverdag levede befolkningen med kristendommen. Jørgen Madsen, gårdmand på Fladsten i midten af 1600-tallet, skrev for hvert nyfødt barn »Gud regere hende (eller ham) med sin Hellig Aand. Amen«. Og de døde fik alle ønsket om en lykkelig opstandelse med.⁴ Storbonden Paul Hansen påkaldte i 1740'erne altid Guds lykke og velsignelse, når ét af de skibe, han havde interesser i, stod til søs, og bemærkningerne om deres lykkelige tilbagevenden blev ledsaget af et »Gud ske lov og tak«. Gud blev også takket, når der kom brev fra sønnen i det fremmede, og når høsten var kommet sikkert i hus.⁵

Sognepræster

*Joh. Christian Fabricius
1649-86*

Wilhad Fabricius 1686-1725

Lorentz Fabricius 1725-53

Christian Bendixen 1755-81

Christian Posselt 1782-1811

*Andr. Chr. Matthiesen
1812-43*

Martin Hinr. Kaftan 1843-50

Louis Arm. Imman.

Septimanie du Plessis de

Richelieu 1850-58

Jonas Christian Olsen 1858-64

Diakoner

Erasmus Dallinus 1656-73

Ivar Johansen 1674-1707

Knud Hübschmann 1707-60

Nicolaus Nissen 1761-1800

*Andr. Chr. Matthiesen
1802-12 (Spr.)*

Asmus Backmann 1813-33

Arend Detlev Grauer 1834-48

*Jul. Friedr. Andr. Posselt
1849-50*

Fred. Suhm Kinch 1852-64

Hvor oprigtigt følte de det, de skrev? Det er næsten umuligt at vide. Men i hvert fald var det en kristendom, hvor dagbøgerne mindre afspejler en dybfølt personlig frelse fra synden end troen på Guds forsyn i hverdagen. Sømanden og bonden så Guds hånd bag vind, vejr og vand, fødsel, sygdom og død.

Efter gamle sagn at dømme var troen også iblandet en god del overtro. Pastor Lorentz Fabricius (præst i Løjt 1725-53), skal have manet en kromands genfærd i Mørkesø nord for Kirkeby. Om efterfølgeren, pastor Bendixen, fortælles det, at han ejede et eksemplar af Cyprianus' trolldomsbog, og at en tjenestepige engang fik fat i den og var kommet til at læse rotterne til præstegården. Præsten fik dog læst dem bort igen.⁶ Ganske typisk handler sagnene om, at man anså præsten for at have evner, som andre ikke havde, og om magiske tekster og hemmelige formler. Det var ikke just i god overensstemmelse med kirkens lære om den rette og rene tro som den eneste vej til frelsen.

Fra sidst i 1700-tallet begyndte menighederne imidlertid mange steder at blande sig direkte i udformningen af det kirkelige liv. Det gjaldt også Løjt, der kom til at opleve brydningen mellem to forskellige kirkelige retninger, der på mange måder var hinandens modsætninger.

I 1781 døde pastor Bendixen. Provst og amtmand indstillede tre af omegnens præster til valget, og blandt dem valgte løjtingerne med overvældende flertal Christian Posselt fra Bjolderup. Han fik stemmerne fra 5/6 af gårdmændene og 2/3 af kådnerne og indersterne.⁷

Posselt tilhørte rationalismen, den kirkelige retning, der gik sin sejrs- gang over hertugdømmerne omkring år 1800. Rationalismen var som kirkelig bevægelse meget udadvendt. Dens tilhængere ville engagere sig i samfundet og mente, at det stort set var to sider af samme sag at udvikle menneskene som gode kristne og nyttige borgere. Det gjaldt om at fremme dyd og fornuft. Det religiøse og det praktiske gik i spand, og rationalistiske præster var pionerer på mangfoldige felter fra skolevæsen til biavl. På det rent kirkelige område ville de modernisere kirkens sprog og lære, så de kom til at passe til de nye tanker.⁸ Pastor Posselt, der 1798 blev provst over Aabenraa provsti, blev den, der skulle søge at indføre rationalistiske principper i kirkelivet i Løjt.⁹ Den menighed, der så enigt havde valgt ham, stod imidlertid slet ikke bag ham i denne bestræbelse.

Den afgørende strid kom i det 18. århundredes sidste år. På initiativ af den rationalistiske generalsuperintendent (biskop) Adler blev der skabt en ny agende – gudstjenesteordning – for Slesvig-Holsten. Den nye agende begrænsede salmesangen og messedelen i gudstjenesten, og den indførte nye alterbogstekster, som kun talte lidt om synd og nåde, men så meget mere om de rationalistiske grundtanker »visdom og dyd«.¹⁰

I 1797 indførtes denne agende i alle sogne i Aabenraa provsti, men den blev hurtigt mødt med modstand mange steder. I Løjt samlede gårdejer Hans Petersen i Boesgård ved Kirkeby 118 familieoverhoveder – godt en tredjedel af alle i sognet – til en protest mod indførelsen af agenden og krav om at få den gamle gudstjenesteordning og de gamle alterbogstekster tilbage. Posselt vægrede sig og mente ikke, man skulle bøje sig for de 118 »Dummköpfe«, der ifølge ham mest var småkårsfolk. Da han blev tvunget til at holde afstemning, skete det på den vis, at alle, der var mod den nye agende, skulle møde op på amtshuset i Aabenraa og give deres modstand til kende, mens alle, der udeblev, skulle regnes for tilhængere af agenden. Der mødte netop 118 familieoverhoveder – mest kådnere og inderster – så Posselt mente at have vundet afstemningen. Stemningen var dog stærkt imod ham, og ved en ny almindelig afstemning led agenden et sviende nederlag og blev fjernet igen i Løjt.¹¹

Den folkelige modstand mod agenden er fortolket meget forskelligt. Historikeren Gottlieb Japsen mente, at der kun var tale om en konservativ bondebefolknings modstand mod enhver forandring. Efter hans opfattelse forstod befolkningen ikke de gamle tekster, men den tillagde dem magisk kraft.¹² Måske tyder overtroens cirklen om netop magiske tekster på, at dette ikke er helt uden forbindelse til virkeligheden.

Kirkehistorikeren Hans Hejselbjerg Paulsen mente derimod, at der netop var tale om, at »den jævne mand så, at evangeliet blev forfalsket«, og at menneskets behov for absolut tilgivelse for sine synder blev svigtet med den nye agende.¹³ Det stemmer ikke så godt med den forsynsprægede tro, vi før har set, men på den anden side var der i Løjt vitterligt grobund for mere ortodokse, vækkelseskristne strømninger, der netop lagde vægten på den personlige frelse og helt anderledes end rationalisterne vendte sig indad.

Initiativet kom fra en ny præst. Den ret ubetydelige andenpræst Nissen kunne i 1799 ikke længere selv klare embedet, men støttet af Posselt fik han lov til at beholde det, da han ikke kunne undvære indtægten. Til gengæld fik han sin søn som livsvarig medhjælper. 1800-01 søgte han at få løjttingernes valgret omstødt, så sønnen automatisk kunne arve embedet, men det blev pure afvist af Tyske Kancelli. I 1802 døde pastor Nissen. Ved det efterfølgende præstevalg opstillede amtmanden Nissens søn og Andreas Matthiessen, mens provsten indstillede Jacob Regenburg fra Garding. Valgresultatet blev enestående klart. Både blandt gårdmændene og blandt kådnere og inderster valgte 5/6 Matthiesen.¹⁴

Matthiesen var i kirkelig henseende Posselts modsætning. Han tilhørte en »kirkeligtsindet« retning, der lagde stor vægt på den personlige vækelse og oplevelse af Guds nåde og mindre på det ydre liv. Med den fulgte

I årene 1785-86 fik pastor Posselt Løjt kirke udstyret med nye stolestader og med pulpiturer i tværskibene. De blev alle udsmykket med blomstermotiver eller religiøse billeder af den kendte Aabenraa-maler Jes Jessen. Blandt motiverne er tro, håb og kærlighed, nu i Aabenraa Museum. Efter Hanne Poulsen: Jes Jessen.

egentlige vækkelsesbevægelser, hvor folk samledes om den religiøse oplevelse. Matthiesen, der var stærkt påvirket af hernhutter, gik i gang med at organisere en sådan bevægelse i Løjt i samarbejde med brødre menigheden i Christiansfeld. I 1809 talte den 50 vakte, og 1819 var tallet steget til 110. Helt efter hernhuttisk mønster organiseredes de vakte i særlige grupper for ugifte mænd, ugifte kvinder, ægtepar og enker, som om hverdagene holdt møder hver for sig, mens alle samledes om søndagen.¹⁵

For de vakte var der tale om en stærk personlig Guds-oplevelse. En af dem berettede siden om tiden, da han gik til konfirmandundervisning hos Matthiesen: »Da blev mit Hjerte ret paa en besynderlig Maade grebet af den Hellig Aand: der foregik en mærkelig Forandring i mit Indre, jeg følte og erfoer nu Meget, som jeg tilforn ikke saa levende og tildeels slet ikke havde følt og erfaret: jeg følte, at Saligheden eene og allene er i den ydmyge Troc paa ham, som gik i Døden for Syndere«. ¹⁶

I 1812 døde provst Posselt. Provsteembedet blev besat af endnu en rationalist, den dygtige og energiske sognepræst Peter Paulsen i Aabenraa. Provst Paulsen advarede i forbindelse med valget af førstepræst i Løjt stærkt mod Matthiesen, der blev indstillet af amtmanden. Under Matthiesens indflydelse havde en del af menigheden fået hang til skinhellighed og sværmeri, skrev provsten. Da tilhørerne var sognets fattigste og mest uforstandige indbyggere, og da prædikenen var uklar, troede mange ifølge provsten, at det gjaldt om at synde mest muligt, så der var meget at få tilgivelse for. Provst Paulsen fremhævede dog, at Matthiesen selv var elskværdig og førte et dadelfrit levned.¹⁷

Matthiesen vandt valget, men ikke så sikkert som ti år før. Han fik flertal både blandt gårdmændene og blandt kådnerne og indersterne, men der er så meget rigtigt i provstens påstand om, at tilhængerne især fandtes blandt de fattigste, at Matthiesen kun fik et ganske lille flertal blandt gårdmændene, mens 2/3 af husmændene stemte på ham.¹⁸

Matthiesen fortsatte sit vækkelsesarbejde som førstepræst. Provst Paulsen indberettede, at han samlede en stadig voksende tilhørerskare til sine prædikener, skønt han ofte talte i mere end to timer. Paulsen var fortsat meget bekymret over Matthiesens virke. I 1815 skrev han: »Den fejlagtige og fordærlige Paastand, at Troen alene gør salig, er for den halvdannede meget tillokkende, og er en Sovepude for Dorskhed ... Derfor strømmer alle aandeligt forkrøblede Mennesker, ja Folk, der næsten er borgerlige Forbrydere, til ham, derfor iler især ængstede kvindelige Sjæle til ham, og Skinhellighed og Hykleri træder mere og mere i Stedet for tro Pligtopfyldelse og sand Tilbedelse af Gud i Aand og Sandhed«. ¹⁹ For den rationalistiske provst gjaldt det for en kristen om at føre et smukt levned, og han

kunne ikke acceptere en kristendom, der så stærkt koncentrerede sig om den personlige følelse af frelsen.

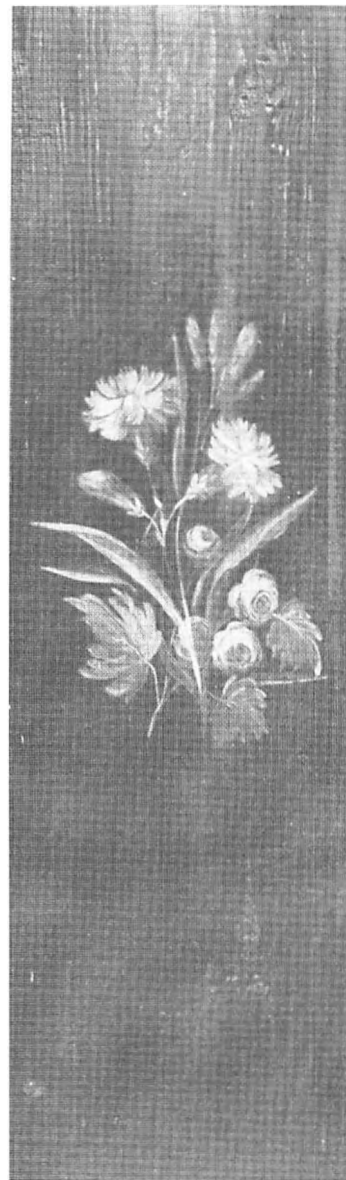
En tid satte Paulsen i stedet sin lid til andenpræsten Backmann, der var rationalist som provsten selv. Backmann mistede dog al respekt i sognet på grund af sit »for jordiske levned« – han forfaldt til druk.²⁰ I 1832 meddelte provsten, at den kirkelige situation i Løjt var helt fortvivlende, og at han helst ville tie om præsterne der. Backmann drak, og den aldrende Matthiesen prædikede efterhånden helt uden sammenhæng, og kirken søgtes kun af hernhutter.²¹ Backmann endte med at drikke sig ihjel.²²

Efter Backmann valgte løjtingerne A.D. Grauer, og både han og Martin Hinr. Kaftan, der 1843 efterfulgte Matthiesen, var »kirkeligtsindede« præster, der vendte sig mod rationalismen og lagde vægten på den personlige gudsoplevelse. De arbejdede ihærdigt med at udbrede bibler blandt befolkningen og var flittige prædikanter, men karakteren af egentlig vækkelsesbevægelse forsvandt.²³ Hvor Matthiesen i meget havde stået ved siden af både kirkens og sognets pæne selskab, hørte Grauer og Kaftan til det.

Den »kirkeligtsindede« bevægelses kristendomssyn kom til at præge sognet en del. Den 19-årige gårdmandssøn Marcus Claussen var i 1858 en flittig kirkegænger, der omhyggeligt noterede, hvad præsterne havde prædikeret om. Langfredag talte pastor Kinch om »Jesu Død som et Beviis for vor Syndighed og som et Borgen for vor Frelse« – helt typisk med synd og nåde som de centrale begreber. Søndag efter påske talte præsten fra Hjordkær imidlertid, og det tiltalte ikke Marcus Claussen. Han skrev: »Han holdt en ret rationalistisk Prædiken, hvori han udviklede, at vi i alle Livets Gjenordigheder kunne finde Fred hos Christus. Det var en Prædiken uden Hoved og Hale, og derfor sagde Mads Krap ogsaa, at det var »smaa Tratterier jo«.«²⁴ Egentlig kan emnet ikke kaldes udpræget rationalistisk, men for Marcus Claussen var de kirkelige retninger en kendt sag, som han valgte side i. Menigheden havde for alvor fået sit eget syn på det kirkelige liv. Marcus Claussen var i øvrigt nok både antirationalist og flittig kirkegænger, men der er intet tegn på en stærk personlig vækkelse i dagbogen, som overhovedet ikke nævner hans egen tro og oplevelse af Gud.

Det præg sognet havde fået gennem vækkelsen, var med til at bestemme dets åndelige klima fremover. Den personlige, noget indadvendte og under Kaftan og Grauer kirkeligt konservative ånd, er vel en af grundene til, at det siden blev Indre Mission, og ikke den grundtvigske bevægelse, der vandt større fodfæste i Løjt.

Da den nationale strid for alvor nåede Løjt i 1848, tog begge præster parti for slesvig-holstenerne, ligesom de fleste andre »kirkeligtsindede«

Stolestaderne i Løjt kirke rummer talrige eksempler på Jes Jessens elegante blomstermotiver, som var meget populære i datiden og også findes i private hjem i Løjt. Efter Hanne Poulsen: Jes Jessen.

præster i Sønderjylland. De var uddannede i Kiel og deres kulturelle baggrund var tysk.²⁵ Under slesvig-holstenernes herredømme fik pastor Grauer andet embede og blev erstattet af Julius Posselt.²⁶ Det er andetsteds skildret, hvordan både han og Kaftan måtte gå af 1850.

Præsternes nationale stillingtagen slog skår i menighedens forhold til dem, og en del udeblev fra gudstjenesterne. Bruddet var dog ikke større, end at både dansk- og tysksindede løjtinger i 1850 i vid udstrækning ønskede at beholde deres præster.²⁷

I stedet kom der nu danskuddannede præster til Løjt. Førstepræst var 1850-58 Louis Armand du Plessis de Richelieu og derefter Jonas Chr. Olsen. Andenpræsten hed Frederik Suhm Kinch. Nationalt var de aktivt dansksindede, men kirkeligt afveg de næppe meget fra deres tysksindede forgængere, hvis virke stadig bar frugt. Både pastor Richelieu og pastor Olsen roste løjtingerne for at være flittige kirkegængere. De fremhævede begge bibelforeningen, som Matthiesen havde stiftet og Grauer og Kaftan videreført, og pastor Richelieu hæftede sig også ved interessen for missionssagen og menighedens kirkelige sans i almindelighed. Løjt var fortsat et kirkeligt aktivt sogn.²⁹

Skole og uddannelse

I 1600-tallet mestrede adskillige bønder i kongeriget og hertugdømmerne skrivekunsten. Fra Løjt sogn har vi ét af de berømteste beviser herpå i Fladstendagbogen, Danmarks ældste bevarede bondedagbog, som er påbegyndt omkring 1580 og videreført gennem 6 slægtled.¹ Hvor udbredt skrivefærdigheden var, har vi dog meget lidt grundlag for at vide. I 1665 satte Løjt-bønderne navnetræk eller bomærke på et dokument. En del kunne skrive deres eget navn, mens andre kun satte bomærket, og navnet er så tilføjet af en mere øvet hånd.² Selv blandt gårdmændene har der altså i 1665 været adskillige, der ikke kunne skrive blot deres eget navn.

Vi ved lige så lidt om, hvad der var af skoler og skoleundervisning i sognet på samme tid. Siden reformationen havde degnene haft til opgave at indprente ungdommen den kristne børnelærdom ud fra Luthers lille katekismus, hvorimod der gik en rum tid, før degnene også blev sat til at lære børnene at læse og skrive. I Løjt havde man imidlertid ikke nogen degn, men derimod en andenpræst, der også varetog degnehvervet. Og allerede 1544 blev det påbudt kapellanerne – eller andenpræsterne – på landet at undervise børnene i den kristne børnelærdom, læsning, skrivning og regning. Påbudets virkning er dog højst tvivlsom. I 1600-tallet oprettede bønderne derimod selv ret løst organiserede skoler mange steder i Nordslesvig.³ Det er usandsynligt, at det velstående Løjt sogn med

den udbredte studehandel, ikke også skulle have været med. I 1704 nævnes da også en håndværker, som »hidtil (har) holdt skole«. ⁴

I 1700-tallet blev Løjt sogn derimod et egentligt foregangssogn på skoleområdet, lige som det havde været det inden for landbruget i 15-1600-tallet. I 1704 foreskrev amtmanden og provsten i Aabenraa, at der skulle oprettes sogneskoler i alle sogne i Aabenraa amt. De fleste steder løb dette forsøg på at skabe et organiseret skolevæsen ud i sandet, men i Løjt blev der opført et skolehus på 6 fag i Kirkeby, og Erich Kruhl fra Øster Løgum ansattes til at »oplære ungdommen i skrivning, regning og katekismus«. ⁵ Når kirkens folk lagde så stor vægt på at få oprettet skoler, skyldtes det især ønsket om at give bondebefolkningen et kendskab til den rette tro, især gennem Luthers lille katekismus, og derved gøre folk til gode kristne. ⁶ Bønderne var dog ikke altid lige så begejstrede for katekismusindlæringen. I 1758 hævdede bønderne i Skovby i hvert fald, at det ikke var lærerens opgave at banke katekismen ind i børnene. ⁷ For dem har det været nok med degnens børnelærdom. Derimod må bønderne med den udbredte handel med især heste og stude have haft en klar interesse i at kunne læse, skrive og regne. Og de havde råd til at holde skole. Derfor lykkedes myndighedernes forsøg på at skabe et velordnet skolevæsen langt bedre i Løjt sogn end i de fleste andre egne af Sønderjylland.

I begyndelsen var lærerembedet dog alt andet end fyrsteligt lønnet. Sognebørnene skulle hver søndag lægge en søsling (6 skilling) til skolen, men det kneb med at få pengene ind, og indbyggerne i Barsmark, Skovby og Stollig protesterede over, at de skulle betale til skolen i Kirkeby, da de i forvejen selv holdt skole. ⁸ Der var helt fast sådanne private bondeskoler eller »klopskoler« i Barsmark og Skovby. I princippet var myndighederne imod dem – især fordi de var uden kontrol og ikke lige som sogneskolerne fungerede som kirkens forlængede arm med katekismusundervisning og anden kristen børnelærdom. Skoleholderne på de faste skoler var imod bondeskolerne, fordi de ofte førte til faldende indtægter. ⁹ Reelt var Løjt sogn dog både for vidtstrakt og folkerigt til at udgøre ét skoledistrikt. Da skolemestrene i Kirkeby 1741 klagede over, at bønderne i Skovby selv havde antaget en lærer, svarede gårdmændene i Skovby, at de »i over 70 år« havde holdt egen lærer, og at der var over 20 børn i Skovby, der behøvede undervisning – heraf 14 under 8 år – som skulle gå over marker og enge for at komme til Kirkeby skole - der i øvrigt var overfyldt. ¹⁰

Som forarbejde til en skolereform, der i øvrigt mislykkedes, ¹¹ blev de nordslesvigske skolers forhold undersøgt 1738. Sogneskolen i Kirkeby bestod stadig af 6 fag. Skolestuen omfattede de 4 fag, og det ansås for at være nok, men skolemesteren ville gerne have sin beskedne bolig på kun 2 fag udvidet, så han kunne få egen bageovn. I Barsmark og Skovby var der

slet ikke faste skolehuse, så lærerne måtte leje sig ind og i øvrigt klare sig som ved en privat forretning.¹² Myndighederne besluttede imidlertid at gøre biskolerne i Barsmark og Skovby officielle og opdele sognet i tre skoledistrikter: Kirkeby-Bodum-Nørby, Skovby-Stollig-Høgebjerg og Barsmark. Indbyggerne i Barsmark og Skovby-Stollig var ganske vist lige så meget imod at skulle bygge skolestue, som de havde været det mod at betale til skolen i Kirkeby, men 1744 brød myndighederne deres modstand, og 1746 stod der både i Barsmark og Skovby nye skolehuse på 5 fag hver, som begge rummede skolestue, stue og køkken. Løjt sogn havde nu et organiseret skolevæsen, opdelt i distrikter med hver sit faste skolehus. Et tilsvarende fandtes kun i Varnæs.¹³

Samtidig blev lærernes lønninger reguleret. Skoleholderen i Kirkeby fik tildelt græsning, hø og halm til én ko, 4¼ td. rug og lige så meget byg om året samt 123 mark penge – i alt en løn til en værdi af 200 mark. Ydelserne af hø, halm og korn blev fordelt på bønderne efter deres ottingsandel, mens pengebeløbet blev opkrævet med 2 mark pr. gårdmand, 1½ mark pr. toftjener, 1 mark pr. husinderste og ½ mark pr. lejeinderste. Lærerne i Barsmark og Skovby fik tildelt løn på tilsvarende måde, men kun henholdsvis 80 og 100 mark.¹⁴ I hvert fald skoleholderen i Kirkeby har kunnet leve af det, men levestandarden var ikke højt. Det hjalp dog, da han i 1754 overtog degneembedet fra andenpræsten og fik et løntillæg på 75 mark for det.¹⁵ Skolemestrene i Barsmark og Skovby har haft meget ringe kår, indtil deres løn blev forhøjet ved provst og amtmands mellemkomst 1766-67.¹⁶

Nogen egentlig uddannelse har kun ganske få af lærerne haft før 1800, og det kneb ofte med at skaffe dygtige lærere. Skolemester Ludvig Brencken i Kirkeby, der virkede til 1744, var ifølge præsten »velskikket nok til at oplære ungdommen«, men for voldsom over for børnene.¹⁷ Samme klage over hårdhændet behandling af børnene lød 1758 fra Skovby. Skolemesteren dér behandlede ifølge bønderne eleverne, som var de matroser.¹⁸

Der var dog også flere dygtige og belæste lærere i Løjt sogn i 1700-tallet. Pastor Fabricius fastslog 1753, at skolemestrene i Kirkeby og Skovby var dygtige nok, mens han var utilfreds med læreren i Barsmark – der jo også var det dårligst lønnede embede.¹⁹ Den daværende skolemester og degn i Kirkeby var Hans Mikkelsen, der bestred embedet 1743-96 – altså i 53 år. Han var skræddersøn fra Nørre Løgum og havde trods ringe skolegang selv skaffet sig betydelige kundskaber, særligt i matematik. Hans Mikkelsen vandt sig i sin samtid et betydeligt ry som digter og sangskriver. Hans digte skildrer ganske bramfrit hverdagslivet på landet og menneskene der. Ét af digtene revser degne, der ikke havde tilstrækkelige kundskaber eller interesse for undervisning, eller som forsømte det danske sprog. Han fik selv ry for at være en dygtig lærer, men ind imellem er der også beklagelser

31.

Smeden kom og, det var godt.
Strax tilfæde stod Peer Tødt
Med to gamle Pander.
Nille med sin Lampe kom,
Nisfos Svartu vil ei gaate om —
Seppe puffet, banded:

32.

„Gjør mig strax en Dre ud,
Ellers reiser jeg til Dh.“
Madfos Hundelæufer
Færlte over femten Led;
Det er dog en stor Fortræl
Hvad mon Smeden tænker:

33.

Ludvis Træsto var itt,
Frandses Naver seilte Eli,
Stilken var islykker.
Alt blev gjort — Jarvel og Tak!
Deraf døde Smedens Kat,
Siger os Niels Bødker.

Da det ikke har været muligt at finde nogle af de oprindelige Haderslev tryk af degnen Hans Mikkelsens digte gives her de tre sidste vers af et af hans kendteste digte »Smedevisen« efter Fr. Fischers samlede udgave fra 1860.

over, at han forsømte skolelærerhvervet – bl.a. havde han en udbredt forretning som »klog mand« og landmåler.²⁰ Den dårlige aflønning gjorde det næsten umuligt at få lærerne til at lade være med at påtage sig andre hverv for at skaffe sig biindtægter.

Vi ved kun lidt om selve undervisningen. Religion var til stadighed et hovedfag. Igennem 1700-tallet bestod religionsundervisningen først og fremmest i at terpe katekismus ind i hovedet på børnene, og fra midten af århundredet vil det ikke blot sige Luthers lille katekismus, men i stedet biskop Erik Pontoppidans langt mere omfangsrige katekismusforklaring, som rummede hele 759 spørgsmål og svar.²¹ Efterhånden bredte der sig dog blandt fremtrædende skolefolk en erkendelse af, at katekismen måske nok blev lært udenad, men sjældent forstået. Katekismus-undervisningen blev ikke opgivet, men den blev suppleret med bibelhistorie. Så tidligt som 1762 oplyste man fra Løjt, at man brugte Hübners bibelhistorie, som rummede en genfortælling og forklaring af de bibelske fortællinger.²² Med tiden kom også Det nye Testamente og salmebogen ind som grundbøger i undervisningen. Læreren i Barsmark mente i 1788, at det var helt nødvendigt med 6 katekismer, 6 salmebøger og 4 testamenter til brug for skolens fattige børn.²³

Lykkedes det nogenlunde at få et ensartet grundlag for religionsundervisningen, så lå det meget tungt med andre bøger. Omkring 1760 klagede læreren i Kirkeby over, at børnene kom med alle mulige gamle tyske bøger, gamle aviser o.s.v.²⁴ En fælles læsebog var der slet ikke tale om. Det var et særligt problem, at bøgerne ofte var på tysk, mens elevernes dagligsprog var dansk. Degnen Hans Mikkelsen talte mod det tyske sprogs indtrængen i skolen og de tyske bøger,²⁵ men forældrene var uvillige til at købe nye bøger – og mange har dårligt haft råd til det.

Sprogsituationen var i det hele taget et problem. Myndighedernes og handelens sprog var tysk, så for mange bønder var det mindst lige så vigtigt at kunne læse og skrive tysk som dansk. Der blev da også undervist i tysk i Løjt sogn. Da provst Bargum 1766 eksaminerede skoleholderne i Aabenraa amt, lå lærerne i Barsmark og Skovby i top med tyskkundskaber, og Matthias Jensen i Barsmark ejede blandt adskillige tyske bøger, en lærebog i brevskrivning, som i hvert fald én elev har øvet sig efter.²⁶ De ledende bønder kunne da også skrive tysk, hvad både storbonden Paul Hansens dagbog fra 1740-44 og de vekslende sognefogders breve og indberetninger til myndighederne vidner om.²⁷

Elevtallet var ustabil, da børnene forsømte meget, men der var i anden halvdel af 1700-tallet ganske mange skolesøgende børn i sognet. I Barsmark var der 47 børn i 1791, og i Skovby skole 70 i 1788 og 72 i 1791. I Kirkeby regnede man i 1768 med 100 elever, men i 1791 og 1794 var tallet

steget til henholdsvis 160 og 158. Hertil kom i 1791 19 børn i en omgangs-skole på Barsø, så der i alt var 298 skolesøgende børn i sognet det år.²⁸ I Kirkeby lå elevtallet langt over, hvad en enkelt lærer kunne klare, og Hans Mikkelsen holdt sig da også en hjælpelærer. Omkring 1800 kom der en ekstra skolestue til, så små og store børn kunne undervises for sig i henholdsvis en »elementarklasse« og en »overklasse«.²⁹

1760 får vi at vide, at børnene som regel kom i skole i 6-7 årsalderen og sjældent gik længere, end til de var 12, og mange forsømte undervejs i måneder eller endda halve og hele år.³⁰ Fra året 1800-11 kender vi forsømmelsernes omfang fra bevarede uddrag af skoleprotokollerne.

Tabel 26: Gennemsnitlige forsømmelser pr. måned i skolerne i Løjt sogn 1810-11

	Kirkeby		Skovby	Barsmark
	yngste klasse	ældste klasse		
Vinteren 1810-11				
børn i alt	74	–	65	65
børn, der fors. 100%	12	–	10	21
børn, der fors. 50-99%	14	–	27	18
April-juni 1811				
børn ialt	78	108	64	61
børn, der fors. 100%	11	60	7	17
børn, der fors. 50-99%	10	29	19	14

Anm.: Forsømmelserne er opgjort måned for måned, og der er så til slut beregnet et gennemsnit for hhv. sommer- og vintermåneder. Der er derfor ikke tale om, at alle de børn, der angives at have forsømt 100%, gjorde det i alle de pågældende måneder, men en del gjorde det dog.

Kilde: LA. Åbenrå amt, pk. 404, skoleforsømmelseslister 1810-11.

Efter moderne forstand var forsømmelserne meget store. Hver eneste måned udeblev mindst en fjerdedel af alle skolepligtige børn helt, og kun ca. halvdelen af børnene kom i skole mindst hver anden skoledag. Af de 3 skoler havde Skovby skole tydeligt de mest trofaste elever, idet kun et lille mindretal udeblev i hele måneder. Det så anderledes ud i de 2 andre skoler. I Kirkeby har vi den allerstørste kontrast – mellem børnene i den yngste klasse, hvoraf langt de fleste kom i skole mindst halvdelen af skoledagene, og overklassens store børn, af hvilke kun ca. hver femte deltog flittigt i skolegangen, og over halvdelen forsømte i hele måneder. Hverken i Kirkebys elementarklasse eller i Skovby og Barsmark skoler, der både rummede små og større børn, er der nogen forskel på forsømmeligheden sommer og vinter. Man kan dog ikke afvise, at særligt mange af fattigfolkens store børn i Kirkebys øverste klasse forsømte om sommeren, hvor der var langt mere brug for de halvstore børns arbejdskraft end om vinteren.

Lærerne i Kirkeby noterede også grunden til, at de mange børn udeblev fra skolen. Mindst 25 af de skolepligtige af børn i øverste klasse var ude at tjene, i hvert fald 12 arbejdede i marken, et par stykker var til søs og en halv snes lærte håndværk – mest piger, der var i »Strikkeskole«. De forsømmelige i elementarklassen fik to forklaringer med. Ved en halv snes børn noterede læreren, at forældrene var fattige, og 5 piger var barnepiger.³¹ Det viser tydeligt, at fattige mennesker ikke kunne undvære børnenes arbejdskraft eller indtjening, men også på gårdene regnede man med børnenes arbejde.

Noget helt andet er, at de ustuderede lærere som regel kunne lære børnene den skrivning, regning og læsning, de beherskede, på langt mindre tid end de 7-8 års skolegang, der blev regnet for skolepligt. Der var ganske vist også et stort katekismusstof, men som tidligere set, var løjttingerne ikke udelt begejstrede for dette terperi, så hensynet hertil har næppe kunnet hindre forældrene i at holde børnene hjemme. Men ellers blev løjttingerne regnet for at være usædvanligt interesserede i, at børnene fik undervisning. I 1758 erklærede bønder i Skovby, at der næppe var noget andet sogn, hvor forældrene lagde så megen vægt på, at børnene skulle lære noget, da de havde brug for kundskaberne på søen. Og bønderne fremhævede sognets mange dygtige kaptajner som et bevis på løjttingernes interesse for skolelærdom.³² Og 1786 fandt provst Bargum stigende forømmelser i Barsmark særligt alarmerende, da »Løjttingerne plejer at sende deres børn flittigt i skole«.³³

Skoler, lærere og elever 1814-64

I 1814 gennemførtes folkeskolelove i både kongeriget og hertugdømmerne. Pligten til at lade sine børn undervise og til at holde skoler, der blev betalt af alle sognets indbyggere – også dem uden børn – blev indskærpet og kontrollen strammet væsentligt. Overalt skulle der rejses faste skolehuse og ansættes seminarieuddannede lærere. For at gøre dette muligt, blev de økonomiske bidrag til skolevæsenet forøget.³⁴

I Løjt sogn havde man i forvejen et organiseret skolevæsen under kontrol af kirke og amtmand, og det blev ikke væsentligt ændret 1814. Men der blev opført nye skolehuse til alle tre distriktsskoler i Kirkeby, Skovby og Barsmark, og lærernes løn blev hævet, så lærergerningen blev mere attraktiv. Blandt andet fik lærerne nu tildelt græsning og foder til 2 køer hver mod hidtil kun én.³⁵ Det gik også ganske hurtigt med at få ansat seminarieuddannede lærere. Allerede 1796 var degnen Hans Mikkelsen blevet efterfulgt af sin svigersøn Detlef Diedrichsen, der var uddannet på seminariet i Kiel – det første seminarium i det danske monarki. 1822 blev

Barsøs første skole. Mens der i 1700-tallet blev bygget egentlige skolehuse i Kirkeby, Barsmark og Skovby, foregik undervisningen på Barsø på skift rundt om på de enkelte gårde. Først 1857 kom der en rigtig skolebygning på øen. Historiske Samlinger.

Paul Nissen, der var uddannet på seminariet på Nustrup præstegård, andenlærer i Kirkeby, og 1834 havde degnen en seminariuddannet medhjælper og vikar i sin egen klasse. Barsmark fik sin første uddannede lærer i 1828, mens Skovby måtte vente helt til 1844.³⁶ Tungest lå det på Barsø. Indbyggerne på øen havde i 1700-tallet holdt en stor dreng til at undervise børnene. Skolestue var der ikke – »læreren« holdt skole og spiste hos bønderne. 1818-36 underviste en forhenværende sømand børnene på Barsø, og først 1837 fik øen sin første uddannede lærer. Det beskedne embede var dog altid kun et springbræt til noget større, så på de 25 år 1837-62, var der i alt 13 forskellige lærere – og endda stod embedet ofte ledigt. Skolebygning fik Barsø først 1856.³⁹

Elevtallet fortsatte med at stige i Kirkeby, men det lå ganske fast ved de mindre skoler:

Tabel 29: Elevtallet ved Løjt sogns skoler 1791-1859

	1791	1811	1837	1845	1860
Kirkeby	160	186	230	269	277
Barsmark	47	61	67	–	67
Skovby	72	64	–	44	99
Barsø	19	–	13	–	9

Kilder: 1791: Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Nordslesvig s. 279; 1811: LA, Åbenrå amt, pk. 404, skoleforsømmelseslister 1810-11; 1837: LA, Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 nr. 43; 1845: LA, Åbenrå provstearkiv, visitatsberetninger 1835-65, 23-4-1845; 1860: Ibid, 10-10-1860.

Antallet af børn i Kirkeby var i virkeligheden langt større, end de 2 lærere kunne overkomme. Andenlæreren underviste de mindre børn i elementarklassen, mens de store børn i overklassen dels blev undervist af degn Diedrichsen selv og dels en tid af hans vikar, seminarist Lund. Da Lund rejste bort 1837, måtte præsten beklage det, for Diedrichsen var gammel og magtede dårligt de mange børn. 1840 vedtog man da at dele børnene i 3 klasser og bygge en ny skolebygning til elementarklassen, mens den gamle skole, »degneskolen«, nu skulle rumme »mellemlassen« og »overklassen«. I 1862 var der 77 børn i overklassen, 100 i mellemlassen og 101 i elementarklassen.³⁸ Den enkelte lærer skulle altså stadig undervise vældig mange børn.

Det var ikke enestående for Løjt, og det er én af grundene til, at den »indbyrdes undervisning« gik sin sejrsgang over landet i 1820'erne og 1830'erne, stærkt støttet af kongen selv. Metoden gik ud på, at eleverne blev opdelt i hold, der under ledelse af en ældre elev skulle gentage lærestof, der stod på færdiglavede tavler. I folkemunde hed det, at man talte »op ad vægge og ned ad stolper«.³⁹ I 1827 indberettede pastor Grauer, at to af Løjt sogns lærere havde været på kursus for at lære metoden, og at den var indført i elementarklassen i Kirkeby og på vej til at blive det i Skovby. 3 år senere bemærkede visitatoren, at den indbyrdes undervisning brugtes overalt og med stor succes i Kirkebys elementarklasse, men kun lidt i Skovby og Barsmark, og slet ikke over for de større børn i Kirkebys overklasse.⁴⁰ Det er sandsynligt, at der i Barsmark og Skovby kun har været tale om, at ældre elever hjalp med i undervisningen, og den remseagtige indlæring har da også egnet sig dårligt til de større børn her og i Kirkebys overklasse. I elementarklassen i Kirkeby brugte man derimod stadig indbyrdes undervisning i 1837.⁴¹

Lærerne og præsterne klagede stadig over, at eleverne forsømte for meget. Der er ganske vist næppe tvivl om, at børnene gik mere i skole end før, men de seminariuddannede lærere var ambitiøse og havde som ideal, at børnene kom i skole hele året. I 1837 klagede både præst og degn over svigtende skolegang i Kirkebys øverste klasse. De mange fattigfolk var ikke særligt interesserede i at sende børnene i skole, men var nødt til at lade dem tjene hos bønderne eller hjælpe til hjemme. Lærer Nissen fra elementarklassen mente dog også, at forældrenes svage moral spillede ind. Der lød nu også klager over svigtende skolegang fra de velstående skoledistrikter Barsmark og Skovby.⁴²

Undervisningen 1814-64

I 1800-tallet lagde myndighederne stor vægt på, at skolen også skulle opdrage befolkningen moralsk. Men mente nemlig i høj grad, at mennesket behøvede opdragelse. Dette syn deltes af lærerne i Løjt. Lærer Nis Paulsen på Barsø skrev i 1837, at mennesket og især barnet »er sanseligt«, og hans kolleger i Barsmark og Skovby talte om den barnlige »letsindighed«. Det er først og fremmest kristendommens billede af mennesket som en synder, der slår igennem, men der er også elementer af, at man betragtede barnet som ufornuftigt. Det gjaldt derfor om at vække og fremelske både fornuft og moral – eller med lærer Ebbesen fra Barsøs ord »oplyse forstanden« og »opvække hjertet«. Degn Diedrichsen skrev, at børnene skulle lære »orden, flid og sæder«, og lærer Clausen på Barsø talte om at gøre børnene »flittige, lydige og ordentlige«. Nu var det naturligvis rarest for lærerne med flittige, lydige og ordentlige elever – især i de meget store klasser – men det var også en opdragelse til det arbejdsomme liv, som myndighederne ønskede, og de fleste var nødt til at føre, for at klare sig. Børnene skulle med lærer Ebbesens ord på én gang udvikles som »mennesker«, »nyttige samfundsborgere« og »kristne«.

Der var forskellige veje til målet. Degn Diedrichsen fremhævede streng tugtelse – og faste pladser på bænke – mens hans kollega i Skovby lagde vægten på kristelige formaninger og kun som yderste middel greb til legemlig afstraffelse. Lærer Clausen på Barsø, gik ind på provstens idé om en »sædelighedsprotokol«, hvor børnene fik karakterer for deres moralske opførsel. Han mente at den både ville kunne opmuntre de flittige og dydige og virke afskrækkende på de dovne og uartige. Det mest positive syn på børnene havde lærer Niendahl i Barsmark. De var ikke bevidst onde, skrev han, og letsindigheden ville vige, som fornuften blev modnet. Vi ser altså tre veje: tugtelse, kristelig formaning og appel til fornuften.⁴³

Der er bevaret flere timeplaner for Løjt-skoler fra første halvdel af 1800-tallet. Her vises skemaerne fra Kirkeby's elementar- og mellemklasse 1845.⁴⁴

Kirkeby: Elementarklassen 1845

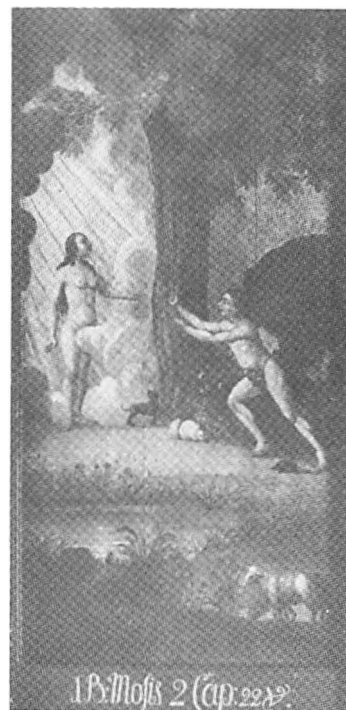
Mandag	Tirsdag	Onsdag	Torsdag	Fredag	Lørdag
Katekismus	Katekismus	Læsning	Katekismus	Katekismus	Læsning
Læsning	Læsning	Skrivning	Læsning	Læsning	Skrivning
Regning	Regning	Regning	Regning	Regning	Regning
Skrivning	Udenadslære	Skrivning	Skrivning	Udenadslære	
Læsning	Skrivning	Læsning	Skrivning	Diktat	
Skrivning	Bibelhist.	Diktat	Læsning	Bibelhistorie	
Tysk	Tysk	Tysk	Tysk	Tysk	

Mandag	Tirsdag	Onsdag	Torsdag	Fredag	Lørdag
Bibelhist.	Bibelforkl.	Katekismus	Bibelhist.	Bibelforkl.	Evang.forkl.
Skønskrivn.	Geografi	Skønskrivn.	Skønskrivn.	Geografi	Stiløvelse
Dansk sprog	Hovedregn.	Dansk sprog	Diktat	Hovedregn.	Geografi
	Diktat			Dansk sprog	Hovedregn.
Katekismus	Salmevervs	Salmevervs	Salmevervs	Salmevervs	
	Hovedregn.	Hovedregn.	Hovedregn.	Hovedregn.	
Tavleregning	Tavleregning	Tavleregning	Tavleregning	Tavleregning	
Dansk læsn.	Dansk læsn.	Dansk læsn.	Dansk læsn.	Dansk læsn.	
Tysk	Tysk	Tysk	Tysk	Tysk	

I begge klasser var fagene dansk, regning og religion helt dominerende sammen med tysk, som var frivilligt. I mellemklassen kom hertil geografi, men den væsentlige forskel lå i fagenes indhold, der blev mere varieret og kompliceret i de ældre klasser.

Religionens centrale rolle er iøjnefaldende. Frem for noget var det den, der skulle opdrage børnene, og skolens hverdag var stærkt præget af den. I alle klasser begyndte og sluttede dagen med bøn og salmesang, og der blev bedt både før og efter middagspausen. Alle børnene skulle lære stykker af katekismen udenad. I Kirkeby fyldte katekismeundervisningen meget i elementarklassen, mens den var indskrænket til to timer om ugen i mellemklassen. Gennem katekismen skulle børnene lære den *rette* tro, for at »undgå at hjerterne splittes af tanker«, som degn Diedrichsen skrev.⁴⁵ Store spekulationer skulle den almindelige befolkning helst afholde sig fra. Katekismen belærte børnene om emner som »menneskets behov for salighed«, »menneskeslægtens tilstand p.g.a. syndefaldet« og »Guds åbenbaring i testamenterne og naturen«.⁴⁶ For børn har det meste af det været svært at forstå. Alligevel var det nødvendigt at kæmpe videre med udenadslæren. Både oprykning til næste klasse og konfirmationen skete først efter eksamen i katekismuskundskaber.

Bibelhistoriens fortællinger talte anderledes til fantasien. I en skole præget af udenadslære og lange skrive-, læse- og regneøvelser, må de have været populære blandt børnene. Fra Barsmark hører vi 1838, at man endnu brugte Hübners bibelhistorie som udgangspunkt.⁴⁷ Bibelhistorien gik igennem hele skoletiden. Der blev også læst stykker fra Det nye Testamente, som læreren udlagde, og i de fleste klasser gennemgik læreren om lørdagen søndagens evangelium, så børnene var forberedt til gudstjenesten. Alt i alt fyldte den direkte kristendomsundervisning 6-8 timer om ugen i alle klasser, hvortil kommer de mange bønner og salmesangen.

Som lyslevende illustrationer til undervisningen i bibelhistorie står Jes Jesens malerier i kirkerne som f.eks. beretningen om kvindens skabelse og Noahs takoffer, som ses på modstående side. Under billedet henvises til bibeltekst som man så kan prøve at memorere.

Skolens største fag var dansk. At lære børnene at læse og skrive havde været et hovedmål, så længe der havde været skoler. Men nu var det ikke gjort med det. Retstavningen var blevet indført i det danske sprog, så diktat kom ind som fag i skolen. Børnene lærte grammatik, og det var heller ikke mere nok blot at kunne skrive – de større børn brugte adskillige timer hver uge på skønskrivning. Også i dansk-timerne søgte lærerne at påvirke børnene i kristen-moralsk retning. Bibel og salmebog blev brugt som læsestof, og stilemnerne var moralske, historiske og religiøse. Formålet med stilskrivningen var ellers »at lære eleverne at udtrykke deres tanker«. ⁴⁸ Lærerne påpegede, at kun de dygtige elever nåede så vidt. Fra Skovby hed det 1845, at kun 10-12 af de da 44 elever var nået til at kunne udtrykke deres tanker skriftligt. ⁴⁹ Vi kan ikke vide, hvor mange der havde svært ved at sætte et brev sammen, men at mange var gode til det, har vi talrige beviser på. En lang række af velskrevne dagbøger og breve fra løjtninger vidner om gode skolekundskaber og stor udtryksevne. Med mange brødre, sønner, mænd og kærestere på søen fik løjtningerne også større lejlighed til at øve sig end folk flest.

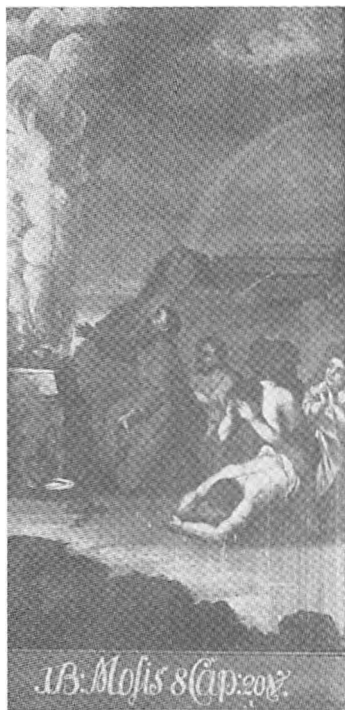
Regning blev vurderet højt i Løjt, og man standsede ikke ved de fire regningsarter. 1837 skrev degn Diedrichsen ganske vist, at de søfarendes nødvendige undervisning i algebra, geometri og trigonometri var overladt til privat undervisning, men 1845 hed det, at børnene lærte den vigtigste plangeometri, og på Barsø gennemgik man bl.a. decimalbrøk og rodens uddragelse. ⁵⁰ Der er næppe tvivl om, at man gik længere i matematikken end de fleste andre steder – netop af hensyn til søfarten.

Det fjerde hovedfag var tysk, som var frivilligt, men hvor de fleste alligevel deltog. Undervisningen gjaldt skriftlig tysk. Flere lærere oplyste 1837, at de underviste i tysk grammatik, og lærerne i Kirkeby mente 1845, at eleverne så nogenlunde kunne skrive tysk. ⁵¹ Behovet for at lære at tale tysk var mindre, men over for myndighederne var det vigtigt at kunne læse og skrive det. Kun på Barsø undervistes der endnu 1837 ikke i tysk. ⁵²

Endelig var der en række af mindre fag – naturhistorie, danmarkshistorie og geografi. Især geografi synes at have været ganske højt respekteret i søfartssognet Løjt.

Privatundervisning

I 17- og 1800-tallet fik næsten alle børn i Løjt sogn deres grundlæggende skoleuddannelse fra de nu skildrede skoler i Kirkeby, Barsmark, Skovby og på Barsø. 1760 erklærede pastor Bendixen, at der ikke var andre skoler i sognet. Efter 1800 holdt indbyggerne i Bodum imidlertid privat vinter-skole, så børnene kun behøvede at gå til Kirkeby om sommeren, og i

1850'erne omtales også en privat pøgeskole i Kirkeby.⁵³ Enkelte velstående løjtinger som skibsreder Jacob Bendixen på Stolliggård holdt privat huslærer, og nogle af præsterne har formentlig undervist deres børn selv.⁵⁴

De søfolk, der ville avancere til styrmand eller kaptajn, måtte som tidligere nævnt på navigationsskole for at lære matematik, navigation m.v. For mange søfolk har det imidlertid også været nyttigt med et kendskab til fremmede sprog – for kaptajner og styrmænd har det været nødvendigt. Som omtalt før, fik kapellanerne i Sønderjylland allerede 1544 pligt til at undervise børnene. I 1830'erne løftede pastor Grauer denne tradition. To eftermiddage om ugen underviste han større børn i religion, historie, matematik, tysk, engelsk og fransk.⁵⁵ Tysk lærte man mange steder på landet i Sønderjylland, men engelsk og fransk var i høj grad ud over det sædvanlige. Adskillige løjtinger blev imidlertid gode til sprog. Den nittenårige Marcus Claussen læste 1858 både danske og tyske bøger i stort tal, og han lånte franskbøger af sin farbror, lærer Nis Claussen i Barsmark, og lærte sig selv fransk.⁵⁶

Skolen i samfundet

Det velstående, salgsorienterede landbrug og den udstrakte søfart skabte behov og interesse for skolekundskaber i Løjt. Derfor blev der tidligt udviklet et velorganiseret skolevæsen. Der var stadig mange hindringer at overvinde – dårlige indkomster, ulærte og udygtige lærere, store forsømmelser – men generelt fik man dem afhjulpet før og i højere grad end de fleste andre steder. Efter 1814 tog skolevæsenet overalt i kongeriget og hertugdømmerne et kraftigt spring fremad. Løjt var stadig godt med, og mange løjtinger opnåede virkelig gode kundskaber – både fra den offentlige skole og privatundervisning. Bøndernes og de søfarendes behov lå især i regning og matematik og dansk og tysk skrivning og læsning, og ikke mindst i matematikken drev man det vidt. Skolen var dog stadig også kirkens forlængede arm, og den blev utvivlsomt dygtigere til at løfte den opgave med de nidkære seminaristers stærkt forkyndelsesprægede undervisning i både katekismus, bibelhistorie, bibelforklaring og salmevers, end den havde været det med den mekaniske katemismusindterpning i 1700-tallet.

Den nationale udvikling og de slesvigske krige

Igennem det meste af Løjt sogns historie eksisterede der ikke noget nationalt spørgsmål for indbyggerne. Tilsyneladende vekslede konger og

hertuger som løjtingernes herrer, uden at de reagerede noget videre på det. Fra 1721 var alle sognets indbyggere kongelige undersåtter. Deres ledere vænnede sig til med mellemrum at sværge kongerne loyalitet, og en vis kongetroskab blev den del af mange løjtingers verdensholdning. Hverdagssproget var næsten udelukkende dansk – d.v.s. den sønderjyske dialekt – men igennem århundreder var sognets beboere vant til, at myndighederne betjente sig af tysk, og mange af dem lærte selv at begå sig på tysk. Heller ikke dette synes at have været stof til konflikt eller politisk stillingtagen før 1840.

Omkring 1800 opstod i Tyskland tanken om, at menneskene tilhørte en *nation*, der havde fælles sprog, kultur, afstamning og folkeånd, og at alle, der tilhørte samme nation, burde samles i én stat. Denne tanke, *nationalismen*, bredte sig ud over Europa. Også i Slesvig groede der nationale bevægelser frem, som var utilfredse med den blandede dansk-tyske helstat. Den tysksindede slesvig-holstenske bevægelse havde både det politiske mål at få enevælden erstattet af en fri forfatning og det nationale mål at gøre Slesvig-Holsten til én tysk stat. Den danske bevægelse var især en reaktion mod den slesvig-holstenske, men gik i øvrigt ind for at bevare og styrke båndene til Danmark.¹ Begge bevægelser, men især den slesvig-holstenske, havde deres tyngdepunkt i byerne, men de søgte også at mobilisere folk på landet uden det helt store held. Ingen af de nationale bevægelser fandt megen grobund i Løjt før 1848. De dansk-nationales leder i Aabenraa, Frederik Fischer, skrev i 1843: »I det store Løjt sogn er Stemningen helt til vor Fordel, men den levende Vilie mangler. Folket har endnu ingen Følelse«. ² Fischer havde utvivlsomt ret i, at en egentlig dansk nationalfølelse endnu stort set ikke fandtes i Løjt. Da der i 1840 var blevet indført dansk retssprog i Nordslesvig, havde de dansk-nationale bedt de nordslesvigske lærere samle underskrifter på en takkeadresse til kongen. I Løjt var det kun lærerne i Barsmark og på Barsø, der fulgte opfordringen, og inklusive deres egne, samlede de i alt 15 underskrifter fra sognet – mest fra gårdmænd.³ Dansk-nationale aktivister savnede sognet næsten fuldstændigt. I 1843 havde kredse i Haderslev amt stiftet en dansk-national forening, Den slesvigske Forening, som før 1848 samlede ca. 500 medlemmer, mest gårdmænd. Nogen virkelig stor folkebevægelse var det endnu ikke, men endda var Løjt usædvanligt ringe repræsenteret med kun ét medlem – fogden Peder Grau på Barsø.⁵

De aktive tyske nationalister havde næppe større opbakning i Løjt sogn. Foreningen »den slesvig-holstenske patriotiske Forening«, der gik ind for det tyske sprogs forrang, havde ikke et eneste medlem i Løjt sogn før 1848.⁶ I oktober 1842 talte Hiort-Lorenzen så dansk i Slesvigs stændersal i et forsøg på at fremme det danske sprogs officielle stilling i Slesvig. Det

førte til voldsomme protester både fra tyske nationalister og konservative kredse, der ønskede den herskende orden opretholdt. I Løjt sogn blev der samlet underskrifter på en lang protest-skrivelse, der blev trykt i Haderslev-bladet *Lyna* i marts 1844.⁷ 125 løjtninger havde skrevet under. Der var ingen fra Barsø, men ellers var underskriverne mest gårdmænd, og ca. to tredjedele af alle sognets gårdmænd havde skrevet under. Blandt de øvrige er der flere kaptajner, men ikke sognets ledende embedsmænd – præster og sognefoged – der afholdt sig fra en sådan politisk handling. Efter gammel tradition indhentede man kun familieoverhovedernes underskrift, og kun hvor en enke sad som gårdejer, kom der kvinder blandt underskriverne.⁸

Hvad udtrykte disse underskrifter? Frederik Fischer mente, at folk var lokket og købt til at skrive under, og at mange siden fortrød.⁹ Lokalhistorikeren Jes Holdt har været inde på en tilvarende tranke, men fremhæver først og fremmest, at protestskrivelsen kun kan tages til indtægt for, at nogle ledere var slesvig-holstensk sindede, men derimod ikke alle underskriverne.¹⁰ Det sidste er utvivlsomt rigtigt. Erklæringen var både i sin formulering og som politisk handling en protest mod, at dansk-nationale aktivister ville optrappe den nationale strid. Ifølge protesterklæringen skulle der tages hensyn til stænderdeputerede, der ikke *kunne* tale tysk, og den bekendte sig til loyalitet mod kongen. Det var snarest en konservativ protest mod hele det nationale røre, der kom til udtryk.¹¹

Da krigen brød ud i 1848, holdt det nationale spørgsmål op med blot at være et politisk diskussionsemne for en forholdsvis lille gruppe aktive. Efter slaget ved Slesvig 23.4. 1848 besatte slesvig-holstenske oprørssoldater hele Løjt sogn undtagen Barsø, og de bevarede herredømmet dér i mere end et år. Fra 26.8. 1848 til 3.4. 1849 var der ganske vist våbenstilstand, hvor en fælles dansk-preussisk kommission skulle styre Slesvig, men i virkeligheden var hertugdømmet stadig under den slesvig-holstenske oprørsregerings styre. I Løjt – som de fleste steder – var det ikke en specielt hård besættelse med voldsomme fysiske overgreb mod civilbefolkningen, men oprørsregeringen afsatte og udnævnte embedsmænd, opkrævede skatter – om nødvendigt med militær magt – og udskrev soldater til den slesvig-holstenske hær.¹²

Oprøret og oprørsregeringens fremfærd vakte modstand i langt videre kredse end blot dem, der på forhånd var aktive dansksindede. I november 1848 organiserede den flygtede danske fører fra Aabenraa, Frederik Fischer, en hemmelig underskriftindsamling fra Aabenraa-egnen på en petition, der kortfattet protesterede mod, at Slesvig blev forenet med Tyskland og løsrevet fra »dets forbindelse med Danmark«.¹³ Underskriftindsamlingen blev en stor succes, og fra Løjt sogn blev der under ledelse af

den af slesvig-holstenerne afsatte andenlærer i Kirkeby, Paul Nissen, indsamlet hele 365 underskrifter i november 1848 og januar 1849.¹⁴

Modsat erklæringen i Lyna 1844 betød denne »novemberadresse« fra 1848 en national stillingtagen – for en fortsat forbindelse med Danmark. Det betyder ikke, at alle sluttede op om visse dansksindedes krav om et »Danmark til Ejderen«, som adressen slet ikke omtalte. Nu var det slesvig-holstenerne, der optrådte som provokatørerne, der rystede den vante verden og besatte sognet med deres tropper. En konservativ befolknings modvilje mod forandring og optrapning af den nationale strid måtte nu især komme de dansksindede til gode, og den traditionelle kongetroskab trak i samme retning. Det er en sådan holdning, der kan læses ud af de ord, Jørgen Jørgensen på Harbogård ved Bodum skrev ved siden af sit navn: »Jeg har levet under 4 danske konger, har svoret troskab til Frederik den 6., og den ed, jeg har gjort, skal aldrig brydes«. Det er også én af grundene til, at der blandt underskriverne var adskillige, der i sin tid også havde underskrevet 1844-erklæringen i Lyna.

De 365 underskrivere var alle mænd, og de udgjorde knap halvdelen af sognets voksne mandlige befolkning. Lærer Nissen mente selv, at der blandt underskriverne var 70 gårdmænd og 140 husejere, mens resten var »leddige hvortil regnes styrmænd, matroser, tjenestefolk og lejeinderster.«¹⁵ Jes M. Holdt mente imidlertid, at der kun var ca. 55 gårdmænd blandt underskriverne¹⁶ – altså under halvdelen, selvom man utvivlsomt ved denne underskriftindsamling som ved de øvrige, først og fremmest kom rundt på gårdene. På Barsø og i Nørby skrev alle gårdmænd under, i Kirkeby, Bodum og Skovby var det knap halvdelen, i Barsmark omkring en tredjedel og i Stollig og Dyrehave næsten ingen.¹⁷ De lavere sociale lag er vanskeligere at identificere, men den fastboende underklasse synes i højere grad at have sluttet op om adressen end gårdmændene. Alene de 140 husejere ville være ca. halvdelen af alle husmænd og inderster, og hertil kommer så lejeindersterne og nogle toftholsfolk, som lærer Nissen muligvis har regnet som gårdmænd. Tjenestefolkene er det næsten umuligt at identificere, da de ofte kun boede i sognet i kort tid. Formentlig har kun et fåtal af dem skrevet under.

Blandt andet fordi mange tjenestefolk, og vel også søfolk på langfart, formentlig mangler, kan man på ingen måde regne med, at alle de, der ikke skrev under, var tysksindede. Således savner man også den dansksindede sognefoged Hans Christian Reuter, der ellers nedlagde sit hverv i protest mod slesvig-holstenerne.¹⁸ Lærer Nissen skrev, at antallet af tysksindede i sognet kun var ca. halvtreds,¹⁹ men kan var naturligvis interesseret i at gøre tallet så lavt som muligt. Vi møder nogle af de aktive tysksindede i en henvendelse fra en del kvinder til den preussiske dronning

med en bøn om at sikre, at de ikke igen blev »Slavinder« under Danmark.²⁰ I hvert fald 31 kvinder fra Løjt havde skrevet under, og endda var der stort set kun samlet underskrifter i Stollig og Løjt Kloster. Bruhn-Bendixen skibsrederdynastiet, var stærkt repræsenteret med mindst 9 underskrivere. Begge præstekoner, en præstedatter og en præsteenke havde også skrevet under. Blandt resten træffer vi en krokone samt en del døtre og koner til større gårdmænd – 3 fra slægten Vogt i Løjt Kloster, mindst 2 fra slægten Hohlmann samme sted, 1 fra slægten Holst i Stollig m.fl. Fra de lavere sociale lag kan der højst have været et par stykker. Også de øvrige kendte tysksindede hørte til kaptajns- og gårdmandskredse.²¹

Hvorfor skiltes vandene sådan, at flertallet af løjtingerne tog stilling for Danmark og et ikke helt lille mindretal for Tyskland? Når folk blev tvunget til at tage stilling, har det sproglige og kulturelle fællesskab med Danmark gjort udslaget for mange. Det gjaldt særligt de dårligere stillede, som kun havde ringe forbindelse til byernes tyskprægede kultur, og hvoraf mange var tilvandret nordfra. Endelig trak troskaben mod kongen og det bestående i samme retning.

Det så anderledes ud for Løjts kaptajns- og skibsrederkredse. Både deres økonomiske og kulturelle bånd gik først og fremmest til Aabenraas tyskprægede overklasse, som de egentlig selv var en del af, skønt de boede uden for byen. De beherskede det tyske sprog og var fra deres sejladsere mere hjemmевante i Hamborg end i København. Også mange gårdmænd havde flere økonomiske, kulturelle og familiemæssige bånd til overklassen i Aabenraa og kvæghandlere fra marsken, end til bønderne i Nordslesvigs landdistrikter i øvrigt. Præsterne var tysk uddannede og kulturelt og kirkeligt orienteret sydpå.²²

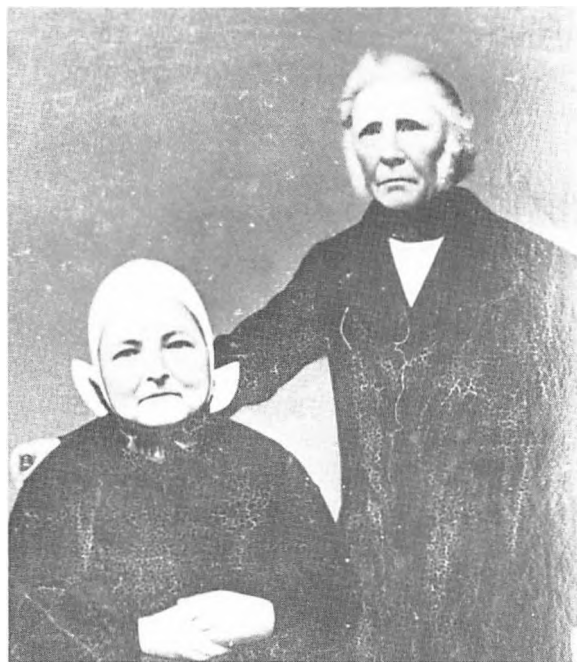
Løjt sogn kom ikke til at opleve egentlige krigshandlinger under Treårskrigen. Noget af det nærmeste løjtingerne kom på de store krigshandlinger var det tyske tilbagetog efter, at de havde tabt slaget ved Fredericia. Trætte og sultne nåede hundredvis af soldater frem til Nørby, hvor de satte alt spiseligt til livs. Men ellers passede de store troppstyrker i god ro og orden – en vældig kontrast til de hærgende og ødelæggende hære under svenskekrigene to hundrede år tidligere.²³

Under den nye våbenhvile 1849-50 gik den danske administrator i Slesvig, F.F. Tillisch, igang med en udrensning i embedsmandsapparatet, som fortsatte efter krigsslutningen. Oprørsregeringens udnævnelser og afskedigelser blev annulleret, og adskillige kongeligt udnævnte embedsmænd, der havde sluttet sig til oprøret, blev fjernet.²⁴ I Løjt samlede interessen sig om de to præster, Kaftan og Posselt, der begge havde været ivrige slesvig-holstenere under krigen. De dansksindede løjtinger reage-

rede forskelligt, da krigen var forbi. Lærer Nissen, der selv var blevet afskediget af oprørsregeringen, og som under krigen havde ledet indsamlingen af underskrifter på novemberadressen, ville have præsterne fjernet og arbejdede på at skabe enstemning imod dem.²⁵ Der kan have været personlige modsætninger mellem læreren og præsterne, men holdningen er også typisk for de aktive danske nationalister.

De fleste synes dog at have indtaget et andet standpunkt. Sognefoged Hans Christian Reuter ledede sammen med en dansksindet kirkeværg og en tysksindet kaptajn en indsamling af underskrifter på en støtteerklæring til præsterne.²⁶ Reuter var dansksindet, men delte ikke aktivisternes ønske om et opgør med de tysksindede. Nu efter krigen var det atter ønsket om at undgå strid og bevare tingene, som de var, der slog igennem. Ifølge andenpræsten, Julius Posselt, fik det den mere kompromisløse lærer Nissen til at skælde Reuter ud for at være tysksindet.

Løjtingernes tillidsvotum til præsterne fik ingen betydning, for de bandt sig begge to til den af oprørerne udnævnte superintendent (biskop) og nægtede at adlyde den nye, som danskerne indsatte. Nu formanede Reuter præsterne og hævdede, at en sådan optræden stred mod præsternes embedspligter og selve kristendommen.²⁷ Sognebørnenes tillidsvotum til præsterne skulle ikke opfattes som en opbakning til en fortsat slesvig-

Sognefoged Hans Chr. Reuter (1804-72) og hans hustru Ellen født Ottsen (1810-80). Reuter efterfulgte sin far som sognefoged i Løjt 1838. 1848-49 nedlagde han hvervet i protest mod den slesvig-holstenske besættelse. Dansksindet medlem af den slesvigske stænderforsamling 1854-60. Afsat fra sognefogedhvervet af preusserne 1867 på grund af edsnægtelse. Historiske Samlinger.

holstensk politisk aktivitet. Da præsterne blev ved deres, blev de afskeditget.

I årene mellem de slesvigske krige var sognets embedsmænd dansksindede. Sognefoged Reuter og Barsøs særlige foged, Peder Grau, var det i forvejen, og desuden fik sognet nu dansksindede præster, Richelieu og Kinch, og en aktiv dansksindet og danskuddannet degn, Mørch.²⁸ Reuter sad 1854-60 endda som medlem af den slesvigske stænderforsamling, hvor han tilhørte den dansksindede gruppe omkring Laurids Skau.²⁹ Der blev også gjort en indsats for at give beboerne en dansk nationalsfølelse. I 1851 oprettede de dansksindede førere i Aabenraa en »Comité for dansk Læsnings Fremme«, hvori møller Johan Caspar Eschelsen fra Runde Mølle i Løjt fik sæde. Der blev oprettet et bibliotek i Kirkeby og sidst i '50'erne også ét i Barsmark.³⁰ Den unge Marcus Claussen benyttede i 1858 flittigt skolebiblioteket i Barsmark. Mange af de bøger, han lånte, var præget af den historisk-nationale ånd, de aktive dansksindede ønskede at udbrede. I løbet af det år læste han sig blandt meget andet igennem alle Ingemanns historiske romaner, bøger om dansk folkeliv, folkesagn og historie og ét af de dansksindedes vigtigste kampskrifter – den nationalliberale historiker C.F. Allens »Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland«.³¹

Årene 1850-64 stod imidlertid kun i ringe omfang i den nationale kamps tegn for løjttingerne. Selv fra et så aktivt dansksindet hjem som Claussenfamiliens på Paulsgård, sporer vi ikke andre tegn på nationalt engagement end læsningen af danske – herunder også dansk-nationale – bøger og blade, og at kongens fødselsdag og Grundlovsdag blev husket, men ikke direkte fejret.³² Ikke én bemærkning i dagbogen hentyder til et modsætningsforhold til sognets tysksindede. Det er typisk for perioden. De dansksindede har vel i almindelighed været tilfredse med, at båndene til Danmark var fastholdt og styrket, og desuden var regeringens politik negativ over for national aktivitet. En organiseret tyskhed hører vi heller intet til i Løjt i disse år.

Krigen i 1864 kom til at berøre Løjt mere direkte end Treårskrigen. Efter rømningen af Dannevirke blev Løjt sogn besat af preussiske og østrigske styrker, der blev indkvarteret rundt om på gårdene. De blev modtaget meget forskelligt, afhængigt af gårdmændenes sindelag. Som i 1848 var Barsø på danske hænder, og med øen som mellemstation foretog enheder fra det såkaldte Aarøes Strjefkorps 10.-11. april landgang i Løjt sogn. Bådene lagde til i Dybvig, og soldaterne marcherede så til Kirkeby, hvor de angreb de tre gårde, hvor de preussiske soldater var indkvarteret. En officer, nogle preussiske soldater og to fremtrædende tysksindede løjttinger, kromand Hans Holdt og gårdejer Hans Bøjskov, blev taget til

fange, og bortset fra Hans Bøjskov ført med til Barsø. Episoden forløb uden blodsudgydelse og med megen høflighed fra begge sider, da først tilfangetagelsen var sket. Preusserne reagerede ved at arrestere en del dansksindede løjtinger, bl.a. pastor Olsen, og truede med for fremtiden at arrestere 2-3 dansksindede for hver tilfangetagen tysker. Pastor Olsen blev dog atter sluppet ud og prædikede med to soldater ved sin side. Aarøes folk brugte også Barsø som mellemstation ved en operation i april, så den 8.-9. juli slog preusserne til mod øen. De besatte Barsø med en vældig styrke, men fandt hverken partisaner eller våben. Da de havde gennemført hele øen, opkrævet skat og plantet det tyske flag, drog de bort igen.³³

Den 1. august sluttedes forebløbig fred, som betød, at Danmark afstod Slesvig. De dansksindede slesvigere forsøgte at etablere en underskriftindsamling på en erklæring om, at de ville blive ved Danmark. Fra Løjt sogn nåede 100 underskrifter frem, men to gendarmere havde fået fat på andre 160 underskrifter, som på den måde gik tabt.³⁴

Sammenfatning

Perioden mellem de to nationale katastrofer 1657-59 og 1864 er et modsætningsfyldt, men rigt kapitel i Løjt sogns historie. Det var sognets storhedstid, hvor de vigtigste indtægtsskabende erhverv landbrug, søfart og lærredsvævning blomstrede og tjente penge hjem til sognet og gav mulighed for en rig kultur. Samtidig var det en periode, hvor stilstand på mange områder overskyggede forandringerne.

Grundlæggende var Løjt som næsten alle landsogne et landbrugssamfund. Omkring tre femtedele af befolkningen ernærede sig direkte af landbruget, og halvdelen af resten var afhængige af landbrugerne som kunder eller betalere af fattigskat og forskellige ydelser til præster og lærere. Derfor var udviklingen i sognets landbrug det vigtigste vilkår for hele sognets liv. Og Løjt-landbruget ændrede sig kun såre lidt, fra det var genrejst sidst i 1600-tallet, og frem til midten af 1800-tallet. Jordfordelingen, driftsformerne og kornavlens og husdyrholdets sammensætning og omfang var ikke synderligt anderledes 1850 end 150 år før. Alligevel var det et velstående landbrug. Løjt-bønderne nød godt af de store gårde, den gode jord, de frie og sikre kår som arvefæstere og selvejere og deres forfædres imponerende pionerindsats i de hektiske år under udskiftningsbevægelsen i 15-1600-tallet. De drev i almindelighed deres gårde godt på de skabte vilkår, men de ændrede ikke meget. Endnu omkring 1800 rakte det imidlertid til en førerposition i det danske og nordslesvigske landbrug.

Den gik tabt i løbet af 1800-tallet, men også Løjt-bønderne nød godt af de gode tider i midten af 1800-tallet.

På ét punkt ændrede landbrugssamfundet Løjt sig imidlertid en del. Allerede i periodens begyndelse var der ganske mange, der arbejdede for gårdmændene som tjenestefolk, daglejere og håndværkere, men i løbet af de 200 år blev der langt flere. Da produktionen ikke blev udvidet alverden, kunne den ekstra arbejdskraft bruges til at erstatte de sønner, der stod til søs, men også til at øge gårdenes standard med pasning af alt – fra dyr til have – og til at give gårdmandsfamilierne mere fritid til andre sysler. Da befolkningen steg mere end gårdenes umiddelbare arbejdskraftbehov, blev det billigere at ansætte folk, så de sociale forskelle voksede. Overklassen og underklassen var hinandens forudsætning. Uden de store, velstående gårde intet arbejde til de så mange tjenestefolk, daglejere og håndværkere, og uden disse arbejdere kunne gårdenes drift og gårdmandsfamiliernes levestandard ikke opretholdes. Socialt placerede det grupperne, at den ene havde folk til at tjene for sig, mens den anden var underlagt andre. Den store underklasse medførte et egentligt fattigdomsproblem, der kun blev afhjulpet nødtørftigt.

I dette egentlig meget fastlåste landbrugssamfund, hvor de sociale skel var store og mulighederne for at klatre op ad stigen forsvindende små, var søfarten en ventil. De unge mænd fra småkårshjemmene opnåede en bedre løn, og de fik en vis chance for at komme frem i samfundet, og de yngre gårdmandssønner, der ikke var så heldige at gifte sig til en gård, fik en mulighed for så nogenlunde at bevare det sociale niveau, de var vokset op ved. For hele sognets økonomi betød søfarten blandt andet, at afhængigheden af landbrugets gode og dårlige tider blev mindre.

Samtidig er søfarten i forening med det velstående landbrug den vigtigste forklaring på, at perioden fra omkring år 1700 og frem til 1864 også kulturelt var en blomstringstid for Løjt. Både de søfarende og de bønder, der handlede med stude, havde god brug for kundskaber i sprog og matematik. Derfor fik Løjt meget tidligt et veludbygget skolevæsen, og mange opnåede en ganske stor skolelærdom. Den blev ikke kun brugt til regnskaber og forretningssamtaler, men også til et rigt væld af dagbøger, breve, småvers og andet. Ude fra det fremmede bragte de mange søfolk indtryk, ting og skikke med sig hjem. De bidrog til at give mange Løjt-hjem et rigere, mere moderne og mere eksotisk præg end de fleste andre gårde og huse på landet. I hvert fald den velstående gårdmands- og kaptajnsoverklasse havde samtidig både tid og råd til at udvikle et udstrakt selskabsliv.

Ved slutningen af perioden stod det blomstrende Løjt-samfund imidlertid på en vakkende rod. Landbruget var på vej til at blive agterudsejlet

af andre egenes bønder, der i langt stærkere grad var i færd med at modernisere deres bedrifter. Lærredsvævningen sygnede hen under konkurrencen fra de nye tekstilindustrier, og søfarten blev aldrig den samme, da sejlskibene blev erstattet af dampere. Allerede det var ikke blot en trussel mod sognets velstand, men også mod dets kultur. Og oven i det skulle det nationale skel så sprænge nogle af de bånd, der bandt i hvert fald sognets overklasse sammen.

Udsigt fra kirketårnet ved århundredskiftet. Stråtag var endnu på den tid det fremherskende i bybilledet. A. Wohlenberg. Fot.: Kgl. Biblioteks pladesamling.

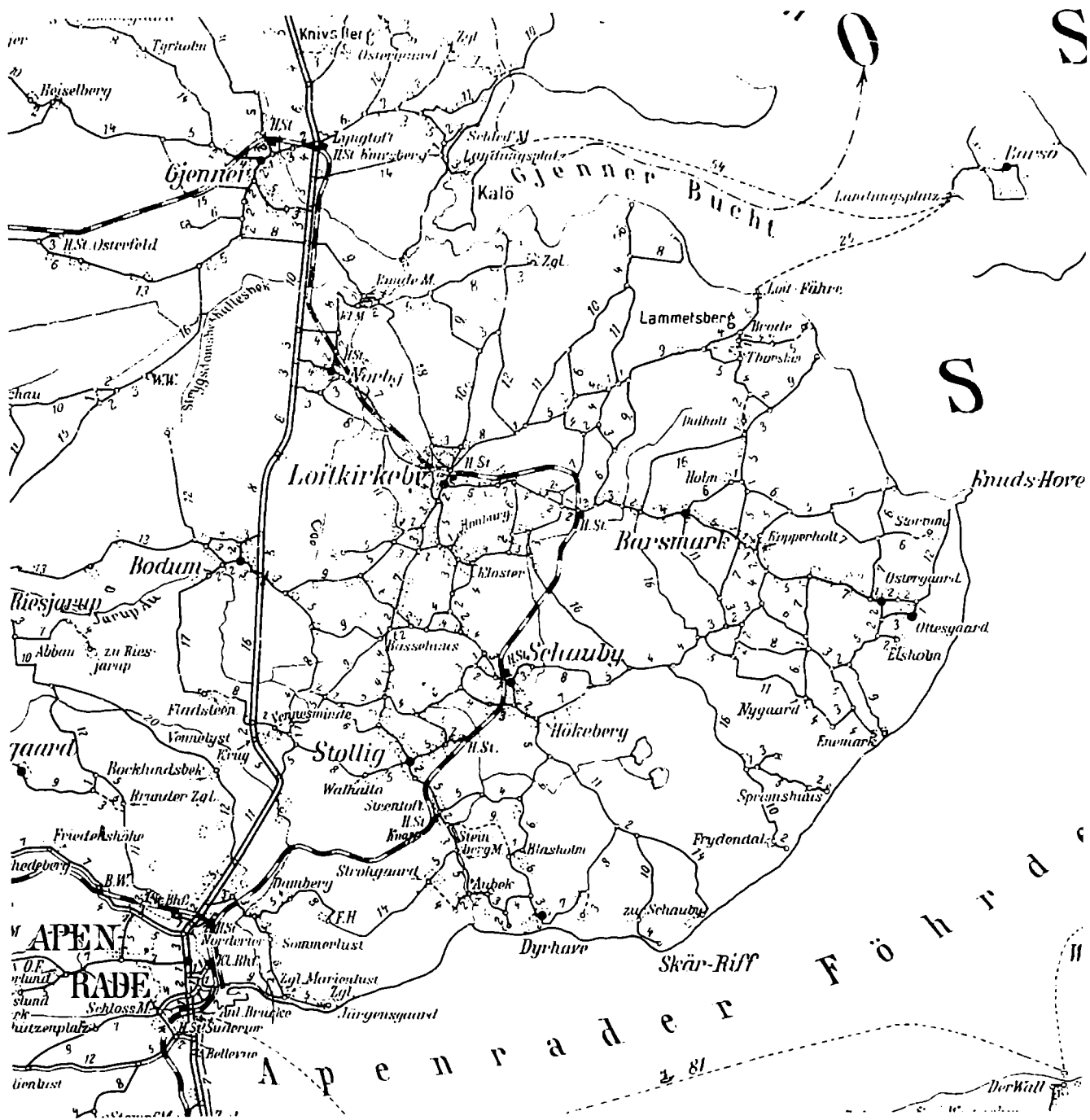
Tidsrummet 1864-1970

»Løjt sogns karakter er præget af en vis særfølelse, som man i løbet af min tolvårige embedstid fuldstændig har holdt på. I de besiddendes klasse får fremmede elementer ikke let indpas, det sker kun undtagelsesvis; den eneste løftestang er politisk dygtighed og fasthed i det danske sindelag, som partiet, der her har flertallet, sætter meget højt ... Selvfølelse og egoisme er her meget fremtrædende og er ofte forbundet med en pukken på ejendomsretten«. ¹ Denne karakteristik gav præsten Julius August Michael Mumsen af sine sognebørn i 1877. Og da man omtrent 100 år senere drøftede sammenlægningen af Løjt og Ensted sogne med Aabenraa købstad til en storkommune, udtalte modstanderne af en sammenlægning i sognerådet: »Gruppen har ikke taget stilling til Aabenraa bys problemer, men mener, at vi skal tænke på vore egne forhold og vor egen fremtid, og vi mener desuden, at vi skal prøve igen over for reformkommissionen at undgå en deling af Løjt kommune«. ²

Der var altså både i den første og den sidste del af den godt 100-årige periode, som her skal beskrives, i sognet en klar følelse af, at man udgjorde en helhed, hvis særlige præg det gjaldt om at fastholde, før der kunne gives indrømmelser til andres opfattelser.

Men det betød på ingen måde, at der i sognet i alle henseender var et ubrydeligt sammenhold. Tværtimod var der mange skel, som var dybe og vanskelige at bygge bro over, selv om det på mange områder lykkedes i de sidste 10-15 år forud for 1970. Her kan først nævnes det nationale skel mellem danske og tyske. Pastoren nævnte, at danskheden var i flertal i Løjt sogn, men også tyskheden stod stærkt, ikke så meget på grund af de tysksindedes antal, men mere med baggrund i deres ejendomsret til de fleste af de store gårde. Der er ingen tvivl om, at modsætningen mellem de to nationaliteter hørte til blandt de skarpeste i Nordslesvig, især gjaldt det tiden mellem de to verdenskrige.

Men også det sociale skel var dybt, større end almindeligt på landet i Nordslesvig. Skibsfarten havde skabt stor velstand hos en talmæssigt lille klasse af redere og kaptajner. Inden for landbruget, der op til 1960 var sognets største erhverv, og endnu i 1970 havde vigtig betydning som indtægtskilde, dominerede gårdejerne, der ejede næsten al jorden. Men i den anden ende af den sociale skala stod længe en større skare af arbejds-

På »Entfernungskarte des Kreises Apenrade« fra 1911, udarbejdet af Katasterforvaltningen i Slesvig i målestoksforholdet ca. 1:50.000, bemærker man amtsbanens forløb gennem sognet og de mange små veje på Løjt-halvøen. LA, kortsamlingen.

mænd, daglejere, tjenestefolk og andre, der intet ejede. Mange af dem befandt sig på fattigdomsgrænsen og måtte ikke sjældent søge om hjælp hos andre for at klare sig igennem.

De nationale og sociale modsætninger afspejledes i sognestyre, kirke og skolevæsen, men disse institutioner kunne også formidle hensyntagen og samvirke på tværs af skellene.

Når man beskæftiger sig med de sidste hundrede års historie, er problemet ikke at samle kildemateriale nok til sin fremstilling, men derimod at finde frem til det væsentlige i papirmasserne fra det offentlige, foreninger og private personer. Men hvad er det væsentlige? Her tvinges man af begrænsningerne i plads og tid til at træffe en række valg, vel vidende, at hver gang man beslutter at undersøge og fremstille én side af historien i sognet, må man forsømme den anden side, eller i bedste fald behandle den i oversigtsform. Mange vil derfor komme til at savne en analyse eller omtale af bestemte emner, institutioner, steder eller personligheder, som har deres særlige interesse. Imidlertid har det været anset for en vigtigere opgave at opridse de lange udviklingslinjer samt at påvise konflikter og deres løsning, end at skabe et detaljefyldt opslagsværk om sognets historie 1864-1970.

Befolkning, erhverv og klasser

Plads til alle?

Den vækst, der i 1840-erne og 1850-erne havde været i befolkningstallet, blev efter 1864 afløst af tilbagegang. Fra 1860 til 1890 faldt indbyggertallet således med ikke mindre end 500. Derefter stabiliseredes det noget på et niveau mellem 2500 og 2600, men efter den første verdenskrig faldt det igen med omkring 100, og først efter 1930 begyndte en langsom og længe famlende tilvækst at gøre sig gældende. Men som det fremgår af tabel 1, blev indbyggertallet fra 1860 på 3057 ikke nået.

En af de vigtigste faktorer i befolkningsudviklingen er forholdet mellem fødsler og dødsfald. På figur 1 på næste side er antallet af fødte og døde pr. 1000 indbyggere pr. år indtegnet. Det ses, at der gennem hele perioden var et overskud af fødsler, når der ses bort fra en kort periode i midten af 1960-erne, hvor der var et overskud af dødsfald. Men det fremgår også af figur 1, at fødselsoverskuddet ikke til alle tider var lige stort.

Frem til ca. 1890 var der et nogenlunde fast forhold mellem fødsler og dødsfald, men herefter begyndte dødeligheden at falde, mens fødselstallet holdt sig konstant. Nedgangen i dødeligheden skyldtes først og fremmest,

Tabel 1. Befolkningsudviklingen 1867-1970.

år	indb.tal	år	indb.tal
1867	3000	1921	2424
1871	2978	1925	2447
1875	2873	1930	2420
1880	2803	1935	2524
1885	2583	1940	2530
1890	2547	1945	2709
1895	2506	1950	2690
1900	2563	1955	2727
1905	2553	1960	2592
1910	2573	1965	2673
1919	2477	1970	2894

Kilder: Die Gemeinden und Gutsbezirke der Provinz Schleswig-Holstein, 1874, s. 10-13 (1867 og 1871). Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein, 1880, s. 81f (1875). LA, Aab LRå Ark. F.B. 2. vol. 3 (1880). Die Bevölkerung der Gemeinden in Schleswig-Holstein 1867-1970, 1972, s. 223-25 (1885), 1895, 1905, 1910 og 1919). Sjø Årb. 1891, s. 251 (1890). H. Oldekop: Topographie des Herzogtums Schleswig, 1906, I, 26f, 31, 43, 52, 67, 72 (1900). Stat. Med. div. årg. (1921-55). Stat. Tabelværk 1963: A2, 1969: III A7 og 1973: VI A5 (1960-70).

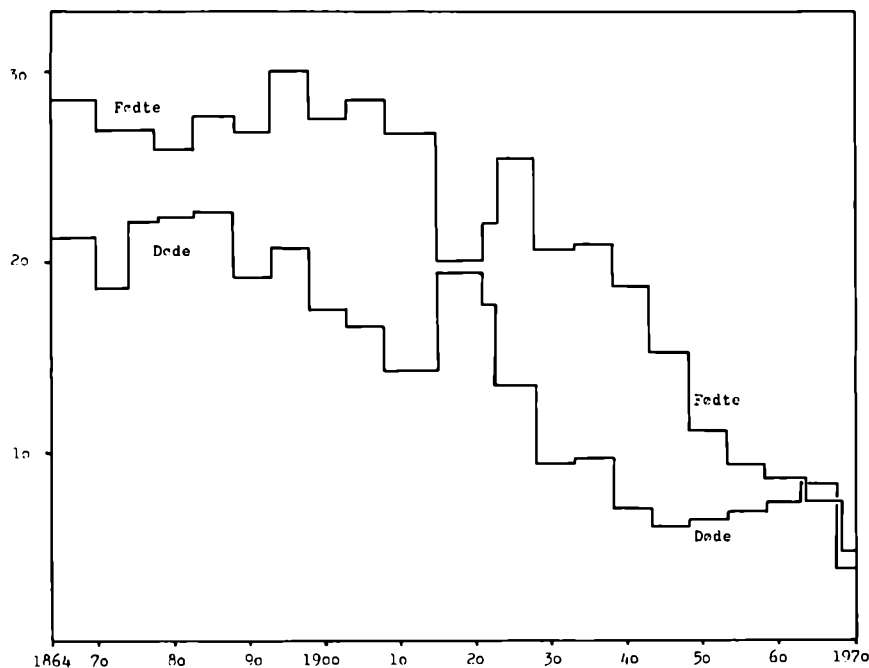
Tabel 2. Alder ved død 1875-1969.

	1875- 1879	1920- 1924	1965- 1969
Proccnt			
Dødfødte	8	5	0
1. leveår	15	12	2
1-9 år	15	3	2
10-24 år	7	8	2
25-59 år	20	15	12
60- år	35	57	84
Ialt	100	100	100
Antal døde	312	188	68
Gennemsnitlig levealder	41 år	55 år	69 år

Kilder: som figur 1.

at børnedødeligheden blev reduceret. Af tabel 2 ses, hvorledes dødeligheden i aldersgruppen 1-9 år svandt ind fra før 1880 til efter 1920. Derimod vedblev spædbørnsdødeligheden at være høj, den lykkedes det først at få has på efter 1920-erne. Børnedødelighedens tilbagegang resulterede i en forhøjelse af den gennemsnitlige levealder med 14 år fra 1875-79 til 1920-24 og igen med 14 år frem til 1965-69.

Figur 1. Fødte og døde pr. 1000 indbyggere pr. år 1864-1970.

Kilder: LA, Kirkebøger for Løjt sogn 1864-74. Fødsels- og dødsbiregistre for Løjt sogn 1875-1970.

Børnedødelighedens tilnærmelsesvis forsvinden skyldtes, at en lang række børnesygdomme enten blev udryddet eller gjort ufarlige. Det gjaldt bl.a. skarlagensfeber, difteri, mæslinger og kighoste. Ved spædbørnsdødelighedens bekæmpelse spillede den forbedrede fødsels- og småbørnshygiejne en vigtig rolle. Men ved siden af de medicinske fremskridt virkede forbedringen af de sociale forhold med mindst lige så stor vægt. Dette var nok mest klart i forbindelse med tuberkulosen, der fortrinsvis ramte børn og unge med en mangelfuld eller forkert ernæring, eller dårlige boligforhold med mange mennesker stuvet sammen i små og fugtige lejligheder.¹

Faldet i dødeligheden blev som nævnt ikke straks fulgt af et fald i fødselstallet. Det tog sin tid, førend en århundredelang tradition for børnerige familier blev brudt. Men hertil kommer, at mulighederne for at

undgå graviditet og fødsel var begrænsede. Masseproduktion af antikonceptionelle midler blev først almindelig de sidste år før den første verdenskrig.²

Fødselsoverskuddet mellem 1864 og 1914 kan beregnes til omkring 1100. Men samtidig faldt befolkningstallet med godt 400. Således må omved 1500 mennesker være udvandret fra sognet, de fleste til Amerika eller Danmark. Derimod tog næppe mange til Aabenraa, for denne bys erhvervsliv og befolkningstal var fra midten af 1870-erne og 20 år frem stagnerende.³ Hvem var udvandrerne, og hvorfor forlod de sognet og landsdelen? Politiets fortegnelser over dem, der udvandrede uden den krævede udvandringstilladelse, kan give et fingerpeg. I årene 1873-81, hvorfra disse lister er bevaret, drejede det sig om 79 personer. Heraf langt de fleste til USA, nemlig 65. Resten tog til Danmark, Australien og New Zealand. Af udvandrerne var de 47 enlige. Der var en klar overvægt af folk fra de lavere sociale lag: 28 var tjenestefolk, 10 var arbejdere eller daglejere, 9 var håndværkere, 4 søfolk, 3 husmænd og 1 rentier, resten koner og børn.⁴

Det kan således konkluderes, at det især var økonomiske motiver, der var drivkraften i udvandringen. Det underbygges da også af, at bortvandringen var kraftigst i de hårde landbrugskriseår 1880-85. Især spillede det en rolle, at det i USA var muligt at få tildelt jord og således blive jordejer. I hjemstavnen var denne form for social opadstigen praktisk taget umulig for unge mænd fra de lavere sociale lag, fordi der ingen udstykning af jorden fandt sted.⁵

Udvandringen til USA tog af efter midten af 1880-erne, og i årene efter århundredskiftet blev det i stigende grad Aabenraa, der tiltrak, byens indbyggertal voksede med over 1000 mellem 1900 og 1910.⁶

På figur 1 kan man endvidere se den første verdenskrigs konsekvenser: fødselstallet faldt under mændenes fravær fra hjemmet, og dødeligheden steg, først og fremmest på grund af de 96 faldne, men også fordi levevilkårene blev forringet på hjemmefronten. Dødelighedens stigning 1914-20 var dog forbigående, og afløstes snart af et fornyet fald. Fødselstallet derimod steg i de første år efter krigen, da det forsømte skulle indhentes, men herefter satte et kraftigt og vedvarende fald ind, og forskellen mellem antal fødte og døde blev stadig indskrænket frem mod 1970.

Skønt fødselsoverskuddet således blev mindre, fandt der alligevel i det meste af tiden 1920-70 en nettobortvandring sted, vel især til Aabenraa, som voksede fra næsten 8000 indbyggere i 1921 til ca. 15000 i 1970. De sidste ti år før kommunalreformen vendte strømmen imidlertid. 1960-70 flyttede der flere til Løjt sogn end der fraflyttede, særlig gjaldt dette femåret 1965-70. Årsagen hertil var aabenraernes parcelhusbyggeri i

Tabel 3. Løjt Kirkebys vækst 1960-1970.

a. Antal indbyggere.

	antal beboere	i pct. af hele sognet
1921	522	22
1955	618	23
1960	725	28
1965	1013	38
1970	1203	42

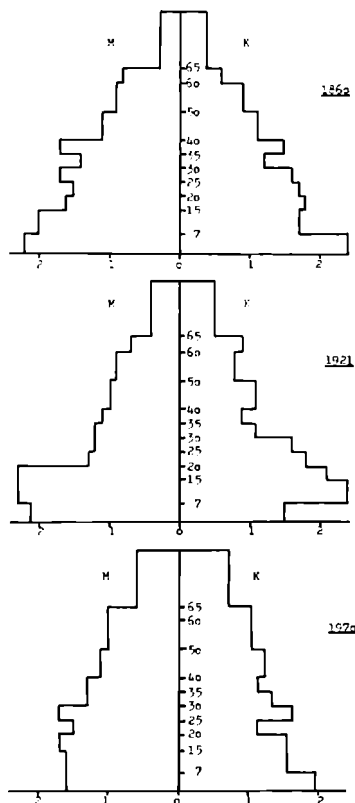
Anm.: Befolkningens fordeling på bebyggelser før 1920: se side 281, hvor opgørelsesmetoden dog er anderledes.

b. Antal lejligheder.

	i landbr. ejd.	i 1-fam. huse	i 2-fam. huse	i større ejd.
1960	17	109	82	17
1965	23	195	74	16
1970	10	294	60	11

Kilder: Som tabel 1.

Figur 2. Aldersfordelingen 1860, 1921 og 1970.

Kilder: LA, mikrofilm 2330, folketællingen 1860. RA, Danmarks Statistiks arkiv, folketællingen 1921. Stat. Tabelværk 1973: VI, s. 24.

Løjt Kirkeby, der fik mere og mere karakter af en boligby til Aabenraa, en udvikling, der fortsatte efter 1970.⁷ Se tabel 3.

Bevægelserne i fødselstal og dødelighed kan også aflæses på aldersfordelingspyramiderne i figur 2. Det ses her, hvorledes der blev flere ældre, og efter 1921 færre børn og unge, ligesom den første verdenskrigs tab fremstår meget tydeligt ved et underskud af mænd i alderen 20-39 år i 1921.

Det faldende børnetal fik konsekvenser for familie- og husstandsstrukturen. Her øvede alderdomsforsørgelsesmuligheder, indkomstudvikling, arbejdskraftbehov m.v. dog også indflydelse. Omkring 1970 var familiemønstret som nu helt overvejende præget af kernefamilien, bestående af far, mor og 1-3 børn. Herudover fandtes naturligvis som i dag familier uden børn og enlige. Men hvordan så familiemønstret ud tidligere?

De følgende eksempler er hentet fra folketællingerne fra Barsmark fra 1860 og 1921, men har gyldighed for hele sognet. I 1860 er det umuligt at pege på en familief orm som den typiske. Der var adskillige »brudte« familier, hvor en af forældrene, hyppigst faderen, var borte. To kvinder betegnedes således som »skilt fra bord og seng«, ligesom der var ikke så få enker og enkemænd, men den almindeligste årsag til samlivsafbrydelsen var mandens midlertidige fravær p.gr.a. sit erhverv. Her kan nævnes et toftjernersted, hvor der foruden en smedefamilie boede en tjenstekarls kone med barn; manden havde logi på arbejdsgiverens gård. Hyppigere traf man på familier, hvor manden var fraværende til søs. På et indersted boede f.eks. i den ene lejlighed en sømandskone, hvis mand var på langfart, 3 sønner under 18 år og konens 2 voksne, ugifte søstre. I den anden lejlighed boede en enke og en enkemand, som var søskende, samt enkens 2 voksne sønner, som også var til søs.

På gårdene havde foruden ejerfamilien også *arbejdskraften* bolig, normalt tjenestefolk, men undertiden også landarbejdere, der da benævntes »indsiddere« og var lejere. På en gård fandtes begge former; ud over gård ejerfamilien bestående af ejerparret og to børn, boede her en karl og en pige samt en arbejderfamilie med tre børn, i alt 11 mennesker.

Det var ikke ualmindeligt, at tre generationer boede sammen i *storfamilier*. Oftest drejede det sig om mandens eller konens mor, sjældnere om deres far, og endnu sjældnere var både mand og kone i den ældre generation i live. Som eksempel på tregenerationsfamilier kan først nævnes et smedested, hvor der foruden manden, konen og 5 mindreårige børn, boede konens mor samt en 19-årig »smededreng«. Dernæst en gård, hvor gårdejerparret tilhørte den ældste generation, sønnen og svigerdatteren den midterste, og 3 børn den yngste, dertil kom 3 tjenstekarle og 3

tjenestepiger. Men sådanne hele tregenerationsfamilier var altså sjældne, storfamilierne bestod oftest af en af bedsteforældrene eller mandens eller konens voksne, ugifte søskende.

Kernefamilier fandtes også, f.eks. boede i et inderstested en styrmand, hans kone og 6 mindreårige børn.

I 1921 havde familiestrukturen større lighed med vore dages. Kernefamilien havde vundet frem, særlig hos arbejdere og håndværkere. Det var også blevet sjældnere, at flere familier boede under samme tag. Det havde været meget almindeligt i 1860 i de lavere sociale lag. En typisk håndværkerfamilie bestod i 1921 af far, mor og 2-4 børn, hvorimod der var større variationer i familie- og husstandsmønstret på gårdene. Her fandtes stadig tjenestefolkene som et supplement til den biologiske familie, omend deres tal var faldende.⁸ Her skal nævnes to eksempler på gårdfamilier: en bestod af mand, kone, et mindreårigt barn, 2 karle, 1 pige, 1 landvæsenselev, mandens moder og en kvindelig rentier, som havde logi på gården. En anden udgjordes af mand, kone, 2 mindreårige og 3 voksne børn; de sidste havde arbejde på gården. I 1921 var det blevet sjældent at have mandens eller konens voksne, ugifte søskende boende.

Livsgrundlaget

Ved Løjt sogns adskillelse fra Danmark i 1864 blev det om sognets næringsveje skrevet: »Foruden jordbrug, som er hovederhvervet, er søfart sognets vigtigste indtægtskilde. Noget erhverv haves ved fiskeri og tørvefabrikation«. ⁹ Tørv fremstillingen skete i de store moser i sognets vestlige del.

I alt var der i 1860 ca. 200 søfolk i Løjt sogn (jvf. tabel 4). Heraf var de tre fjerdedele menige, altså matroser, dæksdreng, kokke, skibstørmere m.v. – hovedparten ugifte. Talmæssigt havde den gode snes styrmænd og de lidt over 30 kaptajner ikke så stor betydning, og af de sidstnævnte var langt fra alle egentlig rige. Kaptajnerne og rederne i Stollig og Skovby, der samtidig var gårdejere og havde mange tjenestefolk, var uden tvivl meget velhavende, men i de andre byer boede de fleste af kaptajnerne i huse og havde ingen eller kun få tjenestefolk. Fortællingerne om de rige skibskaptajner er i virkeligheden kun et mindre afsnit i sognets søfartshistorie.

De søfarende var, set i forhold til de enkelte landsbyers befolkningstal, ret jævnt fordelt ud over sognet.

Mens landbruget skulle vedblive at være et hovederhverv helt frem til vor periodes afslutning, gik det hurtigt efter indlemmelsen i Preussen tilbage med skibsfarten. Ifølge pastor Mumsen var situationen i 1871 denne: »Endnu er skibsfarten dog stadig et hovederhverv, en stor del af

Hans Marcussen Hohlmann (1842-99) var et typisk eksempel på en løjting, der i sine unge dage stod til søs, men senere helligede sig landbruget. Efter en tid som kaptajn erhvervede han i 1868 den store Nr. Kjærsgård i Skovby. Men efter 1880 blev det sjældent, at folk fra Løjt valgte søfartserhvervet. Fot. i Lokalhistorisk samling, Løjt.

Tabel 4. Sefarende i Løjt sogn 1860.

	kap- tj- ner ¹	styr- mænd	meni- ge	Ialt
Kirkeby	13	12	81	106
Nørby	-	-	2	2
Bodum	1	3	15	19
Støllig	7	-	14	21
Barsmark	5	4	14	23
Barsø	2	-	4	6
Skovby m. Høgebjerg	5	3	19	27
Ialt	33	22	149	204

Anm.:

- Også »skibsførere«, »skippere« og »redere«.
- Matroser, kokke, »sømænd«, »i koffardi«, tømrere m.v. Generelt er opgivelserne noget usikre p.gr.a. inkonsekvent udfyldelse af folketællingskemaerne.

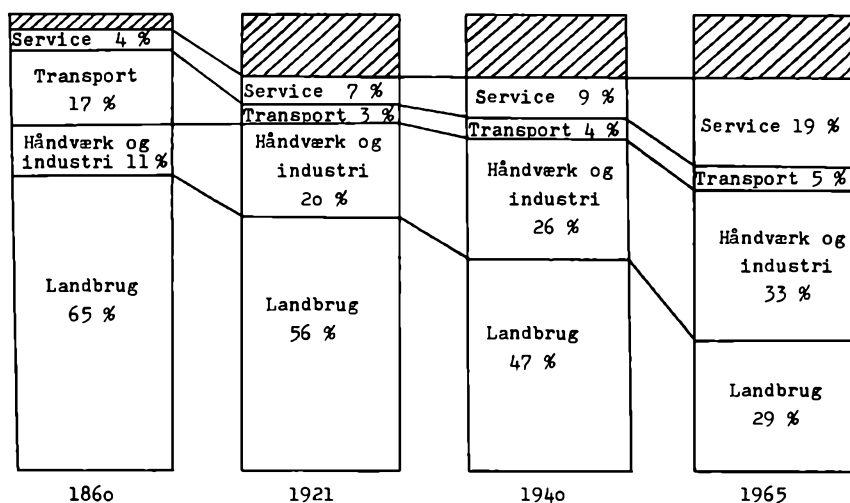
Kilde: Folketællingen 1860, jvf. kil-
der til figur 3.

gårdejerne har i de yngre år forsøgt denne levevej og ofte erhvervet meget derved; i de senere år hører man dog ofte klagen, og der tænkes samtidig tilbage på den tidligere gode tid«. Og i 1880 kunne præsten »sætte tal« på søfartens tilbagegang: »I tidligere år var det især skibsfarten, som blomstrede her i Løjt, det forekom, at ca. 80 % eller derover af mine konfirmanddrengene stak til søs, dette er i de senere år aftaget, og nu er det næsten kun 20 % af konfirmanddrengene, der vier sig til denne levevej«. ¹⁰

Årsagen fandt Mumsen i skibsfartens faldende rentabilitet, men han pegede derudover på, at kravene til skibsfører- og styrmandseksamen var blevet større. Søfartens nedgang i Løjt sogn hang nøje sammen med, at Aabenraa trak det korte strå i konkurrencen med de andre søfartsbyer, specielt Flensborg. Endnu i 1864 havde Aabenraa en klart større skibstonnage end Flensborg, men mens denne by hurtigt kom i gang med udrangeringen af træ- og sejlskibene til fordel for opbygningen af en jerndampskibsflåde, holdt man i Aabenraa for længe fast ved træsejlskibene. Resultatet blev, at skibsfarten og skibsbyggeriet i 1870-erne og 1880-erne kom ind i en hård krise, og denne krise forplantede sig til Løjt. ¹¹

De enkelte erhvervs betydning for sognet fremgår af folketællingernes angivelse af husstandenes (forsørgeres, forsørgedes og tjenestefolks) vigtigste indtægtskilde. Desværre er tællingerne fra den tyske tid gået tabt, så her bringes opgørelserne for årene 1860, 1921, 1940 og 1965. ¹²

Figur 3. Erhvervsfordelingen 1860, 1921, 1940 og 1965.

Anm.: Det skraverede angiver andelen af folk uden for erhverv og uplacerbare.

Kilder: LA, mikrofilm 2330, folketællingen 1860. RA, Danmarks Statistiks arkiv, folketællingen 1921. Stat. Tabelværk, 5, A, 23, s. 129 og samme, 1969: III, A, 7, s. 25.

De fire søjler viser, at *landbruget* gennem næsten hele perioden var sognets helt dominerende erhverv. Men tendensen gik i retning af en aftagende betydning. Af figurterne får man let det indtryk, at dette skete med en jævn hastighed, men afstandene i år mellem tællingerne er ikke lige lange. Faldet fra 65 % i 1860 til 56 % i 1921 tog således 60 år, og konklusionen bliver da nærmest den modsatte: at landbrugets betydning var stabil i den tyske tid, hvor det var levevej for mere end halvdelen af befolkningen. Også i mellemkrigstiden var landbruget det helt dominerende erhverv, og kunne endnu i 1940 ernære tæt ved halvdelen af sognets indbyggere. Men efter anden verdenskrig gik andelen hurtigere tilbage. Nogle mellemtal er her oplysende: 1950: 44 % og 1960: 37 %.¹³ Det var altså først fra 1950-erne, at nedgangen tog fart i takt med mekaniseringen af landbruget, som senere vil blive behandlet. Og endnu i 1965 var landbruget et hovederhverv, selv om håndværk og industri nu for første gang var større med 33 %, i 1960 udgjorde fremstillingsvirksomheden 28 %. Der er ingen tvivl om, at landbrugets betydning blev yderligere reduceret 1965-70.

Samtidig med landbrugets tilbagegang gik håndværk og industri, heri indeholdt bygge- og anlægsvirksomhed, fremad, især 1960-65. Endnu hurtigere vækst havde i denne femårsperiode dog de forskellige serviceerhverv såsom handel og omsætning, administration og liberale erhverv samt øvrige servicefag. De tre grupper tegnede sig i 1965 for henholdsvis 9, 7 og 3 %. Også serviceerhvervenes fremgang var stærkest efter 1960 (1950: tilsammen 10 %, 1960: tilsammen 13 %).¹⁴ Det var dermed indvarslet, at industrisamfundet snart ville efterfølges af servicesamfundet.

Transport er også et serviceerhverv, men er her skilt ud som en særlig gruppe, for at søfartens tilbagegang nemmere kan anskueliggøres. De, som i 1860 havde transport som deres vigtigste indtægtskilde, var næsten udelukkende søfolk af forskellige grader – kaptajner, styrmænd, menige matroser, kokke, skibstømrere, dæksdrengene o.s.v., samt disses familier og tjenestefolk. Men i 1921 havde ikke engang en hel procent af sognets beboere søfarten som hovedlevevej.

Både i søfartens tilbagegang efter 1864 og i industriens og serviceerhvervenes fremgang efter 1960, har vi en afspejling af sognets nære tilknytning til Aabenraa købstad, som i 1970 fuldbyrdedes med kommunesammenlægningen.

Jordens ejere

Landbruget var trods tilbagegangen det erhverv, der i længst tid havde størst betydning for Løjt sogn. I landbosamfundet var ejendomsretten til

Søfartens og kaptajnsoverklassens tilbagegang er skildret litterært i romanen »Og nu venter vi på skib«, som sikrede sin forfatter Marcus Lauesen enorm berømmelse, da den udkom i 1931. Bogen blev således oversat til 10 sprog. Marcus Lauesen var selv født i et landarbejderhjem i Kirkeby i 1907. Af private, bl.a. Helene og H.P. Hanssen, blev han hjulpet til studentereksamen og højskoleophold på Askov. I 1928 debuterede han med digtsamlingen »Guds gøglere«, og fik altså sit gennembrud allerede tre år efter. Hans senere bøger har dog ikke fået så stor udbredelse som »Og nu venter vi på skib«. Marcus Lauesen døde i 1975. Foto i Historiske Samlinger.

jorden helt afgørende for den sociale placering i samfundsopbygningen. Fordelingen af jorden omkring 1882 og i 1920 er opgjort i tabel 5, hvor der også anføres en mindre nuanceret fordeling fra 1965. Opstillingen baserer sig på den preussiske vurdering af landbrugsjorden fra 1870-erne i Mark Reinertrag, d.v.s. nettoudbytte. Se nærmere herom på side 239. Beregningen tager dermed hensyn til forskellene i jordens kvalitet.

Tabel 5. Jordens fordeling efter ejendomsstørrelser.

Ejendomsform		ca. 1882 ¹		1920		1965	
		% af brug	% af jord ²	% af brug	% af jord	% af brug	% af jord
<i>Huse</i>	0,55-3,2 ha	23	1	17	1		
	3,3-9,9 ha	24	3	18	2		
	10 ha-	3	1	12	2		
<i>Huse</i>	tilsammen	50	5	46	5	33	5
<i>Gårde</i>	150-299 Mark ³	8	4	10	5		
	300-599 Mark	18	21	15	15		
	600-1799 Mark	24	68	27	67		
<i>Gårde</i>	tilsammen	50	93	53	87	65	90
<i>Proprietærgårde</i>	1800 Mark -	0	2	2	8	1	6
I alt		100	100	100	100	100	100
Antal ejendomme ialt		276		234		245	

Anm.:

1. Kun ejendomme, der udgør brug og er sat i nettoudbytte, medtages.

2. Målt i nettoudbytte.

3. Efter Genforeningen satte statistikerne 150 Mark lig en tønde hartkorn.

Kilder: LA, Aab AmtsretsArk, grundbøger for ejerlavene i Løjt sogn (ca. 1882). Stat. Tabelværk, 3, E, 12, s. 171-73 (1920). Stat. Tabelværk, 1970: II, s. 212f.

Tabel 5 viser på en iøjnefaldende måde, at det var *gårdejerne*, der sad på det meste af landbrugsjorden, nemlig omkring 90 %. Særlig de store gårdejere med 600-1799 mark nettoudbytte, svarede til 4-12 tønder hartkorn, betød meget som ejere af de to tredjedele af jorden i 1882 og 1920. Gårdejerne var med andre ord den dominerende sociale gruppe i landbruget, og dermed i Løjt sogn, så længe dette forblev et landbrugssamfund, altså i hvert tilfælde frem til anden verdenskrig, og i mange henseender vel helt frem til omkring 1960. Proprietærene, der næppe skilte sig ud som en særlig gruppe i forhold til gårdejerne og heller ikke kaldte sig andet, hørte naturligvis også til her.

Jordbesiddelsen gav gårdmændene en uafhængighed af sognets andre socialgrupper, men omvendt var de fleste af disse afhængige af de større jordbesiddere. Først og fremmest gjaldt det om tjenestefolkene. De boede

Gårdene var den helt dominerende enhed i landbruget – de 138 gårde ejede omkring 1882 hele 95% af den dyrkede jord. De enkelte gårdes størrelse varierede imidlertid stærkt, fra omkring 15 til 80 ha. Nr. Jakobsgård i Barsmark var en af de største. På billedet fra o. 1900 er familien Krag fotograferet foran det smukke stuehus fra 1850-erne, der har de tre skorstene, som var enhver gårdmandskones drøm. Ved bordet ses ejeren Jep Paulsen Krag og hustruen Johanne, f. Holmer. Børnene er fra venstre Christine, Hans (ejer fra 1901) og Ellen. Som familien præsenterer sig i søndagstøjet er det vanskeligt at se, at det er en landmandsfamilie, for de er klædt helt på købstadsvis. Fot. i Lokalhistorisk samling, Løjt.

Lammetsbjerg i Løjt Kirkeby kommune hørte til blandt de mere jævne gårde. Således lod ejerfamilien sig fotografere sammen med folkene. På billedet fra 1912 ses fra venstre daglejeren Chr. Arndst, karlene Wittsak og Andresen, pigen Grethe Johansen, to af børnene, Johanne Elberg, endnu et barn, gårdejer Eduard Elberg og dennes bror Peter. Det mere jævne præg fremgår også af, at ejeren er i arbejdstøj og træsko. Fot. i Lokalhistorisk samling, Løjt.

på gårdene og havde ingen selvstændig husstand, men indgik i gård-ejerens. Afhængigheden var også følelig for landarbejderne, der som daglejere måtte søge arbejde på gårdene, hvis der vel at mærke var behov for deres arbejdskraft. Selv var de måske ejere eller lejere af et hus med lidt jord til; men som tabel 5 viser, havde husmændene kun 5 % af jorden. I hvert tilfælde de, der havde mindre end 10 ha, kunne næppe ernære

I begyndelsen af 1880-erne var der lige så mange husmandssteder med jord, som der var gårde, nemlig 138, men husmændene ejede kun 5% af jorden. I størrelse varierede husene med jord fra 1 til 20 tønder land (0,55-10 ha). Heinrich Schlüters ejendom ved Bodumvej hørte ikke til de mindste, her kunne der holdes to køer og en lille hest. Fra venstre ses Carl Jepsen, Jørgen C. Jepsen og H. Schlüter. Fot. fra 1913 i Lokalhistorisk samling, Løjt.

I 1882 var der 124 huse, som havde ingen eller kun ganske lidt jord (under 1 tønde land). Beboerne her levede først og fremmest af håndværk, dagleje på gårdene eller i tørvemoserne i Bodum. Også konen og de større børn måtte arbejde. I Peter Hansens lille hus ved Bodum var der 8 personer, som skulle have mad på bordet; manden yderst til venstre ser ud til at være en besøgende (slips og cykel). Fot. fra århundredskiftet i Lokalhistorisk samling, Løjt.

familien, hvis indtægterne fra stedet ikke blev suppleret med lønindtægter, eventuelt indtægter fra håndværk eller handel. Men både som håndværkere og handlende var husmændene stadig afhængige af de større jordbesiddere som deres mest betydende kunder.

Fordelingen mellem gårde og huse i de forskellige landsbyer ca. 1882 er

vist i tabel 6. Nu som før fandtes hovedparten af husene i Kirkeby. Her og i Bodum var der flere huse end gårde, mens forholdet var omvendt eller ligeligt i de andre byer. De største gårde lå overvejende i sognets østlige del. Af i alt 37 ejendomme med over 1000 Mark nettoudbytte fandtes de 15 i Barsmark, 8 i Skovby og 6 i Stollig. De vestlige byer og Barsø kendetegnedes mere af jævne gårdejere.

Udviklingen gik fra 1882 til 1920 i retning af færre brug. Gårdtallet holdt sig uændret, men samlet blev der færre huse, hvilket hang sammen med befolkningstilbagegangen og udvandringen. Antallet af huse fortsatte med at falde efter 1920, men deres andel af jorden lå fast på 5 %, så landbrugshusenes gennemsnitlige størrelse steg. Om udstykningen efter 1920, se side 257.

Sociale grupper og klasser

Inden for landbruget var der således store forskelle mellem de enkelte udøvere af erhvervet – mellem gårdejeren, husmanden med og uden jord, landarbejderen, tjenestekarlen og tjenestepigen. Sådan var det også inden for de andre erhverv. Der var langt fra kaptajnen til dæksdrengen og fra præsten til kirkegårdsgraveren, vel knap så langt fra mesteren til lærlingen. Kun få mestre overhovedet havde medhjælpere.

Disse skel inden for de enkelte erhverv var som oftest dybere og vanskeligere at sætte over, end skellene imellem de forskellige leveveje. For eksempel var det nemmere for husmanden at blive håndværker ved siden af landbruget, end det var at blive ejer af en gård. Dette var ikke noget, som var nyt for perioden 1864-1970. Men der var netop i denne periode en større tilbøjelighed til, at fællesskabsfølelsen mellem folk på samme sociale niveau mere og mere overskyggede samhørigheden inden for de enkelte erhverv.¹⁵ Helt forsvandt den sidstnævnte aldrig, især i landbruget vedblev et sådant patriarkalsk forhold mellem husbond og tjenestefolk længe at bestå. Hertil bidrog, at adskillige af karlene var gårdmandssønner, som før de overtog fædrengården skulle stifte bekendtskab med forskellige driftsformer. Disse kommende gårdejere følte naturligvis, at de havde mere tilfælles med husbonden end med dennes daglejere.

Sammenhængen mellem erhverv og sociale grupper er søgt anskueliggjort i nedenstående skema. Som altid, når virkeligheden forsøges indpasset i rammer og kasser, er der tale om en forenkling, og opstillingen kan ikke tage hensyn til de slægts- og familieband, som ikke sjældent i et lokalsamfund knyttede folk sammen på tværs af klasseskel og erhvervsgrænser.¹⁶

På figur 4 har det ikke været muligt at skille den egentlige overklasse ud

Tabel 6. Gårde og huse ca. 1882.

By	Gårde	Huse m. jord	Huse u. jord
Barsmark	42	11	22
Barsø	10	1	1
Bodum	7	28	5
Høgebjerg	8	4	4
Kirkeby	35	77	77
Nørby	4	4	0
Skovby	12	5	2
Stollig	20	8	13
I alt	138	138	124

Anm.: Skellet mellem huse med og uden jord er sat ved 1 tønde land.

Kilde: Som ca. 1882 i tabel 5.

Figur 4. Erhverv og sociale grupper 1860 og 1921.

Erhverv Status	Landbrug	Håndværk og industri	Handel og omsætning	Sø- og landtransport	Administration og liberale erhverv	Andre, udenfor erhverv og uplacerbare 1860: 12,1% 1921: 16,2%
Overklasse og øvre mellemklasse 1860: 22% 1921: 23%	Gårdejere 1860: 16,0% 1921: 19,5%	Møllere og andre håndværksmestre med tjenestefolk 1860: 0,5% 1921: 0,9%	Kromænd og købmænd med tjenestefolk 1860: 0,5% 1921: 0,3%	Redere og skibskaptajner 1860: 3,9% 1921: 0,7%	Præst(er) 1860: 0,6% 1921: 0,3%	
	Gårdforpagtere 0,4% og 1,1%					
Nedre mellemklasse 1860: 23% 1921: 27%	Husmænd med brugt som hovederhverv 1860: 8,4% 1921: 13,7%	Øvrige håndværksmestre, mejeribestyrere (1921). 1860: 9,6% 1921: 7,0%	Øvrige købmænd og kromænd 1860: 0,1% 1921: 2,3%	Styrmænd 2,3% og 0,0%	Lærere 1860: 0,8% 1921: 1,1%	
	Bestyrere og forvaltere 0,1% og 0,4%			Vognmænd 0,6% og 0,2%	Andre funktionærer i offentlig tjeneste 1860: 0,0% 1921: 0,8%	
	Fiskere 0,9% og 1,2%					
Underklasse 1860: 44% 1921: 35%	Landarbejdere 1860: 18,0% 1921: 7,4%	Håndværkssvende, lærlinge, arbejdsmænd 1860: 0,6% 1921: 11,0%	Medhjælpere til købmænd og kromænd 1860: 0,0% 1921: 0,2%	Menige søfolk 9,7% og 0,1%	Vejmænd, bancararbejdere, postbud, kuske 0,0% og 0,2%	
	Tjenestefolk 1860: 12,7% 1921: 12,9%	Tjenestefolk 1860: 0,5% 1921: 0,5%	Tjenestefolk 1860: 0,5% 1921: 0,3%	Tjenestefolk 1860: 0,7% 1921: 0,0%	Pedel o.l. 1860: 0,0% 1921: 0,2%	

Kilder: LA, mikrofilm 2330, folketællingen 1860. RA, Danmarks Statistiks arkiv, folketællingen 1921.

fra den øvre mellemklasse. Overklassens andel af befolkningen kan vel skønmæssigt anslås til 4-5 % i 1861, i 1921 antagelig noget mindre. Overklasse og øvre mellemklasse udgjordes både i 1860 og i 1921 primært af gårdejere og deres familier, i 1860 havde kaptajner og redere også betydning. Den nedre mellemklasse bestod i første række af husmænd og mindre håndværksmestre, i 1860 også af styrmænd, og i 1921 havde handlende og gæstgivere fået mere vægt; til gengæld var i hvert tilfælde lærerne statusmæssigt på vej op i den øvre mellemklasse. Under- eller arbejderklassens største gruppe var landbrugets medhjælpere – landarbejdere og tjenestefolk. I 1860 betød de menige søfolk også meget. I 1921 var denne gruppe forsvindende, derimod var antallet af medarbejdere i håndværk og industri blevet kraftigt forøget.

Forskydningerne fra 1860 til 1921 var især i den nedre mellemklassen

favør. Underklassen blev reduceret en del, især på grund af de menige søfolks forsvinden som socialgruppe. Sammenhængen med udvandringen i 1870-erne og 1880-erne ligger også lige for. Tjenestefolkenes andel af befolkningen var derimod meget stabil, de to år henholdsvis 15 og 14 %.

Gårdejergruppens forholdsvise vækst skyldtes befolkningsfaldet fra 3057 til 2424. Dens absolutte størrelse var, hvis gårdforpagterne medregnes, inklusive familierne helt konstant med 500. Husmændenes markant øgede andel kan kun delvis forklares på denne måde. Her var der en vækst fra 258 til 332 husmænd og familiemedlemmer. Det skyldtes, at antallet af huse med et jordtilliggende på 10 ha og derover blev øget, og samtidig voksede udbyttet af landbrugsjord, fordi driften blev mere intensiv. Flere fik derved mulighed for at ernære sig af ejendommen alene. Arbejdet uden for egen bedrift kunne undgås eller indskrænkes til en biindtægtskilde.

Dette afspejles også i den faldende andel af landarbejdere, selv om statistiske usikkerhedsmomenter måske bevirker, at der er regnet med lidt for mange landarbejdere i 1860 og lidt for få i 1921. På samme måde er der muligvis regnet med for få medhjælpere i håndværk og industri i 1860 og lidt for mange i 1921. Det er imidlertid kun disse arbejderes placering i landbrug eller håndværk-industri, der er nogen usikkerhed om, deres statusplacering i underklassen er hævet over al tvivl.

Skemaet har kun gyldighed for den periode, hvor Løjt sogn var et udpræget landbrugssamfund. Efter anden verdenskrig fandt så dybtgående ændringer sted, at den opdeling, som skemaet viser, ikke længere er anvendelig. Landarbejdere og tjenestefolk i landbruget gik kraftigt tilbage, jævnfør side 258. Også antallet af selvstændige landmænd svandt ind efter 1960. Derimod voksede gruppen af funktionærer kraftigt, efterhånden som Løjt Kirkeby blev en art forstad til Aabenraa:¹⁷

	1950	1960	1970
Selvstændige	30%	34%	21%
Heraf i landbruget	20%	25%	14%
Medhjælpende hustruer	10%	2%	7%
Funktionærer	10%	13%	26%
Arbejdere	50%	50%	{ 14% faglærte { 33% ufaglærte
Ialt	100%	100%	100%
Antal beskæftigede	1036	963	1221
Samme i pct. af befolkningen	39%	37%	42%

Væksten i antallet af beskæftigede fra 1960 til 1970 hang især sammen med, at flere og flere kvinder søgte ud på arbejdsmarkedet. I 1960 var der 135 kvinder i erhverv og i 1970 362. Det svarede til henholdsvis 18 og 43 % af kvinderne i den erhvervsaktive alder.

Økonomisk udvikling

Landbruget omkring 1870

Tabel 7. Nettoudbyttet af 1 ha
landbrugsjord.

Barsmark	30 Mark
Høgebjerg	29 Mark
Skovby	27 Mark
Stollig	24 Mark
Barsø	21 Mark
Løjt Kirkeby	15 Mark
Bodum	8 Mark

Kilde: Gemeindelexikon für die
Provinz Schleswig-Holstein,
1908.

Betingelserne for at udøve sognets hovederhverv var ikke overalt de samme. I 1870-erne lod de preussiske myndigheder foretage en meget nøjagtig vurdering af den sønderjyske landbrugsjord, hvor man søgte at bestemme det såkaldte nettoudbytte af jorden, det vil sige høstudbyttet i normale år med fradrag af driftsomkostningerne. Ved vurderingen medvirkede lokale landbrugere, og resultatet blev som anført i hosstående tabel.

Sammenlignet med andre egne i landsdelen lå de østlige byer meget pænt, mens Løjt Kirkeby og især Bodum lå udpræget lavt. Til gengæld lå de enkelte gårdes marker her mere samlet, mens de lå meget spredt i de østlige byer.¹

Landbruget havde op gennem 1850-erne og 1860-erne haft gode kår, og krigen i 1864 og indlemmelsen i Preussen i 1867 ændrede intet herved. Velstanden mærkedes i bolig og byggeri. Således var man på Hans Marcussen Hohlmanns gård i Skovby, og givetvis på andre større gårde i sognet, begyndt at tilnærme sig de idealer, som byens borgerskab hyldede i boligkulturen. Der var f.eks. malerier på væggene – næppe de store kunstneriske værker, – nips, gipsfigurer, piedestaler og fugl i bur. Samtidig holdt man afstand til tjenestefolkene, der spiste i en særlig folkestue. Det gamle fællesskab omkring bordet mellem husbonden, hans familie og hans tjenestefolk var ophævet på Nr. Kjærsgård, men bestod fortsat på de mindre gårde.²

I produktionen satsede man først og fremmest på opdræt og salg af fedekvæg, mens mejeribrugget havde en mindre, og fåre- og svineavl en helt underordnet betydning.³ På Hohlmanns gård i Skovby var der i 1875 følgende besætning:

4 heste og 1 føl	værdi 1680 Mark
6 køer	værdi 1015 Mark
20 okser	værdi 3780 Mark
7 kvier	værdi 1155 Mark
10 ungvæg og kalve	værdi 1130 Mark
5 får og 8 lam	værdi 235 Mark
2 svin og 3 smågrise	værdi 150 Mark

Op til 1920 lå hovedvægten i landbruget stadig på kødkvægsavl. Derfor var korthornsracen den almindeligste. Her er en korthornsko fotograferet foran Svennesens gård i Barsmark i 1912. Bemærk koens kødfylde. Fot. i Historiske Samlinger.

Den største værdi repræsenteredes af de 20 okser. Kornavlens havde dog ved siden af kødproduktionen en ganske stor vægt. Høsten i 1875 på Nr. Kjærsgård blev ansat til en værdi af i alt 2976 Mark. Afgrøderne var mest rug, byg og havre, men også noget hvede og lidt boghvede.⁴

På andre gårde blev der dyrket hør, f.eks. hos gårdejer og kaptajn J. Moos i Stollig, der førte en bog over landbrugsarbejdet, som giver os mulighed for et indblik i årets gang på en gård i 1870-erne.⁵ De daglige optegnelser fra året 1871 er samlet omkring de enkelte gøremål i figur 5. Her er kun arbejdet i marken medtaget. Stregerne markerer, hvilke dage det pågældende arbejde er udført. Det begyndte i marts med beskæring og udfyldning af de levende hegn, reparation af diger og klargøring af vejene til transport af dyr, redskaber og afgrøder. I anden halvdel af marts og første halvdel af april blev der strøet mergel, og hurtigt derefter fulgte gødningen.

Gødningen blev nedpløjet og jorden harvet, og i anden halvdel af april begyndte såningen af vårsæden, der var tilendebragt i midten af maj, dog blev der sået boghvede og noget blandkorn i juni. I øvrigt fortsatte gødskning og pløjning ind i juni og juli, nemlig på den mark, som Moos lod ligge brak, det vil sige gav et hvileår uden afgrøder.

I den første tredjedel af juli lagde høhøsten beslag på arbejdskraften, og den efterfulgtes omkring den 1. august af kornhøsten, der dengang kunne begynde tidligere end nu, fordi tærskningen fandt sted senere, og fuld modenhed var derfor ikke påkrævet. Høsten varede indtil de første dage i

Figur 5. Årets gang i landbruget.

	Januar	Februar	Marts	April	Maj	Juni	Juli	August	September	Oktober	November	December
Arbejde m. beger, diget, veje												
Opgrave og strø mergel												
Spredde gødning												
Pløje												
Hørse												
Så												
Høste korn												
Tærsk og rens korn												
Skære hække												
Slå, rive og køre hø												
Arbejde i skoven og med træ												
Strøge og køre tørv												
Arbejde med hør												
Arbejde m. kartofler												

september. Straks efter høsten blev noget af kornet tærsket for at få dækket efterårets behov for korn, men ellers var det vigtigste arbejde pløjning og harvning til og såning af rugen. I resten af efteråret fortsatte man med pløjning og forskellige jordarbejder, mens december, januar og første del af februar stod i tærskningens og kornrensningens tegn.

Foruden agerbruget var der arbejde med hør og kartofler, der ikke lagde beslag på særlig mange arbejdsdage og lå spredt. Derimod var tørvegravningen et udpræget sæsonarbejde, det lå i juni og juli. I perioder, hvor der ikke var andet at lave, arbejdede Moos og folkene i skoven med fældning og savning af træ.

Moos' arbejdsbog fortæller også lidt om kvægbruget. Den 5. marts måtte Moos notere, at der ikke var mere blandfoder til kreaturerne, men først den 5. maj kunne kørerne bindes ud, og ungvæget kom på græs en uges tid efter. Så selv om Moos har haft andet foder, har det sikkert været

nogle afmagrede kreaturer, der kom ud. Køerne blev ude til den 28. oktober og ungvæget til den 1. november.

Ved siden af mark- og kvægarbejdet nævnes i arbejdsbogen en række vedligeholdelses- og rengøringssysler såsom maling, tækning, lugning og staldrensning.

Landbrugskrisen ca. 1880-95

I 1880 måtte pastor Mumsen i sin visitatsberetning til biskoppen erkende følgende: »Velstanden i menigheden er heller ikke den samme som tidligere, idet de sidste år ikke har været gunstige for landmanden ... Landmanden indskrænker i vid udstrækning og anvender heller ikke så mange penge til jordforbedring som tidligere«. ⁶

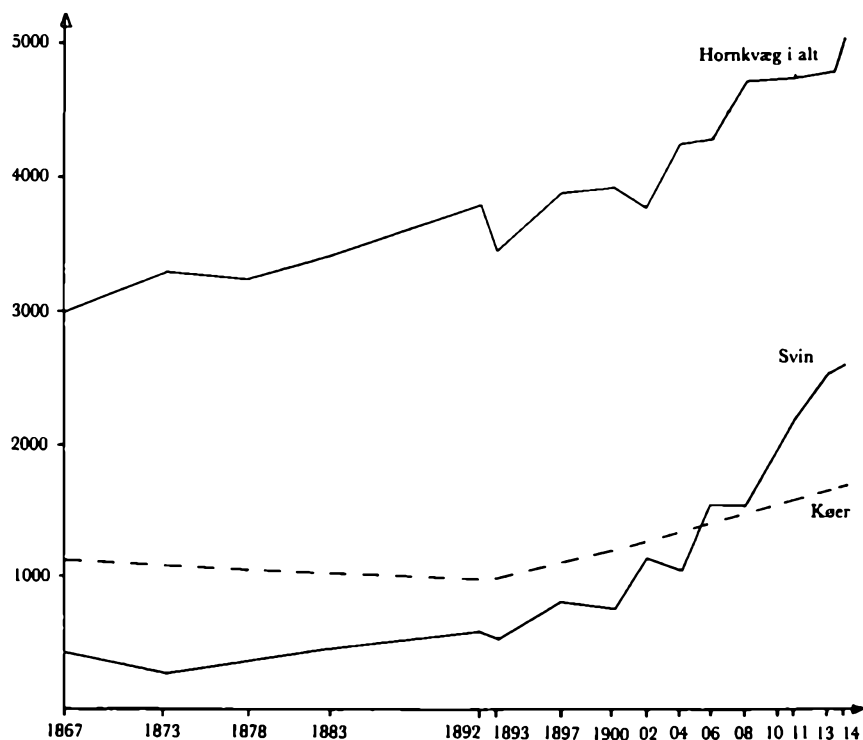
Landbrugskrisen gik især ud over kornavlens. Det var det billige korn fra Amerika og Østeuropa, der ved dampskibenes og jernbanernes hjælp blev bragt til det vesteuropæiske marked til priser, de hjemlige producenter ikke kunne konkurrere med. ⁷

Den tyske regering forsøgte at bremse kornprisfaldet ved at indføre toldmure for at holde det udenlandske korn ude. Det lykkedes delvist, og kornprisen faldt ikke så meget som i Danmark. Også på anden måde viste det sig som en økonomisk fordel for det sønderjyske landbrug, at man med indlemmelsen i Preussen havde fået direkte adgang til det store og voksende tyske hjemmemarked. Da England lukkede af for importen af levende kvæg, kunne Tyskland hurtigt overtage rollen som hovedaftager af kødkvæget. Faldet i oksekødsprisen blev derfor ikke særligt stort eller langvarigt. Det samme gjaldt omend lidt mindre udpræget for svinekød og smør, så kort sagt blev den animalske produktion ikke nær så hårdt ramt af krisen som kornavlens.

Da hovedproduktet i landbruget i Løjt sogn var kødkvæg, følte krisen derfor ikke så stærkt. Der var ingen grund til, at man omlagde produktionen til mælk i samme målestok som det skete i Sundeved og på Als. Men de stabile og fra 1900 stigende priser på alle animalske produkter kunne nok tilskynde landmanden til at forøge både kvæg- og svinebesætningerne. I figur 6 er resultaterne fra myndighedernes kvæg- og svinetællinger indtegnet. Det ses, hvorledes kvæg- og svineholdet blev udvidet op imod 1914.

Hvis man lader være med at lægge for megen vægt på udsvingene mellem de enkelte tællinger, kan man se, at væksten i det samlede antal hornkvæg fra 3000 i 1867 til 5000 i 1914 foregik over hele perioden, men med størst fart efter 1900. For køerne derimod var der tale om et uændret antal på ca. 1000 frem til 1890-erne, hvorefter det steg jævnt til 1700 i 1914. Køernes

Figur 6. Kvæg- og svinetællingernes resultater 1867-1914.

Kilde: LA, Aab LRåArk. F.B. 7.

andel af det samlede antal hornkvæg lå hele tiden og svingede omkring en tredjedel, hvilket ret nøje svarede til forholdene i Tønder amt, hvor kødkvægproduktionen også havde den højeste prioritet.

Den kraftigste vækst fandt imidlertid sted i svinebesætningerne. Fra under 500 i tidsrummet 1867-93 steg bestanden til 2600 i 1914. Mens svineholdet i begyndelsen kun havde haft til formål at dække husholdningens egne behov, var avlen efter århundredskiftet blevet baseret på afsætning til et fjernmarked, nemlig de store tyske industribyer. Svinene blev sendt levende af sted med amts- og statsbanerne, og noget andelssvine-slagteri blev derfor ikke oprettet.

Inden for kvægavlen var det korthorsracen, der dominerede. Det var et udpræget kødkvæg, men kunne godt give mælk, uden dog at kunne nå den røde malkeko. Det kan måske overraske, at man på Løjt land ikke som i Sundeved og på Als satsede mere på mejeribruget. I »Hejmdal« udspandt der sig i februar 1895 en diskussion herom, hvor Peter Jensen fra Tumbøl ved Felsted fandt, at man i Løjt stod tilbage for hans hjemegn. »En bonde« fra Løjt svarede ham: »Den virkelige grund til, at man ikke i

den tid, mejeridriften betalte sig så godt, er gået over dertil i Løjt, er at jordene fra ældgammel tid er udskiftede således, at de enkelte marker ligger meget spredt og tildels i så lang afstand fra gården, at kohold alene bliver omtrent umulig«. ⁸

Fra stampekerne til centrifuge

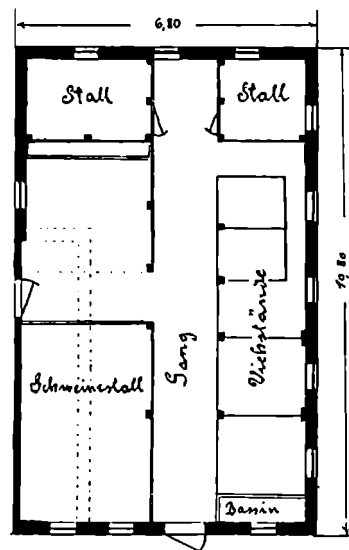
Dette var også grunden til, at man først sent fik oprettet andelsmejerier i Løjt sogn.

Omkring 1870 var produktionen af smør stadig på et primitivt stade. Mælken blev sat i fade på et varmt sted, og efter 1-2 døgn blev fløden skummet. Den fik derpå lov til at stå så længe, at den af sig selv blev sur, hvorefter den kærnedes i en stampekerne. Smør fremstillet på denne måde kunne kun sjældent give landmanden en god pris hos købmanden.

Først da mælken fra flere gårde blev behandlet samlet, en mere hygiejnisk fremgangsmåde fulgt og en mere hensigtsmæssig teknik med vand- eller isafkøling af mælken indført, kunne en tilfredsstillende kvalitet og dermed en højere pris opnås. I årene fra 1885 til 1893 var der hos Jes Eschelsen på Rundemølle et sådant fællesmejeri med vandafkøling af mælken. Det havde leverandører fra hele sognet og fra Djernæs og Øster Løgum. Men i december 1893 måtte dette privatejede mejeri holde op. »Hejmdal« meddelte: »Mejeriet på Rundemølle standser i morgen sin virksomhed af mangel på tilslutning. Mejeriet var et købemejeri og har aldrig haft ret stor tilslutning, da studeavl en endnu er almindelig i Løjt«. ⁹ Måske havde den anvendte teknik også sin skyld; vandafkøling var en forældet metode, efter at centrifugen i 1880-erne var taget i brug i andelsmejerierne.

Rundemøllemejeriets ophør kom ikke desto mindre til at give stødet til, at Løjt Kirkeby andelsmejeri blev oprettet. Nogle landmænd indkaldte til et møde i den danske kro den 5. januar 1894. Til mødet kom omtrent 40, som alle erklærede sig interesserede i at danne et andelsmejeri. Derfor blev der nedsat et udvalg bestående af Jens Brink fra Kirkeby, Eschelsen fra Rundemølle og J. Carstens fra Strågård. Dette udvalg skulle besøge andre andelsmejerier og fremlægge et forslag til vedtægter. Endvidere udpegede mødet fem mænd, der skulle tegne medlemmer i sognets byer. Man håbede at samle så mange, at mejeriet kunne få mælk fra mindst 400 køer.

Udvalget fuldførte hurtigt sit hverv, den 20. januar blev interessenterne orienteret, og den 31. januar blev den stiftende generalforsamling afholdt. Forud for denne var der tilmeldt 66 andelshavere med til sammen 274 køer. Flest kom der fra Kirkeby, nemlig 36 leverandører med 136 køer. Fra

Det udvidede kvæghold bevirkede, at mange opførte tilbygninger til de eksisterende stalde, f.eks. Nis Paulsen i Løjt Sønderkov. Hans tilbygning i tidens typiske byggestil med teglmur, trimpel og bliktag havde plads til 2 køer, 2 ungvæg samt svin og kalve. Bemærk, at han ikke byggede med fodergang, det var forbeholdt de større gårde. LA Aabenraa, Løjt amtsforstanderarkiv, byggesag 1907/17.

Stollig kom 10 med 57 køer, fra Bodum også 10 med 36 køer og fra Nørby 7 leverandører med 29 køer. Derimod havde der kun meldt sig få fra Skovby, Barsmark og Strågård, nemlig én hvert sted med til sammen 12 køer, og disse tre interessenter var endog usikre.

Mødet fik et uforudset forløb. Uenighed om mælkekørslen fik bønderne fra Stollig og Skovby til at springe fra. Bønderne fra de nordlige byer rettede derfor henvendelse til Genner for at få landmændene derfra til at tilslutte sig. Den 28. februar blev et nye møde holdt. Jens Brink anså det for nødvendigt at udsætte sagen, men Falle Lildholdt fra Fasbo foreslog, at man straks skred til oprettelse, hvis der kunne tegnes 160 køer. Forsamlingen vedtog dette forslag, og der valgtes en bestyrelse, som kom til at bestå af: Bertel Hohlmann, Sillehole, Falle Lildholdt, Fasbro, Jacob Holdt, Nørby, Frederik Clausen, Bodum, og fra Genner Th. Folmer. Lildholdt blev formand.

Allerede andendagen efter mødet var der tegnet 200 køer, heraf 55 fra Genner. Dannelsen af det første andelsmejeri i Løjt sogn var dermed en kendsgerning – ti år efter, at det første sønderjyske andelsmejeri var oprettet i Mejlby ved Lintrup. Man gik i gang med byggeriet, hvortil man optog et lån på 25.000 Mark. Og der blev antaget en mejeribestyrer, Carl Fr. Sønnichsen fra Østerby ved Møgeltønder. Han blev i posten frem til 1900, da han afløstes af Chr. Kock fra Vollerup på Als. Den 3. august 1894 var mejeriet klar, der var nu 63 andelshavere med 236 køer. Byggebudgettet var blevet pinligt overholdt, de samlede udgifter beløb sig til 24.999 Mark og 98 Pfennig – 2 Pfennig under de 25.000 Mark.¹⁰

I 1894 blev der oprettet to andelsmejerier i Løjt sogn, et større i Kirkeby og et mindre på Stenbjerg Mølle ved Stollig. Her ses det førstnævnte o. 1905. Bemærk amtsbanesporet i forgrunden. Det er sikkert mejeribestyrer Kock, som står yderst til venstre sammen med sine børn, til højre ses mejeriets øvrige arbejdskraft. Fot. i Historiske Samlinger.

Som nævnt trak de interesserede fra Skovby og Stollig sig tilbage. I stedet oprettede de deres eget andelsmejeri. Vedtægterne, der er dateret den 10. maj 1894, indledes således: »Undertegnede beboere i Løjt sogn og Strågård vedtager herved oprettelsen og driften af et andelsmejeri på Stenbjerg mølle og stifter i dette øjemed et interessentskab under følgende betingelser ...«. Blandt betingelserne kan nævnes, at al mælk, bortset fra det til husholdningen nødvendige, skulle leveres til mejeriet, og at der ved afstemningen blev benyttet princippet »én mand – én stemme«. Det sidste gjaldt også i Løjt Kirkeby andelsmejeri; men den tyske »Borgerlig lovbog« fra 1900 bestemte, at mejerierne ved afstemninger skulle lade de enkelte andelshavere få indflydelse i forhold til deres besætnings størrelse. Ellers kunne mejerierne ikke opnå myndighedernes godkendelse. I Stollig mejeri vedtog man derfor, at der for de første 10 køer skulle gives andelshaveren 1 stemme, og derudover 1 stemme for hver 5 køer, andelshaveren havde over 10. Da der næppe var mange, der havde 15 køer – om nogen –, blev det demokratiske princip opretholdt. I Løjt andelsmejeri bestod en lignende ordning.¹¹

Stollig andelsmejeri, der ved starten havde 58 andelshavere med 264 køer, fik ikke straks en selvstændig bygning. Man lejede sig i stedet ind hos møller H. Kunkel på Stenbjerg mølle. Mod at betale 275 Mark årligt fik mejeriet lokaler og drivkraft fra det ene møllehjul. Mejeriets første bestyrelse bestod af gårdejerne J. Schmidt, Stollig (formand), J. Berg, Stollig, N. Michelsen, Skovby, og W. Nielsen, Dyrhave. Den første bestyrer var I. Ryge, der året efter blev afløst af H.P. Hansen, som igen i 1901 efterfulgtes af A.F. Hende.

I 1902 vedtog man at opføre egne bygninger ved Stollig amtsbanestation. Men det viste sig vanskeligt at få boret en brønd. Efter tre mænds arbejde i 64 dage lykkedes det at finde en vandåre i 66 meters dybde, men vandet derfra var ubrugeligt. I nøden henvendte man sig til landråd von Uslar, der havde en særlig evne til at finde vand med en ønskekvist, og det lykkedes ham at finde en åre kun 3 meter nede i jorden.¹²

Udviklingen i antallet af andelshavere og indvejet mælkemængde kan før 1914 kun belyses for Løjt andelsmejeris vedkommende.¹³

Man bemærker den kraftige vækst op imod 1914. Den skyldtes dels det øgede antal leverandører og dermed antal køer tilmeldt mejeriet, dels at køernes ydelse p.gr.a bedre fodring, blev mærkbart forbedret. I 1897 kan ydelsen beregnes til ca. 1900 kg. mælk pr. ko pr. år, og i 1913 til ca. 2750 kg. Det sidste lå meget nær gennemsnittet for landsdelen.¹⁴

	leverandører	mælkemængde
1894	63	232.300 kg
1896	79	659.900 kg
1899	111	1.012.700 kg
1904	157	1.046.300 kg
1914	202	2.541.300 kg

Landbrugets intensivering indtil 1. verdenskrig

Det forøgede kvæg- og svinehold og fællesbehandlingen af mælken ved hjælp af centrifuge i bøndernes egne andelsmejerier markerede, at driften var blevet stadig mere *intensiv* efter 1890, selv om man i Løjt var bagud i forhold til Sønderborg amt.

Men det var ikke kun inden for husdyrbruget, at der fandt nyskabelser sted. Også på agerbrugets område skete der adskilligt. Således blev anvendelsen af kunstgødning mere og mere almindelig. Den første efterretning om brug af kunstig gødning i Løjt sogn stammer fra 1872, hvor Chr. Knudsgaard, der havde forpagtet noget præstegårdsjord, bad om tilladelse til at bruge 300 pund perugano for hver tønde land som andengangsgødning. Han var forpligtet til at gøde jorden i 2 år ud af de 7 år, som kontakten løb. Tilladelsen blev givet, men kunstgødning blev næppe almindelig før hen i midten af 1890-erne.¹⁵

Kunstgødningen bevirkede et forøget høstudbytte, men den kunne ikke hindre, at dette som nu svingede stærkt fra år til år. J. Moos i Stollig noterede hvert år, hvordan høsten havde været. For eksempel var 1892 præget af en våd sommer. Af hø bjergede Moos 41 læs. »Alt kornet var meget stærkt groet som vel næppe i mands minde, men gav med undtagelse af havren meget stort udbytte«. Sommeren det følgende år var derimod ualmindelig tør. Regnen kom først i slutningen af juli måned: »Først i juli var marken hvid af tørke, men så groede græsset godt efter regnen, men for kornet var det for silde, og vandstederne hjalp det ikke. 20. august blev vandstedet i Vestertoft tørt. Vi havde kun 14 små læs hø, men havde et par læs gammelt siddende. Kornet var meget simpelt med undtagelse af vintersæden, der på de fleste steder var temmelig god, vores var meget god«.¹⁶

Den sidste sætning viser, hvor nødvendigt det var, at sammensætningen af markens afgrøder var alsidig. Fra år 1900 haves hosstående opgørelse over anvendelsen af landbrugsarealet i Løjt sogn.¹⁷

Af kornet var havren den mest udbredte sort med 13 % af landbrugsarealet, fulgt af byg med 8 %, rug med 6 % og hvede med 4 %. Resten var blandkorn (4 %).

Roernes plads blandt de dyrkede afgrøder var ny. Det forøgede kreaturhold krævede større mængder af grovfoder, men den ene procent, som roerne optog af arealet i 1900, var langt mindre end hvad man anvendte til roer for eksempel i Sønderborg amt. I den på side 243 nævnte avisdebat fra 1895 skrev »En bonde« om roeavl i Løjt: »Der er nu slet ikke så få her i Løjt, som dyrker roer, men der er ingen, der dyrker roer i større

korn	35%	} 52%
kartofler	1%	
roer	1%	
græs i ageren	42%	
vedvarende græs	10%	
øvrige afgrøder	4%	
brak	8%	
ialt	100%	

udstrækning, og grunden er den, at det i den tid, da roerne skal passes, fra maj til august, er så at sige umuligt at få folk til at passe dem ...«.¹⁸

Sædskiftet var i den vestlige del af sognet på den lavt vurderede jord følgende: det første år såedes marken halvvejs til med boghvede, mens den anden halvdel lå brak, året efter blev hele marken dyrket med rug, derefter med byg og til slut med havre, hvorefter marken i tre år bar kløver til hø og afgræsning. I de østlige landsbyer var sædskiftet ikke meget anderledes, men her dyrkedes ingen boghvede, og i stedet for rug kunne man have hvede.¹⁹ Det kan ikke siges, at de nævnte sædskifter hørte til de mest fremskredne. På andre steder med lignende god jord, havde man ikke alene indført roer i sædskiftet, man vekslede også mellem afgrøderne, så der ikke forekom flere år i træk med korn, og måske havde man afskaffet brakningen. Det gjaldt derfor på agerbrugets område såvel som på mejeribrugets, at landbruget i Løjt sogn på trods af de forskellige fremskridt ikke hørte til blandt foregangslandbruget. Hovedvægten forblev hos den traditionelle studeavl, som var udmærket rentabel.

Et andet led i intensiveringen af landbruget var, at dele af arbejdet blev overtaget af maskiner, særlig arbejdet med kornet. I 1880-erne og 1890-erne blev det hårde og mandskabskrævende arbejde med at slå kornet med leen afløst af aflæggeren. Den kunne, trukket af to heste og betjent af én mand, slå kornet og lægge det sådan, at det var nemt at samle i neg og binde. Men aflæggeren blev kun en parentes i høstmaskinernes historie, for i slutningen af halvfemserne kom selvbinderen til sognet. Som navnet siger, kunne den selv binde kornet i neg. Selvbinderen holdt sig helt frem til 1960-erne som en almindelig høstmaskine.²⁰

Også tærskningen af kornet blev mekaniseret. Omkring 1870 foregik tærskningen vel endnu de fleste steder med plejlen, der bestod af to stave af træ, der var sammenbundet med en læderstrop. Den ene stav blev brugt som håndtag, og man slog med plejlen således, at den anden stav i hele sin længde ramte det på logulvet liggende korn, hvorved kerner og halmstrå blev skilt fra hinanden. Det var et særdeles hårdt arbejde, som bonden helst overlod til tjenestekarlen eller en daglejer. Plejlens tid var dog ved at rinde ud, i 1875 havde Hans Hohlmann i Skovby således på sin gård en tærskemaskine til 270 Mark.²¹ Den var antagelig hånddrevet, men i 1880-erne fik man indrettet hestegange til trækning af tærskemaskinerne.

I 1891 kom det første damptrukne tærskværk til sognet, nemlig til Skovby og Stollig. Det kostede 7000 Mark, og måtte derfor ejes af flere i fællesskab. I 1897 blev et lignende tærskeselskab oprettet i Barsmark, og også Løjt Kirkeby fik sit. Om damptærskværket i brug fortæller Mads Lildholdt: »Tærskningen begyndte lige efter høsten, når kornet var færdigt med at »brømme« ... Der krævedes mange forberedelser, før man var

I 1891 købte landmænd i Skovby og Stollig i fællesskab sognets første damplokomobiltrukne tærseværk, og snart fulgte de andre byer efter. Med disse værker kunne tærskningen på den enkelte gård overstås på få dage, hvor det tidligere med plejlen havde taget mange vinteruger. Til gengæld krævede værket et stort mandskab, i alt en halv snes. På billedet ses Ebbe Beck (1862-1941) som fyrbøder under tærskning hos husmand Jes Krogh på Løjt Vestermark, antagelig i begyndelsen af 1920-erne. Fot. i Lokalthistorisk samling, Løjt.

rede til en tærskedag; der skulle hentes kul og bindegarn, balje til vand, forke og sække skulle stå parate. Dagen før blev tærseværket hentet og stillet op. Næste morgen mødte fyrbøderen klokken 6; han skulle have damp på lokomotivet inden kl. 7. – Ilæggeren kom sammen med de andre tærsefolk til davre kl. halv syv, og præcis kl. 7 lød dampfløjten, og alle skulle være på plads. Der var mange: 2-3 i »æ fag« (skulle flytte negene hen til tærskemaskinen), 1 mand til at skære bånd, ilæggeren, 2 til at bære sække væk, 1 til at bære avner bort, 1 binder halm ved pressen, 2 til at forke halm op på staldloftet, og så selvfølgelig manden, af hvem det afgang: Ebbe Beck (fyrbøderen).²²

Selv om der altså skulle et dusin mand til at betjene værket, gav mekaniseringen af tærskningen alligevel mulighed for en arbejdskraftsbesparelse. Det var en vigtig grund til, at antallet af daglejere faldt fra over 500 i 1860 til 180 i 1921. Derimod blev antallet af tjenestekarle og -piger ikke reduceret så kraftigt. Tyendet i landbruget udgjorde i 1860 389 mod 312 i 1921.²³

Intensivering af driften krævede af landmanden, at han i større omfang end tidligere fulgte godt med i det nye, som kom frem. Et vigtigt hjælpemiddel til at opnå orientering var landboforeningerne. Aabenraa Amts Landboforening, fra 1906 kaldt »Fremad«, havde adskillige medlemmer blandt sognets dansksindede gårdejere, ved århundredskiftet hen ved 50. De tysksindede landmænd sluttede sig til »Apenrade Landwirtschaftlicher Kreisverein«.²⁴

Mens antallet af daglejere blev kraftigt reduceret mellem 1860 og 1921, skete der kun en mindre indskrænkning i styrken af tjenestefolk. Mange af dem kom fra Vestjylland eller Østtyskland. Denne karl på Reuters gård i Barsmark, med de store træsko og kost, kom måske østfra. Fot. fra før 1908 i Lokalhistorisk samling, Løjt.

Verdenskrig og omstilling

Ved den første verdenskrigs udbrud var det sønderjyske landbrug velstående, men krigen betød en alvorlig udmarvning. På mange af brugene var manden indkaldt og driften overladt til kvinder, børn og gamle. Fra 1915 kom der ganske vist russiske krigsfanger, men heller ikke de kunne erstatte den fraværende driftsleder. Til manglen på arbejdskraft kom mangel på kunstgødning og foderkager. Dette resulterede i nedgang i høstudbyttet og udpining af jorden samt en reduktion af besætningerne. Det sidste kan

I 1915 kom de første russiske krigsfanger til sognet, hvor de blev sat til at arbejde i landbruget. Her ses et hold på plantningsarbejde, yderst til venstre vagtmanden. Russerne kunne dog langtfra erstatte de indkaldte landmænd. Fot. i Historiske Samlinger.

ses af figur 8 på side 253, der viser udviklingen i kvæg- og svinebestanden 1914-70. Desværre savnes tallene fra 1918-19, hvor situationen var værst.

Når især svineholdet blev skåret ned, skyldtes det, at man i 1915 indså, at det var forbundet med for stort et kalorietab at bruge kornet som svinefoder i stedet for direkte til menneskeføde. Mælkemængden faldt også katastrofalt, i februar 1916 indstillede Stollig andelsmejeri driften hver anden dag, da den daglige mælkeleverance var nede på 1100 kg. I april 1917 fulgte Løjt andelsmejeri efter.²⁵

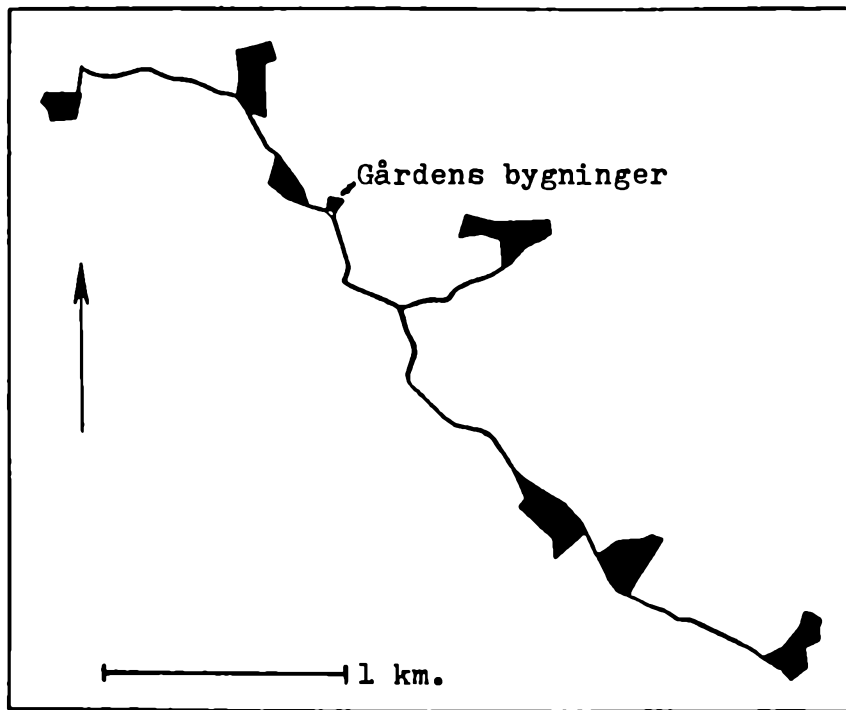
Krigen medførte også, at bygninger, maskiner og redskaber blev forsomt. Alt i alt blev landbrugets realkapital forringet. Til gengæld gav salg af heste, kvæg og svin, der i stort omfang var uomgængelige på grund af tvangsafleveringsbestemmelser, rigelig med penge, der imidlertid ikke kunne omsættes til faste værdier, fordi der var varemangel. Pengene blev derfor sat til side med henblik på genopbygningen efter krigen, men da det kom så vidt, havde inflationen udhulet deres værdi. Den satte navnlig ind efter nederlaget i november 1918 og endte i 1923 med, at marken var blevet helt værdiløs.

Markens fald overraskede både de økonomiske eksperter og den brede befolkning, der i stedet havde ventet, at den ville stige igen i takt med den tyske økonomis genetablering. I tillid hertil havde mange landbrugere i 1919 optaget dyre kronelån på veksler i Danmark for at kunne tilbagebetale deres markgæld, mens marken stod lavt i forhold til kronen, eller for at købe driftsmidler som såsæd og kunstgødning. Men Genforeningen trak i langdrag, og først i efteråret 1920 kunne de dyre veksellån erstattes af kreditforeningslån, og da til høje renter.²⁶

Landbruget i den genforenede landsdel havde altså et dårligt udgangspunkt, da omstillingen til dansk driftsmåde skulle foregå. Denne var mere intensiv end den nordslesvigske, med hovedvægten lagt på produktion af smør og flæsk til det britiske marked. Mens de sønderjyske landmænd før 1914 havde kunnet producere under den tyske toldbeskyttelse til et hjemmemarked, måtte de danske landmænd sælge deres højt forædlede produkter på et frit marked med konkurrence.

Også det nordslesvigske landbrugs struktur stillede sig på flere måder hindrende i vejen for indførelsen af en mere intensiv drift. Ejendommene var gennemsnitligt større og havde markerne liggende mere spredt og i større afstand fra gårdens bygninger end de danske brug. Figur 7 viser et eksempel på en gård med en dårlig jordfordeling i Løjt sogn. Ejendommen, der er ca. 20 ha stor, har bygningerne liggende i landsbyen, men der er ingen toft, jorderne er spredt på 8 marker, og afstanden mellem de yderste marker er 4 km. Det gav ikke gode betingelser for et stort kvæghold.

Figur 7. Beliggenheden af en gårds bygninger og marker.

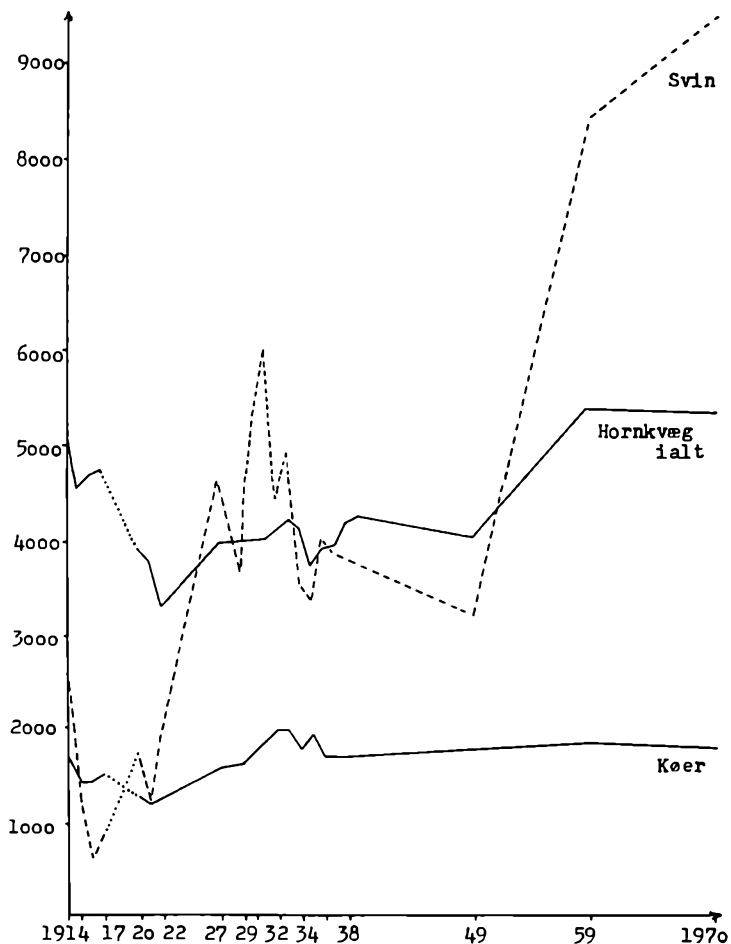
Kilde: von Jessen Haandbog Slesvig, III, s. 437.

Genopbygning trods kronekrise

1925-26 blev hele det danske landbrug ramt af krise som følge af kronens hastigt stigende værdi. De beløb i fremmed valuta, som landbrugseksporten bragte hjem, blev mindre værd ved omvekslingen til kroner, og det blev vanskeligere for landmændene at forrente den i forvejen høje gæld. Den danske stat trådte hjælpende til, men kunne ikke forhindre, at krisen førte til tvangsauktioner også i Løjt sogn.²⁷

På trods af kronekrisen og omstillingsproblemerne i det hele taget, lykkedes det i løbet af 1920-erne at få antallet af malkekøer op på niveauet fra 1914, jævnfør figur 8 over kreaturtællingerne. Mælkemængden var

Figur 8. Kvæg- og svinetællingernes resultater 1914-70.

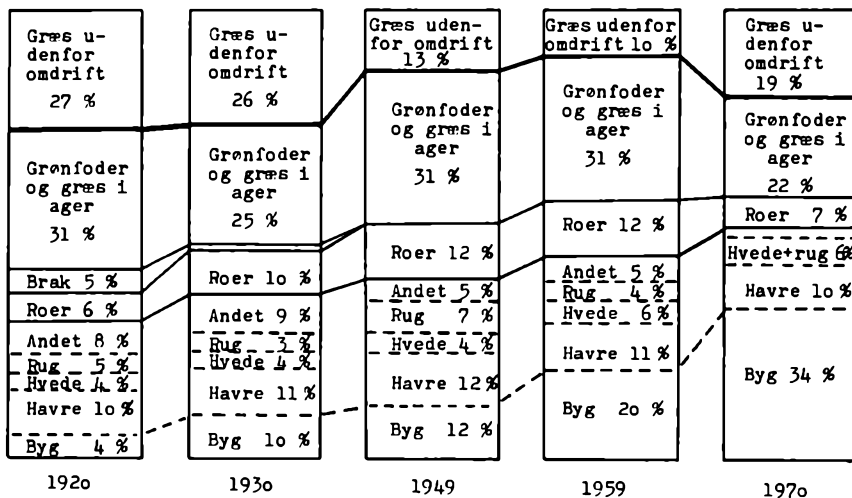
Kilder: LA, Aab LRåArk. F. B. 7. (1914-17); RA, Danmarks Statistiks arkiv, kreaturtællinger 1920-22 (sognevise sammentællinger), kreaturholdet 1929-38 (samlet opgørelse), landbrugstællingerne 1949, 1959 og 1970.

endog nået højere op, i 1914 var der indvejet 2,5 millioner kg. mælk i Løjt andelsmejeri, i 1919 0,6 millioner kg. og i 1929 2,9 millioner kg. mælk. Og så var leverandørerne fra Genner tilmed i 1921 gået ud for at danne deres eget mejeri. Antallet af leverandører de tre år var: 202, 220 og 173. De enkelte køers ydelse var altså blevet markant forbedret.²⁸

Antallet af hornkvæg i alt voksede derimod ikke så kraftigt, man satsede nu mere på malkekøerne og mindre på studene. Til gengæld steg svinebestanden så kraftigt, at man nåede op på det dobbelte af 1914-tallet. Sammenlignet med totaltallene fra Aabenraa amt viste denne vækst sig stærkere, hvorimod udviklingen hos kvæget foregik langsommere. En mulig forklaring kan her være, at ulemperne ved den uhensigtsmæssige jordfordeling ikke følte så hårdt ved svineavlens som ved koholdet.

Tilpasningen til dansk driftsmåde kan også aflæses i anvendelsen af det dyrkede areal. Af figur 9 fremgår, at brakarealerne fra 1920 til 1930 blev reduceret til ubetydelighed, og at græsarealerne gik tilbage fra 58 til 51%. Roearalerne blev derimod næsten fordoblet; også kornarealerne vandt frem, især byggen, som er mest egnet til svinefoder. Det må imidlertid understreges, at både med hensyn til kvægbestand og arealanvendelse var der endnu et godt stykke, før dansk driftsmåde var fuldt ud indført, men udviklingen gik klart i den retning.

Figur 9. Arealtallingeres resultater 1920-70.

Kilder: RA, Danmarks Statistiks arkiv, landbrugsarealet 1919-38 (samlet opgørelse), landbrugs-tællingerne 1949, 1959 og 1970.

Også høstudbyttet steg i 1920-erne. Sognerådets skøn over høsten viser følgende udvikling i udbyttet målt i 100 kg. pr. ha.:²⁹

	hvede	rug	2-radet byg	havre
1920-23	22	17	17	15
1933	31	21	24	22

Høsten i 1933 var nok over middel for vintersæden.³⁰ Alligevel er der ingen tvivl om, at høstudbyttet var blevet bedre.

1930-erne: tvangsauktioner og akkorder

De to sidste år af 1920-erne var rimelige for landbruget, men i 1931 nåede verdenskrisen til landet. Krisen blev meget hård og langvarig, og det nordslesvigske landbrug blev særlig hårdt ramt, fordi der her var mindre modstandskraft på grund af den høje gæld. Fra Løjt sogn har vi en oversigt over gæld og ejendomsværdi på 162 landbrugsejendomme, hvor ejeren i 1931-32 søgte om krisehjælp. Ejendommenes gældsbyrde i forhold til ejendomsværdien var:³¹

Gældsprocent	0-49%	50-74%	75-99%	over 100%
Antal ejendomme	8	27	53	74

Der var i sognet ca. 245 landbrugsejendomme,³² så selv om resten måske havde undladt at søge krisehjælp, fordi de ikke havde behov for den, bliver resultatet alligevel, at mindst 30% af ejendommene var behæftet med gæld ud over ejendomsværdien. Gælden var størst på de større ejendomme.

Med sådanne gældsbyrder kunne det ikke undgås, at krisen afstedkom tvangsauktioner og de menneskelige tragedier, som fulgte med disse, fordi det ikke alene var et erhverv, men også et hjem og en livsform, der måtte opgives. I 1927 havde kronekrisen medført 2 tvangsauktioner. Derudover fandt der en sted i 1929, og den nye landbrugskrise resulterede i 2 tvangsauktioner i 1931, 1 i 1932, 4 i 1934 og 3 i 1935. Så var krisen kulmineret, og i 1936 fandt kun en enkelt tvangsauktion sted. De anførte tal gælder kun for gårdene.³³ De i alt 14 tvangsauktioner 1927-36 svarede til 12% af gårdene, i landsdelen som helhed var procenten mellem 17 og 18 for ejendomme større end 10 ha., så Løjt hørte ikke til blandt de sogne, der var værst ramt.³⁴ Det skyldtes givetvis, at man ikke var gået så hurtigt frem i omlægningen til dansk driftsmåde, og man havde derfor forholdsvis mindre gæld.

Tvangsauktionerne var imidlertid ujevnt fordelt over sognet. Alle på nær én fandt sted i de østlige byer Barsmark, Skovby, Høgebjerg og Stollig med den vanskelige placering af markerne; særlig Skovby var slemt stillet.

Den danske stat forsøgte ved flere foranstaltninger at hjælpe landbru-

I 1930-erne kom der enkelte traktorer til Løjt land, her hos Hans Madsen, Hellet, hvor der i 1938 høstes med Fordsontraktor og selvbinder. Hans Madsen jun. fører traktoren, mens faderen betjener binderen. Bemærk neget i forgrunden. Fot. i Lokalhistorisk samling, Løjt.

gerne gennem krisen. I 1931 blev den allerede bestående adgang til at søge om akkord med kreditorerne udvidet. Ved akkorderne eftergav kreditorerne så meget af landmandens gæld, at han kunne fortsætte og tvangsauktion undgås. I alt 16 gårdejere benyttede sig af denne mulighed.³⁵ Men først i de sidste år af 1930-erne blev krisen overvundet.³⁶

I de første år af kriseperioden forsøgte landbruget, som det ses af figur 8 på side 253, at producere sig ud af krisen. Men da andre landes landbrugere gik samme vej, måtte man i stedet søge at begrænse produktionen. Således gennemførtes en kvoteordning for svineproduktionerne med udstedelse af svinekort. Denne ordnings resultater ses også af figur 8. Figuren viser endvidere, at den anden verdenskrig langt fra blev så ødelæggende for landbruget som den første. Den tyske besættelsesmagt havde en klar interesse i at holde den danske landbrugseksport til Tyskland igang, og den betalte godt for leverancerne.

Udstykning og husmænd

Det er nævnt, at antallet af landbrugsejendomme var faldende mellem ca. 1882 og 1920, hvor der ingen restriktioner var på nedlæggelse og sammenlægning af landbrugsbedrifter. Den danske stat ønskede derimod efter Genforeningen, at antallet af selvstændige landmænd blev forøget af social- og udviklingspolitiske grunde. Derfor blev der givet statsstøtte til udstykninger af gårde helt eller delvist til husmandsbrug. I perioden 1920-37 oprettedes 16 nye brug med statsstøtte i Løjt sogn, heraf flere i forbindelse med landbrugs krisen i 1930-erne, hvor nogle af gårdene reddede sig fra tvangsauktionen ved at frastykke fjernereliggende jorder. Derved blev endnu et mål med udstykningerne nået: at forbedre jordfordelingen.³⁷

Udstykningerne gav det mindre landbrug en lidt større vægt i sognet. Mens der i 1920 var 107 huse med 31 tønder hartkorn til sammen, var der i 1936 111 landbrugshuse med i alt 42 tønder hartkorn. Gårdene var imidlertid fortsat helt dominerende arealmæssigt.³⁸

Husmændene markerede sig i stigende grad som en selvstændig socialgruppe. I august 1920 oprettedes således »Løjt Sogns Husmandsforening«.³⁹ Foreningen, der hurtigt efter starten fik over 40 medlemmer, optog kun landbrugere med en ejendomsværdi under 10.000 kr. Man ønskede ingen gårdejere som medlemmer, men disse følte vel også, at deres interesser blev bedre varetaget af Aabenraa Amts Landboforening, eventuelt den tyske landboforening.

Husmandsforeningen sluttede sig til De samvirkende sønderjydske Husmandsforeninger, og dermed til den danske husmandsbevægelse, som man også kom i forbindelse med gennem de såkaldte husmandsrejser, hvor husmænd nordfra kom på besøg i Løjt og omvendt. Husmandsrejserne og foreningens mindre udflugter var altid en blanding af faglig oplysning, besøg på seværdige steder og selskabeligt samvær med andre husmænd. Ved siden af udflugterne var markvandring, præmiering af de bedst dyrkede roemarker, høstfest, julefest og lottospil aktiviteter, som man helst afholdt en gang årligt. Men det vigtigste var foredragsvirksomheden. Der blev jævnligt ved husmandsbevægelsens konsulenter holdt foredrag om husdyrbrug og planteavl, særlig om mælkeproduktion og kunstgødning.

Formålet med foredragene var at gøre husmændene fortrolige med dansk driftsmåde og de ændringer, der hele tiden fandt sted. Foredragene blev hørt af såvel mænd som kvinder, og der blev sørget for, at de sidstnævnte ikke kom til at kede sig. Om et arrangement i 1925 hed det således: »For at kvinderne, som måske ikke alle var lige interesserede i

gødningsspørgsmål, også skulle have lidt for deres smag, læste konsulent-bagefter et par små humoristiske kærlighedshistorier op, og derpå sang man et par sange af den Blaa Sangbog, hvorefter mødet sluttede ved midnat«.40

Nationalpolitisk markerede husmandsforeningen sig som dansksindet, og i politisk henseende søgte man at varetage småbrugenes interesser ved at opstille en særlig husmandsliste til flere af sognerådsvalgene (s. 284). Foreningens bedste tid var nok perioden fra 1920 til midten af 1930-erne. Derefter indskrænkedes aktiviteterne noget for atter at udvides i 1950-erne og 1960-erne. Medlemstallet lå i 1965 på 80, men var i 1970 faldet til 63. Foreningen nåede at fejre 50-årsjubilæet i 1970, men i 1973 blev den opløst og husmændene i Løjt sogn dannede sammen med de andre i Aabenraa amt én stor husmandsforening.

Den første formand for Løjt Sogns Husmandsforening var Nis Petersen. Blandt de efterfølgende formænd havde P. Hyldahl Lauridsen, Jens Degn, Boni Ernst og Harry Nielsen posten i flest år.

Mekanisering og koncentration efter 1945

Husmandsforeningens ophør kan passende symbolisere småbrugenes tilbagegang efter den anden verdenskrig. Ved vurderingerne af landbrugsjendommene efter 1945 var der som vist i hosstående opstilling følgende antal gårde og huse.⁴¹

Der er ingen tvivl om, at antallet af huse blev yderligere reduceret frem mod 1970, det samlede antal selvstændige landbrugere faldt 1965-70 fra 214 til 165.⁴² Og flere af husmændene måtte supplere indtægterne fra landbruget med lønarbejde.

Faldet i landbrugets medhjælperstab var endnu kraftigere. Samtidig blev en gennemgribende mekanisering af landbrugsarbejdet foretaget. Den følgende opstilling viser udviklingen:⁴³

	gårde	huse
1945	158	115
1950	156	109
1956	165	101
1965	163	82

	1949	1959	1970
fast mandlig medhjælp	137	116	23
løs mandlig medhjælp	28	13	0
kvindelig medhjælp	76	25	1
antal heste	641	171	25
antal traktorer	9	155	217
antal mejetærskere	0	4	64

Ingen af de 25 heste i 1970 var arbejdsheste som jyder eller belgiere. Af mejetærskerne var samme år de 42 selvkørende og de 22 bugserede.

Hvad var årsag og virkning i landbrugets mekanisering og reduktionen

Den »lille grå Ferguson«, som i 1950-erne kom til Danmark i forbindelse med Marshall-hjælpen fra USA, var den helt rigtige traktor for de mindre og mellemstore brug. Her ses den i aktion ved høbjergning på Barsø. Den store hørive kunne også trækkes af heste. Fot. i Lokalthistorisk samling, Løjt.

af medhjælperstaben? Det kan være vanskeligt at afgøre ud fra tallene, men der er måske et fingerpeg i, at traktorernes erstatning af hestene var vidt fremskreden allerede i 1950-erne, mens nedgangen i medhjælperallet først for alvor satte ind i 1960-erne.

Blandt traktorerne var den grå Ferguson den almindeligste i 1950-erne, i hvert fald på de mindre og mellemstore brug, mens de større ofte benyttede sig af de stærkere Fordson Major traktorer. Men traktorer og mejetærskere var kun enkelte, omend meget vigtige, elementer i mekaniseringen af landbruget efter 1945. Også de nye landbrugsvogne med automatisk aflæsning ved hjælp af kædetræk og alsidige anvendelsesmuligheder, især fra JF-fabrikken i Sønderborg, må nævnes sammen med frontlæssere, halmpressere, roeoptagere, transportører, udmugningsanlæg, rørmalkning og automatiske fodringsanlæg.

Mekaniseringen begyndte på de større brug, men også husmændene indførte maskiner i deres drift, ofte brugte, som var udrangeret på gårdene til fordel for stadig større. Husmændenes konsulent advarede dog mod letsindige køb af brugte traktorer, »som der er gemt meget humbug i«.⁴⁴

De nye maskiner og redskaber gjorde landbrugsarbejdet mindre fysisk krævende, og på trods af det faldende medhjælperantal blev produktionen stadig mere intensiv og effektiv. Kvæg- og svinebesætningernes vækst fremgår af figur 8 på side 253. Antallet af hornkvæg i alt steg meget kraftigt i 1950-erne, men holdt sig derefter konstant. Malkekvægstallet skete der ikke meget med, derimod steg svinebestanden meget kraftigt gennem hele efterkrigstiden og blev tredoblet mellem 1949 og 1970. Denne satsning på

Også på dette billede fra 1950-erne ses både nyt og gammelt landbrugsmaskineri: damplokomobilet er aftøst af en traktor med remskive, men tærskværket er endnu ikke erstattet af mejetærskeren. Foran Ringstedtærskværket gdr. Jep Schmidt, Løjt-kloster. Fot. i Lokalhistorisk samling, Løjt.

svinene afspejlede sig i arealudnyttelsen ved et stadig større bygareal, jævnfør figur 9 på side 254. Roearrealerne blev til gengæld indskrænket, fordi denne produktion krævede for meget af den dyre arbejdskraft.

Jordfordelingen var stadig for dårlig til et stort malkekvæghold. I 1957 analyserede Carl C. Thomsen og Birger K. Møller sammenhængen mellem arrondering og driftsøkonomi i Barsmark-Skovby. De fandt, at jordfordelingen var værst for ejendommene med over 30 ha, der gennemsnitligt havde 6,2 lodder for hver ejendom. En enkelt gård havde hele 11 marker, en anden 10 og en tredje 9, resten havde færre. Den gennemsnitlige afstand fra bygningerne til jorderne blev udregnet til 1 km. I sammenligning med de to andre områder, som forfatterne undersøgte, nemlig Varnæs og Rinkenæs, var driftsresultatet da også dårligere, og om landbruget i Løjt blev der konkluderet: »Dette sogn synes i flere henseender at have et mindre fremskredent landbrug end de 2 andre sogne«. ⁴⁵

Inden for planteavl blev der anvendt stadig mere kunstgødning, og resultatet var et stigende høstudbytte. I årene 1956-65 gav hveden gennemsnitlig 41 hektokilogram pr. ha, rug 26, byg 34 og havre ligeledes 34. ⁴⁶ Altså en kraftig forøgelse i forhold til mellemkrigstidens høstudbyttetal, der er angivet på side 255.

Tendensen mod koncentration og stordrift mærkedes ikke mindst i

mejerisektoren. Allerede i 1939 var en sammenlægning af Løjt og Stollig andelsmejerier blevet drøftet, men forslaget om fusion kunne ingen af stederne opnå det nødvendige flertal på tre fjerdedele af stemmerne, skønt det blev betegnet som meningsløst, at de to mejerier konkurrerede om gadesalget i Aabenraa.⁴⁷ I 1947 gik Stollig mejeri i stedet sammen med Aabenraa Centralmejeri. Ifølge Arild Toftkær, Stolliggård, kom sammenslutningen til at svare til forventningerne.⁴⁸

I 1952 kom turen til det lille mejeri på Barsø, som var blevet dannet omkring 1930. Ved indlemmelsen i Løjt andelsmejeri havde dets 9 leverandører en daglig mælkemængde på til sammen 1000 liter.⁴⁹

Løjt andelsmejeri, der i 1948 havde fået osteri, kunne basere produktionen på en stigende mælkemængde; fra 1945 til 1967 steg den fra 2,3 til 4,7 millioner kg.⁵⁰ Alligevel blev mejeriet nedlagt. I 1963 drøftedes først en sammenslutning med andre mejerier til Sønderjylland Øst, men Løjt holdt sig udenfor. Næste gang spørgsmålet kom på generalforsamlingens dagsorden var i 1967, og da var det Aabenraa Centralmejeri, som der blev stillet forslag om sammenlægning med. Denne gang fik forslaget med 86 ja-stemmer, 15 nej-stemmer og 2 blanke stemmesedler det krævede flertal på 3/4. Hvis mejeriet skulle have fortsat, ville nye investeringer i maskiner have været nødvendige, og formanden Mads Lildholdt anbefalede derfor sammenslutningen, selvom han udtrykte vemod ved at nedlægge det mejeri, som faderen havde været den drivende kraft i oprettelsen af i 1894.

Tilslutningen til bymejeriet stillede imidlertid større krav til hygiejnen

Allerede i 1947 var Stollig andelsmejeri gået op i Aabenraa Centralmejeri. Tyve år senere kom turen til Kirkebys mejeri. Den 1. oktober 1967 fandt den sidste mælketur sted. Johan Jespersen, Nørreskov, kører for sidste gang de efterhånden ret bulede mælkespande til mejeriet. Fot. i Lokalhistorisk samling, Løjt.

hos mælkeproducenterne. Efter mejeriets standsning den 1. oktober 1967 foretrak derfor kun 58 af leverandørerne at blive medlemmer af Centralmejeriet, mens ca. 40 begyndte at levere mælken til et privatmejeri i Bovrup og 15-16 helt indstillede leveringen af mælk. For mange af de mindre brug og på ejendomme, hvor producenten overvejede at holde op på grund af alder eller lignende, fandt man, at omkostningerne ved hygiejneforbedringerne var for store.⁵¹

Håndværk og småindustri

Håndværk og industri overtog omkring 1880 søfartens position som sognets næstvigtigste erhverv, og fra 1965 var det som tidligere nævnt det vigtigste. Væksten efter århundredskiftet skyldtes for en stor dels vedkommende, at mange fra Løjt fik beskæftigelse i Aabenraas fremvoksende industri; men her skal der kun redegøres for sognets egen håndværk og industri.

Omkring 1880 betød hjemmeproduktionen stadig en del på gårdene. På Nr. Kjærsgård i Skovby fandtes således i 1876 både smørkærne, malt, øltønder, høvlebænk, hør, uld og spinderokke; af sidstnævnte stod de to ud af i alt tre imidlertid på loftet.⁵² De var taget ud af brug og markerede, at selvforsyningen med klæde i stigende grad var ved at afløses af indkøbt tøj. Derfor forsvandt rokkedrejerehvervet, i 1860 var der én rokkedrej i Løjt sogn, i 1921 ingen.

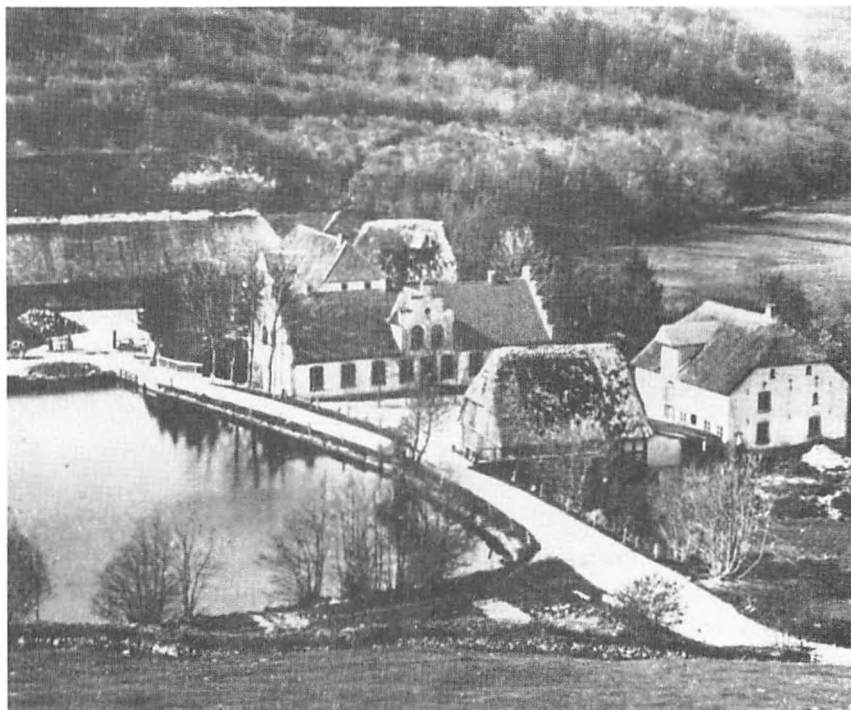
Også fødevarer blev oftere indkøbt eller i det mindste forarbejdet af andre end gårdens folk. Smørkærningen blev overtaget af fælles- eller andelsmejerier, og fra 1860 til 1921 steg antallet af slagtere fra 0 til 2 og antallet af bagere fra 1 til 3. På beklædningsområdet faldt antallet af skræddere og syersker imidlertid på trods af hjemmeproduktionens afvikling fra henholdsvis 5 og 25 i 1860 til 3 og 19 i 1921. Tilbagegangen skyldtes en anden og modsat rettet udvikling: de masseproducerede industrivarers fremtrængen på det nordslesvigske marked. Mellem 1860 og 1921 blev brændevinsbrænderen og teglbrænderen udkonkurreret af industrien, og derefter fulgte træskomageren, bødkeren og væveren, mens landbrugets mekanisering og bilens fremkomst kostede hjulmageren, karetmageren og sadelmageren eksistensmuligheden.⁵³

Andre fag klarede sig ved at koncentrere sig om reparationer og handel med færdigvarer. Det gjaldt smeden, der blev maskinhandler og traktor- eller bilmekaniker og skomageren, der blev skotøjsforhandler; for ham betød reparationer stadig mindre, efterhånden som løsenet også her blev »forbrug og smid væk«. Byggefagene klarede sig bedst. Især var årene op til den økonomiske krises gennemslag i 1974 gode på grund af det store

parcelhusbyggeri. I 1960-erne blev der således opført 204 nye lejligheder i sognet mod 116 i tyveårsperioden 1941-60.⁵⁴ Et nyt håndværksfag repræsenteredes af elektrikerer, som der blev brug for efter sognets *elektrificering*, der fandt sted i 1925 og de nærmest følgende år. Strømmen blev leveret af Sønderborg og Aabenraa Amters Elektricitetsforsynings værk i Aabenraa.⁵⁵

Den nære beliggenhed op til Aabenraa bevirkede, at der på trods af næringsfrihedens indførelse i 1867 aldrig udviklede sig nogen egentlig industri på Løjt land. Forskellige mindre småindustrier eller større håndværksvirksomheder fandtes dog. *Møllerne* hørte her til de mest betydende. Størst var Rundemølle, der i 1889 og 1897 beskæftigede fire arbejdere, i 1921 tre, heraf de to ved det tilknyttede bageri. I 1889 var der desuden to mindre vandmøller, i Stollig (Stenbjerg) og i Barsmark (Dalholt), men i 1897 var sidstnævnte ophørt, og i 1921 var kun Rundemølle tilbage. Mølleriet her standsedes omkring 1947. Vindmøllen i Løjt Kirkeby var fra omkring 1880 og var i drift indtil ca. 1930. På samme tid ophørte vindmøllen på Barsø. Den var opført i 1892 af et andelsselskab. I stedet for møllerne opstod korn- og foderstofforretninger, der skulle dække landbrugets voksende behov for foderkager. Således grundlagdes i 1930 Th. Jacobsens Korn- og Foderstofforretning i Kirkeby.

Rundemølle var den største af møllerne på Løjt land. Ved siden af mølleriet var her landbrug og en overgang privatmejeri og bageri. På billedet fra midten af 1890-erne ses mølledam, møllebygninger, stalde og i midten det store stuehus med trappegavle, opført 1875 af Jes Eschelsen. J. H. Dorr, Aabenraa fot. i Lokalthistorisk samling, Løjt.

Frederik Petersens maskinværksted og -byggeri i Kirkeby var en af de største håndværksvirksomheder. På fotografiet fra 1911 ses således foruden ejeren med familie og pige to svende og to lærlinge. Fot. i Lokalhistorisk samling, Løjt.

Frands Sindet (1871-1947) var smedemester med værksted i Nørregade i Kirkeby. Fot. efter Det gl. Løjt 5, s. 39.

I Bodum fandtes indtil 1919 et *teglværk*, der først ejedes af Chr. Schmidt, der i 1881 beskæftigede 5 mand. I 1910 overtog Th. Thomsen virksomheden, som i hans tid kunne beskæftige en snes mand på sæsonbasis.

Af de større håndværksvirksomheder må Fr. Petersens *maskinbyggeri og mekanikerværksted* fremhæves; det beskæftigede i 1921 to lærlinge og en svend. Herman Reeses *møbel- og bygningssnedkeri* sammesteds var fra 1868 i

samme slægts eje: 1868-98 Peter Jürgensen, 1898-1929 Jacob Jürgensen og fra 1929 svigersønnen H. Reese. I 1950 fandtes et snedkeri i C. Schaumanns eje. Endelig kan to større bagerier nævnes: Chr. Kruses (1921: 2 lærlinge) og Th. Andresens (1950: 4 medarbejdere).⁵⁶

Serviceerhverv

Afviklingen af hjemmeproduktionen bevirkede også en forøgelse af butikernes antal. I 1860 var der 2 høkere i sognet, i 1921 var der 9 høkere eller købmænd og dertil en manufakturhandler, en handelsgartner og en øl- og spiritushandler.⁵⁷

Antallet af gæstgivere var også øget, fra 3 til 8. I midten af 1890-erne fandtes følgende kroholdere i sognet: Jørgensen i Bodum, Petersen på Vennelyst, Kunkel på Knappen, Bendixens enke i Stollig, Lohmann på »Den danske kro« og Eschelsen på »Den tyske kro« i Kirkeby, samt Hansen i Barsmark. Vennelyst og Knappen var dog mere beregnet på aabenraaere på udflugt, end på Løjt lands beboere. Ved anlæggelsen af amtsbanen gennem Løjt land i 1901 (se nedenfor) blev der anlagt nye stationskroer i Skovby og Barsmark, mens stationerne ved Knappen, i Stollig og i Kirkeby lagdes ved eksisterende kroer. Efter amtsbanens nedlæggelse i 1926 var der ikke længere basis for de mange kroer, og i 1960-erne var kun »Den danske kro« i Kirkeby tilbage sammen med Stollig kro og Knappen. »Den tyske kro« var brændt i 1929 og genopført som forsamlingshus.⁵⁸

Parcelhusbyggeriet og de tilflyttede beboere i Kirkeby gjorde det muligt at opretholde serviceniveauet her i en tid, hvor butiksdøden begyndte at kræve sine ofre rundt omkring. Byen, der af amtets planlæggerer i 1973 blev betegnet som sognets »store og eneste fuldtudbyggede serviceby«, havde omkring 1970 følgende butikker: slagter, købmand, bager, kiosk,

»Den tyske kro« rummede omkring 1905 mange servicefunktioner. Der var almindelig udskænking og restaurant, station med billet salg til amtsbanen og købmandsforretning. Kroen ejedes af H. C. Gregersen, butikken af M. H. Schmidt. Fot. i Lokalhistorisk samling, Løjt.

trikotagehandler, ismejeri, blomsterhandel, gavebod, elbutik, frisør og flere tankstationer. Desuden fandtes læge og dyrlæge samt en hundekennel, og endelig var der en filial af Den nordslesvigske Folkebank, den nuværende Sydbank.⁵⁹ Løjt Sogns Sparekasse, der siden stiftelsen i 1851 havde været sognets eget pengeinstitut, var i 1947 blevet overtaget af Sparekassen for Aabenraa By og Amt.⁶⁰

I områderne ud til kysten fik serviceerhvervene fordel af den voksende tilstrømning af turister i sommermånederne, der var en følge af den øgede fritid for befolkningens bredere lag. Der blev opført sommerhuskolonier og placeret campingpladser ved Skarrev, Loddenhøj og Sandskær, og Dansk Folke-Ferie byggede en hel ferieby.⁶¹ Løjt sogn er dog aldrig blevet så afhængig af turismen som mange områder på Jyllands vestkyst, hvor turistinvasionen er større om sommeren, mens samfundene er præget af lukkethed og forladthed om vinteren.

Samfærdsel og kommunikation

Tiden mellem århundredskiftet og den første verdenskrig kendetegnedes af en meget stærk udvikling i samfærdselsmidlerne og kommunikationsmulighederne. For person- og godsbefordringen betød *amtsbanen* fra Løgumkloster til Aabenraa, indviet den 6. maj 1901, en stor lettelse. Toget gjorde på vej til købstaden holdt følgende steder i sognet: Nørby, Løjt Kirkeby, Barsmark, Skovby, Stollig og Knappen. Ene af sognets byer havde Bodum altså ingen forbindelse; i Barsmark lå stationen dog i kommunens vestlige del, ret langt fra byen. Nørby, Knappen og Stollig var til at begynde med holdepladser, sidstnævnte blev station i 1903.

Turen fra Nørby til Aabenraa tog ca. 40 minutter, og der var ved banens start 5 afgangene dagligt. Antallet af solgte billetter kulminerede i årene op til 1914 med godt 40.000 årligt fra alle sognets stationer til sammen. De afsendte godsmængder var derimod gennemgående beskedne. Efter Genforeningen sank antallet af solgte billetter til knap 20.000 årligt, og banen blev en belastning for Aabenraa amts økonomi. Og den 31. marts 1926 rullede det sidste tog hen over sporene, der blev fjernet straks efter. Viadukten over vejen mellem Stollig og Stentoft er imidlertid stadig et synligt minde om en epoke i Løjt lands trafikhistorie.⁶²

Den faldende rentabilitet i småbanedriften skyldtes bilernes og lastvognenes fremtrængen. De første biler var kommet til Løjt sogn i de første år efter århundredskiftet. Fra 1906 er der bevaret en liste over de motorkøretøjer, der var indregistrerede i sognet. Johann C. Matthiesen fra Avbæk havde da en Adam Opel, fremstillet på fabrikken i Rüsselheim. Den var

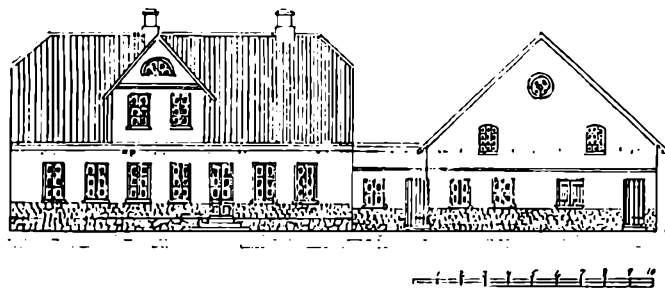
Annonce fra Knappen i Kreiskalender für den Kreis Apenrade 1908.

*Efter genforeningen blev amtsbane-
driften urentabel, og i 1926 blev tra-
fikken indstillet, og straks efter blev
sporene taget op, her på billedet mel-
lem Genner og Nørby. Følgende arbej-
dere er løjtinger: Hans Frandsen (nr.
2 fra venstre), Andreas Petersen (nr.
4), Johan Kocksmide (nr. 5), Johann
Rudebæk (nr. 6), Hans Andersen (nr.
7) og Thomas Ravn (nr. 8). Fot. i
Lokalhistorisk samling, Løjt.*

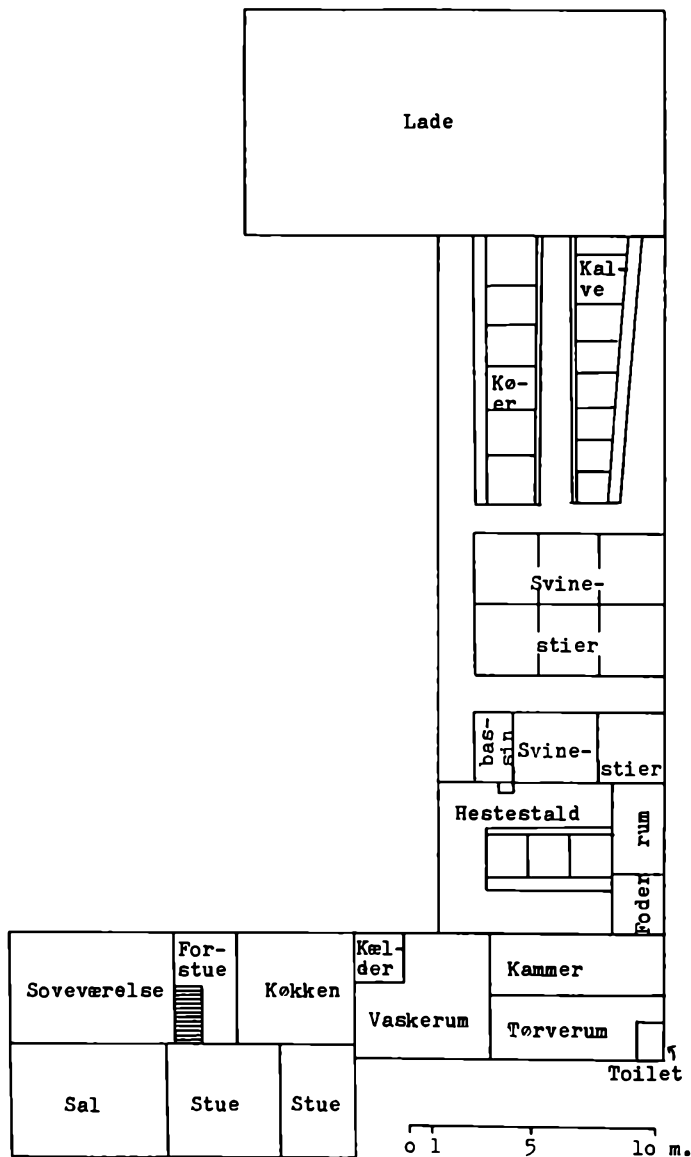

beregnet for 4 personer og havde en 16 hestkræfters benzinmotor. Sog-
nets anden bil tilhørte den fartglade pastor Treplin. Det var en Adler fra
Frankfurt med plads til 6 personer og drevet af en benzinmotor på 17 HK.
Derudover havde præsten sognets eneste motorcykel, fra Neckarulmer
Fahrzeugwerke.⁶³ Hvermandseje blev bilen imidlertid først langt senere,
omkring 1960. Men for dem, der ikke havde råd til at anskaffe eget køretøj,
udgjorde busserne et udmærket alternativ. Deres betydning fremgår af, at
en midlertidig ruteændring på grund af vejreparation i 1953 førte til
protester fra 126 løjtinger, der ikke kunne komme til arbejde.⁶⁴

Afsendelsen og modtagelsen af meddelelser skete før århundredskiftet
næsten udelukkende gennem postvæsnet. Indtil 1888 var Løjt sogn ikke
noget selvstændigt postdistrikt, men betjentes fra postagenturet i Genner
(Nørby) og fra postkontoret i Aabenraa (resten af sognet). Den 1. maj
dette år fik Kirkeby imidlertid et postagentur, som frem til nytår 1889
afsendte 5590 og modtog 7488 breve. De første telefontråde blev trukket
ud over Løjt sogn i årene omkring 1907.⁶⁵

Byggeskik forud for 1914

Der blev ikke bygget særlig mange helt nye gårde i perioden fra ca. 1880 til 1920. Man klarede sig normalt med tilbygninger. Et eksempel på en nyopført gård er dog Hans Holdts ejendom »Skølsig« i Nørby, der opstod i 1914 ved deling af Jacob Holdts gård mellem sønnerne Jep og Hans. Bygningerne fik kampstessokkel til vindueshøjde, men var ellers bygget i tegl. Stuehuset fik tegltag, mens stald og lade blev forsynet med trimpel og tag af blik. Stuehuset, der havde yderligere et par kamre i loftsetagen, blev forbundet med stalden med en mellembygning. I stalden bemærker man de otte svinestier og ko- og kalvebåse med fodergang imellem. Grundplanen afspejler således den større vægt, som i årene op imod 1914 lagdes på den animalske produktion. LA Aabenraa, Løjt amtsforstanderarkiv, byggesag 1914/4.

Sociale forhold

Stor velstand og bitter armod

»Ved siden af stor velstand findes også her bitter armod, frem for alt i kirkebyen, hvor størstedelen af den arbejdende befolkning er samlet; i de mindre landsbyer hersker en art klientforhold, så forarmelse af familierne dér er sjælden«. Således karakteriserede pastor Mumsen i 1871 de sociale forhold i Løjt sogn. Skellet mellem gårdejere og »småfolk« følte dog ikke så skarpt i Bodum og Nørby.¹

I 1915 klagede pastor Treplin over, at de sociale skel vanskeliggjorde et fælles menighedsliv: »En videre hindring er her den i øst mere end i vest forhåndenværende forskel mellem »besiddere« og »arbejdere«, større jordejere og »småfolk« og den svære brobygning hen over dette skel«. ² Og når præsterne efter Genforeningen gav et signalement af sogn og menighed, var vendinger som »Stor arbejderbefolkning i Løjt. Skarpe sociale skel« gennemgående. I 1960-erne blev udsagnene dog afsvækket til »noget social forskel«. ³

Disse udtalelser fra præsterne, der selv hørte til blandt de bedststillede, viser, hvor udpræget det sociale skel var og blev opfattet. Uden tvivl var det skarpere end i de fleste andre landsogne i Nordslesvig. Men hvordan ytrede det sig i levevilkårene for de sociale grupper, og hvad gjorde man for at hjælpe dem, der ikke kunne ernære sig selv og deres familie?

Forskellen mellem velstillede og fattige sås klart på boligstandarden. Omkring 1870 kunne der være op til 10 og ofte 7-8 stuvet sammen i et af de små inderstehuse. På gårdene boede der også mange personer, men de havde unægtelig mere plads end i indersteboligerne.⁴ At der var store forskelle i boligernes indretning, kan derfor ikke overraske. To skifter fra årene omkring 1880 belyser dette på slående vis. Den 30. oktober 1882 døde Anna Cathrina Svennesen i Løjt Kirkeby, 70 år gammel. Hun var enke efter Chr. Svennesen, der var »toftjener«, d.v.s. husmand. Til sine seks arvinger kunne hun efterlade: 2 små chatoller, fire stole, et vægur, to borde, et klædeskab, en gammel komode, et lille skab, en seng med sengetøj, et spejl, en gammel kiste, en messingkedel, gamle køkkensager, noget stentøj og ca. 2000 tørv. Det hele blev takseret til en værdi af 122 Mark.⁵

Enken hørte ikke til de allerfattigste. Det fremgår af, at hun overhovedet var i stand til at efterlade noget til arvingerne. Men hendes bo blegner unægteligt ved en sammenligning med, hvad gårdejerparret på Nr. Kjærsgård i Skovby rådede over i året 1875, hvor konen Anna Cathrina

Kvindernes muligheder for at klare sig selv økonomisk var længe få. De kunne blive tjenestepiger (oftest dog kun til en vis alder), husholdersker, væversker, syersker, vaskekoner eller »kagekoner« som Stin Mikkels fra Kirkeby, der gik omkring med brød og kager i sin kurv, indtil hun som ældre kone udvandrede til Amerika i 1870-erne. Hun blev også benyttet som postbud og »efterretningskilde«. Fot. fra ca. 1865 ved Schipper, Aabenraa. Efter Sønderjysk Månedsskrift, 11. årg., 1934, s. 65.

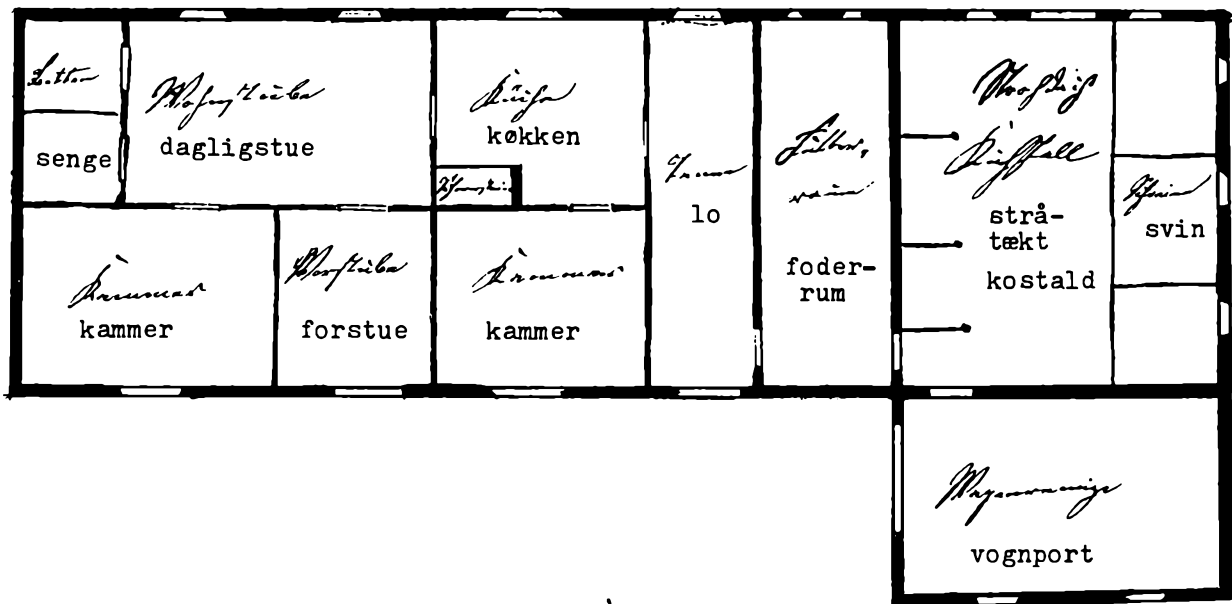
På de større gårde deltog konerne ikke i arbejdet i stald eller på markerne, men passede hjemmet. De to yngre kvinder, som her ses i færd med at sy og strikke, er Johanne Riis (1870-1941), gift med Jep Hansen Riis i Barsmark, og kusinen Bothilde Kjølseth, f. Claussen. Bemærk kvindernes folderige klædedragt. Fot. i Lokalhistorisk samling, Løjt.

Hohlmann omkom ved en badeulykke ved Skarrev, kun 33 år gammel. Ud over fornavnet havde de to afdøde ikke meget tilfælles. Det vil føre for vidt at opremse alt indboet på gården i Skovby, men i »den bedste stue« fandtes: et poleret bord, en sofa, otte stole, en piedestal, en temaskine, to blomstervaser, en boghylde med nips, et malet bord, en kakkellovn, spyttebakker, skamler, billeder på væggene, blomsterbord, gipsfigur med piedestal, to vægkort samt sølvtøjet, der i alt havde en værdi af 156 Mark. Derudover havde parret et testel og glas. Stuens møbler og øvrige indbo blev vurderet til 465 Mark. Men dertil kom værdierne i dagligstue, soveværelse, den lille stue, forstuen, salen, de to gæsteværelser, køkkenet, spisekammeret, bryghuset og kælderen. Stuehusets indbo blev i alt sat til over 2100 Mark.

Det siger sig selv, at det unge par kunne føre en helt anden tilværelse end enken. På gården boede der også tre karle og to piger. Pigekammeret var foruden seng udstyret med et tarveligt bord og to stole, og i karlekammeret stod kun tre senge. Tjenestefolkenes boligstandard var blandt de allerdårligste.⁶

Den sociale forskel kunne også ses på menneskene selv. Her tænkes ikke kun på klædedragten, men også på legemsvæksten. Ved sessionerne 1881-90 fremstilledes de værnepligtige, der var født i årene mellem 1861 og 1870. Gennemsnitligt havde sønner af gårdmænd og kaptajner her en højde på 176 cm mod 168 cm hos sønner af husmænd, håndværkere og arbejdere. Ligeledes var deres vægt i gennemsnit et kg større. Derimod

Løst Hjørne som Bodum med dets færdig

4 1 4 9 9 7 6 7 9 7 11 11 12 13 17 15 16 17 18 17 17 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 Meter

havde sønnerne fra de lavere sociale lag et lidt større brystmål, nok fordi deres muskulatur var mere udviklet på grund af det fysisk hårde arbejde, som de i en tidlig alder blev sat til.⁷

Det må understreges, at tallene er gennemsnitstal, og at der var store variationer inden for hver gruppe. Alligevel er der ingen tvivl om, at forskellene i legemsvæksten afspejlede de ulige ernæringsforhold. I det gamle landbosamfund var sulten en ikke sjælden gæst i de hjem, hvor man var henvist til at købe fødevarerne med den indtjente løn. Dårlige boligforhold virkede heller ikke fremmende på væksten.

På fattigdomsgrænsen

I det gamle landbrugssamfund var en stor del af befolkningen fattig. Men hvordan kan denne gruppe afgrænses og tælles – hvornår blev man anset for fattig?

For at kunne overleve og opretholde sin arbejdskraft skulle familierne naturligvis have dækket det helt elementære fødebehov. Ligeledes var bolig og klæder nødvendige som beskyttelse mod regn og kulde. For landmandsfamilierne skulle besætningen holdes videst muligt intakt, og udsæden til næste års høst måtte ikke røres. Og for håndværkerfamilierne skulle mandens redskaber vedligeholdes og måske fornyes. Men dertil

Husmandsfamilierne havde ikke så meget plads som familien på Nr. Kjærsgård i Skouby, hvor der var fire stuer, soveværelse, to gæsteværelser, forstue, køkken, spisekammer og bryggers. På Iver Petersen Kroghs lille ejendom ved vejen mellem Bodum og Rise Hjarup var grundplanen ved århundredeskiftet som vist på ovenstående tegning, der er udfærdiget i anledning af, at staldbygningen blev tilbygget. LA Aabenraa, Løjt amtsforstanderarkiv, byggesag 1900/8.

kom, at det at have en sikret plads i et lokalsamfund indebar visse sociale forpligtelser såsom deltagelse i barnedåb, vielser og begravelser.

Når alle disse basale udgifter var afholdt, var der måske endnu en rest af familiens indkomst tilbage, et overskud. Men her kom det offentlige og krævede »sin« andel i form af skatter. Fattigdom vil herefter betegne den situation, at en familie eller enkeltperson kun lige har den indkomst, som er nødvendig for at dække de basale udgifter – at der med andre ord ikke er noget overskud. Fattigdommen giver sig da udslag i en manglende evne til at betale skat. Også i datiden kendtes begrebet den skattefrie bundgrænse, som altså var det offentliges opfattelse af, hvad eksistensminimum lå på.⁸

I den følgende redegørelse for de fattiges antal, erhverv og alder har det kun været muligt at medtage mænd, der var fyldt 24 år, som var preussiske statsborgere, og som ikke havde modtaget offentlig fattighjælp inden for det sidste år. Opgørelsen omfatter altså de, der levede på *fattigdomsgrænsen*, men ikke faldet under den. Og desværre er der huller i kildematerialet.⁹

De fattiges andel af befolkningen kan derfor ikke ansættes helt præcist, men i 1873 drejede det sig om mellem 35 og 40 %, i 1896 om ca. 26 % og i 1913 om ca. 13 %, det sidste tal er det sikreste. Men uanset usikkerheden peger tallene klart på en markant forbedring af de sociale forhold i den tyske tid, især efter århundredskiftet, hvor de økonomiske konjunkturer var gode (materialet kan desværre ikke bære en differentieret opgørelse for de enkelte byer).

Ikke overraskende fandtes der ingen selvstændige landbrugere blandt de fattige. Jordbesiddelsen var altså en sikring mod fattigdommen. Det store flertal var lønmodtagere. I 1873 udgjorde tjenestekarlene knap to femtedele af de fattige, tæt fulgt af arbejdere og daglejere. Håndværkere/fiskere og gamle udgjorde hver omkring en tiendedel. Tendensen gik i retning af, at de gamles andel blev større, ikke fordi de ældres vilkår i samfundet generelt blev dårligere, men fordi de andre grupper fik det bedre. Specielt gjaldt det tjenestekarlene, der i 1913 kun udgjorde omkring 15 % af de fattige. Dette samstemmer godt med, at tjenestefolks realløn blev forbedret.¹⁰

I Løjt sogn spillede arbejdsløsheden hos arbejdere og daglejere i vintermånederne en særlig rolle som *årsag* til fattigdom. Denne sæsonarbejdsløshed skyldtes især tørvegravningsvirksomheden i moserne i sognets vestlige del. Herom berettede pastor Mumsen i 1871: »Tørvemoserne i den vestlige del af sognet giver et meget godt udbytte, og den arbejdende klasse, gamle og unge, opnår om sommeren en ikke ringe fortjeneste, men får imidlertid ofte ikke meget ud af den, da den rette sparsommelighed mangler i perioden med rigelig fortjeneste, og omsorgen for vinterens behov træder desværre alt for meget i baggrunden. Følgen deraf er, at

mange familier, som om sommeren tjener meget godt, må gribe til tiggerstaven om vinteren – en sørgelig nød i menigheden«. ¹¹ Forsøg på at oprette en sparekasse, hvor arbejderne kunne indsætte en del af deres løn om sommeren, havde ikke mødt forståelse.

I 1895 var vinternøden særlig hård på grund af en kold vinter. »En bonde« skrev da i »Hejmdal«: »Der er mange steder og ikke mindst her i sognet nød tilstede. Var det nu ikke det rigtigste at gemme alle gode råd og beskyldninger som f.eks.: de er selv skyld deri, til en anden tid, og for øjeblikket *hurtig* træde hjælpende til. Der er her i Løjt sogn mange, selv agtværdige folk, som trods almissekasse og andet hverken har at bide og brænde i denne hårde vinter«. ¹²

I citatet gør den socialt indstillede bonde altså op med den forestilling, at de fattige selv var skyld i deres nød. I samtiden havde man især øjnene rettet mod *drikkeriet* som årsag til fattigdommen. Men som Mumsen antydede i 1869, var det snarere en virkning af nøden: »Brændevinen overvinder om sommeren kådheden og skal ofte om vinteren fjerne sorgerne. Det er betydelige mængder af brændevin, som bliver konsumeret her i kirkebyen, forbruget er trods dyrtiden ikke blevet mindre. Brændevinen beforder selvfølgelig ikke det sædelige levned«. Derimod virkede drikkeriet ikke nedbrydende på respekten for ejendomsretten. Tyverier var sjældne. ¹³

Men at drikkeriet snarere var en virkning end årsag af fattigdommen, gjorde selvsagt ikke bekæmpelsen af det til en mindre væsentlig opgave. Den blev varetaget af en Good-Templarloge, som nævntes første gang i 1887 med 36 medlemmer. Og i 1915 omtales en Blå Korsforening, som efter præstens mening havde givet resultater. ¹⁴

At falde sognet til last

Blev man ude af stand til at klare sig selv, stod flere muligheder åbne for understøttelse fra det offentlige, legater og private. Det offentlige fattigvæsen, som betød mest, var organiseret efter en rigslov fra 1871, der afløste den gamle fattigforordning fra 1841. Den nye lovs første paragraf lød: »Enhver trængende tysker skal af det til hans understøttelse forpligtigede fattigforbund ydes husly, det uundværlige livsunderhold, den fornødne pleje i sygdomstilfælde og i tilfælde af sin død en passende begravelse«. ¹⁵ I hver kommune skulle der være et fattigforbund, eventuelt kunne flere kommuner danne et fællesfattigforbund, og det gjorde man i Løjt sogn. Fællesfattigforbundets ledelse bestod af kommuneforstanderne og dertil repræsentanter for hver by efter disses størrelse.

På dets møder tog fællesfattigforbundet stilling til de anmodninger om

Distriktsmøder:

2. Distrikt Søndag den 4. Oktober Efterm. Kl. 3 i Kogen „Nærlighedens Hjerte“ Skole i Sønderby

Gengivet efter Nordslesvigs Good-Templar 20. sept. 1914, LA.

hjælp, som de fattige fremsatte. Protokollen meddeler oftest de i enighed truffede beslutninger på lakonisk vis. Den 25. juli 1888 måtte man dog gribe til afstemning: »Dér blev spørgsmålet drøftet, om Hans Lorenzen og familie kunne ernære sig i fremtiden uden at falde sognet til last, efter længere drøftelse blev en afstemning foretaget. Resultatet blev: 8 stemmer nej, 4 ja«. ¹⁶

»Falde sognet til last« – det havde enhver ret til, som havde erhvervet såkaldt understøttelsesbopæl i fattigforbundets område. Det kunne ske ved, at man opholdt sig uafbrudt i sognet i to år. En gift kone fik uden videre del i mandens understøttelsesret. Det samme gjaldt børnene; hvis de var født uden for ægteskab fik de del i moderens. Ansøgte man om tysk statsborgerskab, skulle fællesfattigforbundet give sin tilslutning. Men det blev ofte nægtet: »En betragtelig del af arbejderfamilierne er danske statsborgere, idet fattigkollegiet nægter enhver dansk undersåt, der ønsker et hjemstedsbevis, ret til bosættelse, det er derved ledet af interessen i, at disse familier særlig kan falde fattigvæsnet til last«, mente præsten. ¹⁷

Fattigvæsnets understøttelse kunne enten ydes i penge eller i naturalier som føde, klæder, brændsel og lignende. Den fattige kunne forblive i hjemmet, blive henvist til at tage ophold hos en plejefamilie eller måske bo hos flere familier på omgang som »kostgænger«, og endelig kunne anbringelse på fattiggården komme på tale. Syge kunne få behandling af den af forbundet aflønnede fattiglæge og hvis nødvendigt frit ophold på et sygehus, fra 1888 kredspsygehuset i Aabenraa. ¹⁸ Sindssyge, evnesvage, døvstumme, blinde og epileptikere med behov for særforplejning, kunne anbringes på en af institutionerne under landsfattigforbundet for provinsen Slesvig-Holsten, mod betaling fra lokalfattigforbundet.

Uanset hjælpeformen skulle det tilgodeses, at hjælpen indskrænkede sig til det absolut nødvendige, »da enhver uegnet eller for rigelig forsørgelse virker demoraliserende«. ¹⁹ Yderligere var fattighjælpen forbundet med tab af borgerlige rettigheder, f.eks. valgretten og valgbarheden til kreds- og landdag, derimod ikke til rigsdagen. Retten bortfaldt i et år, regnet fra modtagelsen.

Fra fattigregnskaberne kan der hentes oplysninger om hjælpeformernes indbyrdes betydning. I 1872 var posterne som vist til venstre. ²⁰

De samlede udgifter var 7104 Mark. Sammenlignes dette regnskab med et fra efter århundredskiftet, f.eks. 1906/07, kan man konstatere, at udgifterne til fattiggården var reduceret til en femtedel, omvendt var betydningen af de kontante understøttelser øget. Sammen med tilskud til familier, som tog børn og andre i pleje, udgjorde de nu nær halvdelen af udgifterne. ²¹

Indtægter:	
Fra kommunerne	97%
Refusioner	2%
Løn og husleje	1%
Ialt	100%

Udgifter:	
Fattiggården	61%
Renter og afdrag	12%
Kontant understøttelse	11%
Refusioner	6%
Fattiglæge, regnskabsførere, jordemoder	6%
Andet	4%
Ialt	100%

Det svarede godt til, at det blev sjældnere at anbringe folk på fattiggården. I 1882 var der understøttet 56 personer, heraf var de 25 anbragt på fattiggården. 1895/96 var antallet af understøttede i alt halveret til 28, og kun de 5 var anbragt i fattighuset. På dette niveau holdt tallet sig i tiden fremefter.²² Når antallet af understøttede faldt, skyldtes det tildels de forbedrede konjunkturer efter midten af 1890-erne, men også det sociale forsikringsystem, som blev indført fra omkring 1890, havde afgørende betydning. Forsikringerne mod alder, invaliditet, ulykker og sygdom var tvungne og betaltes af arbejdsgiverne med en tredjedel og af arbejderne med to tredjedele.²³

Den sjældnere brug af fattiggårdsanbringelse var et vigtigt fremskridt i socialforsorgen, for alt tyder på, at anstalten var et sted, hvortil man nødigt ville. I 1867 vedtog fattigkollegiet f.eks., at Hans Bielmand skulle indklages til herredsfogden, fordi han flere gange var flygtet i en tavs protest mod forholdene. Og i 1885 besluttede man at tage tvangsmidler i brug, hvis skrædder P. Petersen modsatte sig anbringelse på fattiggården af sig og børnene.²⁴

Ligeledes fra 1885 har vi en beskrivelse af fattiggårdens indretning: »Den med tegltag forsynede anstalt består i stueetagen, foruden økonomens bolig og køkken, spisekammer og kælder, til anstaltsformål af to opvarmelige arbejdsrum, 3 ikke-opvarmelige soveværelser med hver 4 til 6 senge, 2 opvarmelige sygeværelser og i gavlen 2 ikke-opvarmelige soveværelser med hver 3 senge. Værelserne er alle højloftede og rummelige ... For adskillelse af kønnene ved arbejde såvel som ved nattetide, er der

»Armenanstalt Loitkirkeby« – fattiggården – var sidste station for de mennesker, der vedvarende ikke kunne klare sig selv. Her blev beboerne underkastet en streng arbejdsdisciplin. Vindmøllen leverede således drivkraft til en spindemaskine. På postkortet fra o. 1900 ses også fattiggårdens beboere, mest ældre mennesker. Tyve år tidligere havde der været op imod 30 fattiglemmer, men med tiden gik man over til at anbringe flest muligt i privat pleje eller til at udbetale kontante understøttelser – et stort socialt fremskridt. Postkort i Historiske Samlinger.

sørget på tilfredsstillende vis, især må her fremhæves, at soveværelserne i gavlen kun benyttes af indsatte af hankøn«. ²⁵

Denne positive beskrivelse skal sammenholdes med, at de sanitære installationer ved en inspektion i 1891 blev betegnet som »helt igennem utilstrækkelige« på trods af tidligere ordrer til at bringe dem i orden. ²⁶

Af beskrivelsen fra 1885 får man en klar fornemmelse af, at fællesfattigforbundet ikke ønskede, at de fattiges tal skulle forøges ved forplantning på fattiggården. Der skulle i stedet herske orden, og disciplin skulle indlæres og opretholdes gennem *arbejde* – lediggang blev anset for roden til ondt. Derfor blev landstrygernes og vagabondernes »formåls- og arbejdsløse omdreven« da også bekæmpet af politiet. ²⁷ Pastor Mumsen kunne i 1866 berette, at inventaret var udvidet med en ny kartemaskine med dobbeltmekanisme og en såkaldt »ulv« til rengøring af ulden, desuden en vævestol til måttefremstilling og en valse til at presse måtterne med. »Vi bærer det gode håb, at vore hensigter med at drive lidt industri i arbejds- huset må blive en succes«, skrev han. ²⁸ I 1889 vedtog fællesfattigforbundet at anskaffe en vindmølle og en spindemaskine. ²⁹

Ledelsen af fattiggården påhvilede »økonomen«, der skulle sørge for, at beboerne fik »en nærende og god og renlig tilberedt« kost, og at de blev sat til at arbejde. Det sidste blev han opfordret til økonomisk, idet han som en del af lønnen fik brugsretten til maskinerne samt beboernes arbejdskraft overladt. Så var det op til ham selv at få noget ud af det. ³⁰ At dette kunne føre til en hårdhændet udnyttelse af de fattige, ses af, at landråden i 1885 på sin inspektion opdagede, at en over 80 år gammel mand arbejdede ved kartemaskinen. Det var landrådets mening, at selv om den gamle havde gjort det frivilligt, burde ældre kun betjene maskinerne, hvis lægen kunne godkende det. ³¹

Det offentlige fattigvæsens hjælpekilder var utilstrækkelige. En erkendelse af dette kom frem, da fællesfattigforbundet i 1890 besluttede at lade de fattige gå tiggergang op til jul. Dog måtte børn ikke deltage, og kun ét medlem af hver familie måtte gå rundt, og kun én dag. ³² Men de offentlige midler kunne suppleres med forskellige legatmidler, som administreredes i tilknytning til kirken. I 1908 fandtes følgende legater: Løjt sogns almissekasse, oprettet i 1829, det Marxenske legat fra 1883, det Kaftanske legat fra 1889 og det Kinchske legat fra 1908. Hertil kom i 1911 det Maagske legat. Samlet kunne der uddeles legater for 11-1200 Mark årligt, heraf kom de ca. 840 Mark fra almissekassen. ³³

Almissekassen havde direkte forbindelse til Løjt Sogns Sparekasse. Ifølge sidstnævntes statutter fra 1900 blev sparekassens bestyrelse valgt af fattigforbundet, og af overskuddet blev der hvert år overført beløb til almissekassen, i årene 1900-20 tilsammen ikke mindre end 27.900 Mark.

Almissekassen så det særligt som sin opgave at undgå, at familier måtte søge offentlig fattighjælp og derved miste rettigheder.³⁴

Ved siden af det offentlige fattigvæsen og legaterne søgte mange at udøve privat godgørelse ved at give almisser. »Selvom der her blandt de velhavende hersker stor sans for velgørelse, når den skal give sig udslag i gaver, så bliver skridt til om muligt at hæve den arbejdende klasse dog ikke gerne understøttet, da der især i kirkebyen findes en vis nærighed. – Understøttelse af fiskeriet og oprettelsen af små sparekasser for at bevare og nyttiggøre bidrag af sommerfortjenesten, så der ved hjælp af brugsforeninger kan sørges for vinteren, synes ingen genklang at vinde, når sådant af og til er bragt i forslag«, skrev den socialt indstillede pastor Mumsen i 1871. Den gratis syskole, han og hustruen havde oprettet, havde haft god tilslutning fra arbejderbefolkningen, men var blevet mødt med hån af Kirkebys velhavere, derimod ikke i de andre byer.³⁵

Begrænsningen ved såvel den private hjælp som fattighjælpen og legaterne var altså, at de kun bidrog til at mindske nødens *virksomheder*. *Årsagerne*, især sæsonarbejdsløshed og en skæv fordeling af jordejendommen, blev ikke fjernet ved almisserne.

Velfærdssamfundet på vej

Fra Genforeningen og indtil 1967 foregik ligningen af indkomst- og formueskatterne efter de samme retningslinjer. Vi kan derfor bruge skattelisterne til at få et indtryk af udviklingen i fordelingen af indkomster og formue efter 1920. Her er valgt de to år 1923/24 og 1964/65.³⁶

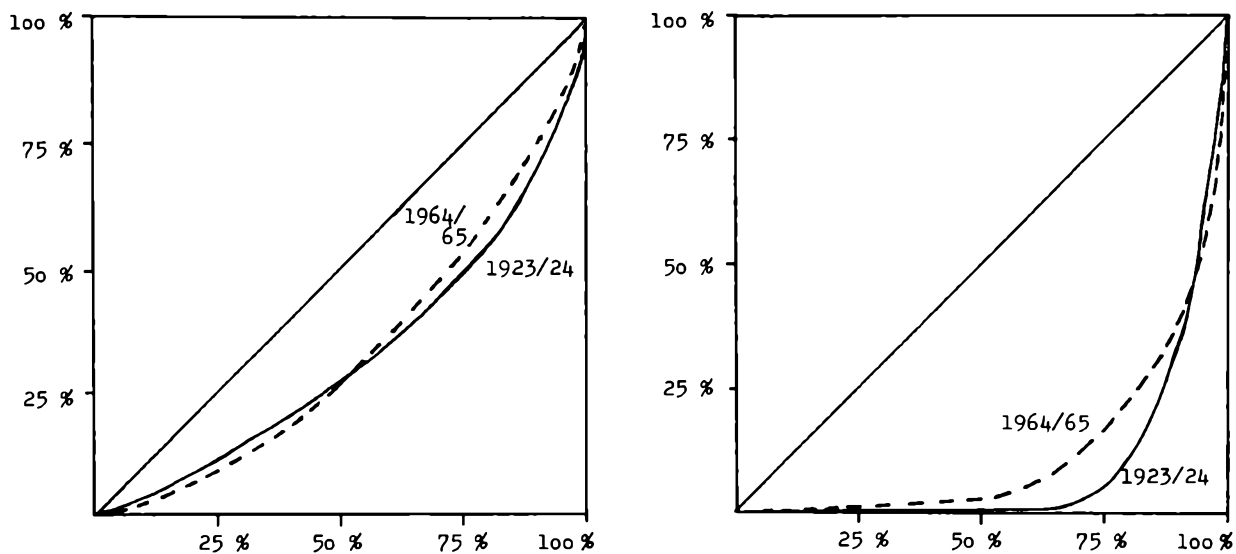
Til venstre på figur 10 vises indkomstfordelingen. På den vandrette akse angives procenten af antal personer, som har haft en skattepligtig indkomst, og på den lodrette akse oplyses, hvor stor en andel af den samlede indkomstmasse, de tjente. Eksempelvis ses det, at 75 % af de indkomstan-satte i 1923/24 tjente lidt under halvdelen af den samlede indkomst. Hvis indkomstfordelingen havde været fuldstændig lige og alle tjente lige meget, skulle de i stedet have opnået 75 % af indkomstmassen, og kurven ville da have været sammenfaldende med linjen fra hjørne til hjørne. Afstanden fra denne diagonal til kurven udtrykker derfor, hvor stor indkomstuligheden var. Figuren til højre er opbygget på en tilsvarende måde.

Som i det øvrige land var indkomst og især formue ulige fordelt i sognet både i begyndelsen af 1920-erne og i midten af 1960-erne. Kurven over indkomstfordelingen viser, at der ikke fandt nogen betydelig udligning sted, men der var en tendens til, at mellemindkomsterne tegnede sig for

Julius Mumsen var præst i Løjt sogn fra 1864 til 1896. Han var ikke den bedste prædikant, der har stået på prædikestolen i Løjt kirke. Til gengæld havde han en varm social interesse, og i tidens liberalistiske ånd forsøgte han at tage flere initiativer, der skulle yde hjælp til selvhjælp. F.eks. holdt han og hans kone en syskole for piger fra fattige hjem, men han mødte ikke altid forståelse hos sognets mere velbærgede. Fot. i Lokalthistorisk samling, Løjt.

Figur 10. Indkomst- og formuefordelingen 1923/24 og 1964/65.

Kilder: LA, Løjt kommunearkiv, mandtalslister 1923/24 og 1964/65.

mere. Derimod blev formuefordelingen klart mere lige. Det var et udtryk for, at indkomstuligheden i 1960-ernes midte befandt sig på et højere niveau. Flere var blevet i stand til at spare op, og det var ikke længere sådan, at de, der havde de laveste indkomster, levede på et eksistensminimum.

Indkomstfordelingen tager ikke hensyn til den omfordeling, som fandt sted fra de højere til de lavere indkomster via skatterne og den sociale lovgivning, og denne overførsel af indkomster blev mere omfattende. Det skyldtes ikke mindst, at den sociale forsorg blev bedre udbygget. Ved Genforeningen blev den tyske fattiglov i det væsentligste opretholdt i Nordslesvig.³⁷ Det var derfor først med socialreformen 1932-33, at det sociale system undergik større ændringer. Det bør dog nævnes, at aldersrenten i 1922 indførtes som en ret for de gamle, hvor den hidtil havde været en almisse.

Med socialreformen blev modtagelse af hjælp kun undtagelsesvis forbundet med tab af borgerlige rettigheder. Helt ophævet blev degraderingen af modtagere af sociale ydelser dog først i 1961, og endnu i 1936 skete det, at personer blev strøget af valglisten i Løjt sogn, fordi de havde fået fattighjælp.³⁸ Den del af de samlede sociale udgifter, som indebar rettighedstab, faldt ellers fra 15 % i 1925/26 over 4 % i 1935/36 til 2 % i 1950/51.³⁹ Et andet fremskridt fandt sted i 1934 med nedlæggelsen af fattiggården.⁴⁰

Socialreformen kunne ikke hindre, at der opstod nød under verdenskrigen i 1930-erne. Det var ikke kun landmændene, som blev ramt, men også andre samfundsgrupper. For arbejderne blev arbejdsløsheden en bitter realitet. Det er ikke muligt at bringe arbejdsløshedstal alene for Løjt sogn, men kommunen måtte sætte beskæftigelsesarbejder i gang i grusgraven i Genner Hole så godt som hvert år mellem 1928 og 1942. Iværksættelsen af disse arbejder skete ofte på anmodning fra arbejderne selv. I 1939 bad de således sognerådet om at sætte arbejde i gang til de ca. 40 arbejdere, som ikke kunne få beskæftigelse ved udbygningen af Bodum-Risehjarupvejen, idet de ellers ville miste deres understøttelse fra arbejdsløhedskassen. Beskæftigelsesarbejderne blev fordelt efter familieforholdene. I 1928 fik gifte arbejdere f.eks. tildelt 3 dages arbejde i grusgraven; var der et eller to børn at forsørge, fik de 4 dage, og var der over to børn 5 dage. Daglønnen var for alle 4,50 kr.⁴¹

Selv om kommunen ophørte med at iværksætte beskæftigelsesarbejder i 1942, betød det langt fra, at arbejdsløsheden var forsvundet. Den var stadig betydelig i resten af 1940-erne og op gennem 1950-erne, omend ikke så katastrofal stor som i 1930-erne. Først efter 1958-59 blev arbejdsløsheden så lille, at man kunne tale om fuld beskæftigelse. Denne var derefter en realitet frem til 1974.⁴²

Kommunens samlede sociale udgifter ses nedenfor og på figur 11 på side 286. Imidlertid tager opgørelsen dér ikke hensyn til, at en stadig større del af udgifterne blev dækket af statslige refusioner. Når disse medregnes, var udviklingen i Løjt sognekommunes socialudgifter målt i faste, inflationsrensede priser følgende:⁴³

	1925/26	1935/36	1950/51	1969/70
Kommunens egne udgifter	42.000	57.000	49.000	123.000
Statens refusioner	18.000	19.000	18.000	493.000
Ialt sociale ydelser	60.000	76.000	67.000	616.000

I de 25 år fra midten af 1920-erne til ca. 1950 var væksten i de samlede sociale ydelser i Løjt sogn meget langsom, også sammenlignet med det danske samfund som helhed, hvor der i denne periode fandt en jævn vækst sted. Behovet for hjælp hos de svagest stillede var ellers næppe blevet mindre i krise- og krigsårene eller i den første, mangelprægede efterkrigstid. Den nærmest eksplosive forøgelse af de sociale udgifter hang i første række sammen med, at folkepensionen var indført i 1956. Det blev nu muligt for de ældre at opnå levevilkår, som var en rimelig godtgørelse fra samfundet for et langt arbejdsliv.⁴⁴

Sognestyret

1867-1921

Efter indlemmelsen i Preussen i 1867 blev der indført en ny landkommunalordning, der betød øget lokalt selvstyre. De bestående, formålsbestemte sammenslutninger som fattigkollegium og skoleforstanderskaber fortsatte, men hertil kom oprettelsen af »politiske« kommuner («Gemeinden»), der i reglen omfattede en landsby. Her traf beboerne, eller i hvert fald grundejerne, beslutninger om fællesanliggender på kommuneforsamlingerne og valgte deres by- eller kommuneforstander. Ordningen blev i meget en videreførelse af de gamle bylav, fordi det i vid udstrækning blev overladt til kommunerne selv at organisere stemmeretsforholdene og afgøre, om og hvordan der skulle vælges et kommunalråd, hvad der var mulighed for i de større kommuner.¹

De overordnede myndigheder tolererede indtil midten af 1890-erne, at protokoller og regnskaber blev ført på dansk, i fællesfattigforbundet f.eks. til 1897.² Ligeledes kunne man acceptere dansksindede som byforstandere i Løjt sogn. Da gdr. Jens Brink i 1892 blev valgt til kommuneforstander i Kirkeby med 21 stemmer imod en enkelt, tilrådede amtsforstander Bendixen ganske vist, at landråden i Aabenraa benyttede sig af sin ret til at kassere valget med følgende motivering: »dygtigheden til at bestride embedet kan næppe betvivles, men da samme [Brink] er særdeles stærkt dansk og ved lejlighed optræder for den danske sag på en måde, som er stødende selv for sognets danske indbyggere, vil det vel være betænkeligt at bekræfte netop denne mand som byforstander for den store, tildels vanskelige kommune«. Men da også tysksindede udtalte sig for Brink og erklærede, at såvel omvalg som indsættelsen af en kommissarisk kommuneforstander ville være uheldigt, bekræftede landråden alligevel valget af ham, og i reglen skete valgene helt uden problemer. I 1898 fandtes følgende dansksindede byforstandere i Løjt sogn: Maag i Høgebjerg, Holst i Bodum og Jespersen i Skovby. Deres politiske adfærd blev betegnet som »ruhig«.³

De enkelte kommuners størrelse kunne, som det ses af tabel 8, variere stærkt. I 1895 blev den lille Nørby kommune lagt ind under Løjt Kirkeby. Fire år senere overførtes Stentoft, Strågård og Avbæk fra Kolstrup til Stollig kommune, hvis areal blev forøget til 742 ha. Derudover fandt kun ubetydelige arealudvekslinger sted.

Tabel 8. Kommunerne i Løjt sogn.

Kommune	Areal i 1871 (i ha)	Befolkning	
		i 1871	i 1919
Barsmark	1213	545	374
Barsø	271	89	83
Bodum	643	278	236
Høgebjerg	236	113	96
Løjt			
Kirkeby	1625	1383	1181
Nørby	330	58	–
Skovby	583	179	205
Stollig	668	333	302
Ialt	5569	2978	2477

Kilde: Die Bevölkerung der Gemeinden in Schleswig-Holstein 1867-1970, 1972, s. 223-25.

Kommunernes opgaver fremgår bl.a. af *Barsmarks* bevarede kommune-regnskabsbog, hvorfra året 1876 er taget som eksempel.⁴

Langt den største udgiftspost var bidraget til fællesfattigforbundet. I sammenligning hermed var de øvrige poster små. Udgifterne til »Standesamt« skyldtes, at der i 1874 ved siden af kirkebogsføringen var indført en moderne, verdslig personregistrering, som var fælles for hele sognet. Renterne for håndtjeneste var antagelig de penge, som kommunen betalte for at få afløst de arbejdsydelse, som dens beboere skulle yde for de højere myndigheder. Vejudgifterne var meget beskedne og bestod af materialer og lønninger til professionelt udført vejarbejde som opsætning af stenkister, dræning og rørlægning. Lapning af huller og lignende almindelige istandsættelser var det pålagt kommunens gårde at udføre. Arbejdet hermed blev organiseret i »vejkommunerne«, der var en overenskomst om tildelingen af bestemte vejstykker til de enkelte lodsejere.

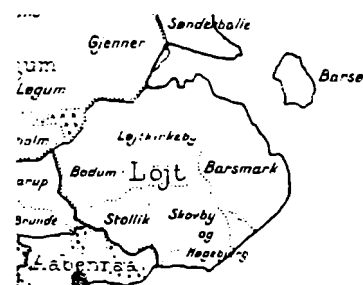
Årene omkring 1890 kendetegnedes af reformer i lokalstyret. I 1888 blev de gamle dansk-slesvigske sogne- og herredsfogedinstitutioner erstattet af den preussiske amtsforstander, der samlede politimyndigheden. Løjt sogn udgjorde sit eget amtsdistrikt. Amtsforstanderne var større, hjemmetyske gårdejere som Jep Bendixen fra Stollig (1889-95) og Jep Knudsgaard fra Barsmark (fra 1895 og indtil sin indkaldelse som officer under verdenskrigen).⁵

I 1892 nåede reformbølgen til landkommunerne, hvis styrelse blev gjort mere ensartet. I alle kommuner med over 40 stemmeberettigede skulle der vælges en kommunerepræsentation bestående af byforstanderen og seks andre mænd. Sådanne kommuneråd blev i 1895 valgt i Kirkeby, Barsmark, Stollig, Bodum og Høgebjerg. Ved valgene havde alle mænd stemmeret, men stemmerne blev vægtet efter hver enkelt skattebetaling, så de rigeste var sikret størst indflydelse. Det samme gjaldt på kommuneforsamlingerne i de kommuner, hvor der ikke blev valgt kommuneråd.⁶

Den nye landkommunalordning kom ikke til at betyde væsentlige nye opgaver til kommunerne. Sammenlignes *Barsmarks* kommuneregnskab fra 1916 med det ovenstående fra 1876, var anskaffelse og vedligeholdelse af brandslukningsmateriel eneste nye post, når man ser bort fra de af krigen følgende udgifter til indkvartering af krigsfanger og vagtmandskab (knap 800 mark). De samlede udgifter var vokset til 7886 mark, hvis de krigsbetingede udgifter fratrækkes til ca. 7100 mark. Det svarede til en tredobling i forhold til 1876, men det meste af væksten skyldtes inflationen, der netop var stærk fra 1916. Udgifterne til fattigvæsenet var blevet markant mindre, de udgjorde godt 1400 mark. Den største post var nu renter og afdrag på lån, i alt lidt over 3500 mark.⁷

<i>Indtægter:</i>	mark
Sidste års beholdning	321,25
Bortforpagtning af jagt	90,00
Leje af kommunens markveje	90,00
Kommuneskat	1986,63
Ialt	<u>2487,88</u>
Udgifter	2366,81
Beholdning	<u>121,07</u>

<i>Udgifter:</i>	mark
Byforstanderløn	180,00
Administration	43,54
Standesamt	8,42
Besigtelse af mindre vandløb	98,00
Rente for håndtjeneste	17,08
Kørselspenge til herredsfogderiet	10,75
Veje	9,06
Bidrag til fattigfondet	2005,96
Ialt	<u>2366,81</u>

De seks små kommuner i Løjt sogn i 1919. Indtil 1895 havde Nørby tilmed udgjort en selvstændig kommune, men lagdes dette år sammen med Kirkeby. LA Aabenraa, kortsamlingen.

Kommunestyret krævede samarbejde på tværs af de nationale og sociale skel. Det samme gjaldt bekæmpelsen af brande. I 1880 blev der oprettet et frivilligt brandværn i Kirkeby. Her ses styrken o. 1900 foran »Den tyske kro« med slangevogn, stige og musikinstrumenter. Fot. i Lokalhistorisk samling, Løjt.

1921-1970

Efter Genforeningen indførtes dansk sognestyre. Den 3. august 1920 valgte beboerne et såkaldt sogneudvalg, der skulle forberede sammenlægningen af de små kommuner til en sognekommune og varetage administrationen i overgangsperioden. Den 20. december blev sagen drøftet i udvalget, og repræsentanter fra kommunerne var indbudt. Skovby, Stollig, Høgebjerg, Bodum og Barsmark var imod en sammenlægning, mens Løjt Kirkeby og Barsø var villige til at forhandle om en sådan. De førstnævnte kommuner ønskede øjensynligt at undgå at komme sammen med den fattige Kirkeby kommune. Barsøboerne havde indset, at deres kommune ville blive for lille.

I sogneudvalget var der imidlertid flertal for sammenlægningen, og den blev vedtaget til at træde i kraft den 1. april 1921. I 1923 blev der stillet forslag om deling af sognet, men det blev stemt ned, og Løjt sogn bestod herefter som en uantastet enhed til 1970.⁸

Valget til sogneudvalget havde været præget af skillelinjen mellem gårdmænd og arbejdere.⁹ Og ved formandsvalget måtte man igennem tre afstemninger og lodtrækning, før Falle Lildholdt, Fasbro, havde vundet over Chr. Kock fra arbejderlisten.¹⁰ Ved de efterfølgende sognerådvalg 1922-66 var resultaterne følgende, idet tallene i parentes angiver de ni sognerådspladsers fordeling:¹¹

	Arbej- derli- ste	Borger- lig li- ste	Sles- vigsk Parti	Andre lister
1922	270 (4)	328 (4)	–	Håndværkerliste: 111 (1)
1925	174 (2)	199 (3)	159 (2)	Dansk håndværkerliste: 59 (1), husmandsliste: 53 (0).
1929	143 (2)	180 (3)	153 (2)	Husmands- og håndværkerliste: 131 (2).
1933	245 (3)	305 (4)	119 (1)	Håndværker- og tjenestemandliste: 91 (1), husmandsliste: 46 (0).
1937	303 (3)	253 (2)	261 (2)	Andre erhverv: 170 (2).
1946	341 (4)	236 (2)	128 (1)	Mellemstandsliste: 161 (1), upolitisk liste: 158 (1).
1950	365 (3)	471 (5)	180 (1)	Ingen.
1954	386 (4)	456 (4)	184 (1)	Ingen.
1958	431 (3)	347 (3)	166 (1)	Husmandsliste: 118 (1), mellemstandsliste: 140 (1).
1962	484 (4)	92 (0)	162 (1)	Fællesliste: 393 (4), husmandsliste: 74 (0).
1966	494 (4)	181 (1)	184 (1)	Fællesliste: 488 (4).

Den lange periode uden valg 1937-46 skyldtes, at kommunalvalget i 1943 blev aflyst i Nordslesvig på grund af besættelsen. Fælleslisterne i 1962 og 1966 var borgerlige.

Falle Lildholdt fortsatte som sognerådsformand frem til 1925, hvor han afløstes af Jes Hohlmann, Sillehole, der også kom fra den danske gård-ejerliste eller borgerlige liste. Det samme gjaldt Mads Lildholdt, Nørby, der var formand 1935-37. Men derefter lykkedes det at få valgt en formand

Løjt kommunekontor, hvis indre ses på billedet, dannede op til 1970 rammen om administrationen af Løjt sogn. Både i indre og ydre var kommunekontoret særdeles beskedent i forhold til de mange nye administrationspaladser, som opførtes efter kommunalreformen. Fot. i Lokalthistorisk samling, Løjt.

fra arbejder- og husmandskredse, nemlig husmand Nis Petersen fra middelstandslisten, der fik støtte fra socialdemokraterne. Imidlertid måtte han 1942-44 afgive posten til Mads Lildholdt, men han fik den igen 1944-46.

Efter valget i 1946 fik sognet sin første og eneste socialdemokratiske sognerådsformand i arbejdsmand Georg Larsen. Men allerede i 1948 blev han efterfulgt af gdr. Paul Lassen fra den borgerlige liste. Han sad frem til 1956, hvor han afløstes af gdr. Chr. Skovmand fra samme liste. Skovmand sad frem til sognekommunens ophævelse i 1970. Sognerådets flertal var altså i de fleste år af borgerlig-liberal observans.¹²

Offentlig vækst

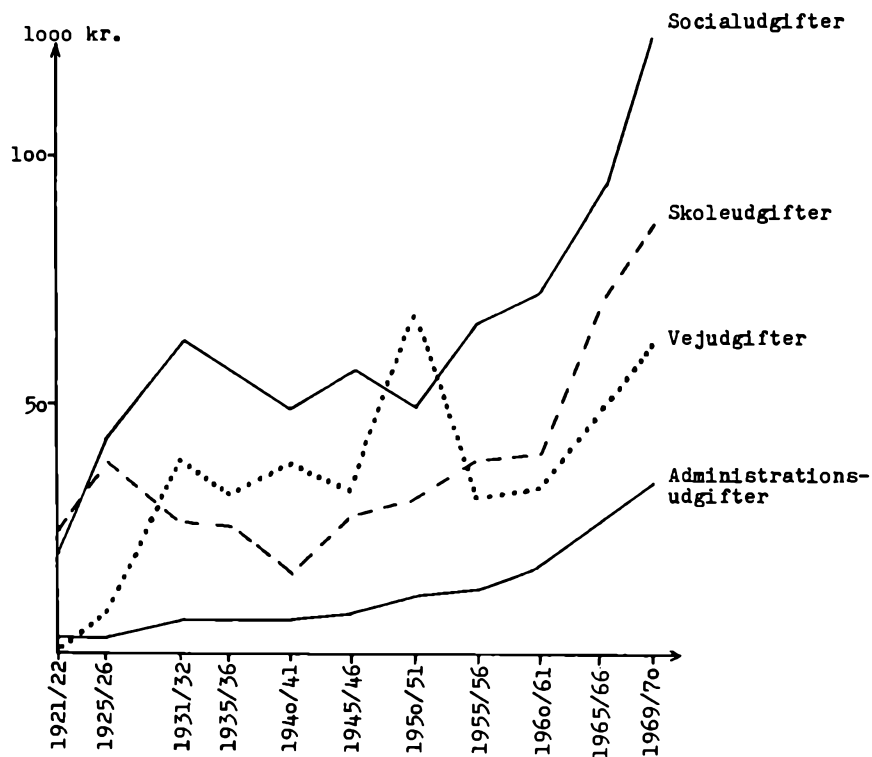
I de 50 år mellem 1920 og 1970 oplevede sognestyret store ændringer, efterhånden som den offentlige sektors betydning for samfundet som helhed, og for det enkelte menneske voksede. Dette mærkedes på sognerådets arbejdsmængde. To udvalgte, tidstypiske mødereferater kan belyse det. På sognerådsmødet den 27. juni 1921 var der fire punkter på dagsordenen: ti andragender om alderdomsunderstøttelse, lærernes brændsels-erstatning, indkomne klager over skatteansættelser og »forskelligt«. Referatet fra mødet fylder ikke engang to sider i protokollen.

På mødet den 18. december 1962 var i alt 26 sager på dagsordenen. Sagerne var nu mere alsidige. Fritidsområdet var således inddraget ved, at sognerådet blev forelagt mange ansøgninger om økonomisk tilskud og lokaleleje. Kontakten til andre myndigheder var stærkt udvidet, og udvalgsbehandlingen var øget. I 1921 fandtes kun et enkelt udvalg, fattigudvalget. I 1962 var der nedsat følgende udvalg: socialudvalg, kasse- og regnskabsudvalg, vejudvalg, skoleudvalg, valgudvalg og sygeplejeudvalg. Hertil kom en række nævn og kommissioner, hvortil sognerådet skulle sende repræsentanter: sundhedskommissionen, beskæftigelsesudvalg, fredningsnævn, landvæsensnævn, skolekommission og så fremdeles.¹³

Den offentlige sektors vækst fremgår ikke mindst af sognekommunens regnskaber. På figur 11 på s. 286 er de vigtigste udgiftsposters udvikling vist for nogle udvalgte år. Det bemærkes, at beløbene er angivet i faste priser (1914-priser), så pengenes synkende værdi, inflationen, kan ikke forrykke billedet.¹⁴

De kommunale udgifter steg kraftigt i løbet af 1920-erne som følge af sognestyrets etablering og genopbygningen efter verdenskrigen. Men derefter holdt udgiftsniveauet sig ret stabilt frem til 1950-60, hvorefter en kraftig ekspansion satte ind. Den begyndte først på socialområdet og

Figur 11. Løjt sognekommunes vigtigste udgifter 1921-70.
Regnet i faste priser (1914).

Kilder: LA, Aabenraa amtsrådsarkiv, Løjt kommunes regnskaber (1921/22-1955/56). Løjt kommuncarkiv, 10, regnskaber (1960/61 og 1965/66). Duplikeret regnskab (1969/70).

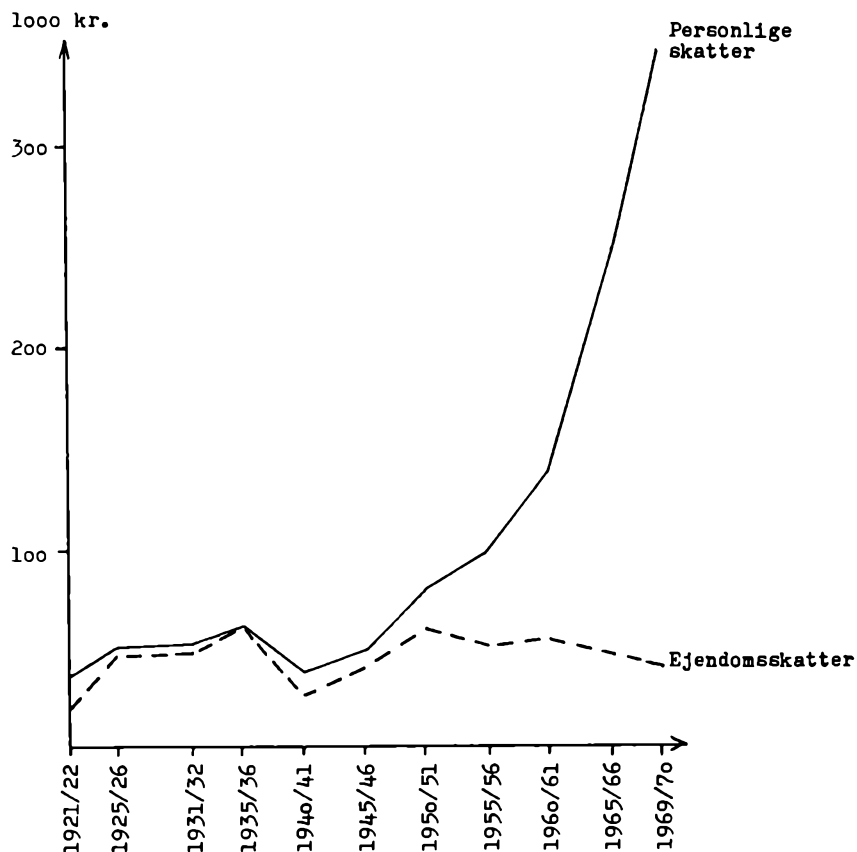
derefter på skole- og vejområdet. Vejudgifterne var dog også betydelige i 1950/51, men det var kun et enkelt år.

De stigende udgifter skulle dækkes ind gennem en forøget udskrivning af skatter. Figur 12 viser ligeledes i faste priser, hvorledes skatteindtægterne udviklede sig. De såkaldt personlige skatter var først og fremmest indkomstskat.

Skatteindtægterne lå ret fast frem til midten af 1930-erne, hvor de faldt, antagelig som følge af indkomstbortfald og lavere ejendomsvurderinger under verdenskrisen. Forholdet mellem personlige skatter og ejendomsskatter var nogenlunde konstant frem til 1950, men derefter voksede de personlige skatter med næsten eksplosiv fart, mens ejendomsskatternes betydning blev mindsket.

Ejendomsskatternes nedgang hang sammen med en nedsættelse af grundskyldspromillen fra 29 i 1950/51 over 21 i 1960/61 til 13 i 1969/70. Det er fristende at se en afspejling af sognerådets borgerlige flertal i disse

Figur 12. Løjt sognekommunes skatteindtægter 1921-70.
Regnet i faste priser (1914).

Kilder: som figur 11.

tal. Stigningen i de personlige skatter skyldtes tildels, at ligningsprocenten blev sat op, den lå indtil 1960 nær de 8 %, men steg herefter til 13 i 1969/70. Men hertil kom, at de personlige skatters grundlag, indkomsterne hos sognets borgere, var gået frem. Det blev derfor af indkomsterne, at betalingen for det udbyggede kommunale serviceniveau måtte tages.¹⁵

Samlet viser kurverne over Løjt kommunes indtægter og udgifter, at den kommunale udvikling efter 1920 faldt i fire faser: vækst 1920-30, stilstand 1930-50, begyndende vækst 1950-60 og kraftig vækst 1960-70.

Større administrative enheder

Den ekspanderende offentlige virksomhed sprængte rammerne for den eksisterende sognekommunale administration. I 1962 vedtog Aabenraa amts sognerådsforening derfor at få udarbejdet en skitse til en ny primær-

kommunal inddeling. Det udvalg, som blev nedsat til at foreslå nye kommunegrænser, kunne i 1964 fremlægge en rapport, hvor det om de tilgrundliggende retningslinjer hed: »For sognekommunernes vedkommende er det navnlig behovet for større administrative enheder, der skulle åbne mulighed for en mere rationel varetagelse af de kommunale opgaver, som ligger bag tanken om en ny kommuneinddeling, og dette må vist de fleste steder i landet kunne nås ved en sammenlægning af nuværende sognekommuner til større enheder«. Udvalget foreslog, at Løjt sogn dannede en »storkommune« sammen med Øster Løgum sogn, samtidig med at et mindre areal op til Aabenraa købstad blev afgivet til den nye Aabenraa storkommune.¹⁶

Aabenraa byråd med borgmester Erik Jessen i spidsen ønskede at gå sammen med Ensted og Rise sogne, samt at få tillagt en del af Løjt sogn. Måske skulle man tage hele Løjt med, men det havde ikke byrådets store interesse. Det var industriarealerne ved Rødekro og forstadsbebyggelsen ved Hostrupskov, man gik efter. Imidlertid enedes Rise sogn i december 1967 med sognene Øster Løgum, Egvad, Hellevad og Hjordkær om dannelsen af en storkommune med Rødekro som centrum. Herefter stod Aabenraa by, Ensted og Løjt tilbage.¹⁷ Men hvad ville Løjt?

I sognerådet tog man den 20. februar 1968 stilling til Aabenraa bys ønsker, således som de var fremsat til kommunalreformkommissionen. Ønskerne gik ud på indlemmelsen af enten ovennævnte grænseareal eller hele Løjt sogn i den ny Aabenraa storkommune.¹⁸ Sognerådet var enigt i afvisningen af disse ønsker. I stedet håbede man at opretholde sognet som en helhed og som en selvstændig kommune, eventuelt sammen med Gerner, som den projekterede motorvej ville afskære fra resten af Øster Løgum sogn. Som argument mod sammenlægningen med Aabenraa blev anført: »Endvidere kan tilføjes, at det absolut vil være en betydelig ulempe for beboerne i Løjt kommune med administrationen henlagt til Aabenraa, da det som følge af kommunens store udstrækning vil medføre, at store dele af befolkningen vil få 12-15 km til de kommunale kontorer og samtidig miste den personlige kontakt og kendskab til de lokale myndigheder, der selvsagt er en stor fordel for begge parter«.¹⁹

Men løbet for Løjt som selvstændig kommune var kørt. Det kom til at stå klart på det afgørende møde mellem repræsentanter fra Aabenraa byråd og Ensted og Løjt sogneråd på »Eliselund« den 20. maj 1968. Aabenraa og Ensted havde nu opgivet troen på, at man kunne få kommunalreformkommissionen til at lægge Rise sogn under Aabenraa storkommune. Som den næstbedste løsning ønskede man nu at få Løjt med i stedet, men sognerådet her var splittet på spørgsmålet. Ingen var vel begejstrede for sammenlægning.

Chr. Skovmand, f. 1907 i Asserballe, gift med Dora Jespersen (død 1957), hvis fødehjem i Dyrehave han overtog i 1934. Skovmand kom i sognerådet i 1946 og var formand 1956-70. 1970-74 sad han i byrådet i Aabenraa. Fot. fra ca. 1970 i privateje.

Sognerådsformand Chr. Skovmand udtalte, at »man i Løjt er bange for at udviklingen i Løjt går i stå under en sammenlægning med Aabenraa by«, men han kunne tilslutte sig, at der blev indledt forhandlinger om sammenlægning. Johs. Bøgelund udtalte sig derimod for den nævnte løsning med Genner. De øvrige medlemmer – Jep Schmidt, Svend Hansen, Th. Thomsen og Jørgen Boisen – kunne følge formanden, efter at Erik Jessen havde pointeret, at løsningen med Genner var urealistisk. Jørgen Boisen ønskede at knytte betingelser til sammenlægningsforhandlingerne, bl.a. om asfaltering af vejene, udbygning af skolen og opførelse af et alderdomshjem. Jep Schmidt ville gerne opnå en lempelig beskatning af landbrugsjorden. På disse ønsker fik man et imødekomende, men lidet konkret svar.

Sognerådsformand Jørgen Jessen fra Ensted og rådmand Poul Chr. Jensen fra Aabenraa søgte nu at presse Løjt sogneråd til en stillingtagen. Jørgen Boisen anmodede om et seperatmøde for Løjts repræsentanter, og efter at dette var holdt, kunne Skovmand meddele: »Der er flertal for realitetsforhandlinger med Aabenraa, men kan vi få sikkerhed for plejehjemmet i Løjt, og at arbejdet hermed påbegyndes nu?«. Erik Jessen foreslog at nedsætte et udvalg om dette spørgsmål, og det blev vedtaget. Imidlertid stod Johs. Bøgelund fast på sin modstand mod sammenlægning, og han fik tilslutning fra Chr. Hamann, der udtalte: »Jeg vil ikke gå med til en sammenlægning med Aabenraa, da vi så bliver glemte i Løjt. Jeg er sikker på at Aabenraa vil komme først hver gang efter en sammenlægning, når der skal ske noget«. Men de to var nu i mindretal.²⁰

Den 18. juni godkendte sognerådet med 7 stemmer mod 2 at fortsætte forhandlingerne. I oktober forelå et udkast til sammenlægningsvilkårene, som sognerådet godkendte. Et ønske om udvidelse af det nye byråd fra 21 til 23 medlemmer kunne kommunalreformkommissionen ikke opfylde. Den 1. april 1970 blev den nye storkommune så dannet.²¹

National og politisk udvikling

Dansk håb og skuffelse

Ved freden efter Preussens sejr i krigen mod Østrig-Ungarn i 1866 blev det i traktatens § 5 bestemt, at hertugdømmerne skulle tilfalde Preussen. Men til paragraffen var der tilføjet det vigtige forbehold, at »befolkningerne i de nordlige distrikter af Slesvig skal afstås til Danmark, hvis de

gennem en fri afstemning tilkendegiver ønsket om at blive forenet med Danmark«. Denne § 5 skabte også blandt de dansksindede i Løjt sogn et stærkt håb om en snarlig flytning af grænsen sydpå.

Hele Slesvigs og Holstens indlemmelse i Preussen i januar 1867, uden hensyntagen til § 5, kunne ikke nedslå forhåbningerne. Da befolkningen den 12. februar fik lejlighed til at vise sit sindelag ved valget til det nordtyske forbunds grundlovgivende rigsdag, blev der afgivet 444 stemmer på den danske kandidat og kun 91 stemmer på den tyske. Kun 165 vælgere var blevet hjemme.¹

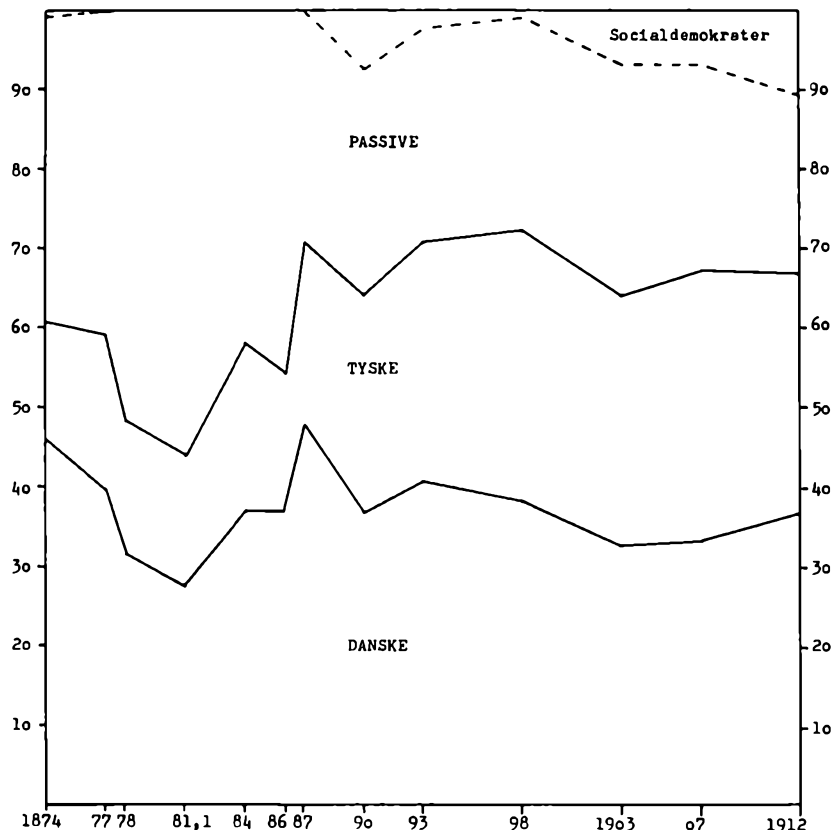
Da sognefoged Hans Chr. Reuter fra Stollig blev tilsagt til et møde på rådhuset i Aabenraa den 2. marts for at aflægge hyldningsed til den preussiske konge, mente han på denne baggrund ikke at kunne aflægge eden: »... jeg har aldrig lagt dølgsmål på, – hvilket også vist vil være det Høje Kongelige amtshus bekendt, – at det stedse har været mit ønske, når sådant kunne opnås, atter at komme i forbindelse med Danmark. Ved en åben og offentlig udtalelse af Hs. Majestæt Kongens første minister [Bismarck] er der givet håb om en mulighed for at dette ved en fri afstemning kunne ske, og skulle dette eller noget lignende blive til virkelighed, da er jeg bange for, at der for mig kunne fremstå pligter, som jeg vanskeligt kunne efterkomme og således ikke opfylde det forlangte edsløfte, som det bør og skal opfyldes, og i henhold hertil håber jeg derfor, at det Høje Kongelige amtshus ikke tager det unådigt op, når jeg herved erklærer: at jeg under de tilstedeværende forhold ikke ser mig i stand til at aflægge den ovennævnte ed«. ²

Men sognefogden og den øvrige dansksindede befolkning blev skuffet i deres forhåbninger, for i 1878 blev § 5 ophævet. Også hos den tysksindede befolkning var der skuffelse, fordi det slesvig-holstenske ønske om dannelsen af en selvstændig forbundsstat med den augustenburgske hertug som overhoved ikke blev opfyldt. I stedet fik man indlemmelsen i Preussen og fra 1871 det nye tyske kejserrige. Men modsat den danske befolkning, affandt man sig ret hurtigt med tingenes tilstand. Imidlertid næppe alle så let som Mette Ravn i Barsmark, der skal have sagt: »Det gik over forventning, vi fik en kejser i stedet for en hertug!«. ³

De dansksindedes skuffelse afspejlede sig i valgtallene. I februar 1867 havde 63 % af vælgerne stemt på en dansk kandidat, men som det ses af figur 13, faldt den danske vælgerandel kraftigt frem til 1881, hvor den nåede ned på 28 %. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at den tyske andel af vælgerne ikke blev meget større. Man må derfor tro, at de skuffede danskere har holdt sig hjemme, nok fordi Løjt sogn efter 1871 hørte til 2. slesvigske valgkreds, hvor det kun lykkedes at få valgt en dansk kandidat en enkelt gang. Det var i 1881, da Gustav Johannsen sejrede i anden

valgrunde. Ved omvalget fik han da også tilslutning fra 36 % af vælgerne mod kun 28 % i første valgrunde.

Figur 13. Dansk, tysk og passiv vælgerandel ved rigsdagsvalgene 1874-1912.

Anm.: Fra valget i 1871 er vælgertallet ikke oplyst.

Kilde: A. Lassen: Valg mellem tysk og dansk, 1976, s. 491-98.

Blandt andre årsager til den stærke danske tilbagegang 1867-1881 må nævnes en mangel på lederskikkelser og det udbredte valg af dansk statsborgerskab for at undgå den treårige preussiske militærtjeneste. I 1885 fandtes der 94 mænd over 25 år, som var danske statsborgere, og de havde ingen stemmeret.⁴

Ved valgene 1884-1912 lå den danske vælgerandel, når der ses bort fra det særligt gode valg i 1887, på et niveau mellem 30 og 40 %. Tilslutningen til de tyske partier var derimod stigende efter 1881, og ved et enkelt valg, i 1907, var der endog et lille tysk flertal på 7 stemmer. Det blev altså tyskerne, der fik glæde af den stigende valgdeltagelse. Tilslutningen til Socialdemokratiet bliver omtalt nedenfor på side 301.⁵

Jordbesiddelse og nationalitetskamp

På side 232ff blev det påvist, hvorledes gårdejerne, i kraft af deres ejendomsret til ni tiendedele af landbrugsjorden, udgjorde den dominerende sociale gruppe i Løjt sogn, som mange var økonomisk afhængige af. Det var derfor vigtigt for de to parter i nationalitetskampen, at de havde en stor tilslutning blandt gårdmændene. Den danske historiker H.V. Clausen undersøgte omkring 1890 og igen omkring 1900 ejerforholdet til sognets gårde, det vil sige brug, hvor man benyttede mindst to heste som trækraft. Han nåede frem til følgende tal:⁶

1863	75 danske	1 blakket	50 tyske
1875	77 -	1 -	48 -
1880	79 -	2 blakkede	45 -
1885	81 -	3 -	42 -
1891	83 -	2 -	41 -
1900	78 -	6 -	48 -

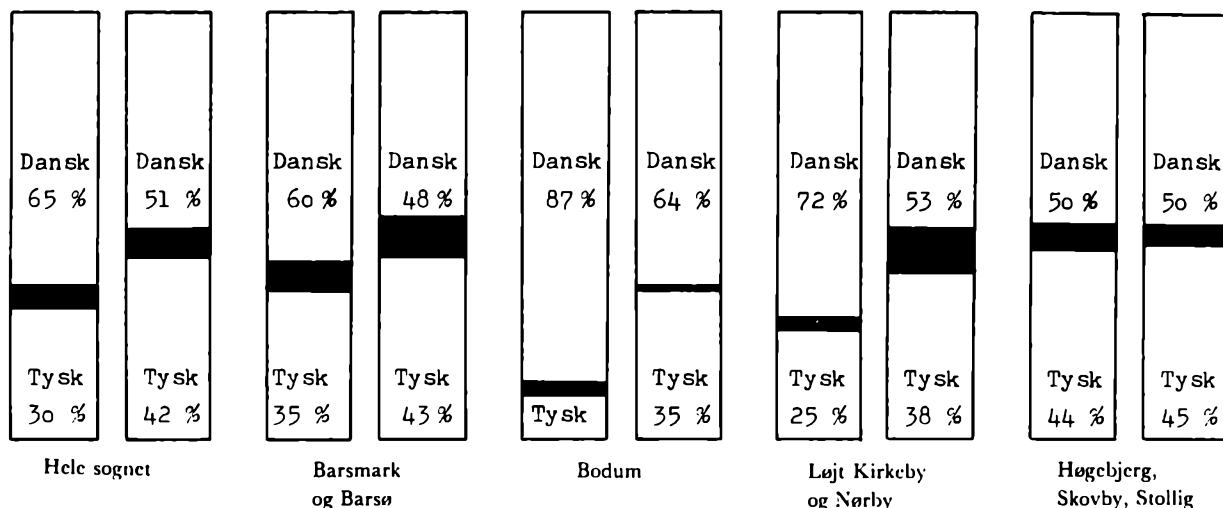
Med »blakket« betegnede Clausen de gårdmænd, der forsøgte at holde sig neutrale i den nationale konflikt. De var derfor ildesete af i hvert tilfælde de dansksindede. Opstillingen viser, at der gennem hele perioden frem til århundredskiftet var et solidt dansk flertal blandt gårdmændene, og dette flertal blev tilmed større frem til 1891, men herefter gik det den anden vej. I 1900 havde tyskerne forholdsvis flest gårde i Skovby, hvor det stod lige med 7 dansk- og 7 tysksindede. Også i Barsmark og Stollig var en større del af de mellemstore og store jordbesiddere tysksindede, men i Nørby var der slet ingen.

Clausens undersøgelse fra 1900 medtog også de mindre ejendomsbesiddere som landbolsmænd, parcellister og husejere:⁷

	danske	blakkede	tyske	ialt
Gårdejere	78	6	48	132
Små ejendomsbesiddere	88	5	29	122
Tilsammen	166	11	77	254

Tallene viser med stor klarhed, at danskheden stod endnu stærkere blandt de små ejendomsbesiddere end blandt gårdmændene. Undersøgelsen fra 1900 giver også mulighed for en undersøgelse af, hvilken sindelagsgruppe, der ejede forholdsvis mest af jorden, målt i Mark nettoudbytte.

Figur 14. Sindelagsgruppernes andel af nettoudbyttet.

Anm.: Første søjle viser de forskellige sindelagsgrupperes andel af antal ejendomme, anden søjle viser deres andel af nettoudbyttet af landbrugsjorden. Sort angiver »de blakkedes« andel.

Kilde: RA, H.V. Clausens arkiv, statistiske oplysninger om de nationale forhold i Nordslesvig, ordnet efter herrederne 1900-01, VIII, Rise og Sdr. Rangstrup herreder.

Mens de dansksindede i sognet som helhed og i alle byer, med undtagelse af Høgebjerg-Skovby-Stollig, havde et klart flertal af ejendomsbesiddere, havde de i alle byer, fraregnet Bodum og Løjt Kirkeby, under halvdelen af landbrugsjorden. De tysksindede sad med andre ord altså gennemgående på de større gårde, og derfor kunne de udøve en indflydelse i sognet ud over, hvad deres antal gav dem adgang til.

Hertil kom, at tyskheden især var fremherskende inden for enkelte udbredte slægter som Krag, Maag, Bruhn og Knudsgaard. Det gav den naturligvis en særlig styrke. På dansk side var slægterne Lildholdt, Elberg og Reuter fremtrædende, men den større sociale spredning inden for den danske sindelagsgruppe gjorde den mindre sammensvejet.

Sprog og afstamning

Mens de tysksindede havde fordel af at sidde inde med en forholdsvis stor andel af landbrugsjorden, havde de dansksindede det fortrin, at det danske sprog var det helt dominerende i sognet, idet også næsten alle tysksindede havde dansk som omgangssprog i det daglige; med dansk forstås her den sønderjyske dialekt. I 1900 opgjorde H.V. Clausen dagligsproget i ejendomsbesiddernes familier, det vil sige sproget mellem

ægtefællerne, forældre og børn samt børnene indbyrdes. Han nåede frem til, at 96% af familierne var rent dansktalende, 2% rent tysktalende, og 2% benyttede begge sprog. Den tyske folketælling fra 1905 havde som resultat, at 89% af indbyggerne var dansktalende og 10% tysktalende. Denne opgørelse medtog alle, også tjenestefolk, lærere, banebejente med videre, hvoraf mange kom sydfra. Men konklusionen bliver også her, at dansk var det helt overvejende dagligsprog.⁸

Indvandringen, såvel sydfra som fra Danmark, betød som helhed meget lidt. Blandt ejendomsbesiddere var ved år 1900 det store flertal indfødte løjtinger:⁹

	Født i sognet	Øvr. N-slesvig	Danmark	S-Slesvig, Holsten, Tyskland	Andre og uoplyst
Gårdejere	83%	16%	0%	2%	0%
Mindre jordbesiddere	61%	25%	4%	4%	6%
Tilsammen	72%	20%	2%	3%	3%

I gruppen »andre« hos de mindre jordbesiddere var der 2%, som var indvandret fra Sverige. Andelen af indfødte var størst hos gårdejerne, mens de mindre ejendomsbesiddere var mere mobile. Kun en forsvindende del af jordbesiddere var ikke født i landsdelen. Der var ikke de store forskelle mellem dansk- og tysksindedes fødested, dog kom lidt flere af de dansksindede fra andre egne i Nordslesvig, mens de tysksindede havde en større andel af fødte løjtinger, 77% mod 70%. Kun 9% af de tysksindede var indvandret sydfra. Tyskheden i sognet ved århundredskiftet kan altså med rette betegnes som en *hjemmetyskhed*, for hvem det tyske hverken var bestemt af tysk afstamning eller sprog, men af sindelaget.

Dansk foreningsliv i 1890-erne

Årene omkring 1890 var organiseringens tid for den danske bevægelse i Nordslesvig. Den nationale bevidsthed skulle øges ved sammenslutning og oplysning. »Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig«, var den ældste af de tre »store nationale foreninger«, oprettet i 1880 og i daglig tale kaldt Sprogforeningen. Dens vigtigste opgave var oprettelsen af danske bogsamlinger i hvert sogn; også Løjt sogn fik sin, men den blev omkring 1890 ikke brugt så meget.¹⁰

Den næste forening blev »Vælgerforeningen for Nordslesvig«, den danske bevægelses politiske organisation, der stiftedes i 1888. Også dens virke

Falle Lildholdt (1858-1926) fra Fasbro var fra o. 1890 og frem til Genforeningen de dansksindedes leder. Portrættet fra 1885 viser ham som en alvorlig og dybsindig ung mand. Det er taget, mens han var elev på Testrup højskole, hvor han blev præget af Grundtvigs kristelige og folkelige tanker. Fot. efter Det gamle Løjt, 1, s. 13.

mærkedes i sognet, især i forbindelse med valgene. Den tredje organisation var »Den nordslesvigske Skoleforening«, der var dannet i 1892. Dens opgave var at støtte unge dansksindedes ophold på efterskoler, højskoler og landbrugsskoler i Danmark. Og ungdommens aktive tilslutning til den danske bevægelse var en absolut forudsætning for, at man kunne føre den langsigtede nationalitetskamp. Falle Lildholdt fra Fasbro gav i 1890 udtryk for en vis bekymring for mulighederne herfor: »Det værste er med ungdommen, tyske sange høres«. ¹¹ Det var da også kun et mindretal af de unge, som kom på danske skoler. Falle Lildholdt og hans hustru Johanne samt Jep Schmidt og søster i Stollig, var blandt de første, og mellem 1893 og 1913 ydede Skoleforeningen støtte til i alt 52 elever fra Løjt sogn, men det var få i forhold til sognene i den nordvestlige og vestlige del af Nordslesvig. ¹²

Vælgerforeningen, Sprogforeningen og Skoleforeningen havde i midten af 1890-erne hver omkring 30 medlemmer i sognet. Størst udbredelse fik Skoleforeningen, der fra 36 medlemmer i 1896 voksede til 82 i 1912, hvorimod Vælgerforeningen sidstnævnte år kun havde 24 medlemmer. De fleste af foreningernes medlemmer kom fra Løjt Kirkeby, Bodum, Nørby og Barsmark, mens der kun var få fra Skovby og Stollig. ¹³ H.V. Clausen mente, at grunden var, at danske og tyske her havde indgået en overenskomst om at holde politiske foreninger ude af landsbyen. ¹⁴ Var de dansksindede her ved at opgive nationalitetskampen og på vej til at blive indifferente?

Ved siden af de tre store foreninger virkede fra omkring 1890 en lokal foredragsforening. Om oprettelsen af »Løjt Sogns Foredragsforening« beretter foreningens protokol følgende: »Ved et den 5. januar 1893 afholdt offentlig foredragsmøde i den tyske kro i Løjt Kirkeby, hvor journalist Hans P. Hanssen holdt et foredrag over vor tids opgave og efterviste, at ungdommens opdragelse og dygtiggørelse var en af vor tids vigtigste opgaver, foresloges oprettelsen af en foredragsforening for Løjt sogn. Dette forslag vandt almindelig tilslutning ...«. Til mødet var der kommet ca. 80 mænd og kvinder, og heraf indmeldte de 31 sig straks.

Mødet var blevet åbnet af Falle Lildholdt, og der er ikke tvivl om, at han var initiativtageren. Allerede i 1886 efter sin hjemkomst fra Testrup højskole havde han forsøgt at oprette en lille foredragsforening for unge fra Nørby, Skadesgård og Fasbro, efter alt at dømmes dog forgæves. ¹⁵ Han blev imidlertid ikke formand for »Løjt Sogns Foredragsforening«, men fik den sikkert vigtigere post som sekretær og kasserer. Formand blev i stedet N. Christiansen, næstformand Jep Riis, begge fra Barsmark. ¹⁶

Foreningens formål var »at fremme folkeoplysningen«, og midlet hertil var foredrag, hvoraf der skulle holdes mindst fem i hver sæson. Af fore-

dragsholderne kan nævnes H.P. Hanssen, frimenighedspræst L.B. Poulsen fra Bovlund, Sprogforeningens formand M. Andresen fra Aabenraa, og redaktør Jens Jessen fra Flensborg Avis – alle fremtrædende personer i den danske bevægelse. Ved siden af foredragene var sangen et vigtigt led i mødelivet. Også her var der visse rammer, som man skulle holde sig indenfor. En række sange fra Sprogforeningens »Blaa Sangbog« var det efter landrådets ordre til amtsforstander Knudsgaard forbudt at afsynge, f.eks. de danske nationalsange »Kong Kristian« og »Der er et yndigt land«, Lembckes to nationalromantiske sange »Vort modersmål er dejligt« og »Du skønne land« og Ottosens dengang nye og hurtigt populære »Det haver så nyeligen regnet«. ¹⁷

Foredragsforeningen fik flere medlemmer end de store nationale foreninger, i sæsonen 1894-95 således i alt 51, hvoraf de 21 kom fra Kirkeby, 14 fra Barsmark, 6 fra Stollig, 4 fra Nørby og Bodum samt et medlem fra Skovby og Barsø. ¹⁸

Falle Lildholdt var ikke alene den drivende kraft i foredragsforeningen. Også i de store foreninger var han fremtrædende. Han var således medlem af Skoleforeningens bestyrelse og senere af dens tilsynsråd, medlem af Vælgerforeningens tilsynsråd og lokal tillidsmand for alle tre foreninger. Kort sagt var han den danske bevægelses ubestridte og energiske lederkikkelse i Løjt sogn fra begyndelsen af 1890-erne og vel frem til sin død i 1926. Han undgik derfor ikke konfrontationer med de tyske myndigheder, han var vel heller ikke den, som mente, at det for enhver pris var nødvendigt at stå sig godt med dem.

Løjt sogn havde i 1895 fået en ny amtsforstander, da Jep Knudsgaard fra Barsmark afløste den ifølge den danske avis »Hejmdal« hensynsfulde Bendixen. Knudsgaard udsendte efter sin tiltræden en forordning, hvorefter ophængning af plakater, der var skrevet *kun* på det danske sprog ikke længere var tilladt, de skulle være tosprogede. Meningen var selvfølgelig, at det andet sprog skulle være tysk, men som »Hejmdal« ironisk bemærkede: »Der er jo sikkert mange folk i Løjt, der kan tysk, men der er på den anden side også mange folk i denne gamle sømandsrede, der har tumlet sig vide i verden og lært at tale engelsk lige så flydende som deres modersmål ... Nu skulle gårdejer Falle Lildholdt i Løjt for et par dage siden have en plakat oplået. Han er som bekendt ikke blot en meget lovkyndig, men også en meget lovlydig mand, og idet han parerer ordre affatter han sin plakat på dansk og – engelsk, og oplår den derefter på smedjen. Loven var sket fyldest«. Det lykkedes dog for Knudsgaard at idømme Lildholdt en bøde på 10 mark i henhold til en ellers aldrig brugt forordning, der forbød ophængning af plakater uden forud indhentet tilladelse. ¹⁹

Det var et hårdere slag for Lildholdt, da han i juni 1899 fik udvist en

Løjt Foredragsforening

holder Møde i den danske Kro Mandag d. 29. Januar Efterm. Kl. 6. Kl. 7 Foredrag af H. P. Hanssen-Norremølle. Efter Foredraget Hal for Medlemmerne med Damer. Alle Medlemmer kan indføres til Foreningensmødet.

Løjt-Foredragsforening

afholder et Møde Onsdag d. 14. Febr. d. Kl. Efterm. Kl. 6 i den danske Kro. Kl. 7 Foredrag af Pastor L. B. Poulsen fra Bovlund. Derefter Dialektning. Entit 50 Bk.

Løjt Foredragsforening

afholder Generalforsamling i den danske Kro Onsdag d. 5. Decbr., Efterm. Kl. 6. Kl. 7 Foredrag af M. Andresen, Aabenraa.

Bestyrelsen.

I 1893 blev der dannet en dansk foredragsforening for Løjt sogn. Den skulle fremme sammenholdet mellem de dansksindede og demme op for den voksende tyske indflydelse. Foredragene blev holdt af den danske bevægelses ledende mænd, f.eks. H. P. Hanssen fra Aabenraa, der bl.a. talte om ungdommens dygtiggørelse. Annoncer i »Hejmdal« 1894.

Jep Knudsgaard fra Barsmark var fra 1895 amtsforstander for Løjt amtsdistrikt. Som den preussiske stats stedlige repræsentant var han Falle Lildholdts modpol i den nationale strid. Billedet giver os indtryk af en stram og lovkyndig embedsmand. Fot. i Historiske Samlinger. Orig. hos Valborg Jessen, Røllum.

tjenestekarl og en tjenestepige, der var danske statsborgere. Udvisningen skete, efter at landråd von Uslar i Aabenraa havde pålagt Knudsgaard at undersøge tyendets statsborgerforhold. Den begrundelse, som amtsforstanderen gav over for landråden efter at dennes ordre var udført, var følgende: »Arbejdsgiveren Falle Lildholdt fra Løjt Kirkeby har deltaget i en dansk, politisk forsamling«. ²⁰

Disse udvisninger fandt som så mange andre i landsdelen på den tid sted som et led i den såkaldte *Køllerpolitik*, en hidtil uset skarp politik over for den danske bevægelse, og især over for de nationale foreninger. I Løjt sogn viste dette sig ved, at foredragsforeningen måtte indstille sin virksomhed i 1898, og mange meldte sig ud af Vælgerforeningen, Sprogforeningen og Skoleforeningen. ²¹

Sogneværn

Det danske foreningsliv i Løjt sogn blev først genoptaget i de sidste år før verdenskrigen, og der blev da stadig lagt hindringer i vejen. I 1911 nægtede således værterne både på den »danske« og den »tyske« kro at give lokale til et dansk politisk møde, antagelig efter henstilling fra myndighederne. Sådant var med til at give stødet til, at det i 1913 blev forsøgt at få rejst et dansk forsamlingshus i Løjt Kirkeby. I august 1913 kunne »Hejmdal« meddele, at der var tegnet for over 4000 Mark i bidrag, og en bevaret indsamlingsliste viser, hvem der ydede økonomisk støtte til foretagendet. Tre flensborgere gav hver 500 Mark, og pensioneret lærer Dannheiser fra Barsmark skænkede 200 Mark. Ni af sognets største, dansksindede gårdere gav sammen med mejeribestyrer Kock hver 100 Mark, resten bidrog med mindre beløb. ²² Imidlertid blev beløbet ikke stort nok til, at selv et beskedent forsamlingshus kunne opføres, og bestræbelserne blev afbrudt af verdenskrigen. ²³

Danskhedens forstærkede forenings- og mødeliv op imod 1914 viste sig også ved dannelsen af »Løjt Sogneværn«. Ordet sogneværn kræver en forklaring. I marts 1913 trådte en »Lov om styrkelse af tyskheden i nogle landsdele« i kraft. Den stillede 100 millioner Mark til rådighed for omdannelse af landbrugsejendomme til rentegårde, hvor staten var sikret en afgørende indflydelse ved ejerskifte. Man måtte derfor regne med, at dansksindede ville blive udsat for diskrimination. Men det forudsatte, at landmændene gik med til omdannelsen, og det kunne ikke udelukkes, da ordningen havde visse økonomiske fordele.

Som et modtræk dannede man i 1913 »Landeværnet«, og »Løjt Sogneværn« var en lokalafdeling heraf, stiftet den 8. januar 1914 med P. Kjer fra Dybvighoved som formand, Chr. Holdt fra Nørby som næstformand, og

mejeribestyrer Chr. Kock fra Kirkeby som sekretær. Sogneværnet, der straks fik 46 medlemmer, var en sammenslutning af mænd, der lovede hinanden ikke at benytte sig af muligheden for at få omdannet deres ejendomme til rentegårde. I vedtægterne blev det formuleret således: »Foreningens formål er at værne den personlige frihed, bevare jorden som fri jord på fri mands hånd, og i øvrigt varetage sogneboernes interesser såvel i økonomiske som i offentlige forhold«.

Dette skete blandt andet ved at yde lån til dansksindede. Købmand Eskild Dinesen fik således et lån på 600 Mark, som seks mænd kautionerede solidarisk for. På det offentlige område vedtog Sogneværnet at opstille sin egen liste til kommunevalget i Løjt Kirkeby i marts 1914, og man nedsatte et udvalg til at tage sig af forsamlingshussagen. Sogneværnet var således en alsidig kamporganisation, hvor foredragsforeningen havde et rent kulturelt og oplysende sigte.²⁴

Troskaben over for kejser og rige

Også den tysksindede del af sognets befolkning organiserede sig, men havde på grund af den sociale ensartethed og de nære slægtsforbindelser næppe det samme behov for foreningsdannelser som den danske bevægelse. Hertil kom, at tiden og myndighederne arbejdede til tyskhedens gunst. Der blev dog stiftet en lokalforening af »Deutscher Verein für das nördliche Schleswig«, som var dannet i 1890 som et modstykke til den danske Vælgerforening. Desværre ved vi ikke meget om foreningens virke, og det er måske rigtigt, som »Hejmdal« skrev, at der kun blev afholdt 1-2 møder om året med et ringe deltagerantal.²⁵

Aktiviteten synes at have været større i »Kriegerverein für die Halbinsel

Kriegerforeningerne var en støtte for kejserhuset og den militære oprustning. I årene op imod 1914 var der flere gange lejlighed til at se hær og marine i funktion under de store landgangsøvelser ved Aabenraa fjord. Fra en sådan manøvre ses her kejserens bror prins Heinrich og prins Adalbert højt til hest udenfor Bodum kro. Fot. i Lokalhistorisk samling, Løjt.

Loit«, der var grundlagt den 16. september 1891 og var tilsluttet »Landeskriegerverband« og »Kreiskriegerverband«. Krigerforeningens formål var »at pleje, beskæftige og forstærke kærligheden og troskaben over for kejser og rige hos dens medlemmer«, blandt andet ved festligholdelse af de nationale mindedage som kejserens fødselsdag og årsdagen for sejren over Frankrig ved Sedan den 1. september 1870.

Derudover fungerede krigerforeningen som begravelses- og understøttelseskasse, og den sørgede for, at afdøde medlemmer begravedes med respekt for de militære traditioner. Foreningen havde omkring år 1900 tæt op mod 50 medlemmer, flest i Løjt Kirkeby, Barsmark og Stollig. Fire af medlemmerne var »Kampfgenossen von 1870/71«, veteraner fra den fransk-tyske krig.²⁶ Foreningens formand i mere end tyve år var førstelærer og degn Chr. Todsén i Kirkeby, som var en af de mest fremtrædende i den hjemmetyske befolkningsdel. Ligesom Falle Lildholdt fik han en række tillidshverv. Han var for eksempel den drivende kraft i oprettelsen af sygeplejeforeningen, men størst betydning havde han som regnskabs- og bogfører for sparekassen fra 1888. Efter Genforeningen trådte han tilbage som lærer, men blev i sognet som sparekassens direktør fra 1924, en post han blev valgt til også med de dansksindedes stemmer. Han døde i 1935.²⁷

Som en anden fremtrædende hjemmetysk personlighed kan Hans Schmidt (1861-1932) fra Løjtkloster nævnes. Han var brandmajor i det frivillige brandværn, fra 1896 kommuneforstander og fra 1915 amtsforstander. Som Falle Lildholdt var han gennem flere år medlem af kredsda- gen og kredsudvalget.²⁸

National og social solidaritet

Hvem mødtes i de danske og tyske nationale foreninger? På grundlag af de medlemslister, som foreningerne skulle aflevere til politiet, er der i tabel 9 udarbejdet en statistik over de forskellige socialgruppers repræsentation. Tabellens tal skal sammenlignes med figur 4 på side 237, hvor socialgrup- pernes andel af befolkningen i 1860 og 1921 er anført. Det ses da, at der både i de fire danske foreninger og i krigerforeningen var en klar overvægt af mænd fra overklassen og den øvre mellemklasse, såsom kaptajner, gårdejere og møllere. Mens deres andel af befolkningen (familierne med- regnet) var et par og tyve procent, udgjorde de mindst fire femtedele af foreningsmedlemmerne. Hertil kom, at der blandt »landmændene« var flere gårdmænd og sønner af sådanne.

Derimod var der forholdsvis få medlemmer fra de mindre jordbesidde- res, håndværkeres og de handlendes kreds, og endnu færre fra arbejder-

Kriegervereins fane efter tegning i Aabenraa landrådsarkiv K.3.e.

Tabel 9. De nationale foreningers sociale sammensætning.

Procent	Sprogforen.	Vælgerforen.	Skoleforen.	Foredragsforening	Kriggerforening
Kaptajner, gårdmænd, møllere	56	73	42	56	43
»Landmænd«	13	9	21	2	10
Forpagtere og forvaltere	–	–	8	2	–
Parcellister, landbolsmænd	11	2	8	9	–
Håndværkere, købmænd, kroværter	8	9	12	11	10
Arbejdere	2	–	2	–	4
Offentlig ansatte	–	–	–	–	20
Andre, udenfor erhverv, uoplyst	11	7	6	20	12
Ialt	100	100	100	100	100
Antal medlemmer	64	45	52	54	49

Kilder: LA, Løjt AFstArk nr. 27, diverse medlemslister. Aab LRåArk K. B. 7., medlemsliste for kriggerforeningen.

klassen. I dette var der ikke den store forskel mellem de danske foreninger og den tyske kriggerforening, men sidstnævnte havde et stærkt islæt af offentlig ansatte. Dem var der ingen af i de danske foreninger, fordi myndighedernes ufravigelige krav om »rigstro« sindelag hos embeds- og bestillingmænd hindrede medlemskab af oppositionelle organisationer.

Alt i alt prægedes det nationale foreningsliv af halvøens højere sociale lag, og især gjaldt det i ledelsen. Årsagen hertil var for den tyske bevægelses vedkommende, at den kun havde forholdsvis få tilhængere i den nedre mellemklasse og i underklassen. Den danske bevægelse havde derimod, som påvist på side 292, mange tilhængere blandt husmænd, håndværkere og arbejdere, men de var ofte økonomisk afhængige af tyske arbejdsgivere, kunder og myndighedspersoner. Mangel på tid og penge har uden tvivl også været medvirkende til at holde dem borte fra foreningslivet, men måske betød det mest, at der fra gammel tid var en social kløft mellem gårdejerne og de lavere sociale lag, som af de sidstnævnte – med større eller mindre ret – blev opfattet som en hindring for aktiv medleven i det danske foreningsliv.²⁹

Gårdejernes dominans i den danske bevægelse fremtræder også klart, når man betragter de »Tordenskjolds soldater«, som gik igen i alle fire foreninger. Omkring 1890 kan her nævnes Lorens Elberg, Lammetsbjerg, L. Lauritzen, Skadesgård, N. Eschelsen, Løjtkloster, Bertel Hohlmann, Sillehole, Jes Høj, Barsmark, og Falle Lildholdt og Jacob Holdt fra Nørby, samt selvfølgelig Falle Lildholdt fra Fasbro.

Selv om de ikke deltog aktivt i foreningernes aktiviteter, holdt den dansksindede husmands-, håndværker- og arbejderbefolkning gennem

hele fremmedherredømmets periode fast ved sit danske sindelag, så langt som dens afhængige stilling tillod. Socialdemokratiet, der søgte at erstatte den nationale solidaritet med et sammenhold inden for arbejderklassen på tværs af sindelagsgrænserne, fik derfor ikke noget egentligt gennembrud i Løjt sogn; på den anden side fik man her flere stemmer end i de fleste nordslesvigske landsogne. Partiets vælgertilslutning fremgår af figur 13 på side 291. Bortset fra valget i 1890 var det først efter århundredskiftet, at stemmerne kom, og i 1912 var andelen af vælgerne på lidt over 10%.

På samme måde som socialdemokraterne på internationalistisk vis forsøgte at forene alle arbejdere i kampen for rimelige levevilkår, var det Indre Missions hensigt at samle alle de »vakte« på tværs af det nationale skel. Dette uddybes nærmere nedenfor på side 334.

Den første verdenskrig

Den 28. juni 1914 blev den østrigske tronfølger myrdet af serbiske nationalister. Nøjagtig en måned senere erklærede Østrig-Ungarn Serbien krig. Det affødte den 31. juli en generalmobilisering af de russiske styrker, og så blev de ledende militære og politikere i Tyskland nervøse og satte Tyskland i krigstilstand. Den udøvende magt overgik derfor fra de civile myndigheder til militæret.

På Barsø fik dette særlig dramatiske følger. Ved ottetiden om aftenen den 31. ankom to gendarmere fra Aabenraa for at meddele kommuneforstanderen, at krigstilstanden var indtrådt. »Samtidig havde de den opgave at bringe nogle dem navngivne mandlige personer fra øen til Aabenraa«, berettede øens skolelærer Schenk. »Det drejede sig om de dansksindede folk. Efter min mening var dette en særdeles hård forholdsregel, der jo også senere viste sig fuldstændig forfejlet. Folkene blev ført bort som de gik og stod. Hvem der blev antruffet udenfor, måtte ikke betræde sit hjem uden ledsagelse af en af gendarmene. På spørgsmålet om, hvad de egentlig skulle, blev der givet dem svaret: I Aabenraa ville de få nærmere besked. Ingen vidste, at dette betød arrestation. Ført bort blev: Lauritz Grau, Jes Paulsen, Jes Svennesen, Chr. Grau, Johannsen, Larsen far og søn, Jørgen Grau. Først dagen efter erfarede vi tilbageblevne, at vore folk foreløbig blev beholdt i arrest. Dette syntes os alle næsten utroligt. Dertil den fuldstændig utilstedelige behandling i Aabenraa! Det var dog alle ærbare mænd. Efter min mening havde ingen foretaget noget, der kunne udlægges som statsfjendligt«. ³⁰

Læreren, der vel var tysksindet, var altså så opbragt over arrestationerne, at han indførte sin protest i den officielle skoleprotokol, hvor han tilføjede, at endog den stedfortrædende kommuneforstander, som havde

stemt tysk i 1912 og deltaget i festen på kejserens fødselsdag, var blandt de arresterede. Om situationen hjemme på øen skrev han: »Slemst så det ud for de tilbageblevne pårørende. I de fleste hjem stod en kone uden ægtemandens hjælp og råd i den svære tid. Dertil stod høsten for døren. Ved gensidig hjælp blev denne dog som helhed godt bjerget«.

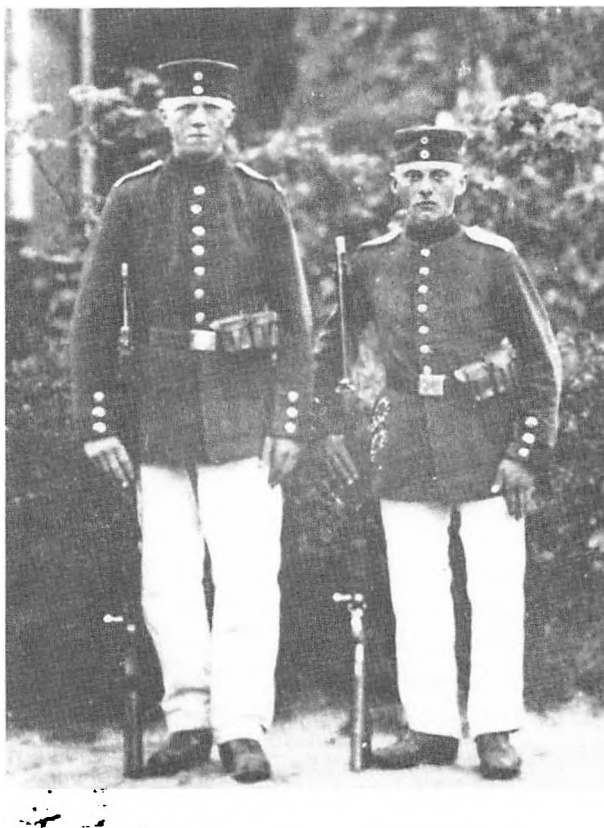
Når Barsøboerne blev interneret, skyldtes det militærets frygt for, at disse farvandskyndige mænd i givet fald ville hjælpe en fjendtlig flåde ned gennem Lillebælt. Fangerne, der siden den 3. august havde arbejdet hos landmænd inde i landet, blev først den 2. september kaldt til Aabenraa. Her fik de forelagt en erklæring, som de skulle underskrive for at blive løsladt, blandt andet skulle de melde det til kommuneforstanderen, hvis de forlod øen.³¹

I Stollig blev et ekstraordinært møde i andelsmejeriet afbrudt af krigserklæringen den 1. august. Den betød mobilisering af de militærpligtige mænd i alderen op til 39 år, og om natten kom der tilmed besked på, at også »landstormen«, de 39-45 årige, skulle møde på den første mobiliseringsdag. Kravet om krigstjeneste stillede sognets dansksindede mænd i en samvittighedskonflikt. Skulle de ved at flygte til Danmark undgå at kæmpe for Tysklands sag, eller skulle de for at sikre sig retten til at bo i landsdelen efter en eventuel tysk sejr, fortsætte den linje, som den danske bevægelses ledere havde udstukket: give kejseren, hvad kejserens er? Så vidt vides valgte alle det sidste.

Tallet på krigsdeltagere fra Løjt sogn er ikke kendt, og der kan her kun gives et enkelt eksempel på, hvor vidt omkring soldaterne blev hvirvlet af krigen. Nis Lildholdt fra Nørby var ved krigsudbruddet 19 år, og han indkaldtes derfor først den 15. maj 1915. Efter to måneders uddannelse blev han sendt til vestfronten ved Vogeserne. Herfra kom han senere til østfronten, hvor han i januar 1917 blev taget til fange af russerne. Først i august 1921 kunne han derfra vende hjem til Nørby. Hans erindringer fra krigen handler som de fleste veteranberetninger mest om muntre og spændende episoder bag fronten: »Jeg kan og vil heller ikke fortælle om alt det grusomme, man så ofte var vidne til. Kammerater der pludselig blev ramt eller begravet i den hule de havde søgt tilflugt i. I begyndelsen søgte vi at hjælpe hvor sådant var sket, men det var håbløst i bjergene«.³² Krigsoplevelserne i skyttegravene under artilleriilden og de blodige, men ofte helt resultatløse forsøg på at storme de fjendtlige linjer, skabte hos mange psykiske lidelser, som det tog mange år at lindre.

Krigen begyndte hurtigt at kræve sine ofre, og i alt faldt 96 af sognets mænd ved fronterne, og et større antal fik varige mén fysisk eller psykisk. Det var derfor ikke mærkeligt, at flere soldater på orlov og mænd, som stod foran at blive indkaldt, valgte at flygte til Danmark. Da Nis Lildholdt var

To soldater fra Løjt under første verdenskrig: til venstre murer Paul Jørgensen fra Vestermark og til højre Nis Lildholdt, Nørby, der blev indkaldt i 1915 og først kunne vende hjem fra russisk krigsfangeskab i 1921. Fot. efter Det gamle Løjt, 2, s. 133.

hjemme på orlov i Nørby i 1916 var broderen Falle således deserteret, og Nis tænkte på det samme, men undlod, da risikoen var stor; Andreas Andresen fra Kirkeby var blevet beskudt ved et forsøg på at gå over grænsen. Efterhånden som det blev mere klart, at Tyskland ikke ville vinde krigen, tog desertationerne til.

Den første verdenskrig blev den første totale krig. Alle Tysklands materielle og åndelige ressourcer blev sat ind for at vinde sejren. Hvad indkaldelser, tvangsafleveringer og forsyningsvanskeligheder betød for landbruget, er nævnt på side 250f. Her skal sagen ses fra forbrugernes side. I efteråret 1914 mærkedes ingen mangel på varer, men i januar 1915 blev aflevering af brødkorn og handel med dette og mel reguleret af det offentlige. Og fra marts samme år blev brødet rationeret og maksimalpriser indført. Brødrationen var i begyndelsen 225 gram pr. person om dagen, og den sattes senere ned til 200 gram. Folk med hårdt fysisk arbejde kunne dog få en tillægsration. I efteråret 1916 måtte man begynde at blande bygmel i brødet, og i maj 1918 var man nået så langt ud, at

brødet indeholdt 30% hakkelse. Kødrationering blev indført i oktober 1916 med en tildeling på 250 gram pr. person om ugen. I 1918, hvor kødløse uger blev forordnet, var man nede på 100 gram. Også smør og kartofler blev rationeret.

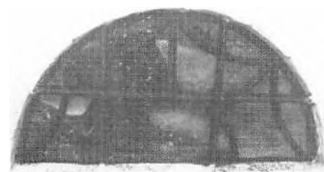
Rationeringerne afstedkom naturligvis sortbørshandel, hvor der blev opnået priser, der lå langt over de fastsatte maksimalpriser. Ifølge lærer Hartz i Skovby var prisen på et pund »dansk« smør i 1918 nået op på 12 Mark pundet på det sorte marked. Førkrigsprisen havde været knap 1 ½ Mark.³³ Varemanglen blev forsøgt afhjulpet med erstatningsstoffer, »Er-satz«, som var af dårligere kvalitet.

I 1915 havde pastor Treplin revset det manglende mådehold med spise og drikke og havde håbefuldt tilføjet: »Krigen vil blive en læremester«. Men i 1917 måtte efterfølgeren pastor Hoeck registrere, at varemanglen og sortbørshandlen havde skærpet de sociale modsætninger. »I de fattigere kredse gør her under krigen en vis forbitrelse mod de velhavende sig bemærkbar. Begrundet er den efter min mening i almindelighed *ikke*. De rige bønder har gjort særdeles meget for at hindre den gennem krigsforholdene opståede armod«.³⁴ Nøden blev sat i relief ved, at nogle formåede at tjene godt på krigen: »Større landbrugere opnår hidtil usete indkomster, og i endnu større målestok tjener kvæghandlerne, 150 til 200 Mark på et styk kvæg er ingen sjældenhed. – Gennem en ny forordning er der imidlertid slået en kraftig slå i for denne overdrevne berigelse på almenhedens bekostning«, skrev læreren i Barsmark.³⁵ At disse indkomster senere skulle blive udhulet af inflationen, vidste ingen dengang.

Et særligt kapitel var de russiske krigsfanger, som kom til Løjt i juli 1915. Lærer Hartz i Skovby noterede om dem, at de fleste var analfabeter, men flittige. De blev ret populære hos den indfødte befolkning, ikke mindst hos børnene, så læreren måtte indskærpe over for eleverne, at de holdt sig fra krigsfangerne. Om natten blev krigsfangerne spærret inde, dog blev flugtforsøg ikke helt undgået, to russere forsøgte at komme til Fyn i båd, men nåede kun til Barsø.³⁶

I foråret og sommeren 1918 foretog de tyske styrker store offensiver på vestfronten. Men offensiverne gik i stå, og i november var nederlaget rykket så nært på, at disciplinen smuldrede og revolutionen udbrød. Den 9. flygtede kejseren til Holland, og den 11. kl. 11 om formiddagen trådte den længe ventede våbenstilstand i kraft. Soldaterne havde fået nok og strømmede mod hjemmet.

Hjemme i Nordslesvig blev revolutionen en fredelig affære. På landet blev der dannet bonderåd som en parallel til arbejder- og soldaterrådene i byerne. Falle Lildholdt var sognets repræsentant i bonderådet for Aabenraa kreds.³⁷

Om natten blev de russiske krigsfanger samlet og spærret inde, bl.a. på Alfred Søllingvrås gård i Barsmark, hvor der blev sat tremmer for karlekammerinduet. Fot. i Lokalthistorisk samling, Løjt.

»I sluttet trop går vi mod nord«

Den 16. og 17. november 1918 fremsatte de danske sønderjyder krav om genforening med Danmark gennem en fri afstemning, og H.P. Hanssen informerede på et stort folkemøde i Aabenraa om muligheden for at komme til Danmark.

Men der skulle gå lang tid, før afstemningen og indlemmelse i Danmark fandt sted. Den materielle nød fortsatte med at hærge især blandt arbejdere, håndværkere og andre, som var henvist til at købe deres fødevarer, beklædning og brændsel. Samtidig kom den tyske revolution til at virke radikaliserende på arbejderbefolkningen. Og med udsigten til genforening med Danmark, var det ikke længere nødvendigt for »småfolk« at vise den tilbageholdenhed i nationalpolitisk henseende, som afhængigheden af tysksindede arbejdsgivere og kunder tidligere havde gjort nødvendig for mange. De dansksindede arbejdere i Løjt sogn sluttede sig derfor som deres standsfæller overalt i landsdelen sammen, ikke i Socialdemokratiet, som blev anset for tyskledet, men i »Sønderjydsk Arbejder-Forening« – S.A.F. Foreningen var oprettet i 1911 af arbejdere, der ønskede sociale forbedringer og større indflydelse på den danske bevægelses politik, men betydelig tilslutning fik man først efter 1918. I november 1919 havde S.A.F. i alt over 10.000 medlemmer i landsdelen.

Løjt-afdelingen af S.A.F. blev dannet den 29. marts 1919 på et møde, hvor hovedforeningens sekretær Chr. Lageri talte for hen ved 200 tilhørere. Afdelingens formand blev landbolsmand Aug. Andersen fra Kirkeby, næstformand hjulmager S. Christensen fra Skovby, kasserer arbejder L. Skøth fra Barsmark, og sekretær Hans Rasmussen, Kirkeby. Foreningen var altså ikke nogen »ren« arbejderforening, men havde bred tilslutning i arbejderklassen og den nedre mellemklasse. Ved oprettelsen var 103 medlemmer tilsluttet afdelingen, i juli meldtes om over 300 medlemmer, og i november 1919 var tallet 350. Løjt-afdelingen var dermed en af de største uden for købstæderne.

Arbejderforeningen søgte blandt andet at forbedre medlemmernes levevilkår. På det stiftende møde valgtes fire kvinder til at hjælpe til ved uddelingen af tøj fra Den sønderjydske Fonds indsamling i Danmark, og i juli blev der valgt et timandsudvalg, der skulle mødes med landråden for at opnå bedre levnedsmiddelforsyning.³⁸

S.A.F.'s afdeling i Løjt var ikke den eneste forening, der blev dannet i tiden mellem våbenstilstand og afstemning, men den var absolut den største. »Foredragsforeningen for Løjt Sogn«, der var oprettet i juli 1919, begyndte således med kun 29 medlemmer. Foreningen, hvis formål var »at fremme folkeoplysning [og] både på folkelig og kristelig grund at

fremme sammenholdet og fællesskabsfølelsen«, synes mest at have været gårdmændenes nationale forening. Dens formand var gårdejer Jes Hohlmann, næstformand gdr. Peter Kjer og kasserer og sekretær var mejeribestyrelser Chr. Kock. Ved siden af foredragene arrangerede foreningen gymnastik.³⁹

Kommunerådsvalet i Løjt Kirkeby i marts 1919 og kredsvalget i maj samme år pegede frem mod en markant dansk sejr ved folkeafstemningen, der langt om længe blev fastsat til den 10. februar 1920.⁴⁰ Forud for afgørelsen blev der holdt flere danske agitationsmøder, det første allerede i marts 1919 med over 300 deltagere. I oktober afholdtes et møde i den tyske kro med landdagsmand Nis Nissen fra Viby på Als, og Lageri fra S.A.F., som hovedtalere, derudover talte Falle Lildholdt fra Fasbro, arbejder Poulsen fra Høgebjerg og gdr. Chr. Holdt fra Nørby, der fremdrog valgtallene fra 1867, hvor 444 danske stemmer stod over for kun 90 tyske, og han opfordrede til gentagelse.

Den sociale sammensætning af talerne ved mødet understregede på sin vis, hvad Lageri sagde. Han talte om arbejdernes forhold i Danmark, som var bedre end i Tyskland. Hans sejrssikre afslutning lød således: »Nej, vi vil få at se, at den fattigste mand i vort folk vil træde frem og stå skulder mod skulder med den rigeste for den sag, vi har kær (Bravo!). Enhver af os vil gøre alt for at få alle frem til valgurnen. I sluttet trop går vi mod nord; vi stemmer for det land, vi med rette tilhører. Vi vil vise, at vi er danske og vi vil vedblive at være danske og vi vil vise verden sandheden i det budskab: dansken har sejr vundet (Bravo, håndklap!)«. Som det ses var det en tale, der med sin enkelthed, følelsesmæssige appel og fyndord fra den danske bevægelses historie, vandt deltagernes bifald. »Salen var stuvende fuld, og der herskede hele aftenen igennem den bedste og fornøjeligste danske stemning«, hed det i »Hejmdal«s mødereferat.⁴¹

Før afstemningen blev der holdt endnu et dansk møde den 3. februar, hvor hovedtalerne var landbrugskonsulent Hans Hansen fra Aabenraa og møllersvend Houborg, Haderslev, fra S.A.F.⁴² Der blev endvidere uddelt flag og sat plakater op.

Afstemningen den 10. februar fandt sted, efter at de tyske myndigheder i afstemningsområdet var erstattet med en international kommission og politistyrke. I »Hejmdal« skildres afstemningen i Kirkeby således: »På valgdagen var der straks fra morgenen kl. 9 meget stor tilstrømning, så folk stod i række og måtte vente til turen kom til dem, henimod middag flovede det lidt af, da alle skulle hjem for at spise til middag, men om eftermiddagen blev tilstrømningen meget stor igen, da mange var ængstelige for, at de ikke skulle nå at få afgivet deres stemme. Da der var 852 stemmeberettigede i byen, og der måtte regnes med, at der næsten ingen

vælgere kom fra kl. 11½ til kl. 12½, så var der kun 600 minutter til 852 vælgere, hvad der omtrent svarer til, at der måtte afgives 3 stemmer hver to minutter. Stemningen var fra om morgenen ypperlig blandt danskerne, da det hele tiden viste sig, at beholdningen af de danske sedler stadig måtte fornyes, medens de tyske kun svandt ganske lidt. Det viste sig da også, at danskerne fik 629 st. mod tyskernes 129 st., hvilket næsten var over forventning for os. Af de 129 tyske stemmer var de 48 st. af udvandrede sydfra. Om aftenen var der selskabelig sammenkomst for danskerne med deres gæster i gymnastiksalen og en stor tilgrænsende stue i den nye skole, hvor der var gratis kaffebord. Kl. 8 havde der samlet sig omtrent 500 mennesker. Gdr. L.P. Lauritzen bød de fremmede gæster velkommen. Ordet var derefter frit, så det vekslede hele tiden med taler og sange. En vældig jubel brød løs, da henved kl. 9 valgudfaldet for Løjt Kirkeby blev bekendtgjort«. ⁴³

Afstemningsresultatet i sognets forskellige byer fremgår af tabel 10.

Tabel 10. Folkeafstemningen den 10. februar 1921.

Kommune	valgbe- rettigede	afgivne stemmer	danske stemmer	tyske stemmer	dansk pct.	tysk pct.
Barsmark	269	225	152	73	68	32
Barsø	44	40	35	5	88	12
Bodum	142	131	113	18	86	14
Høgebjerg	56	51	38	13	75	25
Løjt Kirkeby	852	758	629	129	83	17
Skovby	125	106	76	30	72	28
Stollig	185	161	76	85	47	53
Hele sognet	1673	1472	1119	353	76	24

Kilde: von Jessen Haandbog Slesv. II, tabel 1.6.

Kun Stollig havde altså et lille tysk flertal. De 76 % danske stemmer mod 24 % tyske svarede meget godt til landsdelens resultat. Det ses, at valgdeltagelsen havde været meget høj, hele 88 %.

Der skulle endnu gå nogen tid, før indlemmelsen i Danmark skete. Den 5. maj rykkede dansk administration og militær ind i Nordslesvig, den 20. maj kom dansk mønt- og postvæsen, og 16.-17. juni ophævedes toldgrænsen ved Kongeåen. Den statslige genforening var fuldbyrdet, og den 10. juli red Christian X over grænsen, for dagen efter at deltage i det store møde på Dybbøl. I Løjt sogn fejredes genforeningsdagen, men nu, hvor genforeningen var sikret, kneb det ifølge et læserbrev i »Hejmdal« atter med at bygge bro over det sociale skel, som Lageri på mødet i 1919 havde sagt ville overvindes af fædrelandskærligheden. Gårdmændene holdt fest

for sig og deres familier, men arbejderne måtte vente til den 1. august, hvor Sønderjydske Arbejder-Forening holdt faneindvielsesfest og gik i optog til maler Jes de Laurents hus i Højgade, hvor over 300 mennesker overværede afsløringen af en genforeningssten, som maleren havde hugget.

Herom skrev indsenderen: »Festen havde for os i går en dobbelt betydning, idet vi sammen med faneindvielsesfest også holdt genforeningsfest. Genforeningsfest 3 uger efter Genforeningen, det lyder lidt underligt, når man ikke kender standsforskellen i Løjt. Her i Løjt er det en umulighed for gårdmanden at holde fest sammen med arbejderne, således også på genforeningsdagen. Mens bønderne kom til fest, stod arbejderne i klynger på gaden og drøftede – festligheden – som ingen arbejder vidste noget om, da bønderne havde glemt at gøre det bekendt. Men den vellykkede fest den 1. august viser, at arbejderne er i stand til at holde fest alene, og har vi ikke så stor en pengesæk, så er vi lige så gode danske mænd og kvinder, som dem, der er højere på strå«. ⁴⁴

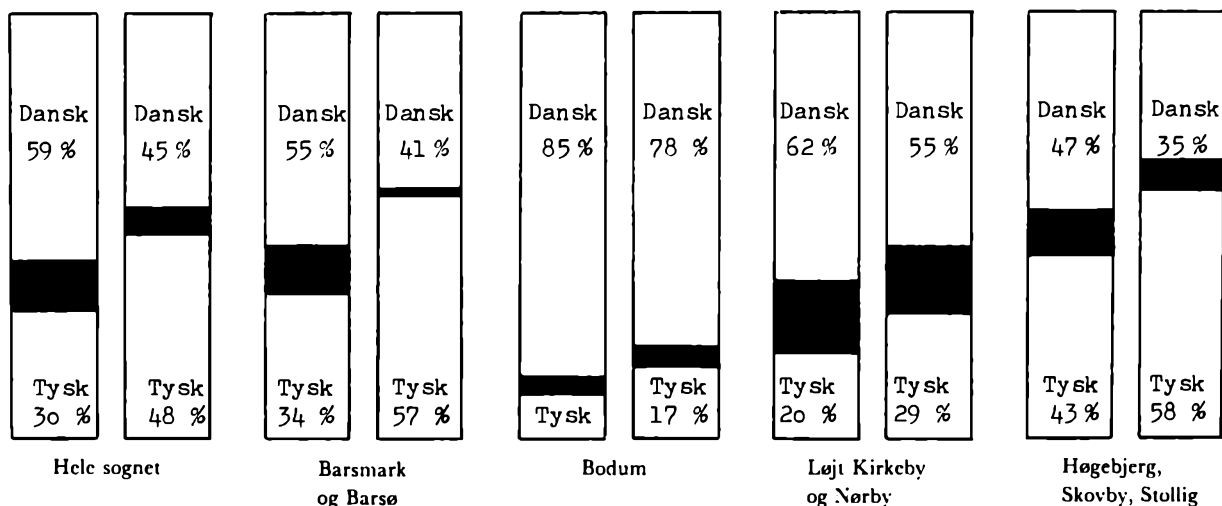
Ville de sociale modsætninger få større vægt, nu hvor Genforeningen var sikret, eller ville den nationalpolitiske konfrontation fortsat være det overskyggende?

Det tyske mindretal 1920-33

Afstemningen havde været et klart nederlag for tyskheden i Løjt sogn. Men afstemningsresultatet gav ikke det rigtige indtryk af de tysksindedes indflydelse; nu som før var ejendomsforholdet til landbrugsjorden af afgørende betydning for det nationale styrkeforhold. Anders Lebeck foretog 1924-25 en opgørelse over ejendomsbesiddernes sindelag, svarende til H.V. Clausens fra århundredskiftet. I alt var der i sognet 206 ejendomme med et areal på mindst ½ ha, og heraf var de 122 i dansk eje, de 24 i »blakket« eje og de 60 på tysksindedes hænder. Den procentvise fordeling var dermed 59-11-30.⁴⁵ En sammenligning med Clausens tal, hvorefter procentforholdet omkring 1900 var 65-4-30, viser altså, at de »blakkes« andel var forøget på bekostning af de dansksindedes. Om det skyldtes, at der virkelig var blevet flere nationalt neutrale efter århundredskiftet, eller om Lebeck havde en mere snæver definition af begrebet »danskisindet« end Clausen, får stå hen, det vigtigste resultat af sammenligningen er, at den tyske andel var uændret.

Figur 15 viser, hvordan jorden var fordelt i de enkelte byer. Mens Clausens opgørelse var baseret på ejendommens nettoudbytte, var Lebecks talgrundlag den ved ejendomsvurderingerne fastsatte jordværdi, men det skulle ikke give de store afvigelser. Figuren viser således, at de

Figur 15. Sindelagsgruppernes andel af jordværdien 1924-25.

Anm.: Første søjle viser de forskellige sindelagsgrupperes andel af antal ejendomme, anden søjle viser deres andel af jordværdien. Sort angiver »de blakkedes« andel.

Kilde: LA, Anders Lebecks arkiv, nr. 25, sager vedr. A. Lebecks national-politiske undersøgelser 1920-26, »Ejendomsfordeling og nationale forhold i div. sogne 1924«.

tysksindede stadig sad på en forholdsvis stor andel af landbrugsjorden, nemlig 48 % i sognet som helhed. Af de 20 gårde, som havde et areal på over 50 ha, havde de 16 da også tysksindede ejere. Jævnføres med figur 14 på side 293, kan det konstateres, at de tysksindedes andel af ejendomsantallet også i de enkelte byer var ret stabil, måske med undtagelse af Kirkeby, hvor den var faldet med 5 %. Derimod var der tale om ret kraftige udsving i deres andel af jorden. Den var gået markant ned i Bodum, Kirkeby og Nørby, hvor tyskheden stod svagest, og lige så klart frem i de østlige byer. Da jorden her var bedre, steg den tyske andel af jordværdien i sognet som helhed.

Lebecks undersøgelse viste endvidere, at det tyske sprog var gået frem, nu talte 20 familier tysk derhjemme, svarende til 10 %.⁴⁶

Det tyske stemmetal ved folkeafstemningen viste ligledes stabilitet. Andelen af de afgivne stemmer lå mellem en femtedel og lidt under en fjerdedel.⁴⁷

	tyske stemmer	pct.
1920	146	23
1924	156	20
1926	200	24
1929	186	21
1932	200	20

Mindretallet havde fra starten ikke villet acceptere den nye grænsedragning, og kom heller ikke til det i mellemkrigstiden. Men som den udenrigspolitiske situation var i 1920-erne med et økonomisk, politisk og militært svækket Tyskland, var der ikke udsigt til, at den ønskede revision af grænsen kunne blive til virkelighed på kort sigt. Mindretallet koncentre-

rede derfor sin kraft på at organisere sig på samme gennemgribende måde, som den danske bevægelse havde søgt at gøre det før 1914. Og den liberale danske lovgivning på kirke- og skoleområdet gav gode muligheder.⁴⁸

Politisk organiserede tyskheden sig i »Schleswigscher Wählerverein« med tidligere pastor Johs. Schmidt fra Vodder som formand og repræsentant i Folketinget. I Løjt sogn fremtrådte partiets stedlige afdeling »Deutscher Wählerverein für Loit« mest som en kreds af tillidsmænd, der virkede i det stille. På det kulturelle område fandtes tre organisationer. »Deutscher Schulverein für Nordschleswig« stod for vandrelærere og snart også for private skoler. Det er et vidnesbyrd om tyskhedens styrke i sognet, at det allerede i 1924 lod sig gøre at starte en privatskole i Skovby, efter at vandrelærerinde Anna Wernich i årene forud havde haft omkring en snes elever fra mindretalshjem. Skolen, der så tidligt som i 1925 fik egen bygning, havde fra begyndelsen 17 elever. Dette tal voksede hurtigt, se herom side 338.

»Deutscher Jugendbund für Nordschleswig« var en fællesorganisation for de stedlige ungdomsforeninger, hvoraf der tidligt blev dannet en for Løjt land. Foreningens arrangementer såsom foredrag, dilettant og dans foregik hos den tysksindede vært Kunkel på Knappen. Sportskampe skete på en mark i Skovby. Deltagelsen i »Jugendbund«s aktiviteter lå på 40-50 unge, de fleste fra Skovby og Stollig, men også fra Barsmark og Kirkeby.⁴⁹

Den tredje organisation med kulturelt sigte var »Nordschleswigsche

Det er et vidnesbyrd om tyskhedens stærke stilling i Løjt sogn, at der allerede i 1924 kunne oprettes en tysk privatskole i Skovby. På billedet fra o. 1940 ses lærer Wilh. Johannsen, 30 elever og Adolf Hitler på væggen. Skolen blev konfiskeret efter besættelsen og kunne først købes tilbage og genåbnes i 1950. I 1968 blev skolen nedlagt, men den fortsætter som børnehave for mindretallet. Fot. i Lokalhistorisk samling, Løjt.

Gemeinde«, der var en tysk frimenighed uden for folkekirken, men med nær kontakt til den slesvig-holstenske landskirke. De tyske gudstjenester, der fandt sted i sognekirken, blev i 1926 i gennemsnit besøgt af 134 kirkegængere.⁵⁰

Endelig videreførtes traditionen fra før den første verdenskrig med en krigerforening. »Verein ehemaliger deutscher Soldaten für die Halbinsel Loit«, havde i slutningen af tyverne små 70 medlemmer, landmand Nis Petersen fra Kirkeby var formand.⁵¹

Gymnastik og forsamlingshus

De danske løjtinger kunne efter Genforeningen udføre deres arbejde i visheden om, at man nu havde tiden på sin side, ikke mindst på grund af den danske skole. Men tyskhedens position i sognet tillod ikke, at man indstillede arbejdet i foreningerne. Den i afstemningstiden oprettede foredragsforening fik ganske vist kun en kort levetid, men i oktober 1921 dannedes »Løjt Kirkeby og Omegns Gymnastikforening«, der det første år havde et karlehold under ledelse af lærer Nielsen og et pigehold ledet af lærerinde frk. Maltbæk. Snart tog foreningen også andre aktiviteter op som foredrag, folkedans, sanglege, udflugter og diletantkomedie, og navnet blev ændret til »Løjt og Omegns Ungdomsforening«. Katrine Maltbæk, der var med i foreningens ledelse i omkring 15 år, anslår

Straks efter Genforeningen tog unge danske løjtinger fat på gymnastikken i Løjt ungdomsforening. Her ses det første kvindehold fra 1920-21 foran skolen. Gymnastikken havde betydning også for kvindefrigørelsen, fordi den bidrog til at øge kropsbevidstheden. Fot. i Historiske Samlinger.

medlemstallet til ca. 200. Korsang blev dyrket i en særlig sangforening under instruktion af lærer Rasmussen. De nye danske lærere betød altså meget i den danske bevægelses arbejde.⁵²

Aktiviteterne foregik indtil 1930 i skolen, men så lykkedes det endelig at få bygget et forsamlingshus i Løjt sogn. I 1929 brændte »Den tyske kro«, og på et møde den 23. september, som mejeribestyrer Kock havde indkaldt til, vedtog 54 dansksindede beboere at erhverve tomten. Der blev nedsat et udvalg med folk både fra gårdejer-, husmands-, håndværker- og arbejderkredse. Finansieringen af byggeriet og grundkøbet skete ved indsamling i sognet og tilskud fra Grænseforeningen, Sprog- og Skoleforening samt Danmarkssamfundet. Hertil kom, at håndværkere og arbejdere ydede ulønnet arbejdskraft ved opførelsen.

Bygningen blev opført i røde sten og fik tegltag. Den rummede en stor sal med scene, lille sal, garderobe og toiletter, lejlighed til bestyrer og hestestald.

Indvielsen fandt sted den 14. december 1930. Ved festligheden talte H.P. Hanssen. Han fortalte om de tyske myndigheders kamp mod de danske forsamlingshuse i udlændighedsårene, men tilføjede med adresse til mindretallet: »Vi vil ikke mindes fortiden for at gengælde, hvad vi har døjet. En sådan tanke ligger os ganske fjern. Vi har altid hævdet det bibelord ... Gør ikke mod andre, hvad du vil, at andre ikke skal gøre imod dig. Men det har sin historiske betydning, at vi mindes fortiden, så den ikke forvanskes«.

Standsforskellen mellem gårdmænd og arbejdere havde længe været en hindring for et effektivt dansk nationalt arbejde, men ved opførelsen af forsamlingshuset var begge grupper med. Arbejderne bidrog således med deres arbejdskraft ved byggeriet. Her ses nogle af dem ved rejsegildet i 1930. Det er fra venstre Johs. Dinesen, Jes Boysen, Nomanni, Jørgensen, Ernst Dahlquist, Peter Bryld, ?, Hans Boyesen, Jens Degn, Carsten Jensen, Hans Knudsen, tømrermester Christiansen, Peter Boisen og Aug. Svenesen (alle tre siddende) samt Iver Iversen. Fot. i Lokalhistorisk samling, Løjt.

*Den færdige forsamlingshusbygning,
indviet 14. december 1930. Fot. i Hi-
storiske Samlinger.*

Ved aftenfesten blev musikken leveret af en trio bestående af frk. Tarning og farvermester Jacobsen junior fra Aabenraa samt en vis læge Frits Clausen fra Bovrup, der fra 1933 blev »fører« for det danske nazistparti DNSAP, mens Jacobsen senere under besættelsen blev engelsk officer. Forsamlingshusets første formand var gdr. Alfred Hjortlund fra Skovby.⁵³

Ved opførelsen af forsamlingshuset blev arbejderne for første gang inddraget i nationalt arbejde sammen med gårdmændene. Men politisk sluttede arbejderbefolkningen sig hurtigt til det danske socialdemokrati. Ved det første valg efter Genforeningen fik partiet kun 91 stemmer eller 14 %, men allerede ved valget i 1924 var man nået op på 239 stemmer, svarende til 31 %, og også ved de andre valg i mellemkrigstiden lå stemmeandelen tæt på tredjedelen. Fra valget i 1929 var Socialdemokratiet sognets største parti ved folketingsvalgene. Det andet arbejderparti, Danmarks kommunistiske Parti, betød intet, højst nåede det i 1929 med 24 stemmer.⁵⁴

Kamp mod »systemet«

I mellemkrigstiden havde landbruget som nævnt vanskelige kår. Mange af landmændene, der var i økonomisk knibe, blev meget bitre. Bitterheden

rettede sig ikke så meget mod Tyskland, der med verdenskrigen havde givet det nordslesvigske landbrug et dårligt udgangspunkt, som mod Danmark. Som reaktion på krisen opstod en række såkaldte bevægelser, der forsøgte at vinde tilhængere, særlig blandt de nationalt indifferente af de kriseramte.⁵⁵

Den kendteste af bevægelserne var friseren Cornelius Petersens »Selvstyrebevægelse«, der som navnet antyder forlangte Nordslesvig løst fra dansk administration og denne erstattet af et bondeselvstyre efter tågede forbilleder fra middelalderens Frisland. Ved folketingsvalget i 1926 stillede Selvstyrebevægelsen op som parti, og i Løjt sogn kunne man mønstre 30 stemmer eller knap 4 %, altså en beskedent andel i sammenligning med det store landboparti Venstre, der fik 269 stemmer eller 32 %. Slesvigsk Parti øgede sin andel med 4 %, så også hjemmetyskerne fik en vis fordel af krisesituationen.⁵⁶

Dette gjaldt også på jordpolitikens område. Den nationale jordkamp var blevet indstillet ved Genforeningen, men i oktober 1926 påbegyndte »Kreditanstalt Vogelgesang« sin virksomhed. Med midler fra den tyske stat ydede den lån til betrængte landmænd; ikke alene tysksindede, men også »blakkede« og dansksindede kunne få lån, de sidste kun, hvis de kunne godtgøre, at de ikke (længere) var danske, det kunne f.eks. ske ved at tage flagstangen ned. Også i Løjt sogn ydede Vogelgesang lån, men låntagernes nationale sindelag er ikke kendt. Det førte til, at Løjt Sogneværn for en tid genoptog virksomheden.⁵⁷

Fra 1931 var Løjt sogn ramt af verdenskrisen, der vakte megen vrede mod regeringen og politikerne hos de kriseramte. Hadet til »systemet« deltes af både danske og tyske landmænd. Mange fra begge sindelagsgrupper samledes i »Landbrugernes Sammenslutning«. L.S. var en protestorganisation, der som byens arbejdere ville gennemtvinge sine krav med aktioner, for eksempel leveringsstop.

I 1933 gennemførtes således den 23. juli en endagesstrejke på de sønderjyske andelsmejerier. I Løjt blev strejken vedtaget uden nejstemmer, da formanden Hans Paulsen Krag og gdr. Oluf Lorentzen fra Brøde anbefalede den. Lorentzen var formand for det sønderjyske L.S., men stod på sammenslutningens moderate fløj. I oktober 1933 blev han folketingsmand for de konservative, men han sad kun i tinget frem til 1935.⁵⁸

Landbrugskrisen i 1930-erne gik hårdt ud over Venstre. Ved valget i 1920 havde man fået 43 % af stemmerne, i 1926 som nævnt 32 %, men i 1935 kun 10 %. Ved dette valg gik mange af venstrevælgerne sikkert til Det frie Folkeparti, som arbejdede snævert sammen med L.S. og fik 6 % af stemmerne. Venstres tilbagegang skyldtes, at mange opfattede det som et »systemparti«, der bekendte sig til det ildesete parlamentariske demo-

krati. De skarpeste modstandere af demokratiet var Frits Clausens »Dansk National-Socialistisk Arbejder Parti«, der efterhånden fik en ikke ubetydelig tilslutning i Løjt sogn. DNSAP fik ved valget i 1932 kun 9 stemmer (1 %), i 1935 60 stemmer (5 %), men i 1939 hele 133 stemmer (10 %).⁵⁹

Det tyske mindretal og nazismen 1933-39

Nazismens vigtigste basis i sognet blev imidlertid så absolut det tyske mindretal. Kort tid efter, at Adolf Hitler den 30. januar 1933 havde fået overdraget rigskanslermagten i Tyskland, begyndte kravet om revision af 1920-grænsen at lyde blandt nazister i Slesvig og Holsten. Der var ganske vist ikke rygdækning for dette i Berlin, men kravets rejsning fik følger nord for grænsen. Hidtil havde nationalsocialismen ikke haft betydning blandt hjemmetyskerne, men nu, hvor mindretallets støtter syd for grænsen bekendte sig til den, oplevede man hos flertallet af de tysksindede en hurtig og frivillig tilslutning til Hitlers ideer.

Den nationalsocialistiske ideologi indeholdt tillige flere elementer, som man kunne billige. Det gjaldt forestillingen om »Blut und Boden«, der satte den selvejende »arvegårdsbonde« i centrum som hele folkets og samfundets grundpille. Noget sådant måtte tale stærkt til desperate, kriseramte landbrugere, og som påvist fandt de fleste tvangsauktioner sted i byerne Skovby, Stollig og Barsmark, hvor mindretallet stod stærkest. Landbrugskrisen truede derfor i høj grad tyskheden i Løjt sogn på dens fundament. Kampen mod »renteslaveriet« kunne man også helt tilslutte sig, og det samme gjaldt antikommunismen. Endelig følte mange fra det traditionelt højreorienterede mindretal sig tiltalt af førerprincippet, især de, der havde været soldater i den tyske hær.

Men i de første år efter 1933 kneb det overordentligt at skabe samling i én organisation. Flere konkurrerede om førerskabet. I sognet fik fra efteråret 1933 en gruppe omkring Peter Larsen i Skovby størst betydning. Peter Larsen var skønt sin fynske afstamning blevet tysksindet under sin krigsdeltagelse i verdenskrigen, hvor han mistede en arm. 1918-20 var han medlem af et højreradikalt frikorps, og af dansksindede i sognet betegnes han som en udpræget fanatisk person.⁶⁰

Gruppen, der snart kaldte sig »Nationalsozialistische Deutsche Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig«, NSDAN, udgav fra maj 1934 et tidsskrift »Kampf«. Blandt de flittigste bidragsydere var her ved siden af Peter Larsen den unge landmand fra Løjt Kloster, Jep Schmidt (f. 1910). Han havde indset, at en grænseflytning ikke var aktuel. Med udgangspunkt i landbrugskrisen søgte han i stedet at appellere til en særslesvigsk

følelse hos de »blakkede« for at vende dem mod det danske styre: »Hvad har vi til fælles med vore danske hjemstavnsfæller? Det germanske arvegods! Det vil vi skrive på vor fane. Vi er af én stamme, kæmper om den skønne slesvigske hjemstavn og har den samme fjende, den upersonlige kapital, dens følger og dens udøver, den danske stat. Slesvig for slesvingerne, det er en parole, som vi kun i fællesskab kan omsætte i handling ... Vores modstander er det herskende danske system, der planmæssigt søger at udrydde hjemstavnsbefolkningens frihedstrang og dermed dens historiske egenart ...«. ⁶¹

Peter Larsen udtrykte sig skarpere: »Den allerstørste del af den tyske befolkning i Nordslesvig er trætte af at føre en uværdig slavetilværelse. Den vil ikke længere gøre hoveri for den jødisk-marxistiske verdenslånekapital. Som folkegruppe i en fremmed stat har vi ikke kun retten, men også den selvfølgelige pligt til at befatte os med herbergstatens politik og misregering, så længe denne truer os med at ødelægge vores hjemstavn og folkepræg – og det gør det danske misregimente desværre ret grundigt«. ⁶²

Peter Larsen og Jep Schmidt fik følgeskab af så mange løjtjinger, at man i april 1934 søgte og fik tilladelse fra den tyske skoleforening til at benytte privatskolen til månedsmøder i NSDAN. Ved valget i 1935 gik mindretallet kraftigt frem. Der blev afgivet 296 tyske stemmer, svarende til 26 % mod 20 % ved det foregående valg i 1932, og 24 % ved afstemningen i 1920. Løjt sogn viste dermed en helt anden udvikling end Nordslesvig som helhed, hvor den tyske andel af stemmerne lå et godt stykke under afstemningsresultatet fra 1920. Appellen til de »blakkede« slesvingere og de kriseramte havde øjensynligt givet resultat. ⁶³

»Jeg vil væрге mit land«

Det tyske krav om grænserevision skabte hos de dansksindede ængstelse, men også stærkt forøget aktivitet. »Det unge Grænseværn«, som var blevet dannet som en reaktion mod grænserevisionskravet, havde i Løjt sogn Katrine Maltbæk og Mads Lildholdt, Fasbro, med flere som tillidsmænd. ⁶⁴ I sognet mærkede man dog mere til »Løjt Sogns Danske Samfund«, der var tilsluttet organisationen »Grænsesognenes Danske Samfund«, som var oprettet i oktober 1933 for at fremme dansk møde- og foreningsliv i grænseområdet.

Peter Frank, der var født i Øster Lindet sogn, men nu gårdejer i Stollig, ledede arbejdet med indsamling af medlemslister til den nye organisation. »Listerne er blevet godt modtaget i så at sige ethvert dansk hjem, hvor de hidtil er kommet. Før det stiftende møde blev holdt, nåedes 514 medlemmer«, beretter protokollen.

Det stiftende møde fandt sted den 11. november 1933. Efter at man havde sunget »Jeg vil værge mit land«, talte H.P. Hanssen. »Vor store realpolitiker opfordrede kraftigt til at se kendsgerningerne i øjnene og manede til samling og handling – bl.a. over for tyskerne vidtforgrenede muldvarpearbejde, deres angreb og overgreb, som han nævnte mange eksempler på«, hedder det i mødereferatet. Chr. Jepsen udtalte på arbejderne vegne tilslutning til værnet af grænsen og tog afstand også fra de danske nazister.

Vedtægternes § 1 lød: »Samfundets formål er at samle alle danske i Løjt sogn, uanset parti eller retning, om røgt af danskhedens tarv i sognet«. For at få alle med var medlemsskabet i den første årrække gratis, i stedet opkrævedes entré ved møder og fester. Ønsket om at samle alle afspejledes også i bestyrelsens sammensætning, idet der var folk fra alle sognets byer og repræsentanter både for gårdmænd og arbejdere: landmand M. Martinsen for Bodum, gdr. A. Hjortlund for Skovby, arbejdsmand M. Faaborg for Stollig, arbejdsmand P. Enevoldsen og gdr. Claus Ries for Barsmark, sognerådsformand, gdr. Jes Hohlmann, gdr. Mads Lildholdt og arbejdsmand Chr. Jepsen for Kirkeby, og endelig gdr. P. Kjer for Nørby. Hohlmann blev valgt til formand. På stiftelsesmødet steg medlemstallet i øvrigt til 551.⁶⁵

Om virksomheden i Løjt Sogns Danske Samfund i året 1936 hedder det i en beretning fra Peter Frank (formand 1936-44): »Løjt Sogns D.S. holder tre faste møder, d. e. afstemningsfesten, kongens fødselsdag og generalforsamlingen«. Derudover blev der holdt andre møder og udflugter til Svendborg, hvor der var en fadderskabsforening, der ydede økonomisk støtte til det dansk-nationale arbejde i Løjt sogn.

I beretningen fra 1936 understregede Frank den fare, som landbrugs-krisen udgjorde for danskheden, fordi mindretallet brugte den til at skabe »bitterhed i sindet« hos de kriseramte. Øget dansk oplysningsvirksomhed kunne ifølge Frank hjælpe på dette. »Den sande oplysning er danskhedens bedste hjælper. Forvrængninger og vildledelser er tyskhedens stærkeste våben«, skrev han og fortsatte: »Over for aktuelle hændelser f.e. aggressiv optræden fra tysk side ved ejendoms køb, påvirkning af mindre stærke sjæle til at sende børn i tysk skole o.s.v., står bestyrelsen med et vågent øje. Og der har her i sognet i det forløbne år været rigelig at gøre. I en del tilfælde har en personlig samtale af de rette mænd haft en meget heldig virkning«. Gdr. Frank hentydede blandt andet til den såkaldte Stolligafære, som bliver behandlet i næste afsnit.

Bestyrelsen virkede også som indsamler af efterretninger til Danske Samfunds hovedbestyrelse. I 1934 kunne man således indberette et forsøg på at få et arbejderbarn i tysk skole ved hjælp af tøjuddeling, og om

Peter Frank, f. 1897 i Øster Lindet, fra 1927 gårdejer i Stollig, spillede en ledende rolle i det danske arbejde i 1930-erne og 40-erne. Han var f.eks. formand for Danske Samfund i de svære år 1936-44. Peter Frank døde 1974. Fot. ca. 1940 i privateje.

dyrkning af eksersits, boksning og terrænsport ved nattetid i mindretallets organisationer. Endelig var Dansk Samfund aktiv ved de forskellige valg med eftersyn af valglister, kørsel for ældre vælgere og ikke mindst med den personlige påvirkning.⁶⁶

Stolligaffæren

1936-37 blev Løjt sogn ramme om begivenheder, der skulle gøre sognet og dets spændte nationalpolitiske forhold kendt viden om. Kort fortalt var forhistorien: I 1934 overdrog den tysksindede fru Moos i Stollig sin gård til dattersønnen Thomas Pørksen i forbindelse med en akkordordning. Men i 1936 resulterede de fortsatte økonomiske vanskeligheder i en tvangsauktion, der endte med, at den dansksindede gdr. Mads Warming fra Råhede i Roager sogn, overtog gården. Pørksen kunne ikke få hjælp, heller ikke fra Kreditanstalt Vogelgesang. Mads Warming overdrog gården til sønnen Jørgen, og den 17. oktober flyttede Pørksen ud.⁶⁷

Også mange dansksindede tog afstand fra tvangsauktionen og følte sympati for den unge Pørksen, men sympatien blev helt sat over styr ved de begivenheder, der fulgte. Den 20. oktober kl. 19.20 om aftenen »genindsatte« Jep Schmidt, der nu var kredsleder for »Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei-Nordschleswig« (NSDAP-N) i Aabenraa amt, Thomas Pørksen som ejer af gården, men Pørksen forsvandt, da Jørgen Warming tilkaldte politiet. I løbet af november måned optrappede ukendte personer situationen med rudeknusning, trusselsbreve og maling af smædeordene »Tyv-Warming« på gårdens mure. Og natten mellem 11. og 12. januar 1937 blev der tillige hældt olie og snavs i gårdens brønd.

Peter Larsen skrev om disse midler: »Den nordslesvigske bonde, der kæmper en fortvivlet kamp, er aldeles ikke betænkelig ved de metoder, der er bleven anvendt over for J. Warming, Stollig. Han er tværtimod overbevist om, at kun anvendelsen af disse metoder vil bidrage til at skabe andre forhold. Denne lille ubetydelige episode er måske kun indledningen til langt alvorligere tildragelser.«⁶⁸ Tydeligere kunne det ikke siges, at mindretalsledelsen billigede fremgangsmåden. P. Larsen var leder af NSDAP-N's organisationskontor.

Politiets undersøgelser førte den 22. februar til, at Jep Schmidt blev anholdt og sigtet for brøndforgiftning m.v. Den 25. blev der derfor afholdt et tysk protestmøde i Løjt Kirkeby, hvor partifører Jens Möller var til stede. Der blev vedtaget en resolution mod fængslingen af Jep Schmidt, hvori episodens baggrund i den hårde krise blev stærkt pointeret: »Jep Schmidt har gjort sig fortjent ved påvisningen af, at ikke færre end 11 slægtgårde, som i to og tre århundreder, ja delvis helt tilbage til året 1300

Tvangsauktion

efter Begæring af Overretsaagfører
Holger Boeck, Aabenraa, for en
Pant- og Udlægshaver over den
Landmand Thomas Pørksen, Stollig,
tilhørende i Stollig beliggende
Ejendom, af Areal 27,6973 ha, Ejendoms-
skyldværdi 41.000 Kr., afholdes
Onsdag den 23. Septbr. 1934,
Efterm. Kl. 2,

paa Dommerkontoret, Værelse Nr. 8,
hvor de Tvangssaiget vedrørende
Dokumenter ligger til Eftersyn.

Ejendommen kan beses ved Hen-
vendelse paa samme.

Aabenraa Købstad m. fl. Herreders
Fogedret, den 3. Septbr. 1934.

C. Jøl Christensen.
est.

Denne annonce, der i koldt jurasprog meddelte, at Thomas Pørksen havde måttet give op overfor den økonomiske krise, dannede optakten til »Stolligaffæren«, hvor medlemmer af det tyske mindretal tog nazimetoder i brug for at få den nye ejer Jørgen Warming til at forlade gården. Hejmdal.

har været i løjtinger-slægters eje, i de sidste 16 år efter afståelsen af Nordslesvig til Danmark er gået tabt for slægten, og at enkelte af disse gårde siden 1920 to eller tre gange har været til tvangsauktion«. ⁶⁹

Den 26. februar blev også Thomas Pørksen og Lorenz Closter fra Stollig anholdt og sigtet for henholdsvis brøndforgiftning m.v., og fornærmelse gennem anonyme trusselsbreve. Den 19. maj blev de tre i byretten i Aabenraa kendt skyldige og dømt. Dommene blev anket til landsretten, der frifandt Jep Schmidt, og den 18. februar 1938 frikendte Højesteret tillige Thomas Pørksen. Anklagerne mod de to var altså uberettigede.

I mellemtiden var konflikten ført ind i Stollig andelsmejeri, der med 28 stemmer imod, 12 for og 5 blanke, nægtede Warming optagelse. Han anlagde derefter proces mod mejeriet, som støttedes af L.S. En L.S.-mand fra Barsmark »betonede det sammenhold der burde være inden for L.S., her gjaldt det om at samles og værne om hjemmet uden at se på nationale følelser«. Mod dette fremkom en protest fra dansksindede andelshavere med Peter Frank i spidsen. Først den 26. februar 1940 endte sagen med, at landsretten gav Jørgen Warming medhold. ⁷⁰

Den 14. august 1939 var Warming blevet korporligt overfaldet på Knapstien. De to gerningsmænd fra mindretallet blev idømt betingede hæftestrafte for forseelsen.

Stolligaffæren var kulminationen i konflikten mellem flertal og mindretal i Løjt sogn i mellemkrigsårene. Den viser, hvorledes landbrugskrisen af de tysksindede blev opfattet som det danske »system«s angreb på den stærke stilling, de i kraft af deres besiddelse af de største gårde havde haft i generationer. Den viser tillige, at en ulykkelig tvangsauktion blev brugt til at skabe politiske martyrer for tyskheden. Og den viser endelig, at nazistiske metoder af mindretallet var blevet ført ind i den sønderjyske nationalitetskamp.

»Heim ins Reich«?

Valgene til Folketing og Landsting den 3. april 1939 fandt sted på en for Danmark højst alvorlig international baggrund. I årene 1938 og 1939 havde Tyskland kunnet fejre en serie af udenrigspolitiske triumfer: indlemmelsen af Østrig og Sudeterlandet i 1938 og af Böhmen, Mähren og Memel i marts 1939. Skulle Nordslesvig blive det næste område, der vendte »heim ins Reich«?

Mindretallet håbede, at dette ville ske, såfremt man ved valget kunne vinde endnu et mandat og udnytte en sådan fordoblings propagandamæssige effekt. Forud for valget blev der derfor ført en intensiv kampagne, hvor man kraftigt slog på Hitlers succes. Det skete bl.a. med udgivelsen af

Løjt Sogns Valgavis

Den nye Tid

I disse Dage, da Adolf Hitlers Soldater for 3 Gang i et Tidsrum af 12 Maanedø i et ganske ublodigt Triumftog tilbagevinder vældige Omraader til det nye tyske Rige, gaar Nordslesvig til Valg.

Ogsaa her bryder en ny Tid med Fortidens Idealer. Et gammelt Europa — Efterkrigens Europa bliver lagt i Graven og en ny Tid bryder frem. Over dette nye Europa staar med lysende Bogstaver Navnet

Adolf Hitler

Denne Mand, der kommer fra den arbejdende Bevolkning, der engang var Murersvend og Plejsmand, der drog i Krigen som menig Soldat, han kender den arbejdende Befolknings Kaar. Derfor er den nye Tidsalder, han har bragt Verden, en socialistisk Tidsalder.

Han byggede det ikke som Socialdemokratiet paa Klassekampens Prinsipper men paa

Fællesskabsideen

Han fjernede alle de gamle Partier, der havde ført folket i Ulykke, og samlede alle i et folkeligt Fællesskab, i hvilket

ingen har for meget
og ingen har for lidt.

Det er denne nye Tid, der banker paa Døren!

Ingen Magt vil være i Stand til at dreje Tidens Hjul tilbage. Derfor er alle Anstrængelser, som de gamle Partier udfolder, forgæves, det være sig Venstre eller Konservative, Radikale eller Retsstatsfolk, det være sig Klassepartier som Socialdemokratiet og Bondepartiet, de alle tilhører den gamle degenererede Tid, der bøjer sig mod Graven.

Løjt sogns valgavis blev udgivet af det tyske mindretal forud for det vigtige rigsdagsvalg den 3. april 1939. Indholdet prægedes stærkt af Adolf Hitlers udenrigspolitiske succes: ville Nordslesvig blive det næste, tidligere tyske område, som vendte »heim ins Reich«? Udklip fra valgavisen i LA Aabenraa, topografica 416.

»Løjt Sogns Valgavis«, med Jep Schmidt som redaktør. Heri fik forhåbningen til, at Hitler ville træffe den ønskede afgørelse, et klart udtryk: »I disse dage, da Adolf Hitlers soldater for 3. gang i et tidsrum af 12 måneder i et ganske ublodigt triumftog tilbagevinder vældige områder til det nye tyske rige, går Nordslesvig til valg. Også her bryder en ny tid med fortidens idealer. Et gammelt Europa – efterkrigstidens Europa bliver lagt i graven og en ny tid bryder frem, over dette nye Europa står med lysende bogstaver navnet *Adolf Hitler*«. Parolen lød: »Derfor stem Slesvigsk Parti, og din hjemstavn er fri«. ⁷¹

Men også fra dansk side blev der udfoldet stor aktivitet med Løjt Sogns Danske Samfund som førende kraft. Den 28. marts holdtes et ikke-partipolitisk, nationalt møde med seminarirektor Bredsdorff, Tønder, og Troels Fink, dengang cand.mag. og sekretær for Danske Samfunds hovedorganisation, som talere. Og Finks valgpløje »Propaganda og Realiteter« blev uddelt. Hertil kom den vigtige personlige påvirkning, hvorom det i protokollen kort og godt blev skrevet: »De forskellige bestyrelsesmedlemmer ordner valgdeltagelsen inden for hvert sit distrikt«. ⁷²

Valgdeltagelsen den 3. april blev meget høj, 93% af sognets vælgere

stemte. Der blev afgivet 353 tyske stemmer, præcis det samme som i 1920. Det svarede til 27% af stemmerne, eller 1% mere end i 1935 og hele 3% mere end i 1920. Ikke så få vælgere havde tilsyneladende ved de tre afstemninger ladet de økonomiske og politiske konjunkturer være bestemmende for deres stemmeafgivning. I Nordslesvig som helhed steg det tyske stemmetal kun fra 15,5 til 15,9%, og det var ikke nok til at sikre det andet mandat.⁷³

Krig og besættelse 1940-45

Den 9. april om morgenen så mindretallets drøm om en grænseflytning ud til at gå i opfyldelse, og fra sognets byer tog hjemmetyskerne til Bodum for at møde de fremrykkende tyske tropper med Hitlerhilsenen ved hovedvejen. Men det kom som bekendt heller ikke nu til nogen ændring af grænsen. Den politiske ledelse i Tyskland ønskede ikke at sætte forhandlingspolitikken med den danske regering overstyr og udæske det endnu neutrale USA.⁷⁴

Forhandlingspolitikken muliggjorde, at de danske foreninger i vid udstrækning kunne føre deres arbejde videre. Således blev der holdt 20-års genforeningsfest den 15. juni 1940. Men på det møde i Danske Samfunds bestyrelse, hvor festen blev iværksat, blev der også givet bestyrelsen og tillidsmændene fra andre nationale foreninger en fortrolig orientering ved Troels Fink om »begivenhederne før og efter 9. april og de forhold, hvormed vi nu må aflinde os«. På samme måde kunne Peter Frank i oktober samme år aflægge beretning fra to fortrolige møder, han havde deltaget i. På denne vis søgte man at skaffe og udbrede oplysninger, da den frie meningsdannelse var forhindret af censuren.⁷⁵

Den danske front blev i oktober 1941 udbygget med en lokal afdeling af »Danskisindede sønderjydske Krigsdeltagere«. D.S.K. skulle samle veteranerne fra første verdenskrig til selskabeligt samvær og højtideligholdelse af våbenstilstandsdagen.⁷⁶

Den nationale bølge, som gik over hele landet i besættelsens første år, afspejledes i en vækst i Danske Samfunds medlemstal til 634.⁷⁷ Organisationens aktiviteter blev stort set fortsat som før krigen, for eksempel blev der arrangeret valgkørsel til rigsdagsvalget den 23. marts 1943. I dette valg deltog det tyske mindretal ikke, da mange af dets medlemmer var ved fronten, men der blev afgivet i alt 946 stemmer på de danske partier, svarende til 68% af vælgerne, den samme andel som i 1939. De samarbejdende demokratiske partier, Socialdemokratiet, Radikale, Konservative, Venstre og Retsforbundet, fik langt de fleste stemmer: 766. Flertallet af vælgerne sluttede altså op om forhandlingspolitikken med besættelses-

magten. Dansk Samling, der havde vendt sig mod denne politik og ønsket »norske tilstande« med en stejlere kurs, fik 68 stemmer. De to udemokratiske partier, DNSAP og Bondepartiet, fik 89 og 23 stemmer. For Frits Clausens folk var det en tilbagegang i forhold til 1939.⁷⁸

Efterhånden fandt flere yngre mænd og kvinder, der især havde forbindelse med Dansk Samling, at den traditionelle sønderjyske måde at bekæmpe tyskerne på, med organisation og oplysning, ikke længere slog til. Det drejede sig bl.a. om Mads Lildholdt fra Fasbro, Niels Olling samt Karl Hansen, Dybvighoved. De havde kontakt til den modstandsorienterede »Aabenraakreds«, for eksempel gennem terrænsporten, der blev afholdt på Lildholdts og Hansens marker. Den skulle forberede unge mænd fysisk til kamp mod tyskerne.⁷⁹

Det var også Aabenraakredsen, der stod bag sprængningen af transformatorerne i Nørby og Stollig natten til den 15. oktober 1943. Denne sabotage vakte imidlertid langt fra tilfredshed hos beboerne i Løjt sogn, og endnu i begyndelsen af 1944 var der ingen udbredt tro på sabotagen, selv om den danske regering var trådt tilbage den 29. august 1943 og forhandlingspolitikken dermed ophørt.

I det tidlige forår 1944 blev der dog dannet ventegrupper i Løjt – grupper, som skulle være parate til at gå i aktion, hvis de allierede gjorde landgang i Vestjylland eller den tyske hær brød sammen. Der blev udlagt depoter af våben, nedkastet af engelske fly, på Karl Hansens gård. Dette

Efterhånden som besættelsen skred frem, blev utilfredsheden med regeringens forhandlingspolitik større, særlig hos unge med tilknytning til Dansk Samling. Som et første skridt hen imod den aktive modstand dyrkede de terrænspport for at forberede sig fysisk til opgøret med den tyske værnemagt. Her ses en gruppe efter endt øvelse hos gdr. Karl Hansen, Dybvighoved (til venstre). I forgrunden til højre lederen, løjtnant Poulsen. Fot. efter Sønderjyske Årbøger 1965, s. 141.

depot blev opdaget af tyskerne, og den 4. juni 1944 om aftenen blev Karl Hansen arresteret. Efter 14 dage hos Gestapo på Staldgården i Kolding kom han til Horserødlejren og siden til Frøslevlejren, hvor han sad til befrielsen.

I efteråret 1944 blev der dannet grupper i Kirkeby under cykelhandler Ollings ledelse. Det var nu lettere at få folk, beretter bagermester Thorvald Andresen, der som en af gruppeførerne var blevet instrueret hos lærer Jørgensen i Genner, hvorefter han dannede en gruppe bestående af seks mand foruden ham selv. Blandt øvrige medlemmer af ventegrupper i Kirkeby kan nævnes Georg Larsen, husmand Jes Jepsen og Boni Ernst. Fra lærer Jørgensen kom der våben til i alt fire grupper; til hver gruppe var der to maskinpistoler og fire US-karabiner med ammunition. I begyndelsen blev våbnene gemt i kirken, men senere fordeltes de til grupperne. Senere kom der også sprængstof og håndgranater fra Aabenraa.

Løjt-ventegrupperne fik ordre til ikke at iværksætte sabotage, men man skulle forberede overklipping af telefonkablet til Tyskland, ordre til afbrydelse kom imidlertid aldrig. I stedet klippede man på eget initiativ nogle telefontråde over. Mads Lildholdt, der ikke var involveret i den lokale gruppedannelse, indtrådte i november 1944 i Frihedsrådets lokalkomité i Aabenraa.

I 1941 byggede det tyske luftværn en flyveovervågningslejr i Lønholteområdet på Paul Festersens marker. Lejren blev beboet af omved 25 soldater og 100 såkaldte »Blitzmädel«. De sidstnævnte betjente radarskærmene og andet pejlingsudstyr og afgav meldinger om de fjendtlige flys bevægelser til jagerstyrkerne og antiluftskytset. Måske var det oplysninger fra Lønholtelejren, der gjorde det muligt for en tysk jager at skyde en »Lancaster«-bombemaskine fra RAF ned den 18. august 1943. Ved styrtet i nærheden af Barsø landing omkom alle syv besætningsmedlemmer. – Efter krigsafslutningen blev lejren benyttet til indkvartering af omkring 1400 flygtninge fra Østpreussen.⁸⁰

Den 2. maj 1945 angreb engelske jagere nogle tyske militærbiler på landevejen ved Bodum. Krigen var rykket nærmere Danmarks grænser – hvor ville den gøre holdt? Svaret kom den 4. maj om aftenen ved halvnitiden over BBC. De tyske styrker i Danmark havde overgivet sig uden kamp. Den dansksindede befolkning kunne ånde lettet op, og i dagene derefter blev det dens tur til at drage ud til hovedvejen for der at hilse englænderne velkommen.

For mindretallet blev dagene omkring den 5. maj 1945 derimod en meget bitter tid. I handlinger havde man under besættelsen støttet det tyske folks kamp, som man havde opfattet som sin egen. Således husede mindretallet i foråret 1945 omved 180 flygtninge fra de tyske østområ-

Fra de glade befrielsesdage i maj 1945. En engelsk panservogn og en motorcyklist er på vej nordpå ad hovedvejen ved Bodum. Til højre i billedet er en skare dansksindede løjtinger mødt op for at hilse befrielsevelkommen. Fot. i Lokalhistorisk samling, Løjt.

der.⁸¹ Men adskillige havde tilsidesat den loyalitet, som man som danske statsborgere skyldte det danske samfund. Modstandsbevægelsens folk tog ud for at arrestere de af hjemmetyskerne, som havde arbejdet for værnemagten, deltaget i krigen på tysk side, været »tidsfrivillige« eller medlemmer af »Selbstschutz«. Tidsfrivilligkorpset, der blev dannet ved årsskiftet 1942-43, var en art bevæbnet hjælpekorps, som skulle yde assistance til værnemagten i tilfælde af invasion. Selvbeskyttelseskorpset var et delvist bevæbnet sabotageværn, som skulle beskytte hjemmetyske virksomheder. Det var oprettet i februar 1944. Begge korps var formeret uden danske myndigheders billigelse og anvendtes i flere tilfælde til andet end deres egentlige formål. Antallet af internerede fra Løjt sogn opgives til 102, heraf godt 15 for deltagelse i krigen på tysk side, ca. 30 for tjeneste som »Zeitfreiwillig« og af resten en del på grund af arbejde for eller salg af produkter til værnemagten. Tallet på faldne krigsdeltagere fra mindretallet anslås til 5-6.⁸²

Stemningen i sognet mod mindretallet var hadefuld i befrielsesdagene, og der skete overgreb, som ikke burde have fundet sted, men som vel var forklarlige efter fem års tysk besættelse. De arresterede blev interneret i Frøslevlejren, som omdøbtes til Fårhuslejren. Ved domfældelsen fik Peter

Larsen den hårdeste straf. Larsen, der havde været leder af den halvmilitære politiske organisation »Schleswigsche Kameradschaft« og leder for »Selbstschutz« samt i det hele taget havde haft en central placering i beslutningsprocessen i mindretalsledelsen, fik ved underretten 15 års fængsel, som ved landsretten blev sat ned til 13 år.⁸³

Politisk udvikling 1945-70

Ved befrielsen i 1945 var ethvert håb om en flytning af grænsen forlængst slået ned blandt de tysksindede. Mindretallets nye organisation »Bund deutscher Nordschleswiger«, tog dette til efterretning og afgav en loyalitetserklæring til den danske stat og grænse.⁸⁴

Mindretallets afkald på grænserevisionen banede ikke straks vej for en fredelig sameksistens mellem danske og tyske i Løjt sogn. Hertil havde besættelsestiden skabt for megen forbitrelse i den dansksindede befolkning, og inden for mindretallets egne rækker var der vrede over retsopgøret, især hos de tidligere fanger i Fårhuslejren, hvis »Fårhusmentalitet« kom til at forsinke forsoningsprocessen. Disse kredse foretrak i stedet at skabe et stærkt indre sammenhold i mindretallet.

Ved det første valg til Folketinget efter befrielsen blev der ikke opstillet nogen tysk kandidat. Resultatet af valgene indtil 1968 fremgår af nedenstående tal. Det ses, at mindretallet i forhold til mellemkrigstiden var blevet reduceret både i stemmetal og andel af stemmerne, men sidstnævnte var dog påfaldende stabil frem til og med 1964. Valget dette år gav imidlertid intet tysk mandat. Derfor stillede man ikke op i 1966, og da man forsøgte igen i 1968, var interessen for Slesvigsk Parti faldet.

	danske stemmer	tyske stemmer	% tyske stemmer
1945	1074	–	–
1947	1007	156	13
1950	954	137	13
1953 ¹	948	179	16
1953 ²	1019	200	16
1957	1034	174	14
1960	1153	171	13
1964	1268	182	13
1966	1469	–	–
1968	1403	132	9

På dansk side var de forskellige protestpartier fra 1930-erne forsvundet, og »de fire gamle partier« var i hele efterkrigstiden næsten enerådende blandt de danske partier. Socialdemokratiet fortsatte sin jævne vækst, og

især Venstres stemmetal lå højere end før krigen. Valget i 1968 er det sidste, hvorfra selvstændige tal fra Løjt sogn findes. Da var stemmefordelingen mellem de fire store partier: Socialdemokratiet 37%, Det radikale Venstre, som i 1968 havde et særligt godt valg, 10%, Det konservative Folkeparti 17% og Venstre 23%. Der var altså et klart VKR-flertal i sognet.⁸⁵

Selv om tyskheden var næsten slået i 1945, holdt de danske foreninger ikke inde med den nationale mødevirksomhed. Tværtimod kulminerede aktiviteten i Løjt Sogns Danske Samfund netop i de første efterkrigsår; nu var der også en befrielsesfest at fejre. Også medlemsmæssigt nåede Danske Samfund sit højdepunkt med 686 i 1945. Men allerede i 1948 kom det på tale at opløse Danske Samfund, men det blev afvist, og igen afvist i 1950 og 1955. Medlemstallet faldt til ca. 339 i 1951, men aktivitetsniveauet blev først indskrænket i slutningen af 1950-erne. Endnu i 1955 efterlyste Mads Lildholdt (formand fra 1944) »en mere national indstilling ved valgene, særlig hos de borgerlige vælgere«, men i 1957 blev der ikke arrangeret valgkørsel. Året efter blev der ikke holdt fest på kongens fødselsdag, og i 1964 fejrede man for sidste gang afstemningsfest og 4. majfest. Samme år vedtog man at lade Danske Samfund hvile.⁸⁶

Også i Løjt og Omegns Ungdomsforening gik det tilbage med aktiviteterne. Især kneb det med at skaffe tilhørere til foredragene. Mens foreningen i sommeren 1960 havde kunnet sælge 187 medlemskort, lykkedes det kun at få afsat 66 i sæsonen 1969-70, og i 1971 gik foreningen ind. Forsamlingshuset består fortsat, og efter 1970 er en idrætshal kommet til.⁸⁷

Årsagen til de danske foreningers tilbagegang og hendøen lå tildels i, at de nationalpolitiske modsætninger var blevet mildnet fra midten af 1950-erne, efterhånden som besættelsen og retsopgøret var kommet på afstand. Dertil kom, at fjernsynets fremkomst bevirkede en mere passiv indstilling hos folk og en nedprioritering af fællesskabet i by og sogn til fordel for familiernes væren sig selv foran TV-skærmen.

Løjtafdelingen af D.S.K. kunne pege på mere fysiske årsager til sit ophør. Omkring 1970 begyndte de gamle veteraner for alvor at falde fra, i 1977 var 19 tilbage, i 1982 kun tre, og i 1984 døde Peter Jepsen som den sidste i en alder af 91 år. Højtideligholdelsen af våbenstilstandsdagen den 11. november ved mindesmærket på kirkegården varetages siden 1982 af Hjemmeværnet.⁸⁸

Mindretallets stilling og fremtidsudsigter i Løjt sogn blev i 1974 undersøgt af daværende lærerstuderende Knud Seifert. På grundlag af valglisten kunne han give et signalement af tyskheden, som den var ved afslutningen af den her behandlede periode. Mindretallet stod da stadig

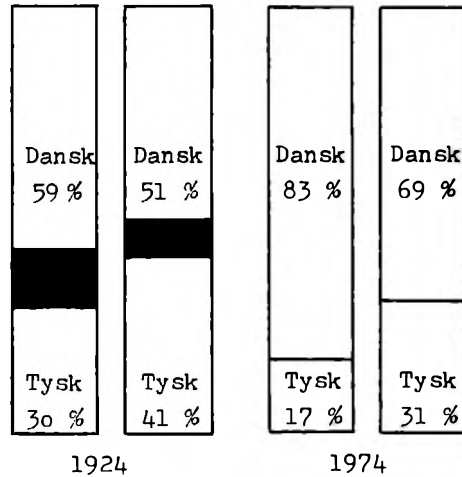
Mads Lildholdt, f. 1903, søn af Falle Lildholdt. Han overtog i 1926 slægtsgården Østre Fasbro, som han ejede indtil o. 1960. Fra 1930-erne aktiv i det danske nationale arbejde, især i Danske Samfund, i hvis bestyrelse han sad fra 1933. Fra 1944 til den endelige opløsning i 1976 var han formand. Fot. i privateje.

Da Danske Samsfund opløstes endeligt i 1976, gik kassebeholdningen til udgivelsen af bogen »Glimt af Løjt sogns historie«. Forfatteren var Jes M. Holdt, der var født i 1908 på gården Dyrkær ved Dybvighoved. Han blev siden lærer i Rugbjerg og Hovslund. Før sin død i 1984 nåede han endvidere at udgive det vigtige gård- og personalhistoriske værk »Gårde og Slægter i Løjt sogn« (1982).

stærkest i Skovby med 25% af vælgerne. I Stollig var andelen 13%, i Dyrhave 12% og i Barsmark 10%. I Bodum var kun 6% af vælgerne tysksindede, i Kirkeby 4% og i Nørby slet ingen.⁸⁹

Fig. 16. Sindelagsgruppernes andel af arealet.

Anm.: Første søjle viser de forskellige sindelagsgruppers andel af antal ejendomme, anden søjle viser deres andel af landbrugsarealet. I 1924 angiver sort farve »de blakkedes« andel, i 1974-undersøgelsen regnedes ikke med »blakkede«.

Kilder: 1924: som figur 15. 1974: K. Seifert: Die Sozialstruktur der deutschen Minderheit im Kirchspiel Loit, utrykt opgave 1974, s. 55ff.

De selvstændige landmænd var vedvarende en vigtig gruppe for tyskheden. De udgjorde 21% af mindretallet mod nu kun 9% af vælgerne. Og det var, som det ses af figur 16, endnu mange større jordejere i mindretallet. Men gårdenes forbliven på tyske hænder var kun sikret i 6 ud af 29 tilfælde. Hertil kom, at landbrugets faldende betydning for befolkningen i Løjt sogn reducerede værdien af det aktiv, den udstrakte ejendomsret til landbrugsjorden tidligere havde været for tyskheden.

Ved siden af de selvstændige landbrugere betød arbejderne stadig lidt, kun 6% mod 15% af alle vælgerne. Den største enkeltgruppe var dog rentiers, aftægtsfolk og pensionister. De udgjorde hele 29% af mindretallet, men kun 18% af vælgerne. Dette afspejlede sig i mindretallets aldersfordeling, hvor der var en mangel på unge i alderen 20-30 år, således var der slet ingen tysksindede kvinder i denne aldersgruppe. Seifert påviste, at dette hang sammen med en frarflytning fra landsdelen for at få en uddannelse. Men måske kan det stort set udeblevne opgør med nazitiden og dens repræsentanter også tilskrives skyld i den manglende tilslutning blandt ungdommen.

Kirken og det åndelige liv

Præsterne efter 1864

Både sognepræsten Jonas Chr. Olsen og andenpræsten Frederik Suhm Kinch blev afsat af de nye myndigheder og udvist; sognepræsten sad endog sammen med degn Mørch over en måned i fængsel i Flensborg. Efter præsternes afsættelse blev embederne varetaget af tidligere sognepræst i Karlum, Otto Heinrich Lützen, nu bosat på sin søns gård i Barsmark, og Julius Mumsen.

Andenpræsten havde 1871-1909 titel af diakon, 1910-15 titel af kompastor og efter Genforeningen af andenpræst. I 1896 blev der foretaget en deling af sognet, således at diakonen fik Kirkeby, mens sognepræsten fik den øvrige del af sognet samt fattiggården. Det stod dog menigheden frit at vælge den præst, man ønskede. Søndags- og helligdagsgudstjenesterne varetoges af de to præster på skift.¹

Præsterne havde gennemgående lang virketid i sognet. Pastor Mumsen var således præst i Løjt fra 1864 til 1896, Hans Jacob Hansen 1924-59 og Theodor Kühn 1948-78. I den tyske tid var andenpræsteembedet dog undertiden at typisk gennemgangsembede på vejen til et bedre kald som selvstændig sognepræst.

Det helt store flertal af præsterne var indfødte nordslesvigere, og heraf var de fem sønner af landmænd, en var borgersøn fra Aabenraa. To præster var født i Sydslesvig, to i Danmark og kun en enkelt i Tyskland.² Der var således umiddelbart hos de fleste et førstehåndskendskab til grænselandsforhold og til det danske sprog, som var det helt dominerende ved gudstjenesten i Løjt kirke, frem til 1902 det eneste. Derefter blev der indført tysk gudstjeneste den første søndag i hver måned samt på anden-helligdagene. Der skulle imidlertid afholdes danske eftermiddagsgudstjenester til erstatning, og hvis den første søndag i måneden var en helligdag, skulle den tyske gudstjeneste flyttes til den anden søndag.

Indførelsen af de tyske gudstjenester var sket efter en underskriftsindsamling, iværksat af tilhængerne af Den tyske Forening. I 1913 var ordningen fra 1902 stadig gældende. De 15 tysksprogede gudstjenester om året blev da besøgt af i gennemsnit 80-90, men de dansksprogede havde 2-300 deltagere.³ Kort efter krigsudbruddet i 1914 kom hovedpastor Treplin (1904-16) sprogligt i knibe. I en prædiken havde han, der kom fra Mecklenburg, udtalt, at »tyskerne er et storsnudet folk«, idet han ønskede at revse den overmodige patriotisme. En tysksindet fra Stollig meldte det passerede til myndighederne, men præsten slap for videre tiltale, efter at

Sognepræster:

<i>Otto Lützen</i>	1864
<i>Julius Mumsen</i>	1864-96
<i>Peter Jensen</i>	1896-1904
<i>Heinrich Treplin</i>	1904-16
<i>Chr. Hoeck</i>	1916-21
<i>Fr. Nørballe</i>	1921-35
<i>Hans Jac. Hansen</i>	1935-59
<i>Theodor Kühn</i>	1960-78

Andenpræster:

<i>Julius Mumsen</i>	1864
<i>Chr. Aug. Lassen</i>	1871-75
<i>Chr. N. Jessen</i>	1876-80
<i>Hans Cl. Fischer</i>	1881-94
<i>Karl H. Andresen</i>	1895-1907
<i>Theodor Tiedje</i>	1907-09
<i>Andr. Chr. Popp</i>	1910-15
<i>Hans Jac. Hansen</i>	1924-35
<i>Oscar M. Bilde</i>	1936-47
<i>Theodor Kühn</i>	1948-60

Pastor Treplin var en af sognets mest farverige præster. Han huskes således for sin fartglæde, han havde både bil og motorcykel før 1914. Her er han dog steget til hest som feltpræst under den 1. verdenskrig. Fot. i Lokalhistorisk samling, Løjt.

degn Todsén havde undskyldt ham med hans manglende kendskab til det danske sprog.⁴

Alle præster i den tyske tid var uddannet på tyske universiteter, især i Kiel, og de var så vidt vides alle tysksindede, med undtagelse af Hans Fischer (andenpræst 1881-94), der var dansksindet, men som embedsmand måtte han naturligvis holde en lav profil. I 1920 medførte statskiftet endnu engang, at en ny præst kom på prædikestolen. Pastor Hoec havde svært ved at bestemme sig med hensyn til forbliven eller bortrejse, men da dele af menigheden udtalte sig mod hans fortsættelse som sognepræst, drog han sydpå. Han afløstes af Frederik Nørballe (1921-35), der havde kald ved Århus. Men da det blev muligt, foretrak han et embede i hjemstavnen, hvorfra hans far i den tyske tid var blevet udvist af myndighederne. Som de andre danske præster var pastor Nørballe uddannet på Københavns Universitet.⁵

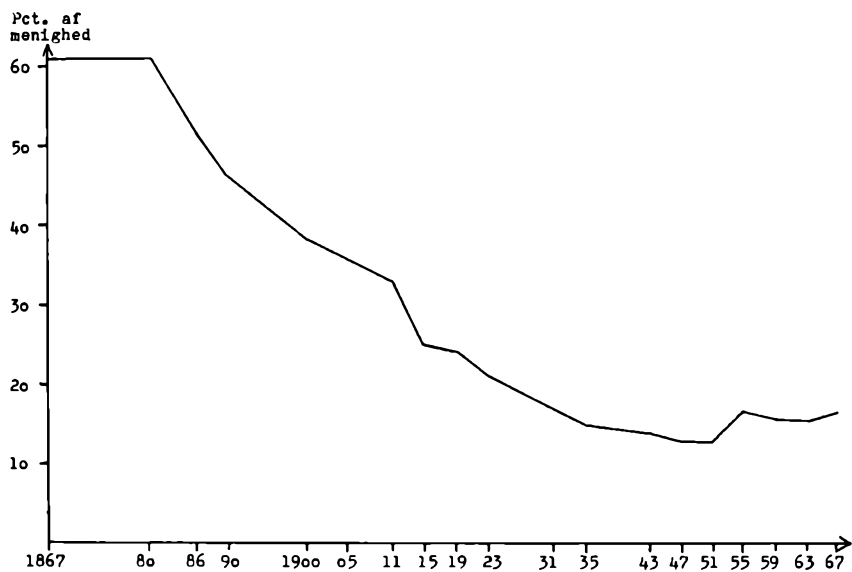
Kirken og befolkningen

Omkring 1870 havde kirken og gudstjenesten endnu en meget stor betydning for Løjt sogns befolkning. I 1874 skrev pastor Mumsen om kirkegangen: »Hvad det kirkelige liv i menigheden angår, så er dette allerede kendetegnet ved den flittige deltagelse i den offentlige gudstjeneste ...«. Men ti år senere kunne en vis tilbagegang i kirkebesøget mærkes. Kirke-

forstanderskabet, der var datidens menighedsråd, udtalte i 1880: »Kirkeforstanderskabet er af den formening, at det var ønskeligt, om kirkebesøget var bedre ...«, hvortil præsten søjede: »Skal kirkebesøget forøges, ville det være godt, om kirkeforstanderskabet ville gå foran med et godt eksempel, nogle går næsten ikke i kirke«. Også i beretningen fra 1881 og 1882 blev tilbagegangen konstateret.⁶

Årsagen kan være, at den populære prædikant, pastor Lassen havde forladt diakonembedet i 1875.⁷ Men tilbagegangen kan også skyldes, at en langtidstendens til faldende interesse for kirken var begyndt at gøre sig gældende – den *verdsliggørelse* eller sekularisering, som stadig foregår i vor tid.

Figur 17. Altergangen 1867-1967.

Kilder: Nedergaard: Dansk præste- og sognehistoric, X, s. 360. LA, Aab ProArk, synodalsager 1879-1917. P. Nedergaard (red.): Kirkelig Håndbog 1923-67.

Figur 17 viser, hvor mange procent altergængerne udgjorde af menigheden ned gennem tiden. Fra omkring 1880 begyndte et kraftigt fald, som fortsatte frem til omkring 1950. Den lille stigning i altergangen 1951-67 afspejler imidlertid ikke en større kirkelighed, for efter 1950 var kirkebesøget faldet så meget, at kun 2% af menigheden kom i kirken. Tidligere havde kirkegangsprocenten været højere, den lå før 1920 på 7-8 og efter Genforeningen på omkring 5%. Når det i 1960-erne hed: »Meget be-

skedne forhold, mange ukirkelige«, var det altså en korrekt karakteristik af menigheden.⁸

Kirke- og altergang lå gennem hele perioden lavere end i Aabenraa provstis andre landsogne. Det hang måske sammen med de særlige sociale forhold på halvøen med den store arbejderbefolkning. I 1909 skrev pastor Treplin om dets betydning for kirken: »Bønderne låner ikke deres heste og vogne ud til småfolkens landbrugsarbejde på hverdage, og derfor arbejder mange af daglejerne og arbejderne på deres jordlodder om søndagen«. Kom folk fra dette sociale lag i kirken, kunne man til gengæld være sikker på, at det skete af overbevisning. Derimod kom mange af gårdejerne blot, fordi deres standsfæller forventede det, skrev præsten.⁹ Men til en forklaring af kirkelighedens tilbagegang rækker dette ikke, for søndagsarbejdet blev netop sjældnere i takt med levevilkårsforbedringerne. I stedet må man fremhæve opløsningstendenserne i det gamle landbrugssamfund. De betød, at en stadig større del af befolkningen mistede den direkte kontakt med naturens rytme og luner, som af mange anses for en vigtig kilde til religiøsitet. Men alligevel blev langt den største del af befolkningen også i Løjt sogn stående i folkekirken.

Sekter og kirkelige retninger

Opløsningen af den gamle traditionelle kirkelighed betød på ingen måde, at religiøst liv og religiøse følelser forsvandt fra Løjt sogn. Både inden for og uden for sognekirken fandtes en personlig og dybfølt religiøsitet. Her kan først nævnes den såkaldte darbyistiske sekt, der havde tilhængere i sognet omkring 1868. Sekten vendte sig imod enhver kirkeorganisation og talte for en »dagligstuekristendom«. Den var fundamentalistisk, det vil sige stærkt bibeltro, og vendte helt ryggen til den verdslige verden. Tilhængerne grupperede sig omkring den pensionerede degn og lærer Paul Nissen, og i juni 1868 udmeldte denne sig sammen med seks tilhængere af sognekirken, for at »udgøre en forsamling, eller menighed, der som »brødre i Jesu« er et lem på det legeme hvorpå Jesus Kristus er hovedet. Denne vor forsamling eller menighed har vi grundlagt ifølge vor Herres og Frelsers Jesu Kristi ord: Matthæus 18,29«. Det nævnte skriftsted lyder: »Thi hvor to eller tre er forsamlede om mit navn, dér er jeg til stede midt iblandt dem«.¹⁰

Darbyismen fik ikke flere tilhængere, selv om Nissen forsøgte en missionsvirksomhed, blandt andet spurgte han fattigkollegiet om lov til at holde gudstjeneste i fattighuset.¹¹ I løbet af et år eller to forsvandt sekten helt, efterhånden som tilhængerne døde eller udvandrede. Mere varig betydning fik derimod de to kirkelige retninger grundtvigianismen og

Indre Mission, selv om Løjt sogn på den anden side aldrig blev noget center for vækkelserne.

I Løjt sogn fik de grundtvigske ideer tilslutning hos Falle Lildholdt, Fasbro. Hans dagbog fra 1877-78 viser, at han, der da var 20 år gammel, var en flittig deltager i sognekirkens gudstjenester. Dagbogen har fyldige referater af andenpræst Jessens prædikener. Men søndag den 7. april 1878 havde Falle Lildholdt holdt sig hjemme, og i dagbogen gav han følgende udtryk for sine religiøse anfægtelser: »Har ikke holdt søndagen som en kristen, aldeles ikke. Har før bedt om Guds hjælp til at kunne holde den hellig, men har ikke selv villet. Det går tilbage med dig, er hver dag helt utilfreds med alting, er næsten bange for at komme til Gud. Kan du blive salig, vil det ikke altid som nu kun være og blive et kort tilløb og så igen alt ved det gamle. Al den synd og slethed har helt bragt mig fra Gud. O, at jeg dog kunne vende om igen, før det er for silde, før synden har slået for dybe rødder hos mig, så er det endnu værre d.v.s. tungere for dig at komme til Gud, at tro på Frelseren. O, kunne jeg dog nu igen komme til min Gud, min Fader, at jeg dog atter kunne gennemstrømmes af den salige følelse af himmelsk fred. O, hjælp det fortabte får, jeg plages ilde af djævelen. O, Herre, virk i mig den tro, som er virksom ved kærligheden. Kærligheden til Dig, til Frelseren Jesus«. ¹²

I disse optegnelser, der viser os Falle Lildholdt som en dybt alvorlig og religiøs person, er det ikke grundtvigske, men pietistiske toner, som anslås. Bønnen om omvendelsen fra det syndige jordeliv til den sande tro viser det klart. Men i vinteren 1884-85 kom den unge Lildholdt på Testrup højskole ved Århus. De bevarede hæfter med optegnelser fra forstander Nørregårds foredrag viser, at han var en meget modtagelig tilhører, og på højskolen tilsluttede han sig det grundtvigske kristendoms- og folkesyn. Kort efter hjemkomsten forsøgte han som nævnt at danne en kreds af unge fra Nørby, Skadesgård og Fasbro, der skulle samles om oplæsning, sang m.v. Det oplysende skulle forenes med det selskabelige og underholdende, det sidste dog ikke i større mål, end at der kun skulle nydes et glas øl eller grog til smørebrødet. ¹³

Falle Lildholdt sluttede sig ikke straks til de grundtvigske frimenigheder, men blev stående i sognekirken og var i 1890-erne menighedsrepræsentant. Men i 1898 ægtede han en datter af Mads Jensen i Jegerup, som var fremtrædende i frimenighedsbevægelsen, og vielsen blev forrettet af en frimenighedspræst i brudens hjem. Pastor Jensen afsatte derfor Lildholdt som menighedsrepræsentant, og dennes protester var frugtesløse. Det var antagelig medvirkende til, at Lildholdt sluttede sig til den nye frimenighed i Aabenraa, der var dannet i 1900. Lildholdtfamilien fik efterhånden følgeskab af 2-3 andre familier, men man undervurderede nok den grundt-

vigske retnings indflydelse i Løjt sogn, hvis man kun ser på antallet af frimenighedsmedlemmer. Adskillige, og her først og fremmest de, der havde været på dansk højskole, sluttede sig til de grundtvigske ideer, men blev i sognekirken.¹⁴

Uden tvivl fik Indre Mission en større tilslutning. Første gang Indre Mission mærkedes i Løjt sogn var i 1882, da der holdtes en missionsfest med blandt andet pastor Tonnesen som taler ved siden af sognets egne præster. Tonnesen var indtil 1920 førstemanden i nordslesvigsk Indre Mission. I 1887 berettes om mange gaver til Nordslesvigsk Missionsforening, og i 1888 og 1889 igen om missionsommerfester. Det var dog sikkert først omkring århundredskiftet, at bevægelsen for alvor tog fart. I 1898 holdtes således i sognet en todagesmissionsfest i september under ledelse af pastor Clausen fra Dybbøl, og i 1901 meldes om ikke færre end 7 religiøse møder.¹⁵

I 1903 lykkedes det at få rejst et missionshus, der kunne indvies den 23.

Indre Mission stod stærkt i Løjt sogn mellem århundredskiftet og den første verdenskrig. I 1903 blev der opført et missionshus, hvis indre ses på billedet. Personerne er de to »søstre« Cathrine og Hermine samt fru Iversen. Fot. fra 1905 i Lokalthistorisk samling, Løjt.

oktober. Den stærkt indremissionske diakon Karl H. Andresen stod som køber af grunden.¹⁶ I det hele taget fik Indre Mission god støtte hos præsterne, også af sognepræst Jensen (1896-1904): »Pastor Jensen har i den korte tid, han stod i Guds Riges arbejde, ikke så få gange prædiket på missionsmøderne trindt omkring i vort land. Herhjemme begyndte han snart efter sin omvendelse i stilhed at samle folk om Guds levende ord ...«, skrev pastor Andresen om ham.¹⁷

Også efterfølgerne pastor Treplin og kompastor Popp var positive over for Indre Mission. Sidstnævnte erindrede i 1962 følgende om sin tid i Løjt 1910-15: »Der var åndelig liv i sognet, vakt ved den nordslesvigske Indre Mission. Samfundet var talmæssigt set ikke så stort, men der var lødighed over det. Ledelsen af samfundet i Løjt kirkeby blev mig overdraget, og dér fik jeg mine bedste timer i arbejdet, der fulgte med til åndelig uddybelse og berigelse ... De nationale forskelle greb på ingen måde forstyrrende ind i det kirkelige liv. Dér var kirken og dens budskab det overordnede, ligesom for samfundet kristenlivet og vidnesbyrdet var nr. 1. Krisen i den nordslesvigske Indre Mission, der jo både var nationalt og teologisk betinget, bragte kun forbigående forstyrrelse i det forhold, selv om den naturligvis, da den stod på, voldte en del sjælenød. – I det hele taget blev der arbejdet i sognet, og Herren gav sin velsignelse til arbejdet.«¹⁸

Krisen, pastor Popp omtalte, førte i 1912 til en spaltning, hvor flertallet, heriblandt Popp, fulgte Tonnesen, mens et mindretal skilte sig ud som »Det gamle budskabs Indre Mission«. Splittelsen skyldtes tildels, at man ikke i længden kunne forblive nationalpolitisk neutral. Pastor Tonnesens fløj arbejdede tæt sammen med dansk Indre Mission.

Årene mellem 1900 og 1914 var uden tvivl Indre Missions bedste i Løjt sogn. Efter 1920 begyndte det at gå jævnt tilbage. Præsterne var ellers gennemgående fortsat positive over for Indre Mission, således Nørballe og senere Kühl, der skønt højkirkelig var formand for Indre Missions Samfund og missionshuset. Derimod var pastor Hansen, der fra 1930-erne sluttede sig til Tidehvervsbevægelsen, fjendtligt indstillet, således advarede han sine konfirmander mod Indre Mission. I 1940-erne blev modsætningerne dog mildnet, og i 1947 kunne han skrive: »Tidligere skarp Indre Mission, nu mildnet, nu mest Kirkelig Centrumspræg«. Det tyder på, at bevægelsen var blevet »udvandet«, og i midten af 1960-erne gik livet i Indre Missions Samfund da også i stå, og missionshuset blev opgivet.¹⁹

Ikke alene sognekirkens, men også de kirkelige retningers betydning for det åndelige liv i Løjt sogn blev således mindre med tiden.

*Sognepræst Hans Jacob Hansen.
Gengivet efter H. Hejselbjerg Paulsen,
Den nordslesvigske Kirke, 1948.*

Skolevæsnet

Skoler i Løjt sogn 1864-1970

I 1869 blev der foretaget en opgørelse over det offentlige skolevæsen i Løjt sogn. Der fandtes offentlige skoler i Løjt Kirkeby, Barsmark og Skovby samt på Barsø. Skolen i Kirkeby var den største, børnene var her delt i tre klasser: den øverste, den mellemste og elementarklassen for de mindste elever. Den bestod af to skolebygninger, der foruden tre klasseværelser rummede bolig til de tre lærere.¹ Det samlede børnetal i skolen i Kirkeby var 202. Pastor Mumsen, der havde tilsynet med sognets skoler, foreslog derfor, at der oprettedes en fjerde klasse og ansattes en lærer til. Det skete først i 1876, hvor også en tilbygning blev opført.²

Sognets næststørste skole i 1869 var Skovby skole. Her var børnene delt i to klasser, og der var ansat en førstelærer og en andenlærer. Børnetallet var 108. Derefter fulgte Barsmark skole, hvor der kun var én klasse og én lærer; men i 1870-erne blev der oprettet en ny klasse og en andenlærer ansat.³ I 1869 var der 73 elever i Barsmark skole. Den mindste skole fandtes på Barsø, her underviste en lærer kun 12 børn. Forholdene var her ret primitive, idet læreren kun havde et værelse på skolen og gik på omgangskost hos forældrene.

Det offentlige skolevæsen bestod i 1869 altså af fire skoler med til sammen syv lærere, der underviste 495 børn i syv klasser. Men hertil kom et privat skolevæsen, som ikke er så klart belyst i kilderne. I Bodum og Kirkeby eksisterede på samme tid såkaldte vinkel- eller biskoler med i alt

Løjt Kirkeby skole nyopførtes fra grunden i 1915. Fot. i Lokalthistorisk samling, Løjt.

33 børn. Herom indberettede pastor Mumsen: »Således er der i Bodum en meget godt ledet biskole; fordi de små ikke så godt formår at overvinde den lange skolevej [til Kirkeby] er skolen meget godt besøgt om vinteren. Også i Kirkeby er der en ret godt ledet biskole for mindre børn, i hvilken der bliver tildelt elementarundervisning (desuden er der tillige to fruentimmer, som underviser enkelte mindre børn)«. På trods af de anerkendende ord mente præsten, at det ville være bedre, om biskolerne ikke fandtes.⁴ Myndighederne så ikke med milde øjne på skoler, som de ikke kunne øve direkte kontrol over.

Blandt andet derfor blev der i 1870 bygget en ny offentlig distriktsskole i Bodum, i 1874 var her en enelærer med 70 børn i klassen.⁵ Privatskolen i Kirkeby bestod stadig i 1872, men gik senere ind. Dens leder var den ikke-læreruddannede Cecilie Iversen, der i første række underviste børn i den ikke-skolepligtige alder.⁶

Med opførelsen af Bodum skole var der skabt nogle rammer, der næsten ikke blev ændret i den tyske tid. 1908-09 omfattede det offentlige skolevæsen i Løjt sogn:⁷

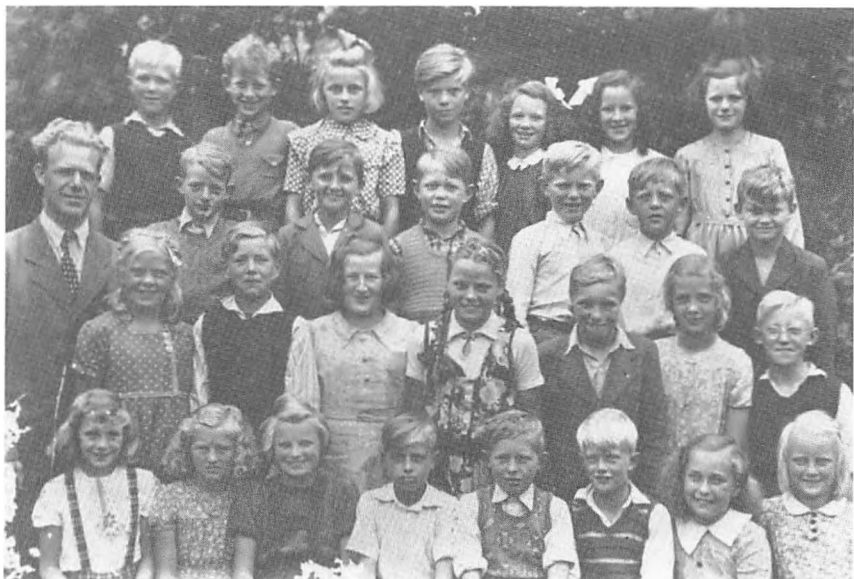
Barsmark skole	2 lærere	2 klasser	77 elever
Barsø skole	1 lærer	1 klasse	6 elever
Bodum skole	1 lærer	1 klasse	45 elever
Løjt Kirkeby skole	4 lærere	4 klasser	241 elever
Skovby skole	2 lærere	2 klasser	97 elever
	10 lærere	10 klasser	466 elever

I sammenligning med 1869 var der nu flere lærere til færre børn og en større opdeling i klasser, hvilket gav en bedre undervisning med mere tid til de enkelte elever. Blandt de ti lærere var der i øvrigt to lærerinder. Nogle løsere ansatte håndarbejds lærerinder indgår ikke i oversigten.

Efter Genforeningen skete der ikke umiddelbart de store ændringer på skolerne i Barsmark, Skovby og på Barsø. Bodum skole blev i 1925 udbygget med en klasse, men havde stadig kun én lærer. I Kirkeby var der derimod til stadighed tale om udvidelser. Her var der i 1925 syv lærere: overlæreren, tre lærere, to lærerinder og en timelærer. Skolen, der havde realklasse, var *købstadsordnet*, det vil sige, at der til hver årgang svarede en klasse, så undervisningen bedre kunne tilpasses til elevernes alderstrin. Det var ikke almindeligt, at skoler i landdistrikterne var købstadsordnede.

De øvrige skoler var landsbyordnede, med flere årgange samlet i samme klasse, og på disse skoler var der ingen udvikling. I slutningen af 1940-erne fik Bodum skole en andenlærer, men i 1960-erne gik det stærkt tilbage

Klassekvotienter før og nu: 4. klasse i Løjt skole 1904-05 (t.v. lærerinde frk. Holgersen) og 4. klasse sammesteds 1947 (lærer P. E. Skipper). Vær opmærksom på, at 4. klasse i den tyske skole svarede til de yngste børn, mens den i 1947 udgjordes af 4. årgang. Fot. i Lokalthistorisk samling, Løjt.

for de små skoler, hvad nedenstående figur 18 over børnetallet viser. Det hang især sammen med, at de større børn kom til skolen i Kirkeby. Den 1. august 1968 blev Barsø skole nedlagt, og i 1970-erne kom turen til Bodum, Barsmark og Skovby.

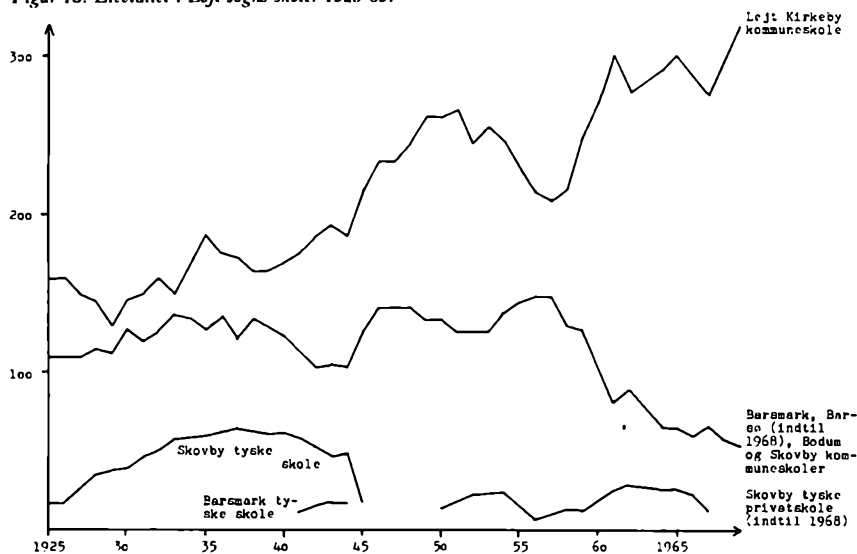
Løjt Kirkeby skole fik derimod status som centralskole. I 1945 var der her ni klasser, heraf to realklasser, og ni lærere. I 1969 var skolen betydelig

større, som det fremgår af følgende oversigt over det offentlige skolevæsen i sognet dette år:⁸

Barsmark skole	1 lærer	2 klasser	10 elever
Bodum skole	1 lærer	2 klasser	18 elever
Løjt Kirkeby skole	16 lærere	16 klasser	319 elever
Skovby skole	1 lærer	2 klasser	25 elever
	19 lærere	22 klasser	372 elever

Lærerne i de små skoler var småbørnslærerinder. Sammenlignet med både 1869 og 1908-09 var der tale om en kraftig forøgelse af lærerstab og klasseopdeling, mens børnetallet var reduceret med omkring 100. Hvor der i 1869 var 71 børn pr. lærer, var der 1908-09 47 børn pr. lærer, og i 1969 kun 20. At det var en udvikling, som kostede penge, ses af figur 11 på side 286.

Figur 18. Elevtallet i Løjt sogns skoler 1925-69.

Kilde: Trykte årsberetninger fra Aabenraa amts skoledirektion 1925-69.

Figur 18 viser også udviklingen i elevtallet i de tyske privatskoler. Modsat den preussiske stat tillod og støttede den danske efter 1920 oprettelsen af mindretalsskoler på privatbasis. Som nævnt blev der allerede i 1924 oprettet en sådan i Skovby, og i 1930 blev den udvidet med en klasse og en lærer. Under besættelsen blev der i 1941 dannet yderligere en tysk privatskole i Barsmark. Imidlertid blev i 1946 begge skoler beslaglagt i henhold til loven om konfiskation af tysk og japansk ejendom. Først i 1949 kunne

Degn og førstelærer Chr. Todsens, f. 1853 i Felsted sogn, lærer i Løjt sogn 1876-77 og 1888-1920, var hjemmetyskhedens ledende skikkelse i Løjt sogn fra århundredskiftet. I 1920 trådte han tilbage som lærer, men blev i stedet sparekassedirektør. Han døde i 1935. Fot. efter Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1936, s. 92.

skolen i Skovby tilbagekøbes af mindretallet, og den genåbnede i april 1950 med et betydeligt mindre elevtal og én lærerinde. I 1968 blev skolen nedlagt og indrettet til tysk børnehave.⁹

Folkeskolens fortyskning

Som for præsterne fik også for lærerne den statspolitiske forandring i 1864 konsekvenser. Degn Mørch blev afskediget og udvist, og Chr. Erichsen, ligeledes i Kirkeby, blev fjernet fra embedet i 1867, da han nægtede at aflægge eden til den preussiske konge. Men så vidt vides fortsatte alle de øvrige lærere: Søren Sørensen i Løjt Kirkeby, Jep Asmussen på Barsø, H.J. Petersen i Skovby, og Tøndering i Barsmark, der var tidligere soldat i den slesvig-holstenske hær under Treårskrigen.¹⁰

I den tyske tid fra 1864 til 1914 kom i alt 72 lærere til at virke ved skolerne i Løjt sogn. Ligesom præsterne var størstedelen født i landsdelen, nemlig 48. 12 var født i Sydslesvig, heraf flere i det danske sprogområde. 6 kom fra Holsten eller Tyskland syd for Elben, en enkelt var født i Danmark, og en anden var kommet til verden på et Aabenraaskib på Kinakysten. 4 læreres fødested er ukendt. Også uddannelsesmæssigt var det nordslesvigiske islæt stærkt. 34 var uddannet på Tønder seminarium, 10 på Haderslev og 7 på lærerindeseminarieret i Augustenborg. 5 havde taget eksamen på danske seminarier og 8 på sydslesvigiske, holstenske eller tyske seminarier. Og endelig var 5 autodidakter, altså uden autoriseret skolelæreruddannelse, men godkendt til lærergerning efter eksamination ved provsten eller fra 1876 kredsskoleinspektøren. For 3 lærere savnes oplysninger om uddannelsesforhold.¹¹

Af lærerne i den tyske tid er degn Todsens tidligere nævnt som en fremtrædende personlighed i den hjemmetyske bevægelse. Han var andenlærer i Barsmark 1876-77 og fra 1888 til 1920 degn og førstelærer i Kirkeby. En anden lærer, som fik en lang virketid, var Heinrich F.C. Dannheiser, der var andenlærer i Barsmark gennem 30 år fra 1883 til 1912. Ved afskeden var kredsskoleinspektøren kommet til stede for at overrække Dannheiser »Den Hohenzollernske husordens ørn«. Det forhindrede ham ikke i senere samme år at yde et større bidrag til den danske forsamlingshusindsamling, og ved sin død i 1914 blev han i »Hejmdal« karakteriseret som en god dansk mand.¹²

Ellers måtte lærerne undgå at markere sig i nationalpolitisk henseende, såfremt de var kritisk indstillet over for det preussiske styre. Myndighederne førte sindelagskontrol med offentlig ansatte, ikke alene med dansk-sindede, men også med socialdemokrater. I 1906 mente amtsforstander Knudsgaard således, at Anne Hansen i Barsmark ville være uegnet som

håndarbejds lærerinde, fordi »ægtemanden er en af de største socialister vi har her«. ¹³

De preussiske skolemyndigheder gjorde ikke straks efter 1864 undervisningen i tysk sprog obligatorisk, men overlod det til de lokale skoleforstanderskaber at sætte tyskundervisning på skemaet, hvis skoleinteressenterne, altså forældrene, ønskede det. Og det gjorde forældrene i Løjt sogn. I 1868 anmodede et flertal af skoleinteressenterne i Barsmark således om, at tysk fik en mere fremtrædende plads i undervisningen; og i 1870 meldes der endvidere om tysktimer i Bodum 6 gange om ugen, og i Løjt Kirkeby. Kvaliteten af tyskundervisningen blev gennemgående betegnet som god med undtagelse af elementarklassen i Kirkeby. Lærer Sørensen havde ikke forsøgt at forbedre sine tyskkundskaber. »Jeg tror at må bemærke dette i visitatsberetningen, idet undervisning i tysk sprog jo nu bliver obligatorisk«, skrev præsten; det skete da også i 1871, omend i første omgang i ret begrænset omfang med seks timer ugentlig fra og med det tredje skoleår. ¹⁴

Skoleinteressenterne i Skovby ønskede imidlertid at gå videre, og ifølge kredsskoleinspektør Petersen ansøgte »den overvejende majoritet« i 1876 om, at tysk ikke alene skulle være et fag, men også det sprog, som undervisningen blev givet i. Andragendet blev fulgt, og kun i religion og to ugentlige timer i læsning samt skrivning skulle dansk vedblivende benyttes – resten foregik på tysk. ¹⁵ Ordningen i Skovby gik dermed også videre end den næste forordning, som myndighederne udsendte om skolesproget i 1878. Tysk blev herefter indført som fag også på det første trin, og det blev undervisningssproget på 2. og 3. trin i henholdsvis tre og fem timer om ugen samt af militære hensyn også i drengenes gymnastiktimer. Tysk var nu undervisningssprog i omtrent halvdelen af timerne. Skolevæsenet var blevet tosproget.

Men i Løjt Kirkeby blev der i 1883 gjort forsøg på at gøre skolen helt tysksproget. Regeringens afdeling for kirke- og skolevæsen i Slesvig anbefalede en ordning svarende til den i Skovby, men man så helst, at der fremkom et lokalt ønske om det, før ændringen blev foretaget. »Vi tror ganske vist at være godt underrettet, når vi antager, at et flertal i tilfælde af en afstemning vil udtale sig mod udvidelsen af politiske grunde, hvorfor også en afstemning og lignende offentlige forhandlinger ubetinget må undgås. Vi vil imidlertid, hvis der over for os fra en del af skoleinteressenternes side udtales et sådant ønske, ikke tage i betænkning at beskrive den i § 6 i instruksen af 9. maj 1878 for sådanne tilfælde anviste vej«. Denne paragraf bestemte, at tysk kunne indføres som eneste undervisningssprog (undtagen i religion), hvis skoleinteressenternes flertal ønskede det, eller overpræsidenten anordnede det. ¹⁶

virkningerne af den rent tyske undervisning ved at uddele danske skolebøger til nogle af børnene. Lærer Thomsen i Barsmark opdagede i november-december 1891, at flere havde danske bøger med stemplet »Gave fra Foreningen til Modersmålets Bevarelse i Nordslesvig«. I alt 17 eksemplarer blev opdaget, konfiskeret og givet tilbage med en skarp advarsel af læreren.²² De danske bøger skulle være forældrene et hjælpemiddel i deres hjemmeundervisning af børnene i dansk sprog og historie efter skoletid. Danske privatskoler tillod myndighederne ikke, og som tidligere nævnt var det kun en lille del af børnene og de unge, som kunne komme på dansk efter- eller højskole efter deres skolepligts ophør.²³

Skolesproget var ikke det eneste felt, som myndighederne inddrog i deres forsøg på at fortyske den opvoksede generation. Gennem en intensiv dyrkning af den tyske kejser og det tyske riges militærmagt, regnede man med at kunne indgyde børnene en stærk tysk nationalfølelse. »I historieundervisningen må særlig også den nyeste historie komme til sin ret«, hed det i kredsskoleinspektør Mosehuus' cirkulære fra 1890, »vores kejser- og kongehus og dets mest fremtrædende personer må være alle børn på mellem- og øverste trin bekendt. De vigtigste årstal og datoer for store begivenheder må fast indpræges. Ved behandlingen af felttog o.s.v. skal kort benyttes«. ²⁴

Historien var altså først og fremmest kejsere, konger og krige, og i det hele taget havde militæret, ikke mindst flåden, en fremtrædende plads i undervisningen. Ved kejser Wilhelm 2.'s 25-års regeringsjubilæum i 1913 gik turen således til Dybbøl. Herom skrev lærer Ankersen i Barsmark i skolekrøniken: »Om morgenen kl. 4 kørte 6 fuldt besatte vogne til Skibbroen i Aabenraa. Før damperen nåede Sønderborg, jubledede børnene over de mange krigsskibe, som havde alle flag oppe. Straks efter ankomsten satte et af mange hundrede elever og ungdomsværnene fra Sønderborg og Augustenborg bestående festoptog sig i bevægelse mod Dybbøl banke. Vore klasser sluttede sig til toget og deltog i festen ved Dybbølmindesmærket«. Senere overværede børnene en militærparade, og der blev aflagt besøg på marinstationen og på et krigsskib.²⁵

Kejseren blev også fejret årligt på sin fødselsdag den 27. januar, men i 1914 var der i Løjt Kirkeby skole et efterspil til festligheden. Der opstod nemlig et skælderier mellem dansk- og tysksindede børn på skolepladsen, hvor gdr. Eduard Elbergs 12-årige søn Lorenz skulle have banket de børn, der havde hjulpet til ved udsmykningen af klasseværelserne til festdagen. Degn Todsen var ret opbragt, men sagen blev forsøgt dæmpet ned af pastor Popp, der til kredsskoleinspektøren skrev: »Det drejer sig åbenbart om et betydningsløst drilleri, som de alle dage kan forekomme. Og når børn kives om dansk og tysk, så hader de ikke af den grund hinanden ret

længe, hvad enhver med landsdelen bekendt ved. At der af drilleriet er blevet et slagsmål, har efter min mening kun lidt at betyde, når man tænker på, hvor gerne drenge ryger i totterne på hinanden«. ²⁶

Skolens hverdag

Episoden viser, at den nationale spænding lå under overfladen også hos børnene, men i skolens hverdag havde den vel ikke så stor betydning. På Barsø var hverdagen i den enklasede skole omkring 1870 bygget op efter dette skoleskema: ²⁷

	Mandag	Tirsdag	Onsdag	Torsdag	Freitag	Lørdag
9-10	religion efter katekismus	bibelhistorie	bibelforklaring	religion efter katekismus	bibelhistorie	søndagsteksten
10-11	skriftlig oversættelse fra tysk til dansk	skriftlig oversættelse fra dansk til tysk	tysk læsning	skriftlig oversættelse fra tysk til dansk	skriftlig oversættelse fra dansk til tysk	tysk læsning
11-12	tavleregning	hovedregning	tavleregning	hovedregning	tavleregning	hovedregning
1-2	skrivning	diktat	skrivning	diktat	skrivning	diktat
2-3	geografi	historie	geografi	tysk	historie	fri
3-4	dansk sproglære	geografi	tysk sproglære	geografi	dansk	fri

Skolen blev åbnet og afsluttet med bøn og sang. Mellem 12 og 13 havde lærer og børn middagspause. Man bemærker religionsundervisningens store vægt med 6 egentlige timer. Fra 1915 kendes en normaltimeplan for den enklasede skole, hvor der var kommet følgende nye fag med: tegning, sang, gymnastik og håndarbejde. Derimod var timetallet for religion og regning reduceret, og dansk var faldet helt ud. ²⁸

Selv om skoleplanen fra 1915 gjaldt for den enklasede skole, var der dog en niveauopdeling i tre trin. Læreren kunne undervise to trin ad gangen, mens det tredje udøvede selvvirksomhed. Det samme gjaldt naturligvis omkring 1870, heller ikke da blev alle børn i samme klasse undervist i det samme stof på tværs af aldersgrupperne.

Den pædagogiske metode var i vid udstrækning udenadslæren, dens betydning var dog aftagende. I 1867 beskrev førstelærer Clasen i Kirkeby, der var en af sognets dygtigste lærere, ²⁹ sin metode således: »Med hensyn til vigtigheden af, at hver times undervisning fører til et bestemt praktisk resultat, har jeg i det sidste år ladet børnene optegne hver times pensum, fattet i korte, bestemte sætninger, som var at lære udenad og at gentage i

næste time. Fra tid til anden, ved et passende afsnit, gennemgik vi disse diktater så ofte, indtil de blev til fast ejendom«. ³⁰

Der kunne imidlertid komme uorden i dette mønster, hvis eleverne forsømte for eget af undervisningen. Her tænkes ikke så meget på sygdom og pjækkeri, men på de dispensationer, som det var muligt for forældrene at opnå fra deres børns skolepligt. I 1869 havde over halvdelen af børnene i Løjt Kirkeby skole således dispensation fra undervisningen $\frac{1}{2}$ eller 1 dag om ugen i sommerhalvåret. Ifølge præsten skyldtes det, at byens mange fattige daglejerfamilier ikke kunne undvære børnenes arbejdskraft. ³¹ Da daglejer Jens Kielsen fra Kirkeby bad om dispensation for sin 12-årige søn Georg, der skulle tjene i Rise sogn, skete det da også med følgende motivering: »Jeg tillader mig at tilføje, at jeg foruden nævnte barn har yderligere tre at ernære, nemlig respektive i alderen 2, 6 og 14 år, og det vil ikke være mig muligt at ernære familien til vinter, hvis denne min ansøgning afslås«. ³² Ansøgningen var vist ikke skrevet af ham selv.

Dispensationernes omfang og hyppighed blev reduceret, efterhånden som de sociale kår blev bedre. Men under den første verdenskrig blev undervisningen stærkt forstyrret. I begyndelsen var det de tyske sejre, der gav en del fridage, men efterhånden mærkedes det, at mange af lærerne var indkaldt og undervisningen overtaget af i forvejen travle kolleger, pensionerede lærere eller tidligere, nu gifte lærerinder. Hertil kom, at børnene blev brugt til at forbedre forsyningssituationen ved at lade dem foretage indsamlinger af alle mulige mangelvarer som gummi, metaller, tøj, bær og frugter, løvhø med videre. ³³

Fra national indoktrinering til international forståelse

I 1920 valgte alle lærere på nær to at drage sydpå. Todsens blev sparekassebogholder, og den i Dyrhave fødte Anna M. Madsen fortsatte som lærerinde på skolen i Skovby indtil 1945. Efter Genforeningen var så godt som alle lærere født og uddannet i Danmark nord for Kongeåen. Foruden Anna Madsen var kun førstelæreren i Skovby, Jens Andersen Jensen (lærer her 1920-61), tyskuddannet. ³⁴

Blandt de mange nye danske lærere kan her nævnes to, førstelærer Oluf Hansen og lærerinde Katrine Maltbæk, der begge var lærere på Løjt Kirkeby skole fra 1920 og til henholdsvis 1950 og 1959. Frk. Maltbæk erindrer fra sin første tid i sognet: »Sammen med frøken Due og Folmer Hansen kom jeg til Løjt d. 1. juli 1920 og begyndte dagen efter i skolen. Der var 220 børn i 7 klasser med 5 lærerkræfter. Vi var alle unge og havde mod på og lyst til at gå i gang med en frejdig og lærevillig børneflokk,

Førstelærer Oluf Hansen fik stor indflydelse på skolevæsenets udvikling i sognet. Fot. i Løjt. lokalhist. saml.

Johanne Jensen Due (1866-1947) var lærer ved skolen i Kirkeby fra 1920 til sin død. Fot. efter Det gl. Løjt 9, s. 100.

bibringe dem kundskaber og prøve at give dem mod til at tage fat, så de kunne blive dygtige og frie borgere i det samfund, de senere skulle være med til at bygge op. Hvor var de glade ved at synge danske sange, høre bibelhistorie, læse, skrive og regne o.m.a., alt var nyt for dem, som før havde gået i den stramme tyske skole«. ³⁵ Oluf Hansen, der blev meget afholdt af eleverne, var forfatter af flere lærebøger og en ofte brugt foredragsholder i skolekredse. ³⁶

Skolesproget blev selvfølgelig straks efter Genforeningen dansk, selv om undervisning i tysk også fandt sted. Fagenes vægt i undervisningen de syv første skoleår fremgår af undervisningsplanerne fra Løjt Kirkeby skole fra 1947 og 1961:

Tabel 11. Fagene i Løjt Kirkeby skole 1947 og 1961.

Fag	1947						1961							
	1.	2.	3.	4.	5.	1.m.	2.m.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Religion	2	2	2	2	3	3	3	1	1	2	2	2	2	1
Dansk, skrivning	11	11	9	9	9	8	8	10	12	10	10	10	7	5
Regning, matematik	4	4	5	5	5	4	4	5	5	5	5	5	5	5
Historic, geografi, naturhistorie	-	-	2	5	5	6	6	-	-	3	5	5	5	5
Naturlære – drenge	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	2	2
Naturlære – piger	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	1	1
Engelsk	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	4	3
Tysk	-	-	-	-	-	3	3	-	-	-	-	-	-	4
Sang, tegning, formning – drenge	1	1	1	2	2	2	2	2	4	4	5	3	2	2
Sang, tegning, formning – piger	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	3	3	2	2
Hus- og håndgerning – piger	-	2	2	2	2	4	5	-	2	2	2	2	4	5
Sløjd – drenge	-	-	-	-	-	2	2	-	-	-	-	2	2	3
Gymnastik	2	2	2	2	2	2	2	-	2	2	2	2	2	2
Ialt – drenge	20	20	21	25	26	31	31	18	24	26	29	31	32	33
Ialt – piger	20	22	23	27	28	33	33	18	24	26	29	31	32	33

Anm.: 1.m. = 1. mellemlasse, 2.m. = 2. mellemlasse.

Kilder: LA, Løjt kommunearkiv, 51, skole- og undervisningsplaner for Løjt Kirkeby skole af 23/9 1947 og 23/3 1961.

Sammenlignes sognerådets undervisningsplaner fra 1947 og 1961 med hinanden og med skoleskemaet fra ca. 1870 samt normalttimeplanen fra 1915, ses, at religionsundervisningens rolle i folkeskolen blev stadig mindre. Også på skolens område slog verdsliggørelsen i det åndelige liv altså igennem. I 1961 havde undervisningen i kristendomskundskab dog endnu et forkyndende sigte med »at udvikle elevernes religiøse anlæg og deres sans for etiske og kristelige værdier«. ³⁷

Det var ikke alene fagenes vægt i skemaet, der blev ændret. Også deres indhold blev et andet, f.eks. i historieundervisningen. Her var målsætning-

gen i Kirkeby skole i 1947 »at vække børnenes interesse for fædrelandets historie og give dem kundskab til den gennem et skønsomt udvalg af fortællinger om begivenheder og personer ... Også fædrelandssange og historiske digte har deres plads i historietimerne«. Idealet var Grundtvigs historisk-poetiske synsvinkel, de nordiske gude- og heltesagn havde derfor en fremtrædende placering. I øvrigt var det som i den tyske tid konger og krige, der først og fremmest skulle læres om, og der var en udtalt national tendens, dog næppe så firkantet som før 1920. Eleverne fik kun et ringe kendskab til den økonomiske, sociale og kulturelle udvikling. Men fortællingerne om Uffe hin Spage, Absalon og Valdemar den Store talte mere til børnenes fantasi og vakte måske på den måde en historisk interesse.

Undervisningsplanen for Kirkeby skole fra 1961 tilførte historieundervisningen et udvidet internationalt perspektiv med inddragelse af kolonifrigørelsen og Forenede Nationer, og andre sider af historien fik større vægt, f.eks. den industrielle revolution, arbejderbevægelsen og samfundslæren. Målet var nu »at vække elevernes interesse for menneskenes liv og kulturelle udvikling, at give en passende afgrænset viden om dansk historie orienteret efter verdenshistorien, at vække elevernes medmenneskelige sans og forståelse ved at fremdrage personligheder og ideale bevægelser og at interessere eleverne for nationens og menneskehedens fælles problemer«.

I pædagogikken forlod man næsten helt udenadslæren til fordel for elevernes selvstændige problemløsning i skolebibliotekets håndbøger. Og i dansk skulle man »opøve elevernes evne til individuelt at bedømme det læste«, altså tage kritisk stilling.

Tilbageblik 1864-1970

Det gamle landbrugssamfund indtil ca. 1895 var kendetegnet ved, at omkring 60% af befolkningen havde dyrkning af jorden og husdyrhold som hovedlevevej. Ejerne af jorden, først og fremmest gårdmændene, var derfor dette samfunds dominerende socialgruppe. I landbruget var kornavl og frem for alt studehold de vigtigste indtægtskilder – ekstensive driftsformer, som den dårlige jordfordeling i sognets byer tilskyndede til. Rundt om på gårdene betød hjemmeproduktion og selvforsyning stadig en del, og håndværk og handel var ikke videre udviklet.

Løjt sogn var omkring 1870 et lukket samfund. Forbindelserne over land foregik endnu udelukkende til hest eller til fods. Tilflyttere var ikke særlig velsete, i særdeleshed ikke i jordbesiddernes kreds. Til gengæld modtog sognet impulser, som de søfarende bragte hjem fra den store verden. Men hurtigt efter indlemmelsen i Preussen begyndte det at gå

tilbage for Aabenraas træskibsfart, og omkring 1880 var det kun få, der stak til søs. Også i befolkningsmæssig henseende var det en tilbagegangstid. Fra 1867 til 1895 blev indbyggertallet reduceret med en sjettedel, fordi et stort antal forlod hjemstavnen for at søge rimeligere levevilkår især på den anden side af Atlanten.

Derimod var tiderne for landbruget gode indtil 1880. Der var velstand hos sognets gårdejere, hvoraf adskillige havde tjent godt som kaptajner i de yngre år. Men samtidig levede mellem 35 og 40% af befolkningen på fattigdomsgrænsen. Forskellen mellem rig og fattig var omkring 1870 meget stor i Løjt sogn, den sociale forsyning var dårligt udbygget, og modtagelse af fattighjælp var ledsaget af en social degradering. Fattiggården blev ofte sidste station for dem, der ikke kunne klare sig selv.

Et andet skel var det nationale. Hjemmetyskerne, der havde dansk omgangssprog og helt overvejende var indfødte løjtinger, stod stærkt i sognets højeste sociale lag blandt kaptajnerne og de største jordbesiddere, og mange af dem var bundet sammen af slægtsbånd. De dansksindedes tyngdepunkt fandtes derimod hos de jævne gårdejere, husmændene, håndværkerne og arbejderne. Det gjorde danskheden sårbar, at en stor del af tilhængerne var økonomisk afhængige af tysksindede arbejdsgivere og kunder. Den kraftige danske tilbagegang frem til midten af 1880-erne må dog også forklares med, at mange dansksindede sank ned i passivitet, da det blev klart, at en genforening med Danmark lå langt ude i fremtiden. Af samme grund lykkedes det myndighederne at gennemføre folkeskolens fortyskning, endog før lovgivningen forlangte det, uden at forældrene gjorde modstand.

I det åndelige liv var kirken det centrum, man søgte til for at få mening i tilværelsen, der var præget af landbrugets og søfartens afhængighed af naturens rytme og luner. Nært forbundet med kirken var skolevæsenet, hvor religionsundervisningen havde stor vægt. Skolen var endnu ret primitiv set med moderne målestok; der var omkring 70 elever til hver lærer i gennemsnit, og udenadslæren var den herskende pædagogiske metode.

Det ny landbrugssamfund ca. 1895-1960. Kort før århundredskiftet begyndte en proces, der omformede det ret stillestående gamle landbrugssamfund til et mere dynamisk. Inden for landbruget, der vedvarende var sognets vigtigste erhverv, selv om det forholdsmæssigt gik tilbage, blev driften mere intensiv. Kvægholdet blev forøget, kørnes ydelse steg og mælkeproduktionen fik større vægt, så der i 1894 blev basis for oprettelse af andelsmejerier i Løjt Kirkeby og Stollig. Også svineavlens betydning var voksende, og i planteavlen sikrede kunstgødningen et større høstudbytte.

Aabenraa med amtsbanen, få år efter kom de første biler og motorcykler til sognet, og de første telefontråde blev trukket. De elektriske ledninger kom først til at præge landskabet fra 1925. Amtsbanen blev nedlagt i 1926, da konkurrencen fra bilerne blev for stærk. Den kom ikke til i større omfang at give landsbyerne den befolkningsvækst og småindustrielle udvikling, som blev andre stationsbyer i landsdelen til del, antagelig fordi Aabenraa lå for nær ved, og fordi byernes beliggenhed på den lille halvø begrænsede oplandsmulighederne.

Afvandringen fortsatte, og det betydelige fødselsoverskud i årtierne op imod 1914 resulterede derfor ikke i nogen nævneværdig befolkningsvækst. Efter 1920 begyndte fødselstallet at falde, og en familiestruktur med kernefamilien som det almindeligste voksede frem og afløste det gamle landbrugssamfunds mangfoldighed af storfamilier, kernefamilier og brudte familier.

Forholdet mellem de sociale grupper i det nye landbrugssamfund prægedes af, at man især i de lavere sociale lag med held forsøgte at etablere et sammenhold på tværs af erhvervsgrænserne, særlig efter 1918. De forbedrede sociale forhold – før 1914 var de fattiges andel af befolkningen faldet til ca. 13% – skyldtes dog i højere grad den almindelige økonomiske fremgang og et mere udbygget og et mere humant socialt system. Det kunne imidlertid ikke forhindre, at der opstod nød i mange hjem under 1. verdenskrig og i mellemkrigstidens kriseår.

De nationale modsætninger blev afgjort skærpet i perioden. Fra midten af 1890-erne og indtil 1914 fortsatte tyskheden sin fremmarch, godt hjulpet af de preussiske myndigheder. Men det skete mere gennem mobilisering af hidtil passive, end direkte på den danske bevægelses bekostning. Tværtimod blev den danske front søgt stabiliseret gennem et møde- og foreningsliv, der imidlertid ikke kom til at omfatte de lavere sociale lag. Men at deres danskhed var forblevet intakt, blev kendt ved afstemningen i 1920, der gav et stort dansk flertal. Hjemmetyskheden, der langt fra var slået, kunne imidlertid ikke acceptere den nye grænse, og da Tyskland igen blev en stormagt efter 1933 og verdenskrisen samtidig skabte desperation og bitterhed, lykkedes det at etablere en offensiv, hvor kampmetoderne blev importeret fra det tredje tyske rige. Sognets danske befolkning lod sig imidlertid ikke løbe over ende, og resultatet blev kun en skærpelse af konfrontationen, som blev yderligere forstærket i besættelsesårene og ved retsopgøret.

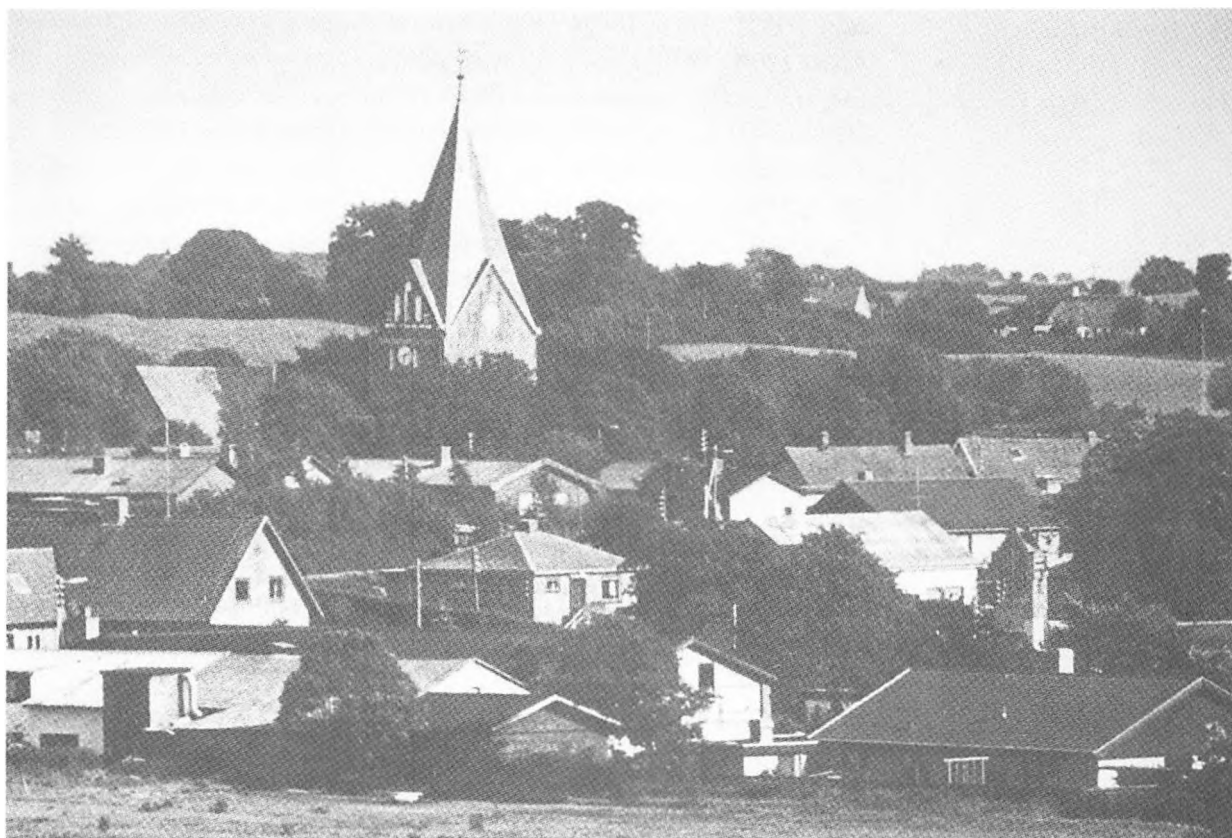
I det åndelige liv fik kirken mindre og mindre betydning, på den anden side kom Indre Mission og i mindre grad grundtvigianismen til at danne ramme for religiøs bekendelse hos en del af sognets folk. Skolen prægedes stærkt af den nationale spænding, og en tysk-nationalistisk indoktrinering

af børnene fandt sted. Også efter 1920 var den nationale prægning af eleverne et mål i undervisningen, men de tysksindede børn var fritaget herfor og kunne i stedet søge til tysk privatskole. Skolens rolle i den nationale kamp var dog kun én side af dens historie i perioden, skolevæsnets udbygning i såvel den tyske som danske tid må ikke overses.

Industri- og servicesamfundet ca. 1960-70. I 1960-erne var landbruget ikke længere det vigtigste erhverv i Løjt sogn. Håndværk og industri havde siden anden verdenskrig fået stedse større betydning, og fra 1965 overgik de landbruget. Men serviceerhvervenes vækst var i 1960-erne endnu større. Flere løjtinger fik arbejde i Aabenraa, og flere arbejdere og funktionærer herfra slog sig ned i de hastigt voksende parcelhuskvarterer i Kirkeby, der blev en boligby for Aabenraa. Den lange tilbagegang eller stilstand i befolkningstallet blev endelig afløst af en klar fremgang, der gjorde det muligt i vid udstrækning at bibeholde servicefunktionerne med butikker, tankstationer m.v. Her hjalp turismen også til.

Samfundets vækst sås ikke mindst inden for den offentlige sektor, der i

Løjt Kirkeby set fra Ildenbjerg. Billedet kan næsten symbolisere Løjt sogns historie med kirken som det gamle centrum, landbrugsejendommene som det tidligere hovederhverv og de nye parcelhuse i forgrunden. Fot.: Bent Thomsen.

Løjt sogn længe havde haft en underordnet betydning og en langsom udbygning. Især de sociale udgifter voksede med velfærdssamfundets etablering. Regningen måtte betales gennem en øget indkomstskatteudskrivning. Imidlertid sprængte den offentlige ekspansion rammerne for den sognekommunale administration, og i 1970 blev Løjt sogn ved kommunalreformen lagt sammen med Aabenraa købstad og Ensted sogn til en storkommune med administration i Aabenraa.

Også i landbruget sås det, at 1960-erne frem for noget var centraliserings og koncentrationens årti. Antallet af såvel selvstændige – primært husmænd – som medhjælpere faldt. Men på trods heraf kunne produktionen alligevel øges, takket være en gennemgribende mekanisering. Især svineholdet blev udvidet. Inden for mejeribrugene var det ikke muligt at opretholde de to andelsmejerier som selvstændige enheder, og begge nedlagdes.

Nationalpolitisk var tiden fra midten af 1950-erne præget af afspænding. Den danske bevægelses foreningsapparat gik derfor efterhånden i forfald. Dermed faldt en kulturelt samlende faktor bort, netop som tilflytningen gjorde sådanne mødesteder for gamle og nye løjtinger nødvendige; andre opstod dog efterhånden til erstatning, f.eks. en sportshal med stadion. Det tyske mindretal kunne ikke opretholde sin andel af befolkningen, havde vanskeligheder med at forny sig i forhold til sin fortid og fik kun beskedent indpas blandt arbejdere og funktionærer. Det aktiv, som den udstrakte jordbesiddelse tidligere havde været for hjemmetyskheden, mistede meget af sin værdi med landbrugssamfundets afvikling.

De sociale forskelle forsvandt ikke, men spændingerne blev mindre, efterhånden som stadig bredere lag af befolkningen fik del i velstandssymboler som parcelhus, bil, hårde hvidevarer, TV, ferierejser m.v., ofte betalt ved, at kvinderne søgte ud på arbejdsmarkedet.

I det åndelige liv fortsatte kirkelighedens tilbagegang, selv om langt størstedelen af befolkningen blev i folkekirken. I skolerne gled den nationale påvirkning ud og erstattedes i undervisningen af international forståelse. Skolevæsenet oplevede en udbygning som aldrig tidligere, men den var fra 1968 og ind i 1970-erne forbundet med nedlæggelse af de små skoler i Barsmark, på Barsø, i Bodum og Skovby. Sidstnævnte sted forsvandt også den tyske privatskole, men fortsatte som børnehave.

Centralisering og koncentration var altså tendenser, som prægede industrisamfundet meget stærkt i 1960-erne, og som er fortsat efter 1970. Disse tendenser var vel en forudsætning for, at den økonomiske udvikling, der op til 1974 var fremgangsrig, kunne udnyttes og styres. Men samtidig bidrog de stærkt til at udviske det særpræg, som Løjt sogn og i det hele taget den sønderjyske landsdel havde haft – på godt og ondt.

Litteraturliste

Om litteraturlistens indhold og hensigt se indledningen til noterne overfor.

Det gamle Løjt. I-X. Udgivet af Løjt sogns lokalhistoriske forening 1978-87, med fælles register i bd. X.

Kirkebladet for Løjt sogn 1979ff.

Sønderjysk Månedsskrift 1936. Særhæfte om Løjt med artikler bl.a. af H. H. Toft. J. M. Holdt og E. Juhler samt litteraturliste (også avisartikler omtalt) og Fladstenbogen.

Enkeltartikler og bøger:

Jens Bruun: Da man kiggede Sankt Peter over skulderen. Middelalderligt håndskriftfund i Løjt kirke. Kirkebladet for Løjt sogn nr. 5. 5. årg. aug.-sept. 1984.

Danmarks kirker XXII: Aabenraa amt s 1782-1805. Udgivet af Nationalmuseet. 1959.

Troels Fink: Udskiftningen i Sdj.jyll. indtil 1770, 1940, s. 74-86.

Jes M. Holdt: Glimt af Løjt sogns historie, 1976.

Jes M. Holdt: Gårde og slægter i Løjt sogn. Hist. Samf. skrifter nr. 55, 1982.

Frode Kirk: Frilandsmuseets gårdstuehus fra Barsø. Nat.mus. Arb.mark 1976.

Erl. Møller og Joh. Hvidtfeldt: Kapt. Hans Bruhns erindringer, 1957.

H. Hejselbjerg Paulsen: Paul Hansens dagbog 1740-45. Sdj. Årb. 1933.

Hanne Poulsen: Jes Jessen. Maleren fra Aabenraa, 1971.

Max Rasch: Heimatkundl. Arb.gem.schaft. 13. hft. 1966 s. 5-58. (Elsholm)

Aug. Reimers: Das Kanzleigut Hückeberg und seine Besitzer seit ca. 1550 (ZdGf. Schl.-H. Gesch. 57) 1928. (Høgebjerg)

J. H. Riis: Sagn, overtro og gl. fortællinger fra Løjt sogn, 1916.

Urban Schrøder: Løjt degnen Hans Mikkelsen som salmedigter og andre iagttagelser over et håndskrevet salme hæfte Sdj. Årb. 1965.

Sigvard Skov: Aabenraa Museums Løjtstue. Sdj. Årb. 1957.

Poul Svensson og Allan Carlsen (fot.): Løjtavlen, 1983.

Hans Hansen Toft: Ved spindehjul og tælleprås. Gamle minder fra Løjt. 1943.

Gårdejer i Barsmark, Jep H. Riis (1861-1934) samlede gennem hele livet folkeminder og andet historisk stof om Løjt sogn og virkede som meddeler bl.a. til Dansk Folkemindesamling. Hans store utrykte manuskript Bidrag til Løjt sogns beskrivelse og historie findes i dag på LA.

Gårdejer og folkemindesamler Hans Hansen Toft (1861-1947) Barsmark var ligesom den jævnaldrende Jep H. Riis en kyndig og flittig indsamler af traditionsstof.

Noter

Forkortelser er anvendt i overensstemmelse med de i Sønderjyske Årbøger 1962 opstillede retningslinjer. Der henvises overalt med notetal i teksten, begyndende med nyt notenummer i hvert kapitel inden for de 4 hovedafsnit.

Litteraturhenvisningerne kan være enten generelle gående på et større, samlet emne eller specielle, gående på en særlig oplysning i teksten. I begge tilfælde findes de anbragt i noteapparatet

Noter til Steen Wulff Andersen:

Oldtiden

Manuskriptet er færdiggjort sommeren 1983. Senere tilkomne fund er ikke indarbejdet i teksten.

1. Undersøgelser af kulstof 13 indholdet i skeletter. H. Tauber: Carbon-13 evidence for the diet of prehistoric humans in Denmark. P17CT 7, Strasbourg 1982, Part One p. 235.
2. Iflg. undersøgelse foretaget af stud.mag. Tine Trolle-Lassen m.fl. (Brev af 6/3-83). Kraniet stammer fra en kvinde på ca. 18-25 år. Haderslev Museum Sognebeskrivelser (sb): Løjt sogn 67, j.nr. 1402.
3. Haderslev Museum sb 85.
4. Haderslev Museum sb 124.
5. Haderslev Museum sb 160.
6. Haderslev Museum sb 81. Kammeret har haft retning VNV-ØSØ med gangen mod SSV. Kammerets oprindelige længde ansås til ca. 6 m. Indvendig bredde ca. 1,40 m. Iflg. oplysning fra Jep Riis, Barsmark, er der i jættestuen fundet et lerkarskår med stregornamentik.
7. Haderslev Museum sb 45. Fund og beretning findes på Nationalmuseet (A 1532-A1536). – Jvf. »Danevirke« 11/6 1870.
8. Jvf. J. Slettebo: Nationalmuseet og Sønderjylland før genforeningen 1920. – Nordslesvigske Museer bd. 6, 1979.
9. Haderslev Museum sb 54. Om fundforholdene fortæller udgravningsberetningen:
»1. I det øverste Lag, altsaa i det yngste Lag, lige under Overliggeren, laa et Skelet med Hovedet i S.Ø. og med Benene i N.V. Ved dette Skelet, ikke langt fra den sydøst-

på deres relevante plads i forhold til teksten. Den summariske litteraturliste s. 352 er medtaget af hensyn til de interesserede læsere, der ønsker at gå i gang med en bredere supplerende læsning. Den har således ikke til hensigt at være fuldstændig.

Hvis ikke andet oplyses med hensyn til arkivalier, der er benyttet ved udarbejdelsen af teksten, befinder disse sig på Landsarkivet for de sønderjyske landsdele i Aabenraa.

- lige Overligger og ved Indgangen til Kammeret laa imod Øst et Spydblade og en Ravknap. Lige overfor disse Gjenstande, paa den sydlige Side, laa i samme Højde en Spydspids og en Ravperle.
2. I Laget under forrige Lag laa 2 Skeletter, men med Hovederne i N.V. og Benene i S.Ø.
3. I Laget under forrige Lag laa 3 Skeletter med Hovederne i N.V. og Benene i S.Ø. Ved det ene af Skeletterne laa en Spydspids.
4. I Laget under forrige Lag laa 4 Skeletter med Hovederne i N.V. og Benene i S.Ø.
5. I laget igjen under forrige Lag laa 2 Skeletter ligeledes med Hovederne i N.V. og Benene i S.Ø.
6. Under forrige Lag, men paa Bunden af selve Kamret og i Nærheden af de Kar, der nævnes nedenfor under Nr. 7, laa 2 hele og en halv Flintflække, en hulsleben Øxe og 2 slebne Kiler.
7. Under Kamrets Bund og alle omsatte med mindre Sten henstode 3 Lerkar uden Indhold, det ene med Bunden i Vejret. To Kar blev optaget i nogenlunde hel Stand, deriblandt det omvendt nedsatte Kar, medens knapt Halvdelen er bevaret af det tredje Kar nemlig en temmelig flad og bred Skaal. Karrene henstode i den nordvestlige Del af Kamret.«

I hvert fald 2 af de 3 spydspidser, der omtales i beretningen er flintdolke fra begyndelsen af dolktiden (jvf. E. Lomborg: Die Flintdolche Dänemarks, Kbh. 1973, s. 179) og således yngre

- end fundets øvrige oldsager. Det vil sige, at mindst de 3 øverste skeletførende lag må være sekundærbegravelser.
10. Haderslev Museum sb 107. Undersøgelse ved C.M. Lund for Nationalmuseet, jvf. Aner og Kersten: Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen, Bd VI, 1981, s. 79.
 11. Haderslev Museum sb 46. Undersøgelse ved Dr. Mads Michelsen, Aabenraa. Jvf. Aner og Kersten, 1981 s. 80. – Foruden Åbæk graven kendes der fra Løjt sogn 2 skålsten fundet ved Bassegård i Barsmark, (P.V. Glob: Helleristninger i Danmark, 1969, nr. 761-762).
 12. Haderslev Museum sb 134. Undersøgelse ved Dr. Mads Michelsen, Aabenraa. Jvf. Aner og Kersten, 1981, 281.
 13. Haderslev Museum sb 30.
 14. Annaler for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1860, s. 47f. – H. Norling-Christensen: Romerske Industriprodukter i Sønderjylland. Historisk Samfund for Als og Sundeved, 1960, s. 134 (Mindeskrift Jens Raben). Iflg. oplysningerne ved fundets fremkomst skulle der også være fundet et sværd med skede og nogle lerkar.
 15. Glasset er antagelig fremstillet i det østlige middelhavsområdet. – Jvf. G. Ekholm: Orientalische Gläser in Skandinavien während der Kaiser- und frühen Merowingerzeit, Acta Archaeologica. XXVII, 1956, s. 52.
 16. Haderslev Museum sb 166. Udgravning ved cand.phil. Fl. Rieck.
 17. Haderslev Museum sb 170. j.nr. 1429. Hævningen blev foretaget af Haderslev Museum i samarbejde med Nationalmuseets Skibshistoriske Laboratorium.
 18. Der er dog ældre efterretninger (I.P. Trap: Statistisk top. Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig (1864) s.341, samt J.H. Riis. Bidrag til Løjt Sogns Beskrivelse og Historie (utrykt), som antyder, at der ved Østergård, øst for Barsmark, har ligget stensætninger af samme karakter som »Dannebrogskibene« ved Genner. (Hejselbjerg-Poulsen, SJy MSkr 1926/27).
 19. Kun fund med præcis stedangivelse er medtaget.
 20. Jvf. J. Bekmose: Megalitgrave og megalitbygder. Antikvariske Studier I, Kbh. 1977.
 21. Haderslev Museum sb 79. (Nationalmuseet C 9531).

Noter til H. V. Gregersen: Middelalderen Løjtland – dets »adelby« og »thorper«

Hertil henvises generelt til: »Sønderjyske Stednavne. Aabenraa Amt«, 1936, s.169-244; Kr. Hald: Vore Stednavne, 1950. Endvidere står fremstillingen i gæld til Jes M. Holdt: Glimt af Løjt

Sogns Historie, 1976, og sm.: Gårde og Slægter i Løjt sogn, 1982. Desuden årbogen Det gamle Løjt, 1978 ff.

1. *Aabenraa bys skrå*: Aabenraa Bys Historie, I, s.28 (H.V. Gregersen).
2. *Luchte*: H.V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, 1974, s.219.
3. *Åbæk*: Formen »Åbæk« findes anvendt i ældre værker, bl.a. i Johs. V. Schröder: Topographie des Herzogthums Schleswig, 1837; efter 1920 var den igen en tid i kurs.

Løjttingerne og deres lokale navnestof

Samme generelle henvisninger som til ovenstående afsnit.

1. *Årloft*: SJy MSkr, 1955, s.37-39 (H.V. Gregersen).

Adelsgoods og stiftsgods i middelalderen

Generelt henvises til Trap: Danmark, 5. udgave, Aabenraa-Sønderborg amter, 1967, s.892 (P.Kr. Iversen); s.894-896 (Johan Hvidtfeldt) og til Jes M. Holdt: Gårde og Slægter i Løjt sogn, 1982.

1. *Elsholm*: Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft Nordschleswigs, 1966 (Max Rasch).
2. *Dalholt*: Jes Holdt i Det gamle Løjt II, 1979, s.33-46.
3. *Slesvig-bispens jordebog*: Udgivet af Reimer Hansen & Willers Jessen i Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, VI, 1904. Ældre udgivelser af jordebogen findes hos Erich Pontoppidan: Annales Ecclesiae Danicae, II, s.181-201, og i Langebeks Scriptorum Rerum Danicarum, VI, s.574-591. Begge disse tryk bygger på en tekstmæssig dårlig ekstrakt, vist nok fra 1661. Det ville være ønskeligt, om der kunne laves en ny udgave af dette for sønderjysk historie så betydningsfulde jordebogsmateriale.
4. *Præbendet Avbæk*: I det register fra 1502, som er udgivet af H.N.A. Jensen i Archiv für Staats- und Kirchengeschichte, II, kaldes præbendet s.518 »Lüchte«, og det er derfor en fejl, når C.A. Christensen i sin i øvrigt fortjenstfulde afhandling, Krisen på Slesvig Domkapitels jordebog 1352-1437 i Historisk Tidsskrift, II. rk., VI, 1960-62, s.161-244, sammenligner med Avbæk i 1641 (s.240). Med hensyn til andre kritikpunkter, se H.V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, 1974, s.67; sm. i Festskrift til Erik Ulsig, 1988.
5. *Bispegodset på Aabenraa-egnen*: SJy MSkr, 1973, s.393-399 (H.V. Gregersen). Heri savnes dog en omtale af forbindelsen mellem præbendet og det senere Høgebjerg.
6. *Slesvig stift under krigen*: Haderslev Stiftsbog 1973, s.12-26 (H.V. Gregersen); sm.: Plattysk i Sønderjylland, 1974, s.150-163. Under krigsårene flygtede løjttinger til Tørring for at

undgå krigens følger, se: Repertorium Diplomaticum, nr. 5949, 5952, jvf. SJy Mskr, 1957, s.132-134 (ved H.V. G.).

7. Kirkens gods i 1523: Falkensjerne: Sønderjydske Skatte- og Jordebøger, 1895, s.457.

Løjt kirke i middelalderen

Generelt henvises til: Danmarks Kirker, Sønderjylland, Aabenraa amt.; Løjtavlen, red. Poul Svensson, 1983.

1. Kirkeflytningssagn: SJy MSk, 1952, s.145-150, 186-187 (H.V. Gregersen, Jens Raben); Jes M. Holdt: Glimt af Løjt Sogns historie, s.52.
2. »*ve karnhus*«: Navnet menes at stamme fra latin »carnarium« (af caro, carnis, der betyder kød). I Varnæs kaldes våbenhuset »*ve liighus*«, og fra Bedsted kendes betegnelsen »das sogeannte Knochenhaus«. Begge navne hentyder til, at våbenhuset anvendtes som »benhus«, d.v.s. det sted, hvor man nedgravede fundne knogler fra ældre begravelser på kirkegården.
3. *Sognevidnet*: Repertorium Danicum, 2. rk., I, nr. 588. Om disse i øvrigt, se: Plattysk i Sønderjylland, s.233-236.
4. *Allertavlen*: Danmarks Kirker, Sønderjylland, Aabenraa amt., s.129 (1789); Kunsthistorisk oversigt, s.2846 (236). Pontopidans Danske Atlas, VII, 1781, s.238; Løjtavlen, red. Poul Svensson, fot. Allan Carlsen, 1983.

Noter til H. V. Gregersen:

1500/1600-årene

Den kirkelige udvikling

1. *Skoleforordningen 1544*: Kirkehistoriske Samlinger, 3. rk., V, s.153-159 (H.F. Rørdam); Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 1. rk., II, s.25-29, 205-217 (F.M. Rendtorff).
2. *Brun fra Brunsgård*: »1522, is Peter Bruno Senior (so gebahren tho Brunsgard in Lucht Caspel A. 1495) thom Pastorn der Kirken Sattrup uocirt [kaldet] und de erste Predigeer hier im Lande gewesen, de ehelich gelevet heft« (Beiträge zur Glücksburgischen Kirchen- und Predigergeschichte, v. Peter Thomsen (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 2. rk., IV, s.194)).
3. *Hans Iversen Løjt*: E. Juhler: Præstesønnen fra Løjt, der blev Borgmester i Flensborg (SJy MSk, 12. årgang, s.198-210).
4. *Benedikt Hugo*: Søren Abildgaard har i sin dagbog fra 1776 (SJy Årb, 1906, s.151) noteret denne inskription på prædikestolen: »Benedictus Hugo regebat ecclesiam Lucht 1557« (B.H. styrede (forestod) Løjt kirke i 1557). I Hjorkær og Rise sogne nævnes efter reformationen en Benedikt Hawik, og han er ofte blevet anset for at være

identisk med Benedikt Hugo i Løjt. Dette er næppe rigtigt, for i 1562 synes hver af dem at have haft en studerende søn. I Wittenberg findes en »holstencinius« Laurentius Hüge, og i Rostock en »holsatiensis« Petrus Hafich, jvf. Th.O. Achelis: Matrikel der Schleswigschen Studenten 1517-1864, nr.333, 339. – Det var i hine tider ganske almindeligt, at studerende også fra den sønderjyske halvdel af hertugdømmene, kaldte sig »holstencere«.

5. *Præsterækken*: Generelt henvises til Otto F. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten, I-III.
6. *Engel Haink*: Johannes Reinhusen: Annales Flensburgenses 1558-1604, 1926, s.34; Aabenraa Annaler 1524, 1584-1694, 1954, s.13.
7. *Lauris Dithmer*: Provst Johannes Pistorius' Brevsamling 1541-1605 (1614), Quattuor Centuriæ Epistolarum, v. A. Andersen; H.V. Gregersen: Niels Heldvad, 1957, s.9-12.
8. *Misvæksten 1597-1600*: Lauris Dithmers søstersøn, Niels Heldvad, talte småkårsfolks sag i sin almanak for 1598 og angreb voldsomt samtidens kornspekulanter, se H.V. Gregersen: Slesvig og Holsten indtil 1830, 1981, s.288-291. Skatterne førte til et bondetog til Gottorp, se SJy Årb, 1955, s.153-180 (H.V. Gregersen).
9. *Fladsten-dagbogen*: Topografica nr. 432; trykt i uddrag ved Hans Hansen Toft i SJy MSk 12. årg. 1935/36, s.186-194.
10. *Krigsskader 1627*: De sønderjyske fyrstearkiver, Gottorp, sager på papir, B 9, I, 1 (RA); trykt af Jes Holdt i Det gamle Løjt III, 1980 s.105-113.
11. *Fabricius*: Johs. Møller: Cimbria Literata, I, s.166.

Landsby og bonde

Generelt henvises til: Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 1941; H.V. Gregersen: Bonde og øvrighed i Aabenraa amt omkring år 1600 (SJy Årb 1955); Jes M. Holdt: Gårde og Slægter i Løjt sogn, 1982. Jordebøgerne findes i Rigsarkivet (med kopier af enkelte i Landsarkivet).

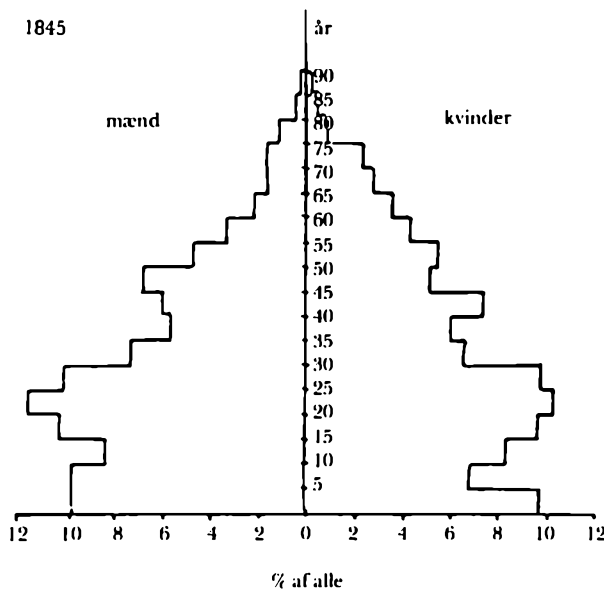
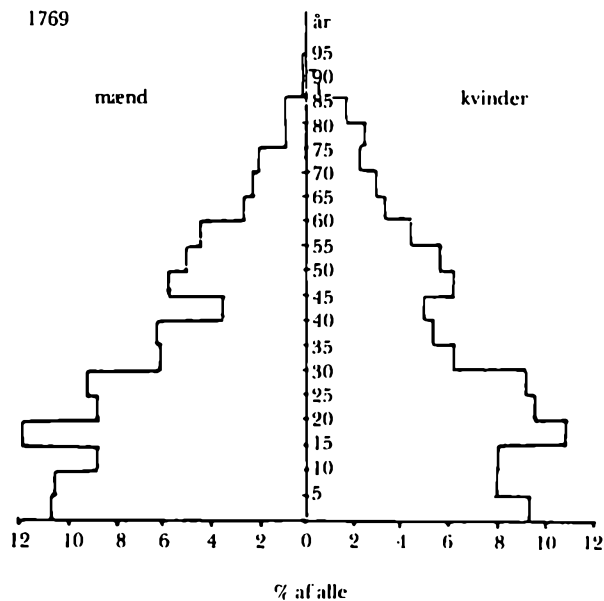
1. *Høgebjerg*: Aug. Reimers: Das Kanzleigut Høkeberg (Zeitschrift, 57, 1928); Wolfgang Prange: Herzog Adolfs Urteibuch, 1985, nr. 111.
2. *Tingsvidne 1499 16/10*: Repertorium Diplomaticum, nr. 8910 (smIgn. nr. 8883 og 10355).
3. *Bødepaster* findes i Aabenraa amtsregnskaber fra år til år (Rigsarkivet).
4. *Justitsmord*: Denne opfattelse er første gang fremsat i H.V. Gregersen: Niels Heldvad, 1957.
5. *Johannes Mejers kort* findes i Det Kgl. Bibliotek, men er udgivet i tre bind: Johannes Mejers Kort over det Danske Rige, 1942. Kortene over Aabenraa amt findes i 3. bind. Desuden indeholder Caspar Danckwerths Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein, 1652, landsdels- og amtskort af Johannes Mejer.

6. *Barsmark*: Ved sammenregningen af Barsmarks samlede areal har Mejer begået en mindre fejl. Som opgivet i hans sognetabel er arealet 3037 tft. 68 rd., men i sin landsbyberegning har han fået det til 3038 tft. 8 rd., hvilket vist skyldes, at han har talt 1/2 rd. for meget med.
7. *Kirkestuf*: Ekstrakt i LA. Løjt præstearkiv (76), C.c.1.
8. I sogneoversigten er Stolligs areal som tidligere anført opgjort til 2464 tft. 20 rd., men i landsbyoversigten får Johannes Mejer det til 2479 tft. 50 rd., skønt en sammentælling giver 2481 1/2 tft. 30 rd. Helt præcise er hans tal altså ikke!
9. Også her har Johannes Mejer en åbenbar fejl i sine tal, idet Bodums jordtilliggende, der i sogneoversigten udgør 1178 tft. 90 rd., i hans landsbyoversigt er blevet til 1168 1/2 tft. 30 rd.
10. *Tyske Kro*: Vilh. Marstrand: Aabenraa, 1933, s.113; Jes M. Holdt: *Gårde og Slægter i Løjt sogn*, 1982, s.65.
11. *Møller*: Jes M. Holdt: *Glimt af Løjt Sogns Historie*, 1976, s.247ff.
12. *Ødelæggelser 1627*: RA. De Gottorpske hertugers arkiv. Sager på papir, 9: 1627-29, 57, sager vedr. krigsbegivenhederne, I, 1: Aabenraa by og amt; Jes M. Holdt: *Glimt af Løjt Sogns Historie*, 1976, s.31ff.
13. *Bøderegistrerne* findes år efter år i RA. Aabenraa amtsregnskaber; Jes M Holdt: *Glimt af Løjt Sogns Historie*, 1976, s.255ff.

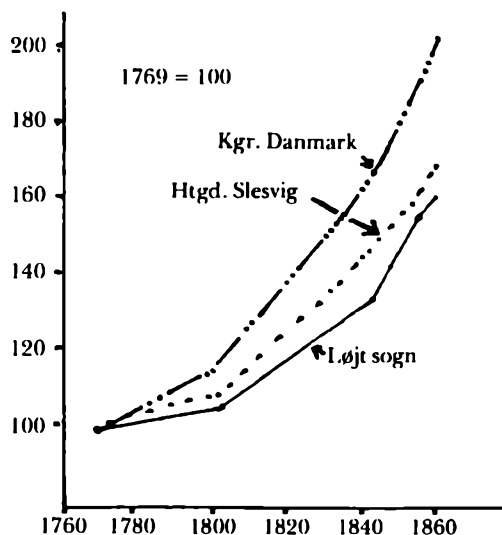
Noter til Carsten P. Rasmussen: *Løjts storhedstid 1660-1864*

Befolkningen

1. Folketællinger 1769 og 1845. Den mere detaljerede aldersfordeling fremgår af modstående alderspyramider:
2. Se Hans Chr. Johansen: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*. Odense 1975, s.118-21.
3. Se Aksel Lassen: *Skæbneåret 1659*, Århus 1958.
4. Aabenraa amts jordebog 1704.
5. Sammenligningen mellem Løjt, Slesvig og kongeriget fremgår af figuren på næste side.

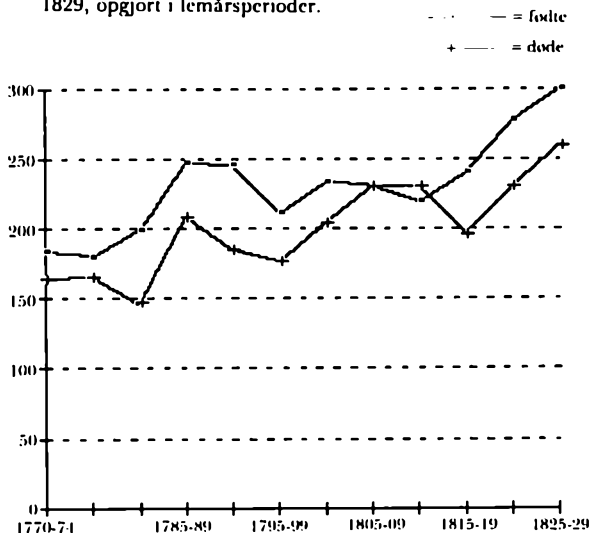

Figur 1: Udviklingen i folketallet i kongeriget Danmark, hertugdømmet Slesvig og Løjt sogn 1760-1860.

Kilder: Løjt: folketællinger jvf. s. 95; Slesvig: Sønderjyllands Historie bd. III s. 439f, bd. IV s. 180 og 398; Kongeriget: Statistisk Tabelværk 5. række A.5 s. 9.

6. Figuren viser de detaljerede fødsels- og dødstal fra 1770 til 1829, opgjort i femårsperioder.

Kilde: Kirkebøger.

Bortset fra 1810-14 var der fødselsoverskud i samtlige femår.

7. Hans Chr. Johansen, anf. arb. s. 79f.
8. Kirkebøger, samt jvf. note 6. En lakune i kirkebøgerne 1833-63 umuliggør en opgørelse for disse år.
9. Folketælling 1845.

10. Ibid.

11. Nedenstående tabel rummer tallene bag figuren.

	ekskl. haderslevske gd. +				
	Dalholt		ialt		
	1769	1803	1845	1845	1860
Kirkeby	880	994	1265	1284	1490
Bodum	86	117	197	197	251
Barsmark	461	454	520	520	557
Stollig	209	170	235	269	322
Skovby	140	122	196	196	318
Høgebjerg	73	107	103	103	318
Nørby	-	-	-	33	33
Barsø	59	67	70	70	84
ialt	1903	2031	2585	2671	3055
%					
Kb. + Bodum	50,8	54,7	56,6	55,4	57,0
Bmk + Stg + Hbjg	46,4	42,0	40,8	40,7	39,2

Livsgrundlaget

1. Erhvervsfordelingen er opgjort efter de primære folketællingslister og ikke efter sammentællingsskemaer. Der regnes både med forsørgere og forsørgede, således at husstandsmedlemmer uden eget opgjort erhverv regnes til husstandsoverhovedets erhverv.

1769-tællingen rummer kun oplysninger om husstandsoverhovedernes erhverv, så alle medlemmer af den enkelte husstand må regnes til samme erhverv, hvilket medfører en mindre fortegning af billedet (se note 2). I 1845-tællingen er der opgjort erhverv for hver enkelt person, og den er derfor ret uproblematisk at tolke. Gruppen selvstændige landbrugere er kontrolleret ved hjælp af Holdt: Gårde og slægter. Denne sammenligning viser et næsten totalt sammenfald mellem ejerne af de gårde, der er medtaget i Holdts bog, og de personer, der i folketællingen betegnes som gårdmænd, toftjenere, landmænd eller selvstændige landbrugere i øvrigt. I 1769-tællingen er yderligere en lille halv snes smålandbrugere angivet som selvstændige landmænd, og 1845 er der endnu færre. Omvendt er det uhyre få gårdmænd, der ikke kaldes gårdmænd, landmænd eller lign. i tællingen – således betegnes selv skibsrederen Jacob Bendixen i 1845 som gårdmand og intet andet. Den eneste undtagelse er Høgebjerg, hvor gårdmændene konsekvent kaldes kaptajner 1845. Her er tællingen omtolket, så ejerne af de i Holdts bog nævnte gårde er regnet for gårdmænd.

Aftægtsfolkene repræsenterer et problem. I 1845 kan man i næsten samtlige tilfælde enten se, at aftægtsfolkene hører til en husstand med et erhvervsaktivt overhoved, eller at de boede i et aftægtsshus knyttet til en gård. I alle de tilfælde er de regnet for at være forsørgt af husstandsoverhovedets erhverv

– de med eget aftægts hus ved en gård til gruppen selvstændige landbrugere. I 1769 er situationen mere broget, idet det i en del tilfælde ganske tydeligt vises, hvilken anden husstand aftægtsfolkene knyttede sig til eller tilhørte, mens det i andre er uklart. De steder, hvor aftægtsfolkene tilhørsforhold til en anden husstand er vist, nævnes aftægtsfolkene lige efter de erhvervsaktive. Derfor er de øvrige aftægtsfolk henført til nærmest ovenstående persons erhverv, hvilket i en lang række tilfælde bevisligt er rigtigt (identifikation i Holdt: Gårde og slægter af gårdmand og aftægtsmand). Aftægtsfolk, der nævnes efter andre aftægtsfolk m.v. regnes til gruppen uden erhverv.

- I 1845-tællingen var der alene i byerne Barsmark, Stollig og Skovby i alt 41 hjemmeboende børn og søskende, der havde andet erhverv end overhovedet for den husstand, de tilhørte. Alle 41 var søfolk! Hvis de i stedet blev placeret efter husstandsoverhovedernes erhverv, ville 29 tælle som selvstændige landbrugere, 8 som daglejere, 3 som håndværkere og 1 i gruppen uden erhverv.
- Tabellen her viser erhvervsfordelingen i Løjt sogn 1845 sammenlignet med kongerigets landdistrikter 1840, opgjort efter samme hovedprincipper:

%	Kongerigets landdistrikter 1840	Løjt sogn 1845
selvstænd. og tyende i landbr.	58	40
daglejere og arbejdsmænd	14	16
fiskeri og søfart	2	20
håndværk og industri	15	13
handel og service	3	3
andre/ uden erhverv	7	8
ialt	100	100

Kilder: *Løjt 1845*: Tabel 4; *Kongeriget 1840*: Gyldendals Danmarkshistorie, bd. 9 (København 1985) s. 34.

- Loven: LA, forordningssamlingen, 11-3-1789.
- RA, Amsregnskab for Aabenraa amt 1789 (M-film 43.219). Gårdmændene er identificeret ud fra Jes M. Holdt: Gårde og slægter i Løjt sogn, Aabenraa 1982.
- Oplysninger om hvilke skibe, de pågældende førte og havde part i: Aabenraa Byarkiv XI nr. 165b, skibslistene, her: 1789-listen.
- Jvf. note 4.
- Jvf. note 5.
- Loven trykt i: Chronologische Sammlung der im Jahre 1810 ergangenen Verordnungen und Verfügungen für die Herzogtümer Schleswig und Holstein, Kiel 1812, s.30-35.
- RA. Tyske Rentekammer, G.150. Indkomst- og formueskatten 1810, Aabenraa amt. Gårdmændene er identificeret ud fra Holdt: Gårde og slægter.

11. H. Schlaikier: Aabenraa Søfarts Historie, Aabenraa 1929, s.14 m.fl.

12. Figurernes detaljerede statistiske grundlag er nedenstående tabel:

Klassmodel										
1769	Kby	Bmk	Stg	Skb	Bom	Hbg	Bso	Nør	ialt	
gårdmænd	228	219	72	82	44	36	45	-	726	
præster, m.v.	13	2	-	5	-	-	-	-	20	
kaptajner/styrm.	63	9	35	2	5	1	-	-	115	
øvre lag ialt	304	230	107	89	49	37	45	-	861	
daglejere m.v.	147	36	22	5	22	4	-	-	236	
fiskere	14	43	-	-	-	-	-	-	57	
håndværkere	135	36	10	-	-	4	-	-	185	
søfolk	126	17	23	-	5	10	-	-	181	
fastb. underkl.	422	132	55	5	27	18	-	-	659	
tyende	70	76	27	38	8	13	12	-	234	
uden erhverv	79	21	20	8	2	7	2	-	139	
ialt	875	459	209	140	86	75	59	-	1903	

1845										
1845	Kby	Bmk	Stg	Skb	Bom	Hbg	Bso	Nør	ialt	
gårdmænd	172	186	72	55	36	33	40	28	622	
præster m.v.	26	4	1	3	4	3	1	-	42	
kaptajner/styrm.	91	32	38	7	10	18	2	-	198	
øvre lag ialt	289	222	111	65	50	54	43	28	862	
daglejere	249	72	10	22	79	3	-	-	435	
fiskere	12	13	-	-	-	-	-	-	25	
håndværkere	242	41	30	7	9	11	-	-	340	
søfolk	183	25	20	12	18	8	3	-	269	
fastb. underkl.	686	151	60	41	106	22	3	-	1069	
tyende	189	126	85	47	30	25	20	5	527	
uden erhverv	120	21	13	7	11	3	3	-	178	
ialt	1281	520	269	160*	197	104	69	33	2636	

*eksl. 36 personer ved Skovby søfartsskole

Landbruget

Overalt, hvor der i teksten omtales forhold i Løjt sogn 1704 eller 1708-15 er kilden – hvis ikke andet udtrykkeligt anføres – Aabenraa amts jordebog 1704 i Landsarkivet i Aabenraa og undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15 i Rigsarkivet.

- Carsten Porskrog Rasmussen, Hans Schultz Hansen, Kaar Ulrich Jessen og Klaus Thingholm Kristensen (red.): Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919, Århus 1987, s.13-15.
- Forholdene i kongeriget: Henrik Pedersen: De danske landbrug, København 1928, reprotryk 1975, s.365.
- Det øvrige Danmark: Carsten Porskrog Rasmussen m.fl.: Det danske godssystem, s.20f og 25.
- Se især Aabenraa amts jordebog 1704.
- Se side 233.
- Henrik Pedersen, anf.arb. s.365; Jens Christensen, Landbo-statistik, København 1985, s.44 (mine procentberegninger).
- Jes M. Holdt: Gårde og Slægter i Løjt sogn, passim.
- Carsten Porskrog Rasmussen m.fl.: Det danske godssystem,

- s.26f; Fridlev Strubbeltrang: Det danske Landbosamfund, Kbh. 1978, s.233f.
9. Jvf. side 87.
 10. Holdt: Gårde og Slægter, s.43, 57, 179 og 193.
 11. Ibid. s.309.
 12. C.II.1.105, Indberetninger om øde ejendomme i Aabenraa amt. Kun én gang : 25-12-1745 – omtales ét øde kåd i Kirkeby – ellers intet i Løjt.
 13. Holdt: Gårde og Slægter, s.29, 114f og 236.
 14. Ibid., s.30, 49, 51, 58, 71, 94-97, 115, 117, 127, 129, 198, 229f, 335.
 15. udgår.
 16. August Reimers: Das Kanzleigut Hockeberg uden seine Besitzer seit ca. 1550, Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte. 57 (1928), s.262ff.
 17. C.II.1.115, Generaltabelle über das befundene Hornvieh 1774; Reimers, anf.arb. s.266.
 18. 1640: Johannes Meyers kort (se side 78f); 1704: Aabenraa amts jordebog; 1744: Reimers, anf.arb. s.276; 1774: C.II.1.115; 1781: og 1812: C.II.2.366, Predigerwahlen zu Loit, valgliste 1781 og 1812.
 19. Jvf. Reimers, anf.arb. s.275f.
 20. C.II.1.115; Holdt: Gårde og Slægter, s.287-303.
 21. Reimers, anf.arb. s.284f.
 22. Hans Schultz Hansen: Hovedgårdsdrift eller jordrente? System og økonomi på Trøjborg gods 1579-ca. 1660, Bol og by 1986, s.7-43.
 23. Sønderjyllands Historie bd. 3 s.408-11 (Holger Hjelholdt).
 24. Henrik Pedersen, anf.arb. s.360.
 25. Sønderjyllands Historie bd. 3 s.68f (Johanne Skovgård) og 279f + 336 (Holger Hjelholdt).
 26. Holdt: Gårde og Slægter, passim.
 27. Ibid., s.248 og 258.
 28. Sønderjyllands Historie, bd. 3, s.333 (Hjelholdt).
 29. Om restancer: Aabenraa amt, v. Massows arkiv, Restance-registre for Aabenraa amt 1713-57 (pk. 273). Restancerne fra Løjt gjaldt kun en håndfuld gårde og nogle småbrug, og de var af ret beskedent omfang.
 30. Om pligtavgifter og kontribution se: C.II.1.16 (1776 og 1795), hvor afgifterne endnu er som 1704.
 31. 1704-forordningen: Forordningssamlinger, LA Sch. 1766-forordningen: Chronologische Sammlung der im Jahre 1766 ergangenen Verordnungen und Verfügungen, s.20-26. Begge er gennemgået af Wolfgang Prange i: Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein; bd. 60, Neumünster 1971, s.530ff.
 32. P. Grau Møller: Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland. Aabenraa 1984, s.106-08.
 33. Om gevinsten ved afløsningen af hoveriet fra Høgebjerg se: Reimers, anf.arb. s.266 sammenlignet med en afløsnings-sum på 1 rdl. pr. plov; Om den fuldstændige hoveriafløsning og de deraf følgende gevinster 1631-33 se: Sønderjyllands Historie bd. 3, s.48; Trøjborg: H. Schultz Hansen, anf.arb.
 34. Vagn Skovgaard-Petersen: Gyldendals Danmarks Historie bd. 5, København 1985, s.117.
 35. Beregnet ud fra Holdt: Gårde og Slægter.
 36. Inge Skovgård-Petersen i Gyldendals Danmarks Historie bd. 1, København 1977, s.117.
 37. Se bl.a. Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, Årbøger for Nordisk Oldkyndighed 1948, s.1.278, her s.135ff.
 38. Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, Kbh. 1941, s.84f.
 39. Holdt: Glimt s.166.
 40. Oeconomisk Magazin 1757; bd. 1 s. 37.
 41. Topografica 431a: Forskelligt vedrørende Bodum og Stollig, markdelinger 1801 og 1822, salg af mosejord 1829.
 42. Jes M. Holdt: De Nørby gårde, Det gamle Løjt bd. IV s.75f.
 43. Det afspejles bl.a. af, at kornet udgjorde den vigtigste del af bøndernes fæstestiftelser – se Fridlev Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund s.22 m.fl.
 44. Ifølge Aabenraa amts jordebog 1704 var udsæden for de 111 gårde under amtet i alt 1181 tdr., mens toftbol og kåd i alt såede 80-100 tdr. og kancelligodset Høgebjerg 38 tdr. Undersøgelseskommissionen over Haderslev amt 1708-15 (RA) opgav udsæden for sognets 7 Haderslev-gårde til 78 tdr. Dalholt, Høgebjerg-indersterne samt præstegårdene og deres inderstesteder har vel haft en udsæd på 70-100 tdr. i alt.
 45. Finn Stendahl Petersen: Fynsk landbrugs vilkår 1682, Odense 1985, s.340f.
 46. Grau Møller, anf.arb. s.115-19.
 47. C.II.1.113.
 48. Trap: Danmark, 5. udg. bd. 26, Kbh. 1967, s.896 (v. Rosens undersøgelse o. 1825).
 49. Klaus Lorenzen Schmidt: Die von Rosenschen Erhebungen aus dem Jahre 1825 als Quelle für die Landwirtschaftsgeschichte; Quellenkundliche Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, Kiel 1985.
 50. Karl-Erik Frandsen: Vang og tægt. Studier over dyrknings-systemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83, Kbh. 1983, s.253-55 og 259.
 51. Ibid.
 - 51a. Tabellen viser kornsorternes andel af udsæden ved gårdene under Aabenraa amt 1704:

%	Bodum	Kirkely	Darsmark	Stollig	Skovby	Batsø	ialt
rug	47	28	21	23	21	20	25
byg	8	21	28	27	25	37	26
bøghvede	30	22	18	19	19	14	19
havre	15	29	33	31	35	29	30
ialt	100	100	100	100	100	100	100
td. korn ialt	66,5	318,5	370,1	108,8	179,2	137,3	1180,4

Kilde: Aabenraa amts jordebog 1701.

52. C.II.1.113, 13-8-1781.
53. Topografica nr. 409.

54. Sammenlign m. Sønderjyllands Historie bd. 3, s.174f samt Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund, s.57-59, 181 og 244.
55. C.II.1.113, 1771.
56. Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund, s.400.
57. V. Falbe Hansen: Stavnsløsningen og Landhøreforformerne, bd. 2, Kbh. 1889, s.55-61.
58. Topografica 409.
59. RA, Kommercekollegiet, sager til tyske Journal A nr. 20, indberetning om landets økonomiske tilstand 1735, Aabenraa og Løgumkloster amter; LA, privatarkiv nr. 265 (Paul Hansens dagbog 1740-45); LA, håndskriftsamlingen 62c, afskrift af en dagbog fra Elbjerg 1848 v. Jes M. Holdt.
60. Med hensyn til den generelle udvikling i Sønderjylland se Lars N. Henningsen: Misvækst og Kornspekulation i Sønderjylland 1698-1847, Sønderjyske Årbøger 1981, s.5-56.
61. C.II.1.113, 26-6-1740 og 20-9-1740 (Løjt sogn), samt diverse indberetninger fra andre sogne.
62. Ibid., 13-8-1781 og 1782.
63. Ibid., 1771.
64. Ibid., 1-4-1762.
65. Topografica 430c, regnskaber for Blåsholm. På Paulsgård købte man også kløverfrø 1858 – se Det gamle Løjt bd. II s.112 og 117.
66. C.II.1.110, 19-2-1739.
67. Topografica 430c.
68. C.II.1.3, Beskrivelse af Aabenraa amt 1735.
69. C.II.1.113, 1779.
70. RA, Kommercekoll., sager til tyske journal A nr. 20, indberetning 1735.
71. Topografica 430c (Blåsholm-regnskabet); Marcus Glausens dagbog, Det gamle Løjt bd. II s.113.
72. K. Hansen: Det danske Landbrugs Historie, bd. II, Kbh. 1936-43, s.265-67.
73. Aabenraa amt, I. v. Tillisch' arkiv, Fattigvæssenssager 1829-30 (pk. 509), sag nr. 41.
74. som note 71.
75. C.II.1.110, 19-2-1739.
76. C.II.1.113, 1-1-1811.
77. udgår
78. Privatarkiv nr. 265 (Paul Hansens dagbog 1740-45).
79. Det gamle Løjt bd. II s.113 og 116 m.fl. st., hvor får og ungvæg anbringes i navngivne marker, der kendes som jorder til Paulsgård (jvf. Troels Fink: Udsiftningen i Sønderjylland, s.82).
80. F. Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund, s.245.
81. *Fra 1704/08* er der kun tal fra de dele af sognet, der lå under Aabenraa og Haderslev amter. De konkrete tal er: 582 heste, 183 søl og plage, 686 køer, 1580 stykker ungvæg (inkl. stude), 1934 får og 355 svin. Der mangler tal fra Høgebjergs område, Dalholt og de to præstegårde. 1774-tallene viser, at Høgebjerg da havde ret mange køer, men få stude. Derfor er især kotallet forhøjet for 1704/08.
- Fra 1774* er der tal fra sognets aabenraask og høgebjergske dele samt præstegårdene. I alt omfatter de 791 køer og 523 stude. Der savnes tal for Dalholt og de 7 haderslevske gårde. Kotallet er korrigeret ud fra besætningerne på gårdene under Haderslev amt 1708 samt en antagelse om, at den store gård Dalholt lå på linie med andre store gårde. Korrigeringen af studetallet er lidt mere usikker, men foretaget ud fra, at der er tale om 4 meget store gårde (2 x Stolliggård, Fladsten og Dalholt), der ellers oftest havde ca. 10 stude hver, samt 4 decideret små gårde (Nørby), der typisk lå på 2-4 stude pr. gård.
- Fra 1825* er det et stort spørgsmål, om tallet gælder hele sognet eller kun ejendommene under Aabenraa amt, (cv. Aabenraa amt + Høgebjerg). Det sidste synes mest sandsynligt p.g.a. de lave tal.
82. Lorenzen Schmidt, anf.arb. (jvf. note 49).
83. A. Christensen i Det danske Landbrugs Historie bd. 4, København 1925-33, s.452f m.fl. st.
84. Grau Møller, anf.arb., s.113.
85. Se Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund, s.407, og Jens Christensen: Landbostatistik, Kbh. 1985, s.62.
- 85a. Grau Møller, anf.arb. s.113.
86. Jens Christensen: Landbostatistik, s.62.
87. Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund, s.408.
88. Privatarkiv 265 (Paul Hansen) og Topografica 430c (Blåsholm).
89. C.II.1.115.
90. Privatarkiv nr. 265, Topografica 430c og håndskriftsamlingen nr. 62c.
91. Privatarkiv nr. 265, Topografica 430c og Claussen-dagbogen, Det gamle Løjt bd. III, s.51f.
92. Privatarkiv nr. 265.
93. H.P. Christensen: Kvægpesten paa Sjælland i det 18. Aarhundrede, Fra Arkiv og Museum IV (1909-11), s.254-308, her s.254-86.
94. Aabenraa amt, v. Massows arkiv, sager ang. kvægsygen 1745.
95. Johan Hvidtfeldt (red.): Håndbog for danske Lokalhistorikere, Kbh. 1952-56, s.330.
96. Aabenraa amt, v. Schmettaus arkiv, kvægsygesager 1776-83, hvor der ikke er sager fra Løjt.
97. Reimers, anf.arb. s.275.
98. C.II.1.3, 1735; privatarkiv 265, Topografica 430c.
99. Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund, s.245.
100. Trap, bd. 26, s.896 (v. Rosen).
101. Topografica 430c.
102. Privatarkiv 265 (Paul Hansen) og Det gl. Løjt bd. III, s.43 (Marcus Claussen).
103. På Jakobsbøge solgtes lidt flæsk 1742 – LA, privatarkiv nr. 265 (Paul Hansens dagbog) – men ellers omtales det ikke.
104. Privatarkiv nr. 265 og håndskriftsamlingen nr. 62c.
105. LA, Topografica 431a, heri smederegning.

106. Se Claussen-dagbogen i Det gl. Løjt bd. II og III samt side 147.
107. Wilhelm Abel: Agrarkrisen und Agrarkonjunkturen, 3. udg., Hamburg-Berlin 1978, s.67f, 78 m.fl. st.
108. Aabenraa amt, v. Massows arkiv, restanceregistre for Aabenraa amt 1713-51.
109. Pastor Matthiesen 23-5-1837, Det gl. Løjt bd. IV s.67.
110. Merete Johansen: Landbrugskrisen 1818-28 og gårdmændene. En lokalundersøgelse, Bol og by 2. rk. 6 (1984), s.89-110.
111. Holdt: Gårde og Slægter, s.53, 58, 159, 181, 183 og 124.
112. Se note 109 samt side 147.
113. Trykt i Det gamle Løjt bd. II s.99-125 og III s.40-67.
114. Topografica 409.
115. Brev fra 1842, trykt i Det gl. Løjt bd. VII, s.137.
116. Topografica 416a.
117. Pastor Matthiesen 23-5-1837, trykt i Det gl. Løjt bd.IV, s.66.
118. Se Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede, Odense 1975, s.130.
119. Jes M. Holdt: Glimt, s.266, samt side 189.
120. Holdt: Glimt, s.160.
121. Privatarkiv nr. 265 (Paul Hansens dagbog).
122. Claussen-dagbogen, Det gl. Løjt bd. II, s.117 og 122.
123. Topografica 430c. (Blåsholm-regnskabet).
124. Begge beløb fra Paul Hansens dagbog, privatarkiv nr. 265.
125. Begge beløb fra Blåsholm-regnskabet, Topografica 430c.
126. Se kapitelstaksterne, Statistiske meddelelser 4,15,1.
127. Hvidtfeldt: Håndbog for Lokalhistorikere, s.440.
128. Claussen-dagbogen, Det gl. Løjt bd. II, s.122 og III, s.40.
129. H.C. Johansen: Befolkningsudvikling, s.158.
130. Aabenraa amt, skoleforsømmelseslister 1810-11 (pk. 404).
131. Alle lønninger og priser fra Blåsholm regnskabet, Topografica 430c.
132. Pastor Matthiesen 23-5-1837, trykt i Det gl. Løjt bd. IV, s.66.
133. Topografica 443, en smeds husholdningsregnskab 1525-30.
134. Topografica 430c.
135. Marcus Claussens dagbog, Det gamle Løjt bd. II, s.100-02 og 107f og bd. III, s.48.
136. Topografica 443.
137. Det gamle Løjt bd. II, s.109f.
138. Oeconomisk Magazin 1757, bd. 1, § 37.
139. Hejmdal, februar-marts 1895, citeret efter Det gl. Løjt bd. I, s.105f.
140. Jacob Iversen: Die Nothwendigkeit der Landumtauschungen, Aabenraa 1830, s.22ff.
- 141.C. II. 1. 110, 19.2.1739.
2. Frits Hähnsen: Die Entwicklung des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein, Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins bd. 9, Leipzig 1923, Beilage V (ved s.102).
3. Ibid. s.15-24.
4. Ibid. s.24ff.
5. Aabenraa amt, v. Massows arkiv: Lister over Håndværkere og Folk, der driver bogerlig Næring 1740-51. I disse lister modsvares hver nytilkommen håndværker direkte af en af-død.
6. Hähnsen, anf.arb. s.30-34 og 86-98.
7. Aabenraa amt, l. von Schmettaus arkiv: Landhåndværkersager 1775-86, sag nr. 30.
8. Ibid., sag nr. 13 og 46.
9. Ibid., sag nr. 13.
10. Ibid., sag nr. 26 og 43.
11. Ibid., sag nr. 43. Se også sagerne nr. 13, 15, 21 m.fl.
12. Ibid., sag nr. 21.
13. Topografica nr. 431a, Forskelligt vedrørende Bodum og Stollig 1822-42.
14. Trykt i det gamle Løjt bd. I, s.74-76.
15. Aabenraa amt, C.II.1.12: Insten- und Handwerkerverzeichnisse; 1735.
16. August Reimers: Das Kanzcligut Höckeberg und seine Besitzer seit ca. 1550; Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 1927, s.276.
17. Hähnsen, anf. arb. s.216.
18. Aabenraa amt, l. v. Schmettaus arkiv: Landhåndværkersager 1775-86, sag nr. 13.
19. Ibid., sag nr. 21.
20. Ibid., sag nr. 13 og 21.
21. C.II.1.3 Bericht über den Zustand des Amtes Apenrade 1735.
22. Top nr. 431a, Forskelligt vedrørende Bodum og Stollig 1822-42.
23. Aabenraa amt, l. v. Schmettaus arkiv, landhåndværkersager 1775-86, sag nr. 21.
24. RA, Amtsregnskab for Aabenraa amt 1789, M-film 43.219.
25. RA, Rentekammerets tyske afdeling, G.150; Indkomstskattelisten 1810, Aabenraa amt.
26. Jvf. Hähnsen, anf.arb. s.204ff. samt Sven Henningsen: Studier over den økonomiske Liberalismes Gennembrud i Danmark. Landhåndværket, Kbh. 1944, s.157f.
27. Topografica 443, En smeds husholdningsregnskab 1725-31.
28. Hähnsen, anf.arb. Beilage V (v. s.102); Henningsen, anf.arb., s.163 samt bilag 2, 3 og 6.
29. Topografica 430c. Regnskaber fra Blåsholm 1840-43.
30. Henningsen, anf.arb., s.166.
31. Ibid., bilag 2 og 3; Hähnsen, anf.arb., Beilage V.
32. Top. 430c.
33. RA, Rentekammerets tyske afdeling, amtsregnskaber fra Aabenraa amt 1789 og 1810 (M-film 43.219 og 43.239).
34. Marcus Claussens dagbog, Det gamle Løjt bd. II, s.123f.
- 34a. Henningsen, anf.arb., s.167f samt bilag 2 og 6.

Håndværk

1. F.eks. Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede, s.140f.

35. Top. 430c.
36. Se Marcus Claussens dagbog, Det gl. Løjt bd. II, s.102.
37. Ibid., s.101f, 109, 112f, 123, bd. III, s.3, 40, 58, 62f.
38. Henningsen, anf.arb. bilag 6.
39. RA. Rentekammerets tyske afdeling, amtsregnskab for Aabenraa amt 1789 (M-film 43.219).
40. RA. Rentekammerets tyske afdeling, amtsregnskab for Aabenraa amt 1810 (M-film 43.239) samt G.150, indkomstskatten 1810, Aabenraa amt.
41. Aabenraa amt, l. von Schmettaus arkiv, Landhåndværkersager 1775-86, sag nr. 18.
42. Ibid., sag nr. 13, 15, 18 og 21.
43. Folketællinger, Løjt sogn 1845 og 1860.
44. RA, Kommercekollegiets Tyske Sekretær, Sager til Journal A (1735-39) nr. 20 – Indberetning om landets økonomiske tilstand o. 1735, Aabenraa og Løgumkloster amter.
45. Trykt i Det gamle Løjt bd. IV, s.66.
46. Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 nr. 43, Indberetning fra lærer Niendahl i Barsmark 20-5-37.
47. Henningsen, anf.arb., bilag 2, 3 og 6.
48. Ibid., bilag 6.
49. Top. 430c.
50. Folketælling Løjt sogn 1845.
51. Søfartsafdelingen nr. 66 og 72, som er bevarede opgavehefter fra Løjt-styrmandslevers hænder.
52. Schlaikier, anf.arb., s.64.
53. Holdt: Glimt, s.93f; G. Japsen: Aabenraa bys økonomiske historie 1850-64, Sønderjyske Årbøger 1935 s.1-88, her s.86.
54. Schlaikier, anf.arb., s.64.
55. Mørkegaard, anf.arb., s.93.
56. Aabenraa amt, lister over søfarende 1759-64.
57. Mørkegaard, anf.arb., s.116.
58. Folketællingen 1845, samt kirkebøger for Løjt, dåbsregistre.
59. Trykt i Det gamle Løjt bd. VII, s.135-37.
60. Topografica 408. Papirer vedrørende skipper Peder Jepsen Hemmet, Kirkeby. Testamente 1848.
61. F.S. Grove-Steffensen, anf.arb.
62. Formueskatten: RA: Amtsregnskaber, Aabenraa 1789 (M-film 43.219), skibsanpart: Aabenraa byarkiv XI nr. 165a, skibslister.
63. Schlaikier, anf.arb., s.22.
64. Holdt: Glimt, s.88f.
65. Ibid., s.89-93; Ole Mørkegaard: Jørgen Bruhn (1781-1858) – lokal matador og typeeksempel. Nordnytt 18 (1983) s.31-42; Rolf Larsen: Jørgen Bruhn – matadoren fra Strågård. Det gamle Løjt IV, s.104-43; Kaptajn Hans Bruhns erindringer. Udg. af Erland Møller og Johan Hvidtfeldt. Aabenraa 1957, s.6f, 29-32 og 35-85; Margr. Callesen: Hans Detlef Bruhn på Høgebjerg. Det gamle Løjt VII, s.147-53.
66. Bygger på Gottlieb Japsen: Aabenraa bys økonomiske historie, Sjø Årb 1935, s.76-79.
67. Schlaikier, anf.arb., s.66f.
68. Det følgende bygger på: LA, søfartsafdelingen nr. 29, kopibog over breve fra kaptajn H. Matthiesen 1844-66.
69. Folketællingen 1845, Løjt sogn.
70. Tilsvarende forhold omkring sejladser og ophold i havn kan læses ud af søfartsafdelingen nr. 4, Kaptajn Jes P. Boysens kopibog 1849-58.
71. Søfartsafdelingen nr. 51, kaptajn Jens Jensen Stydings regnskabsbog for skibene Dorothea, Minerva, Anna Cathrina og Pomona 1799-1825, diverse afregninger med mandskabet.
72. Eksempler *bl.a.*: Brevveksling (mellem kaptajn A.M. Schmidt og Ellen Reuter 1840-42), Det gamle Løjt bd. VII, s.125-40; Marcus Claussens dagbog, Det gamle Løjt bd. II, s.99-129 og III, s.40-67; Paul Hansens dagbog 1740-45, privatarkiv nr. 265; Nogle gamle breve fra Løjt sogn (mellem gårdmand Hans Jespersen, Skovby, og sønnen Jørgen Jespersen 1819-26), trykt i: Holdt: Glimt, s.268-78.
73. Japsen: Aabenraa bys økonomiske historie, s.79.
74. Kaptajn Hans Bruhns erindringer, s.6 og 13-18.

Søfarten

1. H. Schlaikier: Aabenraa Søfarts Historie, Aabenraa 1929, s.168f.
2. Aabenraa amts jordebog 1704.
3. Ole Mørkegaard: Søn, slægten og hjemstavnen – en etnologisk analyse af livsformer på aabenraaegnen ca. 1700-1900, utrykt konferensafhandling, KU 1985.
4. Anders Monrad Møller: Fra galeoth til galeasc. Studier i de kongerigske provinser søfart i det 18. århundrede, Esbjerg 1981, s.159-62.
5. Mørkegaard, anf.arb., s.95f.
6. Aabenraa bys historie, red. af P.Kr. Iversen og Johan Hvidtfeldt, bd. II (v. H.H. Worsøe), Aabenraa 1967, s.85ff.
7. Paul Hansens dagbog. Privatarkiv nr. 265.
8. Rentesatsen: Se bl.a. Kristof Glamann og Erik Oxenbøll: Studier i dansk merkantilisme. Kbh. 1983, s.148-50.
9. F.S. Grove-Steffensen: Skibsfarten i Slesvig 1750 med særligt henblik på Aabenraa, Sønderborg, Flensborg og Egersfærde (utrykt manuskript).
10. Monrad Møller, anf.arb., s.169f, 175f m.fl.
11. Mørkegaard, anf.arb., s.167.
12. Holdt: Glimt, s.86.
13. Jvf. s.103 og 147.
14. Søfartsafdelingen nr. 51, kaptajn Jens Jensen Stydings regnskabsbog 1799-1825.
15. Jvf. s.148.

Aftægt og fattigforsorg

1. Ole Højrup: Landbokvinden. 1964.
2. Se bl.a. folketællingerne, hvor kun ganske få angives at leve af pension, rente, formue m.v.
3. En direkte udtalelse i den retning ses i C.II.1.141, aftægtssager 1740-1814, 17-7-1756 (herredsfoged Kamphövener).
4. Blandt flere eksempler: Ibid. 4-8-1757 (to sager), 23-3-1779, 1785.
5. Eksempler trykt i Det gamle Løjt bd. I s.76-86 (1851), bd. III s.102-04 (1842), bd. VII s.64-69 (1861).
6. C.II.1.141, 1757-58.
7. Ibid., 1785.
8. Eksempler: Aabenraa amt. I. v. Schmettaus arkiv, Landhåndværkersager 1776-85, sag nr. 15 og 21.
9. M.H. Nielsen: Fra Slesvigsk Fattigvæsens Fortid, Aabenraa 1943, s.22f m.fl. st.
10. Ibid., s.9-12; Loven: LA, forordningssamlingen, 7-9-1736.
11. M.H. Nielsen, anf.arb. s.24-42.
12. Aabenraa amt, v. Massows arkiv, sager ang. fattigvæsenets ordning 1736-37 (pk. 223), læg om Løjt.
13. M.H. Nielsen, anf.arb. s.69-72.
14. Aabenraa amt, v. d. Lühes og v. Behrs arkiv, fattigvæsenssager 1753-68, læg m. lister over restance til fattiggassen i Løjt.
15. M.H. Nielsen, anf.arb. s.38.
16. Aabenraa amt, I. v. Schmettaus arkiv, fattigvæsenssager 1776-87 (pk. 278), sag nr. 48 og 51.
17. v. Massows arkiv, sager ang. fattigvæsenets ordning 1736-37 (pk. 223), Løjt sogn.
18. Fra sidst i 1720'erne kendes en kornpris fra Løjt på ca. 2 rdl. pr. rd. – Topografica 443, en smeds husholdningsregnskab 1725-30.
19. C.II.2.418, Loit Armenrechneren 1820-27; Aabenraa provstearkiv pk. 1061, visitatsberetninger 1835-65, 1847 Løjt (Kaftan).
20. C.II.2.418, Kornprisen er regnskabet egen.
21. Aabenraa amt, I. v. Schmettaus arkiv, fattigvæsenssager 1776-87 (pk. 278), sag nr. 9.
22. Aabenraa amt, I. v. Tillisch' arkiv, fattigvæsenssager 1830-31 (pk. 510), sag nr. 100.
23. Ibid., fattigvæsenssager 1831-32 (pk. 511), sag nr. 202 og 213.
24. Aabenraa amt, v. d. Lühes og v. Behrs arkiv, fattigvæsenssager 1753-68, sag nr. 32.
25. C.II.2.418, Armenrechneren Loit 1820-27.
26. M.H. Nielsen, anf.arb., s.152ff; Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede. Kbh. 1940, reprotr. 1975, s.270.
27. M.H. Nielsen, anf.arb. s.155.
28. C.II.2.418, Loit Armenrechneren 1820-27.
29. Ibid.
30. M.H. Nielsen, anf.arb. s.178.
31. Ibid., s.114.
32. Lars N. Henningsen: Misvækst og kornspekulation i Sønder-

jylland 1698-1847. En studie i dyrtids- og hungerår og krisepolitik, Sjy Årb 1981 s.24 og 50.

33. Aabenraa amt, I. v. Tillisch' arkiv, fattigvæsenssager 1829-30 (pk. 509), sag nr. 41.
34. Jes Bruun: Løjt Sogns Almissekasse, Det gamle Løjt V, s.94-108. Generelt om sparekasser: M.H. Nielsen, anf.arb., s.158, og G. Japsen: De nordslesvigske sparekassers historie, Aabenraa 1970.
35. Aabenraa amt, I. v. Schmettaus arkiv, fattigvæsenssager 1776-87 (pk. 278), sag nr. 6 og 66.
36. M.H. Nielsen, anf.arb. s.104f.
37. Aabenraa amt, I. v. Schmettaus arkiv, fattigvæsenssager 1776-87 (pk. 278), sag nr. 8.
38. M.H. Nielsen, anf.arb. s.82ff.
39. Aabenraa amt, I. v. Schmettaus arkiv, fattigvæsenssager 1776-87 (pk. 278), sag nr. 23 og 39.
40. Aabenraa amt, I. v. Tillisch' arkiv, fattigvæsenssager 1830-31 (pk. 510), sag nr. 69.
41. Ibid., fattigvæsenssager 1831-32 (pk. 511), sag nr. 175.
42. Aabenraa amt, I. v. Schmettaus arkiv, fattigvæsenssager 1776-87 (pk. 278), sag nr. 46.

Bygning og bohøve

1. Landsplan: Bjarne Stoklund: Bondegård og byggeskik før 1850, 3. oplag, Kbh. 1980, s.7-27; Sønderjylland og Løjt spec.: H. Zangenberg: Gammel Byggestil i Sønderjyllands Østeregn, Turistforeningens Årbog 1930, s.195-218, her s.200.
2. Stoklund, anf.arb. s.44-47.
3. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU), 3. afd., Brede, fotosamlingen, diverse fotos under top. 3151 (Løjt).
4. Stoklund, anf.arb. s.28-37; Frode Kirk: Frilandsmuseets gårdstuehus fra Barsø, Nationalmuseets Arbejdsmark 1976, s.47-60, her s.47f.
5. NEU, foto nr. 3652-53 og 29496-97 m. påtegninger.
6. Stoklund, anf.arb. s.48-50; Zangenberg, anf.arb. s.198f.
7. Stoklund, anf.arb. s.50.
8. NEU, diverse fotos u. top. 3151; samt adskillige bevarede, daterede huse i sognet fra disse år.
9. Se en række illustrationer i Holdt: Gårde og slægter; Billeder i Historiske Samlinger (Institut for Sønderjysk lokalhistorie) samt bevarede, daterede huse i sognet.
10. R. Mejborg: Nordiske Bøndergaarde, bd. I Slesvig, Kbh. 1892-93, s.214f.
11. Kirk, anf.arb.
12. Mejborg, anf.arb. s.217; Zangenberg, anf.arb. s.303-16.
13. Zangenberg, anf.arb. s.215; NEU nr. 8689 og 8677 (opmålinger).
14. Sigurd Skov: Aabenraa Museums Løjt-stue, Sønderjyske Aarbøger 1957, s.86-92; Jes M. Holdt: Egnens hjem i vore oldeforældres dage, Det gl. Løjt bd. V s.7-25, her s.11f.

15. Axel Steensberg: Danske Bondemøbler, 3. udg., Kbh. 1973, s.13; Mejborg, anf.arb. s.214f.
16. Steensberg, anf.arb. s.14, 18, 38f, 231 og 242f.
17. Holdt: Egnens hjem, s.15f.
18. Holdt, Glimt s.266.
19. Holdt: Egnens hjem s.8-17.

24. Aabenraa amt, 1. v. Schmettaus arkiv, Fattigvæsenssager 1776-87 (pk. 278), sag nr. 42.
25. Ibid., sag nr. 6 og 46.
26. Aabenraa amt, v. d. Lühes og v. Behrs arkiv, fattigvæsenssager 1753-68, sag nr. 32.
27. Jvf. Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administration, København 1983.

Bondeembedsmænd

1. Harald Jørgensen: Lokaladministrationen i Danmark, Kbh. 1985, s.83-100; J.P. Trap: Slesvig, 1864, s.68-70.
- 1a. J.P. Trap: Danmark, 5. udg. bd. 24, Kbh. 1965, s.16; bd. 26, Kbh. 1967, s.885.
2. Harald Jørgensen: Lokaladministrationen s.104-16; Trap: Slesvig s.70f.
3. Harald Jørgensen: Lokaladministrationen s.132-57; Trap: Slesvig s.92f; Trap: Danmark, 5. udg. bd. 26, Kbh. 1967, s.885f.
4. Harald Jørgensen: Lokaladministrationen s.157-60.
5. Generelt om de sønderjyske sognefogder: H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjyske Slægter, 1 Øster Løgum, Haderslev 1941, s.38f.
6. Petrea Schmidt: Fogden Jacob Hansen fra Løjt Kloster, Det gamle Løjt bd. IV s.43f.
7. C.II.1.48, betr. Kirchspielvögte, 1782.
8. Ibid., 1789.
9. Petrea Schmidt: Fogden Jacob Hansen, Det gamle Løjt s.44-47. Registret: Topografica nr. 407, Register über ... Loyt, 1740.
10. Sønderjyllands Historie III, s.329.
11. Jes M. Holdt: Gårde og slægter, s.46f.
12. C.II.1.48, 6-2-1745, 1753, 1782.
13. Ibid., 1781-82 (adsk. akter).
14. Ibid., 1794 (3/7, 14/9, 22/11), 1798, 1801.
15. Ibid., 1801, 1811, 1812, 1815.
16. C.II.1.49, betr. Vögte auf Barsø (diverse akter); samt Holdt: Gårde og slægter, s.316f, 336 og 337.
17. Johan Hvidtfeldt: Håndbog for danske lokalhistorikere, Kbh. 1952-56, s.421.
18. Generelt om sandemænd: Hejselbjerg Paulsen: Sønderjyske Slægter, s.39f.
19. Jes M. Holdt i Det gamle Løjt bd. IV s.75.
20. Holdt: Gårde og slægter, s.70, 105f, 218, 238, 241 og 284; samt C.II.1.52, betr. Sandmänner, 1730, 1739, 1746, 1774 og 1777.
21. Eksempler: C.II.1.58 og C.II.1.52, diverse sager.
22. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjyske Slægter s.41f; Hvidtfeldt: Håndbog for lokalhistorikere s.308; Holdt: Gårde og slægter s.106.
23. Generelt om tolvmand/sognemænd: Hejselbjerg Paulsen: Sønderjyske Slægter s.42; Hvidtfeldt: Håndbog s.447; M.H. Nielsen: Fra Slesvigsk Fattigvæsens Fortid, Aabenraa 1944, s.69-71.

Kirke og tro

1. Se side 194.
2. Se C.II.2.366, der rummer akter om en række præstevalg i Løjt og lister over de stemmeberettigede, samt A. Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetkamp i Sønderjylland 1815-50, Aabenraa 1977, s.21.
3. C.II.2.366, diverse akter 1754.
4. Fladsten-dagbogen, Topografica nr. 432.
5. Privatarkiv nr. 265, Paul Hansens dagbog 1740-45.
6. Jep H. Riis: Sagn og Overtro fra Løjt Sogn, Barsmark 1916, genoptrykt 1977, s.22-25 og 97.
7. C.II.2.366, akter 1781.
8. Pontoppidan Thyssen, anf.arb. s.26-29; H. Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne, SJy Årb 1933 s.39-100, 1934 s.1-62 og 129-211, 1935 s.161-231, 1936 s.161-224 og 1938 s.1.50; her 1935 s.165ff.
9. Holdt: Glimt s.67f.
10. Hejselbjerg Paulsen, anf.arb., 1934 s.156-70.
11. Ibid., s.196f.
12. G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968, s.298f.
13. Hejselbjerg Paulsen, anf.arb. 1934 s.206f.
14. C.II.2.366, akter 1799-1802.
15. Pontoppidan Thyssen, anf.arb. s.144; Urban Schrøder: Andreas Matthiesen, en Løjt-præst, der ikke må glemmes, Det gamle Løjt, bd. 2 s.50-59, her s.53-58.
16. Citeret efter Det gamle Løjt bd. 2, s.57.
17. C.II.2.366, diverse akter 1812.
18. Ibid.
19. Citeret efter: Dansk præste- og sognehistorie bd. 10, udg. af A. Pontoppidan Thyssen, Århus 1977-85, s.411; ang. dateringen se Urban Schrøder, anf.arb. s.51.
20. Holdt: Glimt s.70.
21. Abt. 18, Generalsuperintendentens arkiv nr. 43, visitatsberetning af provst Paulsen 1832. Se også visitatsberetningerne fra 1824 og 1827, der er nogenlunde på samme linie.
22. Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden, 1936 s.206-08.
23. Holdt: Glimt s.70f; Pontoppidan Thyssen, anf.arb. s.144 m.fl. sst.
24. Dagbogen er trykt i Det gl. Løjt bd. II, s.99-126 og bd. III s.40-67. De to citater er fra bd. II s.109 og s.111.
25. Pontoppidan Thyssen, anf.arb. s.271ff, 346ff, m.fl. st.
26. Holdt: Glimt s.72.

27. *Ibid.*, s.71f.
28. Dansk præste- og sognehistorie, bd. 10 s.413f.

Skolen

1. Topografica nr. 432, Fladsten-dagbogen 1580-1788.
2. Optrøkt i Holdt: Gårde og slægter s.14f.
3. G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968, s.23-29.
4. Aabenraa amts jordebog 1704.
5. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen s.49f.
6. *Ibid.*, s.22f, 30f m.fl.
7. C.II.2.405, Schulsachen, Løjt 1727-1821; 9-12-1758.
8. Holdt: Glimt s.214; LA. C.II.2.405, 1741 – klage fra 14 Skovby-bønder; 13-3-1743 bilag f (Barsmark).
9. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen s.30, 42 m.fl.
10. C.II.2.405, klage ved 14 Skovby-bønder 1741.
11. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen s.58f.
12. C.II.2.393, Berichte aus dem amt Apenrade wegen des im Aufnahme zu brigenden Schulwesens 1738, Løjt sogn.
13. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen; LA, C.II.2.405, 6-1-1759.
14. Aabenraa provstearkiv, sager til arkivfortegnelsen II, skolesager 1662-1837 (pk. 1026), 12-12-1744.
15. Holdt: Glimt s.218.
16. C.II.2.405, 1767, sager om lærernes løn i Skovby og Barsmark; Japsen: Det dansksprogede skolevæsen s.247.
17. Holdt: Glimt s.215.
18. C.II.2.405, 9-12-1758.
19. Aabenraa provstearkiv, sager til arkivfortegnelsen II, pk.1026, 23-3-1753.
20. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen s.219-21; Holdt: Glimt s.216-22.
21. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen s.55ff og 115f.
22. *Ibid.*, s.116f og 223.
23. C.II.2.405, 10-7-1788.
24. *Ibid.*, 1-5-1760.
25. Jvf. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen s.219.
26. *Ibid.*, s.219, Urban Schröder i Det gamle Løjt III s.115-55, specielt s.147-49.
27. Paul Hansens dagbog: Privatarkiv nr. 265.
28. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen s.279; Holdt: Glimt s.221.
29. Holdt: Glimt s.223.
30. C.II.405, 9-12-1758.
31. Aabenraa amt pk. 404, skoleforsømmelseslister 1810-14.
32. C.II.2.405, 9-12-1758.
33. *Ibid.*, 25-10-1786.
34. Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784-1818, Kbh. 1893 (reprotryk 1984), s.271ff og 285ff; Løven er trykt i: Chronologische Sammlung der im Jahre 1814 ergangenen Verordnungen und Verfügungen für die Herzogtümer Schleswig und Holstein, Kiel 1816, s.30-35.
35. Holdt: Glimt s.223; Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 nr. 43, 15-4-1818; C.II.2.405; diverse sager 1815-17.
36. L.S. Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca. 1814-1920, Aabenraa 1978, s.431 m.fl. (under de enkelte læreres navne).
37. Holdt: Glimt s.188-91.
38. *Ibid.*, s.226-29, 233.
39. Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818-98, Kbh. 1899 (reprotryk 1984), s.14-35.
40. Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 nr. 43, 1827 (pastor Grauer, Løjt), samt 1830.
41. *Ibid.*, 1837.
42. *Ibid.*, indberetning 22-5-1837 v. pastor Grauer samt lærerne Diedrichsen og Nissen, og 20-5-1837 v. lærerne Nicndahl og Truelsen.
43. Afsnittets udtalelser er hentet fra de i note 42 nævnte kilder samt Aabenraa provstearkiv, skolesager ordnet sognevis, Løjt sogn 1814-85 (pk. 1096) m. udtalelser af Nissen 1837 og Ebbesen (udat.).
44. Aabenraa provstearkiv pk. 1061, visitatsberetninger 1835-65.
45. Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 nr. 43, 22-5-1837.
46. Emnerne nævnt i visitatsberetningen fra 1839, Aabenraa provstearkiv, skolesager ordnet sognevis, Løjt 1814-85 (pk. 1096).
47. *Ibid.*
48. Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 nr. 43: forsk. udtalelser fra 1837 (Diedrichsen, Nissen, Nicndahl, Truelsen, Claussen); Aabenraa provstearkiv pk. 1061, visitatsberetn. 1835-65, 23-4-1845; *Ibid.*, pk. 1096, skolesager ordnet sognevis, Løjt sogn 1814-85, 19-6-1838 og 23-4-1845 (Barsmark) og forsk. sager (Barsø).
49. Aabenraa provstearkiv, pk. 1096, 24-4-1845.
50. Aabenraa provstearkiv, pk. 1096, 24-4-1845.
50. Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 nr. 43, 22-5-1837, (Diedrichsen); Aabenraa provstearkiv pk. 1061, 23-4-1845.
51. Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 nr. 43, 22-5-1837 (Diedrichsen); Aabenraa provstearkiv pk. 1061, visitatsberetning 23-4-1845.
52. Aabenraa provstearkiv, pk. 1096, 1837.
53. Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 nr. 43, 22-5-1837 (Grauer); Aabenraa amt pk. 404, skoleforsømmelseslister 1810-11; Holdt: Glimt s.223.
54. Folketællingen 1845, Løjt sogn; Aabenraa provstearkiv pk. 1061, 30-6-1835 (Matthiesen).
55. Generalsuperintendentens arkiv, Abt. 18 nr. 43, 22-5-1837 (Grauer).
56. Se hans dagbog, trykt i Det gamle Løjt bd. II og III, her bd. III s.52f og 67.

Den nationale udvikling

1. Lorenz Rerup: Slesvig og Holsten efter 1830; Kbh. 1982, s.78ff.
2. P. Lauridsen: Da Sønderjylland vågnede, bd. II, Kbh. 1911, s.224.
3. Holdt: Glimt s.104.
4. Rerup, anf.arb. s.91f.
5. Holdt: Glimt s.107.
6. Ibid.
7. Lyna, 6-3-1844.
8. Flertallet af personerne er identificeret af Jes Holdt – I.A., privatarkiv nr. 287 – Jes M. Holdt: samlinger til den nationale udvikling i Løjt sogn.
9. Lauridsen: Da Sønderjylland vågnede bd. II s.247.
10. Holdt: Glimt s.105f.
11. Holdt skildrer en sådan holdning, ibid., s.107. Se også H.V. Gregersen: Fra den nationale vækkelse i landsognene omkring Aabenraa, Sjø Årb 1951, s.161-201, her s.165.
12. Rerup, anf.arb. s.124-33.
13. Holdt: Glimt s.109.
14. RA, Udenrigsministeriets arkiv, 1848-57, Almindelig Korrespondance Journal Litra H, Adresser fra Slesvig til Kongen I, 1848-49.
15. Anført i kilden selv – d.v.s. lærer Nissens opgivelse.
16. Privatarkiv nr. 287, Jes M. Holdt – kommenteret afskrift af adressen.
17. Optalt efter Jes M. Holdts identifikation (jvf. note 16) og hans bog Gårde og slægter i Løjt sogn.
18. Se H.V. Gregersen: Fra den nationale vækkelse s.171.
19. Som note 14.
20. Holdt: Glimt s.110f.
21. Ibid., s.107f.
22. Jes M. Holdt er en typisk repræsentant for den dansksindede lokalhistoriske tradition, hvor man ikke finder det nødvendigt at forklare, at flertallet blev dansksindede – det betragtes simpelt hen som det naturlige. Derimod søger han at forklare, at nogle løjtinger blev tysksindede, og den vigtigste forklaring, som han ifølge egne udtalelser har overtaget fra ældre dansksindede, lyder, at de tysksindede var »fine på den«. Han er dog også inde på søfartskredsens betydning for hjemmetyskheden i Løjt (Holdt: Glimt s.99 og 107). Gottlieb Japsen har fremhævet, at den tyske bevægelse voksede ud af byernes højere borgerskab, mens den danske især fandt sin støtte blandt nordslesvigske gårdmænd (G. Japsen: Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig, Sønderjyske årbøger 1973, s.63-75). Det stemmer så vidt med billedet fra Løjt, at de tysksindede var dem, der var stærkest integreret i Aabanraas borgerskab. Japsen mente samtidig, at begge nationale bevægelser i deres væsen var borgerlige, og at den danske bevægelse derfor først kunne bryde frem, efterhånden som bønderne blev borgerliggjorte. Heroverfor har A. Pontoppidan Thyssen gjort gældende, at den dansk-nationale bevægelse

havde et grundtvigsk-folkeligt præg og også kulturelt nærmest var i modsætning til den borgerligt-liberale kultur. (A. Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, Kirkefornyelse og Nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-50, Aabenraa 1977, s.366-69). I Løjt kan man dårligt tale om nationale bevægelser før 1864, men man kan vanskeligt forklare fraværet af organiseret danskhed med, at de dansksindede gårdmænd ikke var borgerliggjorte, idet der var få sogne i Nordslesvig, hvor gårdmandsgruppen som helhed var så præget af borgerlig kultur som Løjt.

23. Holdt: Glimt s.42.
24. Rerup, anf.arb. s.142-44.
25. Jvf. én af præsternes angivelse – se H.V. Gregersen: Fra den nationale vækkelse, s.186f.
26. Ibid.
27. Ibid., s.187f.
28. Holdt: Glimt s.114f.
29. Ibid., s.113.
30. Jes M. Holdt: Paulsgård på Løjt land, Haderslev 1972, s.4f.
31. Marcus Claussens dagbog, Det gamle Løjt bd. II s.102-04, 108, 110, 113-15, 117, bd. III s.54 m.fl.
32. Ibid., bd. II s.119f og bd. III s.56.
33. Holdt: Glimt s.43-48 og 115f.
34. Ibid., s.116f.

Noter til Hans Schultz Hansen: *Tidsrummet 1864-1970*

Indledning

1. GenSupArk nr. 43, visitatsberetninger 1871-80, ber. 1877.
2. Løjt KomArk nr. 10-4, referat af møde 20/5 1968 på »Elisclund«.

Befolkning, erhverv og klasser

1. S. Mørch: Den nye Danmarkshistorie, Kbh. 1982, s.19-21.
2. P. Nedergaard: Dansk præste- og sognehistorie, X, Århus 1985, s.798f.
3. Aabenraa bys historie, III, Tønder 1974, s.27f.
4. Aab hærredsfogedsarkiv fag 39, Auswanderungen 1877-89.
5. Jvf. s.236.
6. Aabenraa bys historie, III, s.28.
7. Sst. s.133 og IV, s.72f.
8. Jvf. s.249.
9. J.P. Trap: Hertugdømmet Slesvig, II, Kbh. 1864/1975, s.340.
10. GenSupArk nr. 43, visitatsberetninger 1871-80, ber. fra 1871 og 1880.
11. Aabenraa bys historie, III, s.94-98.

12. Da adgang til folketællingskemaerne fra 1965 ikke har kunnet opnås, har de øvrige tællinger måttet tillempe den offentligtgjorte 1965-tællings inddeling i landbrug m.v., fremstillingsvirksomhed, bygge- og anlægsvirksomhed (her slået sa.m. fremstillingsvirksomhed), handel og omsætning, transport, administration og liberale erhverv, andre (service)erhverv, uoplyst erhverv samt personer, som lever af formue, rente og understøttelse. Alle opgørelser 1860-1965 omfatter såvel forsørgerne som de forsørgede, altså hele befolkningen.

I 1860-tællingen, der foreligger i originalskemaer med en samleopgørelse, er »fiskeri« udtaget fra gruppen »de som har deres næring af søen« og overført til landbrug m.v. Hertil er endvidere gruppen »daglejere og arbejdsmænd, forsåvidt de ikke stadig er beskæftiget ved en eller anden industrigren og derfor henregnes til en anden klasse« henregnet, da det må antages, at de overvejende har været beskæftiget ved landbrug, men sikkert er det ikke. Fremstillings- og bygge- og anlægsvirksomhed er identiske med gruppen »de, som lever af produkters forædling«. Handel og omsætning giver heller ikke problemer, dog er »vognmænd, hyrekuske, hesteudlejere« sammen med resten af »de som har deres næring af søen«, altså de egentlige søfolk, regnet til transportgruppen. Administration og liberale erhverv udgøres i 1860 af præster og lærere samt »fast ansatte i underordnede poster«, andre (service)erhverv af tyende uden fast tjeneste og andregruppen. Uden for erhverv regnes i 1860 »pensionister« og »kapitalister« samt almisynderne. Derimod er »indsiddere og aflægtsfolk« (i alt 258) regnet til landbruget, da de i tællingen er regnet hertil. Dette kan dog resultere i en vis forskydning i forhold til 1921, hvor det var blevet mere almindeligt, at aflægtsfolk betegnedes rentiers og havde egen husstand. Aflægtsfolk i gårdejerens/husmandens husstand er i 1921 samt i 1860 regnet som forsørgede af husfaderen.

1921-tællingen, der kun foreligger i skemaer, er behandlet efter ovennævnte retningslinjer, men tællingen bærer præg af tællernes manglende fortrolighed med dansk tællemetode. 5 % har ikke fået angivet erhverv. Arbejdernes arbejdsgiver er langt fra altid nævnt, så her har en lidt usikker opdeling efter erhverv måttet foretages: »arbejdere/arbejdsmænd« er regnet til håndværk og industri, »landarbejdere« til landbrug. Det må så håbes, at tællerne konsekvent har benævnt landarbejdere som sådanne. Lige så irriterende er den meget hyppige forekomst af den ret intetsigende betegnelse »landmand« eller »landbrug«, der ganske vist ikke giver tvivl om erhvervet, men i høj grad om udøverens status inden for dette. Problemet er her søgt løst ved, at landmænd med tjenestefolk (husholdere undtaget) er regnet som gårdejere, landmænd uden som husmænd. Betegnelsen synes kun at være brugt for jordbesiddere. Metoden giver, at der i 1921 skulle være i alt 112 gårdmænd, lægges hertil 7 forpagtere (og givetvis et par kromænd), når man meget tæt på 1920-vurderingens 123 gårde (jvf. kilde til tabel 5).

1940-tællingen står fremstillingsvirksomhed og bygge- og anlægsvirksomhed sammen, hvorfor dette har måttet gøres overalt.

13. Stat. Med. 4. rk. 147. bd. 1. hft., s.49 (1950) og Stat. Med. 1962, 13, s.156 (1960).
14. Sst.
15. Det fremgår f.eks. af tilslutningen til Socialdemokratiet efter 1900, dannelsen af Sønderjysk Arbejder-Forening i 1919 og af Løjt Sogns Husmandsforening i 1920, jvf. s. 291, 305 og 257.
16. Se note 12. Klassebegrebet er ikke her det marxistiske, men tilhørsforholdet er baseret på skøn over de forskellige sociale grupperes status, idet der er taget udgangspunkt i landbrugets klassedeling som den nemmest gennemskuelige. I vurderingen af status indgår ejendomsret til jord og andre produktionsmidler, arbejdsgiver- eller lønmodtagersituation, råd til at holde tjenestefolk, uddannelse og rang.
17. Jvf. note 13 samt Stat. Tabelværk 1973: III, s.24f (1970).

Økonomisk udvikling

1. Jvf. de foregående hovedafsnits behandling af udskiftning og jordfordeling.
2. Aab AmtsretsArk, nr. 394, skiftesag for Anna Cathrina Hohlmann. Trykt i oversættelse i Det gl. Løjt 10 s.141ff.
3. Sammenlign med pastor Mumsens beskrivelse af sognets erhvervsforhold i GenSupArk nr. 43, visitatsberetninger 1871-80, ber. 1871 og 1877.
4. Jvf. note 2.
5. Topografica nr. 413, dagbogsoptegninger om vejr og vind, landbrugsarbejdet m.m. 1870-1911 fra Løjt sogn.
6. GenSupArk nr. 43, visitatsberetninger 1871-80, ber. 1880.
7. Landbrugskrisen og landbruget 1880-1914 generelt: H. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914, Aabenraa 1985, s.16-94.
8. Citeret efter Det gl. Løjt 1, 1978, s.105-07.
9. Citeret efter Det gl. Løjt 1, 1978, s.7. Se også sst. 2, 1979, s.78.
10. Om Løjt mejeris oprettelse: Det gl. Løjt 1, 1978, s.7-15 og 2, 1979, s.9-14 (Mads Lildholdt). Foreningsarkiv 434/1, Løjt andelsmejeris forhandlingsprotokol 1894-1906.
11. Om Stollig mejeris oprettelse: Foreningsarkiv 441/1-2, Stollig andelsmejeris forhandlingsprotokoller 1894-1912.
12. Det gl. Løjt 1, 1978, s.101.
13. Løjt Andelsmejeri 1894-1944, Aabenraa 1944, s.9.
14. Ydelsen 1897 beregnet på grundlag af tal i Det gl. Løjt 2, 1979, s.9. Ydelsen 1913 efter Mejeri-Drifts-Statistik 1913, udg. v. Joh. Jensen, Aabenraa 1914.
15. Aab I.RåArk V.B.18, brev fra Chr. Knudsgaard 24/9 1872.
16. Jvf. note 5.
17. Th.H. Engelbrecht: Bodenbau und Viehstand in Schleswig-Holstein, Kiel 1905-07, II, s.5 og 136.
18. Jvf. note 8.
19. Engelbrecht anf. værk, I, s.143.

20. Det gl. Løjt 2, 1979, s.93.
21. Jvf. note 2.
22. Det gl. Løjt 4, 1981, s.7-15.
23. Folketællinger 1860 og 1921, jvf. kilder til figur 3.
24. Løjt AFstArk nr. 27, medlemsliste omkring 1900.
25. Landbruget under verdenskrigen generelt: P.A. Callø: Sønderjydske Landbrugs Kaar gennem 100 Aar (i: Hans Hansen (red.): Den nordslesvigske Landboforening i Storm og Magsvej, Haderslev 1946). Samme: Den økonomiske Udvikling (i: von Jessen Haandbog Slesv. III). Mejerierne: Foreningsarkiv 441/3, Stollig andelsmejeris forhandlingsprotokol 1912-20, ref. af møde 26/2 1916. Det gl. Løjt 2, 1979, s.14.
26. Calløs anf. arbejder.
27. Aab AmtsretsArk, grundbøger for ejerlavene i Løjt sogn.
28. Jvf. note 13.
29. Løjt KomArk, 10, sognerådets forhandlingsprotokol, ref. af møder 28/10 1920, 20/10 1921, 7/12 1922, 10/12 1923 og 20/11 1933.
30. von Jessen Haandbog Slesv. III, s.333.
31. Løjt KomArk, 75, landbrug og skovbrug, læg: »Landbrugs-krisehjælp i Løjt Sogn«.
32. RA, Danmarks Statistiks arkiv, landbrugsarcalat 1919-38 og kreaturholdet 1929-38, opgørelser for Løjt sogn.
33. Jvf. note 27.
34. Beregnet på grundlag af tabel 32 a og b i von Jessen Haandbog Slesv. III, s.352.
35. Jvf. note 27.
36. Om krisen i 1930-erne og krisehjælpsforanstaltningerne: se Calløs i note 25 anf. arbejder.
37. von Jessen Haandbog Slesv, III, s.446 (kortet).
38. Stat. Tabelværk 5. rk. E nr. 14, tillæg s.76 og 78, samme 5. rk. E nr. 18, tillæg s.44f.
39. Foreningsarkiv acc. 11, Løjt Sogns Husmandsforening.
40. Forhandlingsprotokol 1920-45, ref. af møde 6/12 1925.
41. Stat. Tabelværk: 5. rk. E nr. 21, tillæg s.44f; nr. 23, tillæg s.42f; nr. 25, tillæg s.44f; 1970: II, s.212f.
42. Jvf. noterne 13 og 17 til forudgående afsnit.
43. RA, Danmarks Statistiks arkiv, landbrugstællinger 1949, 1959 og 1970 for Løjt sogn.
44. Foreningsarkiv acc. 11, Løjt Sogns Husmandsforening, forhandlingsprotokol 1944-67, ref. af møde 9/7 og 18/1 1962.
45. C.C. Thomsen og B.K. Møller: Driftsøkonomiske undersøgelser vedr. landbrugets arronderingsforhold, Kbh. 1957, særlig s.24, 28, 51.
46. Løjt KomArk, 75, landbrug og skovbrug, læg: »Høstudbytte«.
47. Foreningsarkiv 434/3, Løjt andelsmejeris forhandlingsprotokol 1931-68, ref. af møde 23/10 1939. Foreningsarkiv 447/4, Stollig andelsmejeris forhandlingsprotokol 1930-47, ref. af møde 4/8, 30/9, 10/10, 23/10 og 25/10 1939.
48. Notat dec. 1957 i Stollig mejeris forhandlingsprotokol.
49. Løjt andelsmejeris arkiv, avisudklip, 1952.
50. Foreningsarkiv 434/9, Løjt andelsmejeris regnskaber 1945-67.
51. Den i note 47 nævnte forhandlingsprotokol for Løjt andelsmejeri, ref. af møder 29/10 1948, 24/1 og 24/7 1963 og 16/1 og 2/2 1967 samt avisudklip.
52. AabAmtsretsArk nr. 394, skiftesag for Anna Cathrina Hohlmann.
53. Om håndværket generelt: Fritz Hähnsen: Die Entwicklung des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein, Leipzig 1923. Løjt sogn: LA, mikrofilm 2330, folketællingen 1860; RA, Danmarks Statistiks arkiv, folketællingen 1921.
54. Stat. Tabelværk 1973: VI, s.44f.
55. Sønderborg og Aabenraa Amters Elektricitetsforsyning. Andelselskab 1919-1944, Sønderborg 1944, s.12f.
56. Enkelte virksomheder: Aab LRÅArk P.B.8., »Übersicht der im Jahre 1881 im Hadesvogteibezirk Apenrade beschäftigt gewesenen gewerblichen Arbeiter«; Løjt AForstArk nr. 4, fortegnelse over erhvervsanlæg 18/11 1889 og 12/11 1897; Aabenraa amts ulykkesforsikrings arkiv, nr. 30-31, fortegnelse over industrielle virksomheder 1921-28; Det gl. Løjt 2, 1979, s.72-80 (Petrea Schmidt) og 4, 1981, s.158-61 (M. Lildholdt) samt 5, 1982, s.70-74 (P. Schmidt); J.M. Holdt: Gårde og slægter i Løjt sogn, Aabenraa 1982, s.85; Dansk Handel og Industri, IV, Odense 1934, s.F33-34; P. Tolderlund-Hansen: Sønderjydske Haandværker og Industrileksikon, Haderslev 1950.
57. Folketællinger jvf. note 53.
58. Løjt AForstArk nr. 20, fortegnelse over krolokaler omkring 1894. Trap: Danmark, X,3, Kbh. 1967, s.889.
59. Landskabsanalyse over Løjt-halvøen, Aabenraa kommune, ved freddningsplansudvalget for Sønderjyllands amt, juni 1973.
60. G. Japsen: De nordslesvigske sparekassers historie, Aabenraa 1970, s.333.
61. Jvf. note 59.
62. L.H. Hansen: Aabenraa Amt's Jernbaner, u.st. 1982.
63. Løjt AForstArk nr. 26, hft. 2, »Liste der zugelassenen Kraftfahrzeuge« 22/9 1906.
64. Aabenraa bys historie IV, s.185.
65. Aab LRÅArk T.B.16., oversigt over postvæsnets af 22/12 1880 og statistik af 26/2 1889; sst., meddelelser om telefonledningsplaner af 14/5 1905, 10/5 1906 og 8/4 1907.

Sociale forhold

1. GenSupArk nr. 43, visitatsberetninger 1871-80, ber. 1871 og 1877.
2. Aab ProArk nr. 1055, synodalsager 1913-17, ber. 1915.
3. P. Nedergaard (red.): Kirkelig Haandbog, div. årg.
4. Jvf. s.229f.
5. Aab AmtsretsArk nr. 426, skiftesager, læg vedr. Løjt sogn 1876-1905. LA, mikrofilm 2330, folketællingen 1860.
6. AabAmtsretsArk nr. 394, skiftesag for Anna Cathrina Hohlmann.

7. Aab LRÅArk Z.B.5a., alfabetiske lister 1861-70 (fødselsårg.).
8. J. Witte: Landarbejdernes kår 1850-90 (i: Bol og By, 2. rk. I, Kbh. 1977, s.111-39), og Olle Lundsjo: Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet, Stockholm 1975, s.38f.
9. Kilden til undersøgelsen er urvælgerlisterne ved landdagsvalgene 1873, 1896 og 1913 (Aab LRÅArk D.B.8.). På urvælgerlisterne blev vælgere, der ikke betalte nogen form for skat, opført med et fiktivt beløb på 3 mark i statslig indkomstskat, idet de ellers ikke ville kunne udøve valgretten (von Jessen Haandbog NSlesv, s.355). Listerne er bevaret for alle tre års vaalkommende for Barsmark, Høgebjerg, Skovby og Stollig kommuner, 1873 og 1913 for Bodum kommune og kun i 1913 for Kirkeby kommune. Andelen af ikke-skattebetalende vælgere synes dog næsten ikke at blive påvirket af bevaringsforholdene.
På vælgerlisten stod søfolk opført som ikke-skattebetalende, men da dette muligvis skyldes fravær, er disse ikke medregnet. Det samme gælder de ikke få »landmænd«, som efter navnene at dømme overvejende var gårdmandssønner, som ventede på at overtage faderens gård, og som i ventetiden arbejdede hjemme uden anden løn end kost og logi.
10. Jvf. J. Witte: Tyende – i det 19. århundrede (i: Pluk fra forskning i Sønderjylland, 1983, nr. 2, s.11-15).
11. GenSupArk nr. 43, visitatsberetninger 1871-80, ber. 1871.
12. Hejmdal 13/2 1895.
13. Aab ProArk nr. 1062, visitatsberetninger 1869-72, ber. 1869.
14. Sst. nr. 1053, synodalsager 1885-94, ber. 1887 og nr. 1055, synodalsager 1913-17, ber. 1915.
15. Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten 1871, s.249ff.
16. Generelt om fattigvæsen i Preussen: Graf Hue de Grais: Handbuch der Verfassung und Verwaltung, Berlin 1895, § 283ff og von Bitter: Handwörterbuch der Preussischen Verwaltung, I-II, Leipzig 1906, artiklerne »Armenpflege«, »Armenunterstützung« og »Unterstützungswohnsitz«. Fattigvæsen i Løjt sogn: FatForbArk, nr. 2, sager 1869-1908, statutter 1871. Sst. nr. 1, forhandlingsprotokol 1867-1921, ref. af møde 25/7 1888.
17. GenSupArk nr. 43, visitatsberetninger 1871-80, ber. 1880.
18. Aabenraa bys historie, III, s.107f.
19. Graf Hue de Grais anf. værk, § 284.
20. Løjt FatForbArk nr. 5, fattigkasseregnskab 1872.
21. Sst. nr. 6, fattigkasseregnskab 1906/07.
22. Aab KredsudvalgsArk, fattigvæsen nr. 10, Revision der Armenhäuser, fortegnelse 27/12 1882. Sst. nr. 12, Armenstatistik, opgørelse 1895/96ff.
23. Mads Iversen i Sjy Hist V, s.475-77.
24. Løjt FatForbArk nr. 1, forhandlingsprotokol 1867-1921, ref. af møder 14/2 67 og 26/1 1885.
25. Aab KredsudvalgsArk, fattigvæsen nr. 10, brev fra herredsfoged Jensen 2/11 1885.
26. Løjt FatForbArk nr. 2, sager 1869-1908, brev fra landråden 10/8 1891.
27. Graf Hue de Grais anf. værk, § 281. Løjt AFstArk nr. 10.
28. Aab ProArk nr. 1062, visitatsberetninger 1866-69, ber. 1866.
29. Løjt FatForbArk nr. 1, forhandlingsprotokol, ref. af møde 27/2 1889.
30. Sst. nr. 2, sager, kontrakt 24/12 1897.
31. Sst., landrådets skrivelse 9/11 1885.
32. Løjt FatForbArk nr. 1, forhandlingsprotokol, ref. af møde 4/12 1890.
33. Løjt PræArk Bd. 3. VII, Kirchliche Armenverwaltung 1883-1919.
34. Det gl. Løjt 5, 1982, s.94-108 (Jens Bruun).
35. GenSupArk nr. 43, visitatsberetninger 1871-80, ber. 1871.
36. Opgørelserne omfatter ikke hjemmeboende børn uden indkomst eller formue. Tilflyttere og udensogns sommerhusejere er heller ikke medtaget.
37. C. Bang: Lov om det offentlige Fattigvæsen m.v. i de sønderjydske Landsdele, Kbh. 1920. Dansk social historie 6, Kbh. 1980, s.232-36 og 392-97.
38. Løjt KomArk, 10, sognerådets forhandlingsprotokol, ref. af møde 7/9 36.
39. Aab AmtsrådsArk, sognekommunernes regnskaber, regnskaber for Løjt sogn 1925/26, 1935/36 og 1950/51.
40. Som note 38, ref. af møde 16/8 1934.
41. Sst., ref. af møder 26/10 1928, 5/11 1929, 28/1 1930, 9/11 1931, 22/7 1932, 20/11 1933, 10/11 1934, 11/11 1935, 28/9 1936, 27/10 1937, 29/9 1938, 27/6 1939, 20/1 1941, 10/10 1941, 21/10 1942.
42. Aabenraa bys historie, IV, s.98-100.
43. Samme kilder som figur 11 på s.286.
44. Tal for de sociale udgifter på landsplan i Danmarks historie 9, Kbh. 1985, tabellerne 9.5, 9.2i og 9.2i.

Sognestyret

1. O. Hauser: Staatliche Einheit und regionale Vielfalt in Preussen, Neumünster 1967, s.55-59.
2. Løjt FatForbArk nr. 1, forhandlingsprotokol 1867-1921.
3. Aab KredsudvalgsArk, kommuncforstandere – landkommunerne nr. 1, Wahl u. Bestallung der Gemeindevorsteher, Heft 7, 1891-99, indber. 8/1, 16/1, 18/1 og 10/2 1892. Sst. nr. 14, Dänisch gesinnte Gemeindebeamte 1898-1917, indber. af 29/1 1898.
4. Barsmark KommArk nr. 9, regnskabsbog 1860-95.
5. Hauser anf. værk s.94-96, Aab KredsudvalgsArk, amtsforstandere og amtsdistrikter nr. 16, Amtsbezirk 1. Loit.
6. Hauser, s.100-06, Aab KredsudvalgsArk, kommuncforstandere – landkommunerne nr. 11, Wählerlisten für die Wahl zur Gemeindevertretung 1895.
7. Barsmark KommArk nr. 6, forsk. kommunesager, regnskaber og budgetter, regnskab 1916.

8. Løjt KomArk, 10, sognerådets forhandlingsprotokol, ref. af møder 25/9 og 20/12 1920 samt 12/2 1923.
9. Hejmdal 31/7 1920.
10. Løjt KomArk, 10, sognerådets forhandlingsprotokol, ref. af møde 13/8 1920.
11. Stat. Med. de pågældende år.
12. Kommunal Haandbog 1931ff.
13. Løjt KomArk, 10, sognerådets forhandlingsprotokol, ref. af de to møder.
14. Til omregningen i faste priser er her benyttet tabel 8. 1. i Danmarks historie 9, Kbh. 1985, s.300-02 (konsumpriser).
15. Kommunal Haandbog, div. årg.
16. Skitse til kommunesammenlægningen i Aabenraa amtsråds-kreds i Aabenraa-Sønderborg amt (1964), s. 34, se også s. 37 og kortbilag 19-20.
17. Aabenraa bys historie, IV, s. 268-71.
18. Løjt KomArk nr. 10-4, brev fra Aabenraa byråd til kommunalreformkommissionen 18/1 1968 (genpart).
19. Sst., genpart af skrivelse til kommissionen 29/2 1968.
20. Sst., ref. af møde på »Elislund« 20/5 1968.
21. Sst., sammenlægningsvilkårsudkast 7/10 1968, skrivelse fra kommissionen 18/10 1968, genpart af skrivelse til fællesudvalget 24/10 1968 og skrivelse fra fællesudvalget 23/10 1968.
16. Dannevirke 9/1 1893. Foreningsarkiv nr. 238/1, forhandlingsprotokol for Løjt Sogns Foreningsforening 1893-96, ref. af første møde.
17. Løjt AFstArk nr. 27, cirkulære fra landråden 9/2 1897.
18. Medlemslister i forhandlingsprotokollen.
19. Falle Lildholdt: Sprf Alm 1927, s.75f, von Jessen Haandbog NSlesv, s.592. Hejmdal 25/10 og 15/11 1895.
20. Løjt AFstArk nr. 2, brev fra landråden 3/6 og koncept til svar 5/6 1899.
21. Løjt AFstArk nr. 27, diverse medlemslister.
22. Hejmdal 25/11 1911 og 13/8 1913. Topografica nr. 414, liste over bidrag til forsamlingshus i Løjt.
23. Et forsamlingshus kostede i 1912 i gennemsnit 18.000 mark (Sjy Årb 1912, s.71, N. Hansen).
24. Foreningsarkiv nr. 15/25, De sønderjydske Danske Samfund, Løjt sogn. I den ældste forhandlingsprotokol herfra angår de første sider Sogneværnet.
25. Hejmdal 9/11 1893.
26. Aab LRÅArk K.B.7.
27. Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1936, s.91f.
28. Sst. 1934, s.104.
29. Jvf. begivenhederne omkring genforeningsfesten i 1920, se s.308.
30. Skolearkiver, Barsø skolekrønike.
31. Se også Sprf Alm 1936, s.97-104.
32. Det gl. Løjt 2, 1979, s.130-39.
33. Rationering: I. Adriansen og H. Fangel: Krigens hverdag 1914-18, Aabenraa 1984. Skolearkiver, dagbog for Skovby skole, optegnelser 1918. Pris 1914: H. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914, Aabenraa 1985, s.207.
34. Aab ProArk nr. 1055, synodalsager 1913-17, ber. 1915 og 1917.
35. Skolearkiver, Barsmark skolekrønike 1889-1918, notat febr. 1916.
36. Skolearkiver, Barsø skolekrønike, notat juli 1915 og dagbog for Skovby skole 20/8 og 9/9 1915.
37. Sprf Alm 1927, s.76.
38. Chr. Lageri: Arbejderbevægelsen (i: Kirkeby og Schack (red.): Sønderjylland som det er, Kbh. 1919, s.335-41). Hejmdal 31/3 og 9/9 1919.
39. Foreningsarkiv nr. 15/25, De sønderjydske Danske Samfund, Løjt sogn. I den ældste forhandlingsprotokol også optegnelser fra foreningsforeningen.
40. Grænsevagten, I, s.336 og 395.
41. Hejmdal 22/3 og 22/10 1919.
42. Sst. 4/2 1920.
43. Sst. 16/2 1920.
44. Citeret efter Det gl. Løjt, 5, 1982, s.75-79.
45. Som kilde til figur 15. Se endvidere Sjy MSkr 1974, s.377-92.
46. Sst.
47. Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk, Aabenraa 1976, s.499-501.

National og politisk udvikling

1. Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk, Aabenraa 1976, s.334.
2. Sjy MSkr 1953, s.158.
3. Jes Holdt: Glimt af Løjt sogns historie, Tønder 1976, s.117.
4. Aksel Lassen anf. værk, s.346.
5. De socialdemokratiske stemmer er her regnet som nationalt neutrale.
6. RA, privatarkiv nr. 5286, H.V. Clausen, gårdmandslistes fra Løjt sogn ca. 1891-92, revideret 1893-94. Statistiske oplysninger om de nationale forhold i Nordslesvig, ordnet efter herrederne 1900-01, VIII, Ris og Sr. Rangstrup herreder. Se også Clausens artikel i Sjy Årb 1894.
7. Den nævnte undersøgelse fra 1900-01.
8. von Jessen Haandbog NSlesv. s.334 med kort. Sjy Årb 1913, s.14-16, 29-30 (H.P. Hanssen).
9. Jvf. note 7.
10. RA, privatarkiv nr. 5286, H.V. Clausen, statistiske oplysninger om de nationale forhold i Nordslesvig, ordnet alfabetisk efter sognene 1890.
11. Sst.
12. Sst. og Clausens i note 6 nævnte undersøgelse fra 1900-01 samt A. Lebeck: Tyve Aars Elever, Aabenraa 1914, s.40-42.
13. Løjt AFstArk nr. 27, diverse medlemslister fra foreningerne.
14. Sjy Årb 1894, s.55f.
15. Privatarkiver acc. 1124, Falle Lildholdt, opfordring til at danne foreningsforening 1886.

48. Om mindretallet generelt: T. Fink: Sønderjylland siden Genforeningen i 1920, Kbh. 1955.
49. Knud Seifert: Die Sozialstruktur der deutschen Minderheit im Kirchspiel Loit, utrykt opgave 1974, s.23ff. (Aab Museum).
50. Grønsevagten, IX, s.114.
51. Archiv der deutschen Volksgruppe Nordschleswig V.XII.22. Kameradschaft Loit, nr. 1, akten 1928-37.
52. Hejmdal 12/10 og 15/10 1921. Det gl. Løjt, 1, 1978, s.21ff.
53. Mads Lildholdts beretning om forsamlingshuset (utrykt, i privateje). Grønsevagten, XIII, s.9. Hejmdal 23/9 og 28/9 1929 samt 15/12 1930.
54. von Jessen Haandbog Slesv. III, s.222-45.
55. Se herom Finks i note 48 nævnte værk.
56. Jvf. note 54.
57. Jvf. note 24.
58. Foreningsarkiv nr. 434/3, Løjt andelsmejeris forhandlingsprotokol, ref. af møde 21/7 1933. Elberling: Rigsdagens Medlemmer gennem 100 Aar, III, Kbh. 1950, s.158.
59. Jvf. note 54 og derudover Stat. Med. 4. rk. 109. bd. 1. hft. s.85.
60. Om mindretallet 1933-39 generelt: Finks anf. værk og S. Tägil: Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig, Stockholm 1970, om P. Larsen s.56, 58-62, 65-66.
61. Kampf. Organ der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig – N.S.D.A.N., nr. 12, 1934, s.1 (P. Larsens fortid) og nr. 2, 1934, s.1f (Schmidts indlæg).
62. Sst. nr. 3, 1934, s.1f.
63. Jvf. note 54.
64. Det gl. Løjt 1, 1978, s.23. Samtale med Mads Lildholdt 3/9 1985.
65. K.E. Larsen: Fra en stormfuld tid, Sønderborg 1969. Foreningsarkiv nr. 15/25, De sønderjydske Danske Samfund, Løjt sogn, forhandlingsprotokol 1933-48 med »Lidt forhistorie« og ref. af møder 11/11 og 13/11 1933. Trykte statutter indlagt i forhandlingsprotokol 1949-69.
66. Foreningsarkiv nr. 15/7, De sønderjydske Danske Samfund, forskellige sager 1933-39, læg »Indberetninger fra sognene 1936« og »Indberetninger ang. den nationale stilling i sognene 1934«. Desuden den i note 65 nævnte forhandlingsprotokol.
67. Om Stolligaffæren: Tägils i note 60 anf. værk s.93-97. Grønsevagten XVIII-XXII passim, se i registeret under Stollig.
68. Hejmdal 19/1 1937, citeret efter Grønsevagten XIX, s.41.
69. Sst. s.152.
70. Foreningsarkiv nr. 447/4, Stollig andelsmejeris forhandlingsprotokol, ref. af møder 13/6 og 10/7 1939.
71. Løjt Sogns Valgavis (Aab Museum).
72. Foreningsarkiver nr. 15/7, De sønderjydske Danske Samfund, forskellige sager 1933-39, læg »Valg 1939«, brev fra Frank 15/3 og 22/3 1939. Samme arkiv nr. 25, Løjt Sogns Danske Samfund, forhandlingsprotokol 1933-48, ref. af møder 8/12 1938 og 6/3 1939.
73. Stat.Med. 4. rk. 109. bd. 1. hft., s.85.
74. Mindretallet 1940-45: J.P. Noack: Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen, Kbh. 1974.
75. Den i note 72 nævnte forhandlingsprotokol for Løjt Sogns Danske Samfund, ref. af møder 4/5 og 8/10 1940.
76. Foreningsarkiver acc. 24, D.S.K. Løjt afdeling 1941-84.
77. Foreningsarkiver 15/25, De Sønderjydske Danske Samfund, Løjt sogn, kassebog 1934-52.
78. Stat. Med. 4. rk. 120. bd. 1. hft., s.81.
79. Om modstandsbevægelsen: RA, håndskriftsamlingen IV, T. 45, beretninger til Aage Trommer, nr. 24 (Thorvald Andresen) og nr. 134 (Karl Hansen). Jeg skylder lektor Trommer tak for tilladelse til at se dette materiale. Endvidere samtale med Mads Lildholdt 3/9 1985 og Trommer: Modstandsbevægelsen i Aabenraa og omegn (i: SJy Årb 1965, især s.147, 153, 172 og 175f).
80. Jydske Tidende 28/12 1986 (Sv.Aa. Faaborg). A. Bjørnvad: Faldne allierede flyvere 1939-1945, Odense 1978, s.162.
81. Som note 51, nr. 2, Akten 1938-45.
82. Samtale med Jep Schmidt, Løjt Kloster 26/8 1986. Retsopgøret generelt: D. Tamm: Retsopgøret efter besættelsen, Kbh. 1986, s.408-31.
83. Noacks i note 74 anf. værk s.114ff og 166ff. Grønsevagten XXX, s.123, 320f, og XXXI, s.315.
84. T. Fink: Sønderjylland siden Genforeningen, Kbh. 1955, s.143-48.
85. Stat. Med. div. bd.
86. Foreningsarkiver 15/25, De Sønderjydske Danske Samfund, Løjt sogn, forhandlingsprotokol 1933-48 og 1949-64 samt kassebog 1934-52.
87. Foreningsarkiv nr. 280/1, forhandlingsprotokol for Løjt og Omegns Ungdomsforening 1957-68(71).
88. Jvf. note 76.
89. Jvf. note 49, især s.46, 38, 45, 52.

Kirken og det åndelige liv

1. Løjt PræArk Bd. 2. I. Kirchspiel Loit, seine Verfassung, Errichtung, forretningsorden af 31/10 1896.
2. P. Nedergaard: Dansk præste- og sognehistorie, X, Århus 1980, s.414-22.
3. SJy Årb 1890, s.281 og 1897, s.144 (H.P. Hanssen), samt 1913, s.198f (N. Hansen). Aab ProArk nr. 1079, sager vedr. Løjt sogn 1813-1920, brev fra konsistoriet i Kiel 26/7 1901, 6/8 1901 og 29/8 1913.
4. Nedergaard anf. værk, s.416.
5. Sst., s.418.
6. Aab ProArk nr. 1064, visitatsberetninger 1873-85, ber. 1874; nr. 1052, synodalsager 1879-84, ber. 1880, 1881 og 1882.
7. Nedergaard anf. værk s.414.
8. P. Nedergaard (red.): Kirkelig Haandbog, div. årg. Før 1920: Aab ProArk nr. 1055, synodalsager 1913-17, ber. fra synodeudvalget 1913 og fra pastor Treplin 1915.

9. Aab ProArk nr. 1054, synodalsager 1895-1911, ber. 1909.
10. Nedergaard: Dansk præste- og sognehistoric, X, Århus 1980, s.415f.
11. Løjt FatForbArk nr. 1, forhandlingsprotokol 1867-1921, ref. af møde 29/3 1870.
12. Privatarkiver acc. 1124, Falle Lildholdt, brudstykke af dagbog 1877-78.
13. Sst., optegnelser fra Testrup Højskole 1884-85 og opfordring til at danne foredragsforening 1886.
14. Nedergaards i note 10 nævnte værk, s.369f, 416f.
15. Sst. s.416 og Løjt AFstArk nr. 27, anm. af møder i 1898 og 1901.
16. Det gl. Løjt 1, 1978, s.100, Aab AmtsretsArk, grundbog for Løjt Kirkeby, bind II, blad 99.
17. Nedergaards i note 10 nævnte værk, s.416.
18. Sst., IX, s.97.
19. Sst., X, s.418. P. Nedergaard (red.): Kirkelig Haandbog, 1947. Samtale med Mads Lildholdt 3/9 1985.

Skolevæsnet

1. Skolevæsnet 1869: Aab ProArk nr. 1096, skolesager vedr. Løjt sogn 1814-85, beskrivelser af de enkelte skoler 1869.
2. Aab KredsskoleinspektørArk nr. 42.28, sager vedr. Kirkeby skole, brev fra regeringen i Slesvig 28/5 og 6/8 1869 samt 20/1 1872, ber. fra pastor Mumsen 30/10 1869 og brev fra landråden 25/8 1876.
3. L.S. Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca. 1814-1920, Aabenraa 1978, s.386.
4. Pastor Mumsens i note 2 nævnte beretning af 30/10 1869.
5. Aab KredsskoleinspektørArk nr. 42.28, sager vedr. Kirkeby skole, brev fra regeringen i Slesvig 20/1 1872. Sst. nr. 42. 13, sager vedr. Bodum skole, »Schul-Matrikel« 1874.
6. Den i note 2 nævnte pakke, blev fra diakon Lassen 2/10 1872.
7. Aab KredsskoleinspektørArk nr. 4, skolematrikler.
8. Klasser, lærere, børnetal efter 1920: se kilde til figur 18.
9. Sst., samt Archiv der deutschen Volksgruppe Nordschleswig, V.IV.2.3., Protokoll Schulverein Schauby-Loit 1929-51. P. Nedergaard: Dansk præste- og sognehistoric, X, Århus 1980, s.419.
10. Nedergaard anf. værk, s.419, Ravns i note 3 anf. værk.
11. Alle oplysninger om lærere er fra Ravn anf. værk.
12. Jvf. s. 297. Skolearkiver, Barsmark skolekronike, optegnelser 28/9 1912 og 21/5 1914.
13. Aab KredsskoleinspektørArk nr. 42.5, sager vedr. Barsmark skole, brev fra amtsforstander Knudsgaard 12/2 1906.
14. Om skolesprog og skolesprogsforordninger i almindelighed: L.S. Ravn: Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864-

- 1920, Aabenraa 1981. I Løjt sogn o. 1870: Aab KredsskoleinspektørArk nr. 42.4, sager vedr. Barsmark skole, brev fra pastor Mumsen 8/9 1868. Aab ProArk nr. 1063, visitatsberetninger 1869-72, ber. 1870.
15. Aab KredsskoleinspektørArk nr. 42.37, sager vedr. Skovby skole, koncept af breve til landråden 8/4 1876, til regeringen i Slesvig 13/4 1876 og til pastor Mumsen 25/5 1876.
16. Forordningen trykt hos O. Hauscr: Preussische Staatsräson und nationaler Gedanke, Neumünster 1960, s.200.
17. Den i note 2 nævnte pakke, brev fra regeringen i Slesvig 19/6 og 9/11 1883, koncept til brev til regeringen 21/11 1883, regeringens ordre 27/11 1883, ordre til diakon Fischer 3/12 1883.
18. Sst., brev fra regeringen i Slesvig 15/8 1887.
19. Foreningsarkiv nr. 4/18, Vælgerforeningens arkiv, sager ang. skolepetition 1889, hæfte med sammenstilling af underskrifter.
20. Aab ProArk nr. 1053, synodalberetninger 1885-94, ber. 1890. Jes Holdt: Glimt af Løjt sogns historie, Tønder 1976, s.122. Skolearkiver, Barsmark skolekronike 1889-1919, optegnelse 15/3 1907.
21. Barsmark skolekronike, optegnelse 5/6 1913. Aab ProArk nr. 1055, synodalsager 1913-17, andragende fra lægmænd i Løjt og referat af synoden.
22. Barsmark skolekronike, optegnelse 16/11 1891.
23. Jvf. s.295.
24. Barsmark skolekronike, optegnelse 12/4 1890.
25. Sst., optegnelse 16/6 1913.
26. Aab KredsskoleinspArk nr. 42.28, sager vedr. Kirkeby skole, brev fra Todsens 2/2 og fra pastor Popp 3/2 1914.
27. Aab ProArk nr. 1096, skolesager vedr. Løjt sogn 1814-85, Barsø.
28. Barsmark skolekronike, optegnelse 1915.
29. Aab ProArk nr. 1061, visitatsberetninger 1835-65, »Pflichtmässige Bericht des Kirchenvisitatoriums der Propstei Apenrade II über die Schulen der Propstei 1865«.
30. Sst., nr. 1062, visitatsberetninger 1866-69, ber. fra Clasen 1867.
31. Aab KredsskoleinspektørArk nr. 42.28, sager vedr. Kirkeby skole, ber. fra pastor Mumsen 30/10 1869.
32. Sst., ansøgning fra Jens Kielsen 5/5 1877.
33. Skolearkiver, skolekronike fra Barsmark 1889-1919 og dagbog for Skovby skole, optegnelser fra krigen 1914-18.
34. Dansk Skole-Stat, IV, Kbh. 1934, s.111-13. Årsberetning fra Aabenraa amts skoledirektion for 1961.
35. Det gl. Løjt 1, 1978, s.21-24.
36. Nedergaards i note 9 anf. værk, s.419.
37. Undervisningsplaner 1947 og 1961: Løjt KomArk, 51.

Personregister

Titler og anden erhvervsangivelse er kun medtaget, hvor disse utvetydigt fremgår af teksten.

Kursivering af sidetal henviser til illustration.

Forfattere til citerede værker er normalt ikke medtaget i registret. Undtagelser er gjort, hvor forfatternes resultater f.eks. diskuteres.

Registret omfatter ikke noteafsnittet.

- Abel, hertug senere konge 27
Abildgaard, Søren, arkivtegner 40
Adalbert, prins 298
Adler, J. G. C., generalsuperintendent 197
Adolf af Gottorp, hertug 28
Adolf VIII, hertug 28, 33
Ahlefeldt, Friedrich, amtmand 49, 50, 51, 52, 53
Ahlefeldt, Gottschalk, biskop 34, 40
Andersen, Aug., landbolsmand 305
Andersen, Hans, arbejder 267
Andersen, Nis, smed 157, 158
Andresen, karl 234
Andresen, Andreas 303
Andresen, Karl H., præst 328, 334
Andresen, M., formand for Sprogforeningen 296
Andresen, Thorvald, bagermester 265, 323
Ankersen, Peter Chr., lærer 341, 342
Arndst, Chr., daglejer 234
Asgitsen, Svend 31
Asmussen, Jep, lærer 339
- Backmann, Asmus, præst 197, 200
Bargum, Ludolf Conrad, provst 204, 206
Beck, Ebbe, fyrbøder 249
Bendixen, slægt 216
Bendixen, enke og krokone 265
- Bendixen, Chr., præst 195, 197, 211
Bendixen, Hans, kaptajn 175
Bendixen, Jacob, jun., skibsreder 172, 212
Bendixen, Jacob, sen., skibsreder 107, 175
Bendixen, Jep, kaptajn 197, 172
Bendixen, Jep, amtsforstander 281, 282, 296
Bendixen, Nis, gårdmand 106, 172
Bendixen, Thyre f. Jepsdatter 106, 171
Berg, J., gårdmand 246
Bielmand, Hans 276
Bilde, Oscar M., præst 328
Bismarck, Otto v., politiker 290
Boisen, Jørgen 289
Boisen, Peter, arbejder 312
Bossen, Jep Petersen 89
Bossen, Peter 89
Boye, Vilh., cand.phil 13
Boysen, Eschel, skibsreder 173
Boysen, Hans, arbejder 312
Boysen, Jes, arbejder 312
Boysen, P., navigationslærer og bolsmand 170
Bredsdorff, Morten, seminarirektor 320
Brencken, Ludvig, skolemester 203
Brink, slægt 88
- Brink, Bertil, tolvmænd 194
Brink, Jens, gårdmand og kommuneforstander 244, 245, 281
Brochmann, Johan Hinrich, maler 196
Brockdorff, Heinrich, amtmand 83
Broe, Jep Pedersen, tjenestekarl 181
Bruhn, slægt 88, 193, 216, 293
Bruhn, Hans Detlef, skibsreder 172
Bruhn, Hans Jørgensen, skipper 172
Bruhn, Jacob Adolph, skibsreder 172
Bruhn, Jep Hansen, gårdmand og kirkevæрге 171
Bruhn, Jørgen, skibsreder 100, 172, 173, 174, 175
Bruhn, Jørgen Jepsen, reder og skipper 171
Bruhn, Nis, skipper 105, 172
Brun, Niels, biskop 32
Brun, Peter, præst 42
Bruun, Jens, præst 43
Bryld, Peter, arbejder 312
Bödeker, Bendix, herredsfoged 157, 159
Bøjskov, Hans, gårdmand 218, 219
Bötker, Matz 89
Bøgelund, Johs. 289

- Carstens, J., gårdmand 244
 Cathrine, søster 333
 Christensen, S., hjulmager 305
 Christian I, konge 28
 Christian II, konge 30, 31, 84
 Christian III, konge 41
 Christian IV, konge 45, 85, 86
 Christian X, konge 307
 Christiansen, tømmermester 312
 Christiansen, N. 295
 Clasen, Johann Georg, førstelærer 343
 Clausen, Frederik 245
 Clausen, Emil, præst 333
 Clausen, Frits, læge 313, 315
 Clausen, H. V., historiker 292, 293, 295, 308
 Clausen, Jep 104
 Clausen, Nis, lærer (Barsø) 209
 Claussen, slægt 218
 Claussen, Marcus, gårdmand 123, 144, 145, 151, 200, 212, 218
 Claussen, Nis, lærer (Barsmark) 146, 209, 212
 Closter, Hans, kaptajn 172
 Closter, Lorenz 319

 Dahlqvist, Ernst, arbejder 312
 Dallinus, Erasmus, præst 197
 Danckwerth, Joachim, amtsskriver 58
 Dannheiser, Heinr. F. C., lærer 297, 339
 Degn, Jens, arbejder 312
 Degn, Jens, husmand 258
 Diedrichsen, Detlef, degn 206, 208, 209, 210, 211
 Dinesen, Eskild, købmand 298
 Dinesen, Johs., arbejder 312
 Dithmer, Laurentius, præst 44, 45
 Due, Johanne Jensen, lærer 344, 345
 Duus, slægt 88
 Duus, Peder, smed 158, 159, 162

 Ebbesen, Lauritz J., lærer 209
 Eitzen, Paul von, generalsuperintendent 44

 Elberg, slægt 88, 293
 Elberg, Eduard, gårdmand 234, 342
 Elberg, Hans, gårdmand 182
 Elberg, Jes Jessen 92
 Elberg, Johanne 234
 Elberg, Lorens, gårdmand 300
 Elberg, Lorenz 342
 Elberg, Mads 86
 Elberg, Marcus 341
 Elberg, Peter 234
 Enevoldsen, P., arbejdsmand 317
 Erichsen, Chr., lærer 339
 Erik Menved, konge 27
 Ernst, Boni, husmand 258, 323
 Eschelsen, kromand 265
 Eschelsen, Jens, kaptajn 107
 Eschelsen, Jes, møller 244, 263
 Eschelsen, Johan Caspar, møller 218
 Eschelsen, N., gårdmand 300
 Esmarch, Claus, borgmester 50, 53
 Estesens, Niels, læster 32

 Fabricius, slægt 46, 195
 Fabricius, Christian, præst 47
 Fabricius, Erik, præst 46
 Fabricius, Jacob, magister 44
 Fabricius, Joh. Chr., præst 45, 46, 197
 Fabricius, Lorenz, præst 45, 46, 197, 203
 Fabricius, Wilhad, præst 45, 46, 197
 Fink, Troels, historiker 320, 321
 Fischer, Frederik, redaktør 213, 214
 Fischer, Hans Cl., præst 328, 329
 Fiskbæk, Per, daglejer 150
 Folmer, Th. 245
 Frandsen, Hans, arbejder 267
 Frank, Peter, gårdmand 316, 317, 319, 321
 Franz Albrecht, hertug af Sachsen 86
 Frederik I, konge 31
 Frederik II, konge 31, 74

 Frederik IV, konge 29
 Friis, Anders, adelsmand 30
 Friis, Anna g. Lunge 30
 Friis, Catharina 46
 Friis, Henrik, adelsmand 30
 Friis, Jørgen, adelsmand 30, 31
 Friis, Niels, adelsmand 30
 Faaborg, M., arbejdsmand 317

 Generanus, Johannes, provst 44
 Gerhard III, greve 27, 32
 Gerhard VI, greve 28
 Gerkens, Daniel, præst 43, 45
 Grau, Chr. 301
 Grau, Jørgen 301
 Grau, Jørgen Pedersen, sognefoged 193
 Grau, Lauritz 301
 Grau, Peder, sognefoged 193, 213, 218
 Grauer, Arend Detlev, præst 197, 200, 201, 208, 212
 Gregersen, H. C., kromand 265
 Günderoth, Friedrich von, amtmand 46
 Gaas, Morten, godsbestyrer 30

 Haink, Engel, præst 43, 45
 Hamann, Chr. 289
 Hans den Yngre, hertug 31, 74
 Hans den Ældre, hertug 29, 31, 84
 Hansen, kromand 265
 Hansen, Anders, smed 157, 159, 162
 Hansen, Anne, lærer 339
 Hansen, H. P., mejeribestyrer 246
 Hansen, Hans, landbrugskonsulent 306
 Hansen, Hans Jac., præst 328, 334
 Hansen, Iver, præst 43
 Hansen, Jacob, sognefoged 191, 192, 194
 Hansen, Jens, præst 36, 37
 Hansen, Jep 86
 Hansen, Karl, gårdmand 322, 323
 Hansen, Oluf, førstelærer 344, 345

- Hansen, Paul, gårdmand, studehandler og skibsreder 105, 131, 136, (136), 138, 141, 148, 149, 167, 168, 196, 204
- Hansen, Peter, husmand 235
- Hansen, Svend 289
- Hanssen, H. P., politiker 232, 295, 296, 305, 312, 317
- Hanssen, Helene 232
- Hartz, Arnold W. E., lærer 304
- Heinrich, prins 298
- Hellet, Jes Petersen, gårdmand 105
- Hellodt, Peter Jessen, tolvmænd 194
- Hemmet, Peter Jepsen, kaptajn 171
- Hende, A. F., mejeribestyrelse 246
- Henrik, hertug 28
- Hermine, søster 333
- Hiort Lorenzen, P., politiker 213
- Hitler, Adolf, politiker 310, 315, 319, 320
- Hjortlund, Alfred, gårdmand 313, 317
- Hoeck, Chr., præst 304, 328, 329
- Hohlmann, slægt 88, 216
- Hohlmann, Anna Cathrina 271
- Hohlmann, Bertel, gårdmand 245, 300
- Hohlmann, Hans Marcussen, gårdmand og kaptajn 230, 239, 248
- Hohlmann, Hans Nissen, sognefoged 191, 192, 193
- Hohlmann, Jes, sognerådsformand 284, 306, 317
- Hohlmann, Knud 90
- Hohlmann, Nis, gårdmand og sognefoged 129, 192
- Holdt, slægt 88
- Holdt, Chr., gårdmand 297, 306
- Holdt, Hans, gårdmand 157, 180
- Holdt, Hans, gårdmand 268
- Holdt, Hans, kromand 218
- Holdt, Jacob, gårdmand 245, 268, 300
- Holdt, Jep, gårdmand 268
- Holdt, Jes M., lærer og lokalhistoriker 169, 214, 215, 327
- Holdt, Laue, gårdmand 151
- Holdt, Lauritz Asmussen, gårdmand 105, 107, 172, 173
- Holgensen, Louise W., lærer 337
- Holmer, Nis Paulsen, tolvmænd 194
- Holst, slægt 216
- Holst, boelsmand 188
- Holst, P., byforstander 281
- Houborg, møllersvend 306
- Hugo, Benedikt, præst 43, 45
- Hübschmann, Georg, provst 83
- Hübschmann, Knud, præst 43, 195, 197
- Hyldahl Lauridsen, P., husmand 258
- Høgebjerg, Hans, bonde 48
- Høj, Jes, gårdmand 300
- Høy, slægt 88
- Høy, Hans Madsen, tolvmænd 194
- Iversen, Cecilie, lærer 336
- Iversen, Jes, tolvmænd 194
- Iversen, Iver, arbejder 312
- Jacobsen, Andreas, præst 45
- Jacobsen, Asmus, tolvmænd 192, 194
- Jacobsen, Asmus, sognefoged 192
- Jacobsen, Jacob, farvermester 313
- Jacobsen, Rasmus, gårdmand 105
- Jacobsen, Th., korn- og foderstofhandler 263
- Japsen, Gottlieb, historiker 175, 198
- Jensen, Carsten, arbejder 312
- Jensen, Jens Andersen, lærer 344
- Jensen, Mads, gårdmand og lægprædikant 332
- Jensen, Marcus, skrædder 162, 163
- Jensen, Matthias, lærer 204
- Jensen, Peter 153, 243
- Jensen, Peter, præst 328, 332
- Jensen, Poul Chr., rådmand 289
- Jepsen, Carl 235
- Jepsen, Chr., arbejdsmand 317
- Jepsen, Jes 323
- Jepsen, Jørgen C. 235
- Jepsen, Nis, sognefoged 192
- Jepsen, Peter 326
- Jespersen, Dora gift Skovmand 288
- Jespersen, H., byforstander 281
- Jespersen, Johan, mælkekudsk 261
- Jespersen, Peder d. Æ., gårdmand 138
- Jessen, Chr. N., præst 328, 332, 334
- Jessen, Erik, borgmester 288, 289
- Jessen, Jens, redaktør 296
- Jessen, Jes, maler 106, 177, 188, 198, 200, 210
- Jessen, Jørgen, sognerådsformand i Ensted 289
- Jessen, Oluf 106
- Jessen, Peter, tolvmænd 194
- Johansen, Grethe, tjenestepige 234
- Johansen, Ivar, præst 197
- Johannsen (Barsø) 301
- Johannsen, Gustav, politiker 290
- Johannsen, Wilh., lærer 310
- Juel, Herman, adelsmand 31
- Juel, Ove, adelsmand 31
- Juel, Ove Vincentsen, adelsmand 30
- Jürgensen, Jacob, møbelsnedker 265
- Jürgensen, Peter, møbelsnedker 265
- Jørgensen, arbejder 312
- Jørgensen, kromand 265
- Jørgensen, lærer 323
- Jørgensen, Evald 92
- Jørgensen, Jørgen, gårdmand 215
- Jørgensen, Paul, murer 303
- Kaftan, Martin Heinr., præst 197, 200, 201, 216
- Kalundt, Wolf, amtsskriver 50, 53
- Kamphøener, slægt 116
- Kielsen, Georg 344
- Kielsen, Jens, daglejer 344
- Kinch, Fred. Suhm, præst 197, 200, 201, 218, 328
- Kjer, slægt 88

- Kjer, Peter, gårdmand 297, 306, 317
 Kizer, Magdalena Truelsen, væver 165
 Kjølsest, Bothilde f. Claussen 271
 Knud Lavard, hertug 25
 Knudsen, Anders, sognefoged 192
 Knudsen, Hans, arbejder 312
 Knudsen, Jørgen 90
 Knudsen, Villads, præst 45, 86
 Knudsgaard, slægt 293
 Knudsgård, Chr., forpagter 247
 Knudsgaard, Jep, amtsforstander 282, 296, 297, 339
 Kock, Chr., mejeribestyrer 245, 283, 297, 298, 312
 Kocksmide, Johan, arbejder 267
 Kopperholt, Iver 89
 Kraack, Thomas, fæster 32
 Krag, slægt 88, 293
 Krag, Christine 234
 Krag, Ellen 234
 Krag, Hans, gårdmand 234
 Krag, Jep 86, 90
 Krag, Jep Madsen, tolvmand 194
 Krag, Jep Paulsen, gårdmand 234
 Krag, Johanne f. Holmer 234
 Krag, Mads, gårdmand 105
 Krag, Matz 90
 Krag, Thomas 92
 Krog, Hans Paulsen, gårdmand 314
 Krogh, Iver Petersen, husmand 272
 Krogh, Jes, husmand 249
 Kruhl, Erich, lærer 202
 Kruse, Chr., bager 265, 269
 Kunkel, H. møller og kromand 246, 265, 266, 310
 Kühl, Theodor, præst 328, 334
- Lageri, Chr., sekretær 305, 306, 307
 Lange, Melchior 90
 Larsen, Georg, sognerådsformand 285, 323
 Larsen, Lars, sen. og jun., gårdmænd 301
- Larsen, Peter, løjtnant 315, 316, 318, 324-25
 Lassen, Chr. Aug., præst 328, 330
 Lassen, Jørgen, husfoged 57
 Lassen, Paul, sognerådsformand 285
 Lauesen, Hans, gårdmand 105
 Lauesen, Marcus, forfatter 232
 Laurentius, præst 48
 Laurents, Jes de, maler 308
 Lauritzen, L., gårdmand 300
 Lauritzen, L. P., gårdmand 307
 Lebeck, Anders, redaktør 308
 Lildholdt, slægt 293
 Lildholdt, Falle, gårdmand Fasbro, sognerådsformand 245, 261, 283, 284, 295, 296, 297, 299, 300, 303, 304, 306, 326, 332
 Lildholdt, Kjestine Marie f. Jensen 332
 Lildholdt, Johanne 295
 Lildholdt, Mads (Fasbro) 248, 261, 316, 317, 322, 323, 326
 Lildholdt, Mads (Nørby), sognerådsformand 284, 285
 Lildholdt, Nis 302, 303
 Lohmann, kromand 265
 Lorentzen, Hans, tolvmand 194
 Lorentzen, Jes, tolvmand 194
 Lorentzen, Oluf, gårdmand 314
 Lorenzen, Hans 275
 Loyt, Hans Iversen, borgmester 43
 Lunge, Ove, adelsmand 30
 Lund, Hans Chr., hjælpelærer 208
 Luther, Martin, reformator 41
 Lütke, Boy, adelsmand 30
 Lützen, Otto, præst 328
- Madsen, Anna M., lærer 344
 Madsen, Hans, gårdmand 256
 Maltbæk, Katrine, lærer 311, 316, 344
 Margrethe I, dronning 28
 Markmann, Johannes 341
 Markmann, Sine 341
 Marquardsen, Andreas, bonde 51, 54
 Marquardsen, Hans, ejer af Elsholm 30, 49
- Marquardsen, Peter, herredsfoged 30
 Martin, magister 32
 Martinsen, M. landmand 317
 Matthiesen, Andr. Chr., præst 129, 143, 144, 148, 163, 183, 197, 198, 199, 200, 201
 Matthiesen, Bertel, styrmænd 173
 Matthiesen, Hans, kaptajn 173, 174
 Matthiesen, J. C., skibsreder 173
 Matthiesen, Johan, matros 173
 Matthiesen, Johann C. 266
 Matzen, Anders 90
 Matzen, Jørgen (Fladsten) 89, 104, 196
 Matzes, Bodil (Fladsten) 104
 Mejborg, R., tegner og bygningsarkæolog 187
 Mejer, Johannes, kartograf 58ff
 Michelsen, N., gårdmand 246
 Mikkels, Stin, kagekone 270
 Mikkelsen, Hans, degn 203, 204, 206
 Moos, Clausine Chr. f. Nissen, gårdejer 318
 Moos, Jes 86
 Moos, J., kaptajn og gårdmand 240, 241, 247
 Moritzen, Peter, amtskriver 57, 58
 Mosehuus, kredsskoleinspektør 342
 Mumsen, Julius A., præst 223, 230, 231, 242, 270, 273, 274, 277, 278, 328, 329, 335, 336
 Møller, Jens, dyrlæge 318
 Møller, Peter Bertelsen, sognefoged 192
 Mørch, Johan P. S. G., degn 218, 328, 339
 Maag, slægt 88, 293
 Maag, J., byforstander 281
- Nicolajsen, Nis, tolvmand 194
 Nielsen, lærer 311
 Nielsen, Harry, husmand 258
 Nielsen, Peter 48

- Nielsen, W., gårdmand 246
Niendahl, Hans Peter, lærer 209
Nissen, Bendix, gårdmand og kaptajn 106, 171
Nissen, Christian, bonde 54
Nissen, Jep, sognefoged 192
Nissen, Knud, præst 198
Nissen, Nicolaus, præst 197, 198
Nissen, Nis 83
Nissen, Nis, landdagsmand 306
Nissen, Paul, degn 183, 207, 208, 215, 217, 331
Nomanni, arbejder 312
Nørballe, Fr., præst 328, 329, 334
- Olling, Niels, cykelhandler 322, 323
Olsen, Jonas Chr., præst 197, 201, 219, 328
Ottsen, Ellen gift Reuter 217
- Paulsen, Hans, gårdmand 105
Paulsen, Hans Hejselbjerg, kirkehistoriker 198
Paulsen, Jep 50
Paulsen, Jes 301
Paulsen, Matz (Fladsten) 53, 89
Paulsen, Nis, gårdmand 244
Paulsen, Nis, lærer 209
Paulsen, Peter, provst 199, 200
Petersen, kredsskoleinspektør 340, 341
Petersen, kromand 265
Petersen, Andreas, arbejder 267
Petersen, Cornelius, bondefører 314
Petersen, Frederik, maskinsmed 264
Petersen, H. J., lærer 339
Petersen, Hans (Jacobsgård) 91
Petersen, Hans (Nørby) 90
Petersen, Hans, gårdmand 198
Petersen, Hans, snedker 162-63
Petersen, Jesper, tolvmand 194
Petersen, Jørgen 48
Petersen, Jørgen 90
Petersen, Nis, husmand 258, 285
Petersen, Nis, landmand 311
- Petersen, P., skrædder 276
Pistorius, Johannes, præst 44
Pogwisch, Wolf, amtmand 30, 31
Ponach, Johann, præst 36
Popp, Andr. Chr., præst 328, 334, 342
Posselt, Chr., præst 105, 197, 198, 199
Posselt, Georg Ernst, møller 107
Posselt, Jul. Fr. Andr., præst 197, 201, 216, 217
Poulsen, arbejder 306
Poulsen, løjtnant 322
Poulsen, L. B., frimenighedspræst 296
Pørksen, Thomas, gårdmand 318, 319
- Rantzau, Kay, amtmand 49
Rasmussen, Hans 305
Rasmussen, Aage, lærer 312
Ravn, Mette 290
Ravn, Thomas, arbejder 267
Reese, Hermann, møbelsnedker 264, 265
Reff (Ræv), Niels, præst 36
Regensburg, Jacob, præst 198
Reimers, D. M. C., apoteker 14, 15
Reuter, slægt 88, 293
Reuter, Hans Chr., sognefoged 158, 159, 192, 215, 217, 218, 290
Richelieu, L. A. I. S. du Plessis de, præst 197, 201, 218
Richelsen, Hans, skibsreder 173
Richelsen, Hans, gårdmand 192
Ries, Claus, gårdmand 317
Ries, Marcor Jepsen, gårdmand 105
Riis, Jep H., lokalhistoriker og gårdmand 12, 20, 271, 295, 352
Riis, Johanne 271
Rudebæk, Johann, arbejder 267
Ryge, J., mejeribestyrer 246
Rytter, slægt 88
Rytter, Jep, sognefoged 192
Rütze, Marquard, adelsmand 30
- Saldern, Caspar von, amtsforvalter 43
- Schaumann, C., snedker 265
Schack, Theodor C. G., lærer 301
Schlüter, Heinrich, husmand 235
Schmidt, Andreas M., kaptajn 171
Schmidt, Chr., teglværksejer 264
Schmidt, Eschel 192
Schmidt, Hans, amtsforstander 299
Schmidt, Hans Jessen, smed 106, 159
Schmidt, I. P., dyrlæge 13
Schmidt, Jep, smed 159
Schmidt, Jep, gårdmand (Løjt Kloster) 260, 289, 315, 316, 318, 319, 320
Schmidt, Jep, gårdmand (Stollig) 246, 295
Schmidt, Johs., præst (Vodder) 310
Schmidt, Marten 90
Schmidt, M. H., købmand 265
Schmidt, Nis Eschelsen, sognefoged 192, 193
Schulz, kaptajn 107
Sehested, Bertram, amtmand 48
Seifert, Knud, historiker 326-27
Simonsen, Hieronymus 90
Sindet, Frands, smedemester 264
Skau, Laurids, politiker 218
Skipper, Peter, gårdmand 105
Skipper, P. E., lærer 337
Skovmand, Chr., sognerådsformand 285, 288, 289
Skøth, L., arbejder 305
Stake, Bo 32
Strogard, Jürgen 80
Styding, Jens Jensen, kaptajn 169
Svennesen, Anna Cathrina 270
Svennesen, Aug., arbejder 312
Svennesen, Chr., husmand 270
Svennesen, Jep 90
Svennesen, Jes 301
Svennesen, Nis 90
Sønnichsen, Carl Fr., mejeribestyrer 215
Sørensen, Søren J. N., lærer 339, 340

Tacitus, historiker 19
 Tamsen, Johan, præst 38, 40, 43, 45, 51
 Tarning, frk. 313
 Thielsen, Knud, gårdmand 105
 Thielsen, Peter, gårdmand 105
 Thomsen, Hans Hansen, lærer 342
 Thomsen, Th., teglværksejer 264
 Thomsen, Th., sognerådsmedlem 289
 Tiedje, Theodor, præst 328
 Tillisch, F. F., minister 216
 Tødsen, Chr., degn 299, 329, 339, 342, 344
 Toft, slægt 88
 Toft, Hans Hansen, gårdmand og folkemindesamler 352
 Toftkær, Arild, gårdmand 261
 Tonnesen, Hans, præst 332, 334
 Treplin, Heinrich, præst 270, 304, 328, 329, 331, 334
 Trommeslager, Hans 48
 Truelsen, Peter 48
 Tøndering, Nic. Peter, lærer 339
 Uslar, Raphael Posé Perfecto von, landråd 297
 Valdemar Atterdag, konge 28
 Valdemar V, hertug 27
 Villadsen, slægt 45, 195
 Villadsen, Caspar, præst 45, 46
 Villadsen, Knud, rådmand 45
 Vogt, slægt 216
 Wallenstein, Albrecht, feltherre 45, 50, 88
 Warming, Jørgen, gårdmand 318, 319
 Warming, Mads, gårdmand 318
 Wernich, Anna, vandrelærer 310
 Wilhelm II, kejser 304, 342
 Wittsak, karl 234
 Witzen, Bodel gift Clausen 104
 Wulf, Claus, biskop 32
 Aarøe, Christian, officer 218, 219

Det gamle Løjt sogn er i dag en del af Aabenraa storkommune. Indtil kommunesammenlægningerne i 1970 var sognet derimod en selvstændig administrativ enhed.

Bogen beretter om livet i sognet fra oldtiden og indtil parcelhusene og servicevirksomhederne i 1960'erne. Der fortælles om sognets beboere og deres skiftende levevilkår gennem århundrederne. Skildringen af landbruget som sognets hovednæringsvej indtager naturligvis en central placering, men også søfarten, som jo havde en særlig betydning for løjtingerne, og dens indflydelse på livet i sognet er fyldigt behandlet. I kapitlet om 1500/1600 årene er alle Johan Mejers detaljefyldte kort fra 1641 over hele sognet gengivet, og i de følgende kapitler trækkes de lange linjer i sognets udvikling. Man kan læse om kirke, skole og kulturliv, om forholdet mellem dansk og tysk, om de sociale skel – og meget meget mere. Bogen er skrevet både for sognets egne beboere og for alle udensogns, som ønsker at vide, hvordan den historiske udvikling er forløbet i et enkelt sogn.

Forfatterne er museumsinspektør Steen Wulff Andersen, Haderslev, fhv. studielektor dr. phil. H. V. Gregersen, Haderslev, cand. phil. Carsten P. Rasmussen, Århus, og forskningsstipendiat Hans Schultz Hansen, Flensborg. Værket er redigeret af landsarkivar Hans H. Worsøe, Aabenraa.

